

VADAI ISTVÁN
FÁTÓL AZ ERDŐT

Balassi Bálint költészetének kéziratos és nyomtatott hagyománya

HUMANIZMUS ÉS REFORMÁCIÓ

SZERKESZTI

JANKOVICS JÓZSEF

39.

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

BÖLCÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
Budapest, 2021

VADAI ISTVÁN

FÁTÓL AZ ERDŐT

*Balassi Bálint költészetének
kéziratos és nyomtatott hagyománya*

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
Budapest, 2021

A kiadvány megjelenését támogatta a Magyar Tudományos Akadémia.

Lektorálta

JANKOVICS JÓZSEF

Szerkesztette

FAZEKAS SÁNDOR és ÖTVÖS PÉTER

© Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021

© Vadai István jogutódai, 2021

ISBN 978-615-6255-14-3

ISSN 0134-0468

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió-
és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet

Felelős kiadó: Balogh Balázs főigazgató, Kecskeméti Gábor igazgató

Nyomdai előkészítés: BTK Történettudományi Intézet tudományos információs osztály

Vezető: Kovács Éva

Borító és tördelés: Demeter Gitta

Nyomdai munka: Prime Rate Kft., Budapest

Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

TARTALOM

Előszó (<i>Fazekas Sándor – Ötvös Péter</i>)	7
--	---

BALASSI SZERELMES ÉNEKEINEK KÉZIRATOS HAGYOMÁNYA

Balassi Bálint fajtalan éneki	11
A Cyrano-effektus. Balassi Bálint kötetkompozíciójáról	21
A Balassa-kódex szerkezete I. Mézes kenyér és papírrepülő	27
A Balassa-kódex szerkezete II. Egy művelt, irodalomkedvelő férfiú	37
Balassi Bálint Mikrociklusa	52
Egy hiányzó hatyú. Balassi Bálint <i>Aenigma</i> című verséről	63
Echo a régi magyar versben	80
Metrumok és műfajok Balassi Bálint költészetében	83
Balassi Bálint elvegyült énekei	97
Lucretia hálójában. A széphistória szöveghagyományáról és szerzőjéről	106

BALASSI BÁLINT *ISTENES ÉNEKEINEK* NYOMTATOTT HAGYOMÁNYA

Bevezető: A fa	135
Solvirogram Pannonius	151
Az őskiadás tartalomjegyzéke	177
Mikor jelent meg Balassi Bálint <i>Istenes énekinek</i> bécsi kiadása?	180
<i>Az Istenes énekek</i> szöveghagyományáról	187
<i>Az Istenes énekek</i> rendezetlen kiadásának kialakulásáról	193
<i>Az Istenes énekek</i> kassai kiadásáról	195
<i>Az első</i> rendezett kiadás töredéke és a kiadás tartalma	199
<i>Az Istenes énekek</i> egy ismeretlen kiadása. A Mátray-kódexről	210
Balassi, Rimay és Szenci Kertész Ábrahám. <i>Az Istenes énekek</i> kiadástörténetének új modellje I.	211
Vadai István (1960–2018)	245
A jegyzetekben hivatkozott művek	246
A tanulmányok megjelenési helye	253
Summary	254
Névmutató	255

ELŐSZÓ

Vadai István hagyatéka nagy kihívást jelent a feldolgozók számára. Gondos filológusként munkáit félrerakja, felcímkézi, besorolja, de minden precizitása ellenére is nehéz a feladat: hatalmas anyagot hagyott hátra, amely igen sokféle terület számára tartogat jelentős eredményeket. Az anyag közreadását e kötet sajtó alá rendezésével, gondozásával kezdjük. Munkája túlnyomó részét ő foglalta ebbe a rendszerbe, mint ahogyan azt a koncepciót bemutató, rövid bevezetőt is ő készítette, amely a nyomtatott hagyományozódást tárgyaló fejezet élén található. A kötet terve tehát ránk maradt, az általa sorba rendezett tanulmányokkal. Szövegkritikai felkészültsége és alapossága ellenére, mint maga is mondja, lehetnek apróbb zökkenők, hiszen mintegy tizenhárom év terméséből válogatta az általa elrendezett kötetet; a mi kiegészítésünk – a *Balassa Bálint elvegyült énekei*, a *Balassi, Rimay és Szenci Kertész Ábrahám: az Istenes énekek kiadástörténetének új modellje I.* és a *Lucretia hálójában: A széphistória szövegghagyományáról és szerzőjéről* című tanulmányok – pedig tovább szélesítik a válogatás alapjául szolgáló időszakot.

Vadai István a nyolcvanas évek elején aktív tagja volt a Repertórium (RPHA)¹ nagyszabású verstani vállalkozásának, 1994-ben pedig sajtó alá rendezte a Balassa-kódex második faksimile kiadását. Mindkét munka meghatározó hatással volt későbbi kutatásaira. A kódex kísérőtanulmányát csak azért nem illesztettük be a kötetbe, mert ő nem tett így. Annak megállapításai érvényesek, teljesítménye megkérdőjelezhetetlen, a gondolatsor azonban folytatható, és folytatta is a munkát haláláig, a rá jellemző következetességgel: eredményeit a Balassa-kódex szerkezetére vonatkozó tanulmányai tartalmazzák, amelyek az első részben találhatóak. A terjedelmes második részben az *Istenes énekek* szinte teljes filológiai feldolgozását viszi véghez a szerző. Ezekben a fejezetekben gyűjti össze és elemzi a Klaniczay Tibor mértékadó tanulmánya óta előkerült eredményeket. Egy összegző nagytanulmányt tervezett még, ám ezt a munkáját már nem fejezhette be: ránk vár a feladat, hogy a meglévő töredékekből rekonstruáljuk azt, az általa összegyűjtött anyag teljes feldolgozásával.

Háromféle tanulmány szerepel tehát ebben a könyvben: az első még a pályakezdés, a lendületes indulás idejéből, a kilencvenes évek második feléből. A második

¹ *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, szerk.: HORVÁTH Iván, H. HUBERT Gabriella, FONT Zsuzsa, HERNER János, SZÓNYI Etelka, VADAI István (Paris: Nouvel Objet, 1992, a továbbiakban: RPHA.)

2007-ből: a kötet törzsanyagát ezek a munkák adják. Végül pedig a legizgalmasabb három írás, amely 2014 után keletkezett, ezeket mi illesztettük Vadai kompozíciójához. A gondolatmeneten csak azokon a pontokon változtattunk, ahol ismétléssel találkozunk; bizonyos fontos kérdésekre (mint a Balassa-kódex ősmásolója, vagy a kódex legizgatóbb hiánya, a „nagy crux” problémája) többször visszatér. Munkáját igyekeztünk kiegészíteni a kézirat lezárása óta történt legfontosabb szakirodalmakra való utalásokkal. A fejezetek terjedelme egyenetlen ugyan, de mindegyik fontos tanulsággal gazdagítja a vizsgált területet.

Vadainak szüksége volt munkájához más kutatók inspirációjára, az aktív befogadói környezetre, a meg-megújuló kihívásokra. Ezt a kötetet ajánljuk azoknak is, akik elmélyült gondolkodásra, vitára, még mélyebb alapkutatásra ösztönözték a szerzőt. Maga is keményen bírálta vitapartnereit a disputákban, ugyanakkor elvárta az őszinte ellenvéleményeket is. Szövetséget a szövegek igazsága érdekében kötött csupán. Többen vannak, akik megtalálják magukat ebben a kötetben mint megszólítottak; és terveink szerint azok is sokan lesznek, akik Vadainak majd a következő, immár nem csak Balassi-filológiával foglalkozó köteteiben látják viszont kutatásaik hatását. Kötetünk kompozíciója is ilyen inspiráció hatására jött létre: a cím ötletét a Sinka Zsófiával közösen írt *Fától az erdőt: Balassi Bálint istenes énekeinek szövegkritikai problémáiról* című tanulmányuk adta. Az írás felvezetésének átdolgozott változatát részben át is vette említett bevezetőjébe. Mi magunk a következő kiegészítéseket tettük: a kéziratot hagyományról szóló első részbe beillesztettük a *Balassi elvegyült énekei* című tanulmányát; ez a Balassa-kódexet átfogóan elemző munkái közül az utolsó. Ez után beszerkesztettük még Vadai István filológiai alapokon nyugvó, de interpretatív eredményeket bőven felmutató írását is, az *Eurialus és Lucretiáról*. Ebben korábbi kutatók nyomán, ám újabb érveket felvonultatva a széphistóriát a Balassi-életműhöz kapcsolja. Az *Istenes énekek* hagyományozódását tárgyaló részt szintén kiegészítettük a logikailag és tartalmilag egyaránt szervesen illeszkedő nagytanulmánnyal; a fejezet végén az összegzés és a következtetések levonása következhetett volna. A legizgalmasabb feladat kétségtelenül az *Istenes énekek kiadástörténetének új modellje II.* című elemzésének rekonstrukciója lesz majd; itt sajnos nem közölhetjük, mert ennek kéziratára nem, előmunkálataira azonban sikerült rábukkannunk a hagyatékban. Az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának Irodalomtudományi Intézete jóvoltából videofelvételen elérhető az előadás, és a kivetített sztemmák is rekonstruálhatóak; erre a munkára azonban csak később, a Vadai által elkészített teljes Istenes énekek-kolláció feldolgozása után vállalkozhatunk. Itt köszönjük meg az Intézet munkatársának, Csörsz Rumen Istvánnak a segítségét, aki az *Irodalomtörténeti Közleményekben* megjelent tanulmányok anyagát és képeit egyaránt a rendelkezésünkre bocsátotta. Ugyancsak hálásak vagyunk az Intézet több munkatársának – mindenekelőtt kötetünk lektorának, a munka befejezése után röviddel elhunyt Jankovics Józsefnek, illetve a vitához alapanyagot szállító Balassi-kutatóknak, Horváth Ivánnak, Kőszeghy Péternek és Szentmártoni Szabó Gézának.

A filológiai részek fejezetcímeinek többsége ismerős lehet: egyedül a *Hozzászólás a hozzászóláshoz* című nagytanulmány hiányzik címe szerint, ám mivel az részben a kéziratot, részben a nyomtatott hagyományról szól, így a megfelelő fejezeteknél két

részre osztva olvasható, a szerzőtől ránk hagyományozott beosztás szerint. Számos következtetés adódik mindebből az alapkutató, feltáró munkából; a további tanulságokon sokat fogunk még töprengeni, együtt gondolkodva a szerzővel.

A Balassi-versek idézeteit Vadai saját olvasatában adjuk, de a visszakereshetőség kedvéért mindig idézünk egy mértékadó kiadást is, felkínálva a lehetőséget az olvasatok összevetésére. Kötetünket bibliográfia, Vadai István rövid szakmai életrajza, a tanulmányok megjelenési adatai, illetve az angol nyelvű összefoglaló zárja. Az *Istemes énekek* bártfai és kassai kiadásából származó illusztrációk az Országos Széchényi Könyvtárból, illetve a Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeumból származnak.

A szerkesztők

BALASSI BÁLINT FAJTALAN ÉNEKI

Tudjuk, hogy Rimay Jánosnak birtokában voltak Balassi Bálint szerelmes versei is, kiadástervezetében beszámol erről.² Ez a gyűjtemény azonban nem maradt ránk. A dolgozat címében megnevezett, az egykori csáktornyai Zrínyi-könyvtárban meglévő versgyűjteményről a címén kívül semmit nem tudunk.³ Eckhardt Sándor valószínűsíti, hogy Wesselényi Ferenc nádornak is megvoltak Balassi szerelmes versei. A nádori bizalmas Gyöngyösi István Balassi-reminiscenciái⁴ a nagy előd alapos ismeretéről vallanak, a *Maga kezével írott könyv* másolata mellett esetleg nagyobb szövegkorpuszról is tanúskodván, mint azt irodalomtudományunk feltételezheti. A palatinus példánya talán azonos lehet azzal, amely egykor Ráday Gedeon birtokában volt.⁵ Akár ezzel, akár a Rimay-példánnyal azonos, vagy egyikkel sem, sajnos egyik kézirat sem maradt fenn, csak hírvételeket ismerjük. Létezhetett az úgynevezett erdélyi gyűjtemény is,⁶ de mára csak közvetett bizonyítékaink vannak erre, állító mondatunk pedig alig.

Hogy ténylegesen létező dokumentumok alapján fogalmazhassunk meg következtetéseket, azokra a versgyűjteményekre kell figyelnünk, ahonnan Balassi szerelmes verseinek szövegét ismerjük. Bevezetésként vegyük sorra ezeket!

² RIMAY János, *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955, a továbbiakban RIMAY, *Összes művei*), 39–43. Újabb kiadása: RIMAY János, *Írásai*, szerk. ÁCS Pál (Budapest: Balassi Kiadó, 1992, a továbbiakban RIMAY, *Írásai*), 48–53.

³ A Csáktornyan 1662. október 10-én készült könyvtárjegyzékben szerepel a *VII. Poetae Latini* csoport 59. tételeként: „Giarmati Balassa Balint Fajtalan éneki. manu scriptus libellus”, in *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, szerk. KLANICZAY Tibor (Budapest: Argumentum Kiadó–Zrínyi Kiadó, 1991, a továbbiakban: KLANICZAY, *Bibliotheca Zriniana*), 318. sz.

⁴ Lásd Gyöngyösi István költői életművének modern kiadását JANKOVICS József és NYERGES Judit sajtó alá rendezésében, a Balassi Kiadó Régi Magyar Könyvtár Források sorozatában (8., 10., 11., 12. 13., 14., 15. kötet, Budapest: Balassi Kiadó, 1998–2017).

⁵ BALASSI Bálint, *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, 2 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951–1955, továbbiakban BALASSI, *Összes művei 1, ill. 2*), 1: 5.

⁶ BALASSI, *Összes művei 1*: 6.

Elsőként természetesen a Balassa-kódexet kell említeni,⁷ amelyben a költő szerelmes verseinek szinte teljes gyűjteménye megtalálható. Alapvető szövegforrás, ám azt a speciális problémát rejti magában, hogy legalábbis egy másolat másolata, vagyis mind a kötet szerkezetét, mind pedig az egyes versek szövegállapotát illetően óvatosan kell eljárunk. A kódex a költő halála után hatvan évvel készült. Teljesnek mondható gyűjteményünk ezen kívül nincs is több. Néhány szerelmes vers másolatát találhatjuk még a következő négy kéziratos versgyűjteményben: Fanchali Jób-kódex⁸ (9 vers), Csáky-énekeskönyv⁹ (4 vers), Vásárhelyi daloskönyv¹⁰ (4 vers), Radvánszky János kódexe¹¹ (4 vers). Az egyetlen teljesnek mondható gyűjteményhez, a Balassa-kódexhez viszonyítva a következőket mondhatjuk róluk:

Radvánszky János kódexe 1693–1695 között a Balassa-kódex alapján készült, a Radvánszky-könyvtárból azzal együtt került elő. A kézirat szövegkritikailag értéktelen, ezért a további vizsgálatból kizárjuk.

A Fanchali Jób-kódex korábbi, mint a Balassa-kódex (a Balassi-részt a másolók 1603–1608 között jegyezték le), más szerzői változatokat is tartalmaz (a *Komédiáról* most nem is beszélve); mégsem teljesen független tőle. A meglévő versek sorrendje azonosságot mutat, a Júlia-ciklus végén pedig itt is olvasható a megjegyzés: „Ez az Júliarull Berzet eneknek az vege.”¹² Ezután pedig ugyanaz a Zsófia nevére szerzett ének következik mindkét kódexben. A kéziratok közös hibákat is tartalmaznak, ami annyira meglepte Eckhardt Sándort, hogy az egyiket szövegkritikai jegyzetben így kommentálta: „Azonos a kódexszel, s így mégis azt kell hinnünk, hogy Balassi hibás

⁷ STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*, (Budapest: Balassi Kiadó, 2004, első kiadás: Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963, a továbbiakban STOLL, *Bibliográfia*), 76. sz. Kiadása: *Balassa-kódex*, kiad., bev. VARJAS Béla (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1944. A továbbiakban: VARJAS, *Balassa-kódex*); *Balassa-kódex*, kiad. KÖSZEGHY Péter, betűhív átírás, jegyzetek, utószó VADAI István (Budapest: Balassi Kiadó, 1994, a továbbiakban: KÖSZEGHY–VADAI, *Balassa-kódex*.)

⁸ STOLL, *Bibliográfia*, 4. sz. Lelőhelye: Wien, ÖNB. Cod. ser. nov. 2964. A kódex leírása és a versek betűhív átírata: BALASSI Bálint, *Szép magyar komédiája, A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei*, kiad. JÁN MIŠIANIK, ECKHARDT Sándor és KLANICZAY Tibor, Irodalomtörténeti Füzetek, 25 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959). A továbbiakban: MIŠIANIK–ECKHARDT–KLANICZAY, *Fanchali Jób-kódex*.

⁹ Az énekeskönyv leírása és a versek betűhív átírata: ÖTVÖS Péter, „A Csáky-énekeskönyv”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 84 (1980, a továbbiakban: ÖTVÖS, „Csáky-énekeskönyv”): 486–509.

¹⁰ STOLL, *Bibliográfia*, 96. sz. Nem betűhív kiadása: *Vásárhelyi daloskönyv. XVI–XVII. századi szerelmes és tréfás énekek*, kiad. FERENCZI Zoltán (Budapest: Franklin Társulat, 1899). A versek kritikai kiadása jórészt megtalálható: *Szerelmi és lakodalmi versek*, kiad. KLANICZAY Tibor, STOLL Béla, *Régi magyar költők tára* 17, 3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961, a továbbiakban: RMKT 17, 3). Balassi versei itt természetesen nem szerepelnek, ezek betűhív átíratait lásd BALASSI, *Összes művei* 1–2, 1951–1955.

¹¹ STOLL, *Bibliográfia*, 127. sz. Ismeretlen helyen van, csak a Thaly Kálmán által készített másolata van meg az OSZK-ban. A 2., 29., 39. és 49. sz. vers fordul elő benne, valamint a Rimay-sorozat 2. éneke.

¹² *Fanchali Jób-kódex*, 17, I. MIŠIANIK–ECKHARDT–KLANICZAY, *Fanchali Jób-kódex*, 139.

verset írt?”¹³ Stoll Béla ezért arra a megállapításra jutott, hogy a Fanchali Jób-kódex Balassi-verseinek ugyanaz a forrása, amire a Balassa-kódex is visszamegy.¹⁴ Horváth Iván ezt a közös forrást az 1589-es ősmásolattal gondolja azonosnak,¹⁵ erről a későbbiekben még szólunk. A kódex Rimay-verset nem tartalmaz.

A Vásárhelyi daloskönyv viszonylag kései, 1672 körüli. Általában kibővített, átalakított, gyakran rontott formában tartalmazza Balassi verseit; az azonos szövegű helyeken ritkán tesz lehetővé javítást. Az énekeskönyv szerelmi és lakodalmi énekek gyűjteménye, Balassi négy verse szétszórva, egymástól függetlenül szerepel benne. Balassi szerelmes verseinek hatása inkább a követők munkáiban jelentkezik. Az énekeskönyv Rimay-verset, vagy kétségtelen reminiscenciát nem tartalmaz.

A Csáky-énekeskönyv is kései gyűjtemény, 1690 utáni. Ötvös Péter, a kézirat felfedezője szerint Balassi verseinek szövege a Balassa-kódex szövegéhez áll közel, attól csak saját hibákkal, banalizált alakokkal tér el.¹⁶ Ez arra utal, hogy azonos szövegle származási ágon helyezkednek el. Stoll Béla ez alapján Czobor Ádámról felteszi, hogy a Balassa-kódexből másolt.¹⁷ Ötvös Péter a Vásárhelyi daloskönyv szövegváltozataitól való eltérést hangsúlyozza, meg kell azonban jegyeznünk, hogy találhatók bennük közös hibák.¹⁸ Ennélfogva mindkét kéziratot ugyanazon a leszármazási ágon, a Balassa-kódex rokonságában kell elhelyeznünk. Az énekeskönyv Rimay-verset nem tartalmaz.

¹³ MIŠIÁNIK–ECKHARDT–KLANICZAY, *Fanchali Jób-kódex*, 131, 34. sz. jegyzet.

¹⁴ STOLL Béla, „Szövegjavítások Balassi verseihez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 78 (1974): 457. A szóban forgó, esetleg közös hibát tartalmazó helyek: 44. vers, 43. sor; 55. vers, 17. sor; 59. vers, 1. sor; a kritikai kiadás sorszámaival: 62, 43; 63, 17; 69, 1. Részletesebben foglalkozik a kérdéssel: STOLL Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban* (Budapest: Tankönyvkiadó, 1987, a továbbiakban: STOLL, *Szövegkritikai problémák...*), 46–47.; itt további két hely is szerepel közös hibaként: 58–30; 59, 16, másként: 66–30; 69–16.

¹⁵ HORVÁTH Iván, „Egy kiaknázatlan műfaj történeti forráscsoport: XVI. századi kéziratos versgyűjtemények”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 87 (1983): 82. Mivel a Fanchali Jób-kódex Balassi-verseit 1603–1608 között másolják le, a forrás vagy Balassi eredeti kézirata, a „maga kezével írott könyv” (de ez talán nem lehet hibák forrása), vagy az „ősmásolat”, amelynek hipotézisét HORVÁTH Iván eleveníti fel: HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982, a továbbiakban: HORVÁTH, *Balassi költészete...*), 41–45. Itt a „nagy crux” magyarázata miatt van szükség egy a kézira-ra.

¹⁶ ÖTVÖS Péter, „Csáky-énekeskönyv”, 487–488. A megtalált verseket a kutatás némi vita után a kétes hitelű versek közé sorolta; Stoll Béla szerint nem tekinthetők hitelesnek, de vélhetőleg átírásra került a szöveg, amely torzított az eredetin. A vita még nem zárult le véglegesen, lásd ketetünk 86. jegyzetét. (A szerk.) BALASSI Bálint, *Összes művei*, sajtó alá rendezte KŐSZEGHY Péter és SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza (Budapest: Osiris Kiadó, 2004, a továbbiakban BALASSI, *Összes művei*), 490–491.

¹⁷ STOLL, *Szövegkritikai problémák...* 33, ill. 38; előbb még csak „talán a BK-ból” szerepel, de utóbb „Czobor Ádám másolata a BK-ról”.

¹⁸ Nem mind a három közös darabban, a 29. sz. valóban független változat.

Két további vers szövege Batthyány Ferenc másolatában maradt ránk;¹⁹ egy-egy vers szövegét ismerjük még a Csereyné-kódexből,²⁰ a Zichy család zsélyi levéltárából előkerült verskéziratból,²¹ illetve a Balassa-kódex törzsanyagáról leválasztható toldalékából.²² Érdeemes áttekinteni, hogy mely versekről is van szó. A fellelhető 37 szöveg csupán 14 verset takar, vagyis a források nagyjából ugyanazokat a verseket tartalmazzák. Így van olyan költemény, amit négy forrásból ismerünk, és hat olyan akad, amit három kézirat őrzött meg. A következő táblázat feltünteti a több kéziratban is szereplő Balassi-versek Balassa-kódex-beli sorszámaikat:

FANCHALI JÓB-KÓDEX	CSÁKY- ÉNEKESK.	VÁSÁRHELYI DALOSK.	KÖRMENDI LEVÉLTÁR	ZSÉLYI LEVÉLTÁR	CSEREYNÉ- KÓDEX	BALASSA-K. FÜGGELÉKE
2.						2.
				6.		
			14.		14.	
	20.	20.				
24.						
	29.	29.				
43.	43.					
	44.	44.	44.			
45.		45.				
48.						
54.						
55.						
58.						
59.						

¹⁹ TAKÁTS Sándor, *Zrínyi Miklós nevelőanyja* (Budapest: Franklin Társulat, 1917, a továbbiakban: TAKÁTS, *Zrínyi...*), 53. Betűhív szövegközlése: ECKHARDT Sándor, „A körmendi Balassa-émlékek”, *Egyetemes Philológiai Közöny*, 67 (1943, a továbbiakban: ECKHARDT, „A körmendi Balassa-émlékek”), 43–44, majd BALASSI, *Összes művei* 1: 159–160, 227–228.

²⁰ STOLL, *Bibliográfia*, 1. sz. A Székely István világkrónikája után kötött levelekre másolt szöveget közölte DÉZSI Lajos, „Régi magyar verseskönyvek ismertetése I. A Csereyné-kódex”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 21 (1911): 64. Azóta a kézirat megsemmisült, lásd BALASSI, *Összes művei* 1: 160–161.

²¹ Betűhív szövege az utolsó, levágott papírszeleten volt vrsszakának kivételével: BALASSI, *Összes művei* 1: 157.

²² A *Balassa-kódex* 134. lapján szereplő változat vélhetően a Balassi-versek forrásától független, s a kódex őseben utólag került a gyűjtemény végére néhány egyéb verssel, köztük egy Célia-énekekből összeállított egyveleggel együtt. Ez utóbbiról még lesz szó.

A szövegek vizsgálata, a közös hibák detektálása azt sejteti, hogy a versek egyetlen közös forrásból származnak.²³ Az, hogy minden létező forrás egy szövegagyományhoz igazodik, illetve, hogy nincsen olyan forrás, ami más szövegagyomány létrehozatalna, ahhoz a következtetéshez vezet, hogy Balassi verseinek nem voltak szerzői gyűjteményei, csak a szerző gyűjteményének *egyetlen* másolata terjesztette el ezeket a verseket. Nagyon valószínű, hogy ez a gyűjtemény nem tartalmazta még Rimay János verseit, vagyis nem azonos a Balassa-kódex 1610 körül kialakuló példányával. Rimay szerelmes énekeit egyetlen, később tárgyalandó másolat kivételével csak a Balassa-kódexből ismerjük. Balassi szerelmes verseivel ellentétben az ő „fajtalan éneki” ismeretlenek a 17. században.²⁴

Ha a különböző szerelmes énekek, vagy a teljes gyűjtemény közvetlenül szerzői kézre visszamenő változatai közkezen forogtak volna, akkor nem tudnánk megmagyarázni, hogy miért csak ez az egy ága dokumentálható a szövegleszármazási sztemmának. Ellenérvként felhozható, hogy forrásaink igen gyérek, és talán a fennmaradási körülmények torzítják a képet. Nyilván így van, de nem tudhatjuk, hogyan torzítják. A legpontosabban akkor beszélünk, ha nem hangsúlyozzuk túl a sztemma esetleg létező, de nem ismert többi ágát. Gondolatmenetünkéből az is következik, hogy ha létezett egy korai, nem szerzői másolata a verseknek, akkor Balassi szerelmes verseinek említett kézírataiban előfordulhatnak eddig helyes szövegnek vélt közös hibák is, a szövegek kiadásánál tehát mindig számolnunk kell ezzel az eshetőséggel.

Az eddigiekben persze nem mondtunk semmi újat. Hiszen ha feltesszük, hogy létezett Balassi verseinek egy 1589-es, vagy későbbi ősmásolata, amit nem maga a költő másolt, hanem valami íródeák, akkor az eddigiek így is fogalmazhatók: minden szövegünk erre az ősmásolatra megy vissza, amely már tartalmazott hibákat. Vagyis csupán azt bizonyítottuk, hogy Balassi maga kezével írott könyve (amelyben nem tételezünk föl sok szövegromlást) nem szolgált forrásul a jelek szerint semminek, nem volt ismert. A Horváth Iván által újra elképzelt 1589-es ősmásolat létezését így belső érvekkel igazoltuk.²⁵

²³ Bonyolult kérdés, hogy szabad-e a versgyűjteményeket egymásból származtatni, vagy csak az egyes versek esetében rajzolható sztemma. Bizonyos, hogy meg kell különböztetni a *Vásárhelyi daloskönyv* módjára összeálló gyűjteményeket a Balassa-kódex módján egyszerre másoltaktól. De sajnos, vannak közbülső esetek is, erre kiváló példa a Fanchali Jób-kódex: néhol világos, hogy versek együttese (sorrend, közös hibák) rokonítható más kézirattal, néhol épp ellenkezőleg (szerzői változat, átírat).

²⁴ Rimay-verset ugyan nem találunk a Rimay–Madách-kódexben (STOLL, *Bibliográfia*, 48. sz.) sem, néhány Rimay-reminiscenciát azonban igen. Az RMKT 17, 12. kötetben Madách Gáspár verseitől elkülönítet, így ismeretlen szerzőjű 47., 48., 51., 54., 55. versek Rimay szerelmes verseinek ismeretét mutatják, esetleg olyan versekhez is hasonlítanak, amelyek a Balassa-kódexből hiányoznak, lásd MADÁCH Gáspár, egy NÉVTELEN, BENICZKY Péter, GRÓF BALASSA Bálint, LISTIUS László, ESTERHÁZY Pál és FRÁTER István, *Verszei*, Régi magyar költők tára 17, 12, szerk. STOLL Béla (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987, a továbbiakban: RMKT 17, 12.).

²⁵ HORVÁTH, *Balassi költészete...*, A „nagy crux” értelmezése során Horváth Iván a Balassa-kódex 99. lapján található megjegyzést használja a valószínűsítésre. A versgyűjtemények közös hibái ettől függetlenül utalnak meglétére.

Tudjuk, hogy Batthyány Ferenc Lobkowitz Poppel Évához írott szerelmes leveleiben többször idézi Balassit, két teljes ének szövege is előkerült a körmendi levéltár anyagából.²⁶ Balassi Bálint *Csak búbanat immár hagyatott énnékem...* kezdetű, Csák Borbála nevére szerzett énekének így három kéziratos másolata maradt ránk. A legkorábbi a Csereyné-kódexbe lejegyzett, 1579 körüli; második másolatunk a körmendi levéltár anyagából került elő, Batthyány Ferenc alakította át, hogy céljának jobban megfeleljen; a harmadik szöveg pedig a Balassa-kódex 14. számú éneke.²⁷

A három szöveg lehetővé teszi, hogy a versben előforduló szövegromlásokat kiigazíthassuk. Már Eckhardt Sándor kihasználta a három szövegváltozat kínálta rekonstrukciós lehetőségeket, Stoll Béla pedig további javításokat is végrehajtott. Eljárását a következőképp indokolta: „E vers három kéziratos változata egymástól függetlenül megy vissza az eredetire. Ebből az következik, hogy ha bármelyik két változat egyezik a harmadikkal szemben, akkor az egyező alak a hiteles.”²⁸

Megfigyelhetők azonban olyan helyek is, ahol két változat egyezik, a kiadások mégsem fogadják el ezt az alakot, hanem a harmadik szöveget választják, vagy más módon javítanak. Ezekben a helyeken csak akkor elfogadható a javítás, ha az azonos szöveg közös hiba, a szövegek függetlensége miatt horizontális variáns. Ennek a valószínűsége igen csekély, a szóban forgó helyek pedig arra mutatnak, hogy minden esetben egymástól függetlenül azonos hibát gyanítani képtelenség. Ha a három forrás valóban független lenne egymástól, akkor több ponton olyan alakot kellene elfogadnunk a szabály értelmében, ami szótagszámhibás, elrontja a metszetet, értelmetlenséget eredményez. Hogy ezt elkerülhessük – mert Balassi talán mégsem írt ennyire hibás verset –, egyetlen ponton kell csupán módosítani az eddig elmondottakon. Csak az az állítás lehet hamis, hogy a három forrás független egymástól. Való igaz, hogy a Batthyány Ferenc másolta vers nem lehet forrása a Balassa-kódexnek, és az 1650 után másolt kódex sem lehet forrása a korábbi másolatnak; de elképzelhető, hogy a körmendi változat és a kódex szövege közös forrásra megy vissza, és innen öröklök közös hibáikat. Ha Batthyány Ferencnek volt Balassi-versgyűjteménye – ahogyan ezt eddig is gondoltuk Eckhardt Sándor kutatásai alapján²⁹ –, akkor ez a gyűjtemény lehet a hibák forrása.

Ebből a megállapításból néhány további is következik. Először is újra el kell végezni a *Csak búbanat immár...* kezdetű vers szövegkritikai munkáját, mert a körmendi változat és a Balassa-kódex azonos alakjai nem feltétlenül helyesek. Ha megegyeznek, akkor a választás fakultatív a Csereyné-kódex és a Batthyány-példány rekonstruált alakja között. Vagyis a kiadások szótagszámhibákat és metszetrontásokat kiküszöbölő választásai védhetőek. Továbbá, sem Eckhardt kritikai szövege, sem Stoll Béla javításai nem tekinthetők automatikusan helyesnek. Ez utóbbi észrevétel minden olyan szövegre is érvényes, amelyet a Batthyány-gyűjteményből ismerünk.

²⁶ A szövegek adatait lásd a 18–19. jegyzetben. (A szerk.)

²⁷ A szövegek első közlése: ECKHARDT Sándor: „A körmendi Balassa- emlékek”.

²⁸ STOLL Béla, „Adatok Balassi Bálint műveiről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 59 (1955): 454. A 8–10. sorokat érintik a javításai. Ugyanezt részletesebben kifejtve ismerteti: STOLL, *Szövegkritikai problémák...*, 48–50.

²⁹ BALASSI, *Összes művei* 1: 4–5.

Második következménye megállapításunknak, hogy kiderült: a Balassa-kódex a Batthyány-példány leszármazottja!³⁰ Ha elfogadjuk Eckhardt Sándor elgondolását³¹ – márpedig eddig a szakirodalom nem támasztott kételyt ez ügyben –, akkor a Batthyány-példányt azonosnak gondolhatjuk a Zrínyi Miklós csáktornyai könyvtárjegyzékében szereplő „Giarmati Balassa Bálint Faitalan éneki”-vel. Batthyány példánya felesége, Lobkowitz Poppel Éva révén kerülhetett Zrínyi Miklós könyvtárába, akinek Batthyányné a nevelőanyja volt. Következésképp a Balassa-kódex nem más, mint az elveszett *Fajtalan énekek* másolata!

Ez az elképesztő állítás ráadásul még több ponton meg is támogatható. Tudjuk, hogy a Balassa-kódexbe az üresen hagyott oldalakra elkezdték bemásolni az *Adriai Tengernek Syrenája* szövegét. Csáktornyan nyilván rendelkezésre állt a forrás. A kódex végére egy Zrínyi Miklós halálán kesergő éneket jegyeztek le.³² Az összefüggés megint csak nyilvánvalónak tetszik. Azt is tudjuk, hogy a csáktornyai könyvtárjegyzékben megtalálható Balassi–Rimay *Istenes énekinek* rendezett példánya,³³ vagyis a Balassa-kódex másolásakor használt nyomtatott példány is azonnal kínálkozik a hipotézishez.

De haladjunk óvatosabban! A felsorolt érvek csak látszólag támogatják a hipotézist. A Balassa-kódex Zólyomradványból került elő, már a 17. század vége felé ott volt, II. Radvánszky János birtokában. Hogyan került volna Csáktornyáról a Felvidékre, éppen Balassi szülőhelye közelébe? A Zrínyi halálán kesergő ének szerzője, Petkó Zsigmond is felvidéki. Az *Adriai Tengernek Syrenáját* ugyan valóban elkezdték bemásolni a kódexbe, de bizonyíthatóan nem az 1651-es nyomtatványból, hanem egy kéziratból.³⁴ Csáktornyan nyilván nem kéziratból dolgoztak volna. Zrínyi Miklós Balassi-ismerete jól adatolható,³⁵ ezzel szemben Rimay-ismerete redukálható

³⁰ Elméletileg két megoldás van: A Balassa-kódex vagy a Batthyány-példány leszármazottja, vagy mindkettőnek közös őse van, ahonnan a közös hibákat öröklik. E második megoldás is elképzelhető, a közös ős az 1589-es ősmásolat lehet. De ekkor azt kell feltételeznünk, hogy Balassi nem saját kezű gyűjteményt juttat el barátjához, hanem íródeák által másolt hibásat, a hibák javítása nélkül! Ráadásul tudjuk, hogy Balassi valóban küldött saját kezű verseket Batthyánynak, mégha csupán ötstrófányi terjedelemben is. A *Saját kezű versfüzéréről* szóló kötetünk *Balassi Bálint Mikrociklusa* című fejezete. (A szerk.) Ezért az előbbi megoldást választjuk, és megpróbáljuk a későbbiekben valószínűsíteni.

³¹ BALASSI, *Összes művei* 1: 4–5.

³² PETKÓ Zsigmond, „Cantio Militaris”, in *Az 1660–1670-es évek költészete, 1661–1671*. Régi magyar költők tára, 17, 10, szerk. STOLL Béla, VARGA Imre, 72. sz.

³³ A Csáktornyan 1662. október 10-én készült könyvtárjegyzékben szerepel a *VII. Poetae Latini* csoport 64. tételeként: *Az néhai Tekéntetes es Nagyságos Vitéz Vrnak Giarmati Balasi Balintnak, és nemzetes Rimai Janosnak Istenes éneki. Paruus libellus in 12*. Lásd KLANICZAY, *Bibliotheca Zriniana*, 323. sz.

³⁴ Erre már VARJAS Béla felhívja a figyelmet, lásd VARJAS, *Balassa-kódex*, 81, 5. sz. jegyzet.

³⁵ KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964); ECKHARDT Sándor, „Balassi Bálint utóélete”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 59 (1955): 407–427; KOVÁCS Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985, a továbbiakban: KOVÁCS, *A lírikus Zrínyi*), 77–78.

az *Istenes énekek* Rimay-darabjaira,³⁶ a Balassa-kódex Rimay szerelmes verseit tartalmazó része számára is ismeretlen volt.

Mi hát a megoldás? Az öröklődő hibák tanúsága szerint a Balassa-kódexet a Batthyány-példány leszármazottjának gondoljuk. A *Fajtalan énekekkel* mégsem azonosítható ellentmondások nélkül. A legegyszerűbben úgy oldhatjuk fel az ellentmondást, ha a szakirodalom korábbi vélekedéséből egyetlen mondatot érvénytelenítünk: Eckhardt Sándornak azt a mondatát, hogy „Batthyány Ferenc kézirata felesége, Lobkowitz Poppel Éva révén kerülhetett Zrínyi Miklós könyvtárába.”³⁷ Miért lenne ez bizonyos? Eckhardt Sándort nyilván az az egyszerűsítő szándék vezette, hogy két kézirat helyett csak egyet kelljen elképzelni, és elveszítettnek tekinteni. Ugyanígy jár el a Wesselényi Ferenc nádor idézetei alapján elképzelt példánnyal és a Barakonyi–Ráday-példánnyal,³⁸ sőt ugyanezt a példányt tekinti Gyöngyösi forrásának is.³⁹ Ezt a helytelen eljárást, a nemlétező példányok egymásból származtatását folytatja Klaniczay Tibor is, amikor megrajzolja a Balassi–Rimay-kéziratok és kiadások leszármazási ábráját.⁴⁰

Ha érvénytelennek tekintjük Eckhardt mondatát, akkor a következő leszármazási rend képzelhető el: 1589 őszén lezárul Balassi Bálint szerelmes verseinek gyűjteménye, a *Maga kezével írott könyve*, ő pedig elbujdosik hazájából. 1590-ben ajánlólevéllel fordul Batthyány Ferenchez.⁴¹ Ezután kerül sor barátságukra, aminek során Balassi verseket küld Batthyáynak, 1593-ból maradt fenn két levele, amiben Fulviáról és a „stalmaszter leányáról” is szó esik, és ami több, a költő verseket küld a főúrnak.⁴² Vélhetően ezután Balassi *Maga kezével írott könyve* is eljut Batthyány Ferenchez, és

³⁶ Erre az eshetőségre történt már utalás a Zrínyi-szakirodalomban, az *Istenes énekek* Zrínyi-könyvtárbeli megléte okán: KLANICZAY, *Bibliotheca Zriniana*, 318. sz. PIRNÁT Antal véleménye szerint sem kerülhetek Rimay-kéziratok Zrínyi birtokába: PIRNÁT Antal, „Rimay János: Az Úr engem sanyaríta”, in *Klaniczay-émlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József (Budapest: Balassi Kiadó, 1994), 268.

³⁷ BALASSI, *Összes művei* 1: 5. A mondatot már KOVÁCS Sándor Iván módosítja, szerinte a közvetítő inkább Batthyány Ádám lehetett, lásd KOVÁCS, *A lírikus Zrínyi*, 78.

³⁸ BALASSI, *Összes művei* 1: 5. ECKHARDT Sándor feltevését az is gyengíti, hogy egy másik hipotézisen alapszik: azon, hogy Célia azonos lenne Wesselényiné Szárkándy Annával. Ennek a feltételezésnek az érvényességét ketten is kétségbe vonták már, lásd SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „Balassi Bálint halála”, In: RIMAY János, *Epicédium a Balassi fivérek, Bálint és Ferenc halálára*, a szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta ÁCS Pál (Budapest, Balassi Kiadó, 1994, a továbbiakban: SZENTMÁRTONI SZABÓ, „Balassi Bálint halála”, ill. RIMAY, *Epicédium...*); KŐSZEGHY Péter, „Ki volt Balassi Céliája?” in *Klaniczay-émlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József (Budapest: Balassi Kiadó, 1994), 250–255.

³⁹ ECKHARDT Sándor, „Balassi Bálint utóélete”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 59 (1955):, 407–427.

⁴⁰ KLANICZAY Tibor, „Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához”, *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának közleményei* 11 (1957): 265–338. (A továbbiakban: KLANICZAY, „Hozzászólás...”). A nagy hagyományt teremtő ábra a 325. lapon szerepel.

⁴¹ BALASSI, *Összes művei* 1: 378–379.

⁴² BALASSI, *Összes művei* 1: 397–398, 399–400.

ő 1604–1605 táján ebből vett idézetekkel udvarol menyasszonyának.⁴³ Házasságuk után nem adja oda Lobkowitz Poppel Évának, miért is tenné? Vélhetően inkább fia, Batthyány Ádám örökli a könyvtárral együtt. Ádámról tudjuk, hogy maga is verselt,⁴⁴ későbbi feleségének, Formentini Aurorának pedig barátjának verseivel udvarolt.⁴⁵ A Batthyány-könyvtár anyaga szétszóródott, részben a németújvári ferences kolostorba került, a kéziratnak itt azonban semmi nyoma. (Még az sem kizárható, hogy valahogyan mégis Csáktornyára került.) A Rimay-résről mondtak alapján a Zrínyi-példány, vagy még 1610 előtti másolata lehet a Batthyány-példánynak, vagy nem a Batthyány-példányhoz másolták hozzá a folytatást, hanem új gyűjtemény keletkezett. Az 1610 körüli szerkesztő egységes előszavai ez utóbbit teszik valószínűvé.

Batthyány Ferenc szerelmes leveleinek idézeteiről esett már szó. Hogy a birtokában lévő Balassi-kéziratot nem rejtette el, arra számos adatunk van. Talán Széchy Tamás az, aki Balassi-strófás echós verset szerez kedvesének, Batthyány Katának, Ferenc hűgának.⁴⁶ Enyingi Török István 1595. december 23-án kelt levelében idéz Balassi két szerelmes verséből, a levél címzettje Batthyány Ferenc.⁴⁷ Nádasdy Tamás vasi alispán 1605 decemberében ír Balassi-idézetet tartalmazó levelet, a levél címzettje Batthyány Ferenc.⁴⁸ Wathay Ferenc Balassi *Most adá virágom nekem bokkrétáját...* kezdetű versének első sorát használja nótajelzésül, 1605-ben pedig levélben fordul kiszabadítása ügyében Batthyány Ferenchez.⁴⁹

⁴³ ECKHARDT, „A körmendi Balassa- emlékek”, 26–48. Eckhardt az idézetek alapján 15 Balassi-vers meglétét mutatja ki, és ez alapján a teljes gyűjteményt Batthyánynál levőnek gondolja. Az Eckhardt által közölt idézeteket egy továbbival egészíti ki STOLL Béla és PAIS Dezső, „Balassi Bálint ismeretlen versrészletei”, *Magyar Nyelv* 48 (1952), (továbbiakban: STOLL–PAIS, „Balassi...”): 170. Batthyány Ferenc idézetei közül egy az *Eurialus és Lucretiából* való, lásd STOLL Béla, „Adatok Balassi Bálint műveihez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 59 (1955, a továbbiakban STOLL, „Adatok...”), 463.

⁴⁴ TARNÓC Márton, „Batthyány Ádám levele Lobkovitz Poppel Évához”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 61 (1957): 402–403.

⁴⁵ ARANYASY István és KÁLLAY KOPASZ Pál versei, in *Szerelmi és lakodalmi versek*, kiad. STOLL Béla, Régi magyar költők tára 17, 3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961) 38., 39. sz. STOLL Béla véleményével, hogy Ádám mindkét verset udvarlás céljára kapta volna, SZILASI László vitába száll, lásd „*Vitéz-e avagy ájtatos?*” *Batthyány Ádám saját kezű bűnlajstroma s „némely fontos kicsiség”*, *Peregrinatio Hungarorum* 3 (Szeged: JATE BTK, 1989) 7. Megjegyezzük, hogy Lobkowitz Poppel Éva is német nyelvű levélbe szőtt Balassi-idézeteket kapott vőlegényétől.

⁴⁶ RMKT 17, 3, 5. sz. A szerzőség kérdésének bizonytalanságára utal már STOLL Béla is, de ez csupán a szerzőre vonatkozik: Batthyány Kata mint címzett bizonyos.

⁴⁷ STOLL–PAIS, „Balassi...”

⁴⁸ STOLL, „Adatok...”, *i. h.*

⁴⁹ *A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete*, kiad. BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos, STOLL Béla, Régi magyar költők tára 17, 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959, a továbbiakban RMKT 17, 1): 554. Nem soroltuk fel a levelekben előforduló Balassi-idézetek között Kvahó Márton német nyelvű levelének magyar nyelvű zárómondatát, amely a *Szép magyar komédia* előszavából való. Az 1603–1604 fordulóján írott levél címzettje éppen Lobkowitz Poppel Éva! Az adatot KŐSZEGHY Péter közli a darab kiadásához írott utószavában, in GYARMATI BALASSI Bálint, *Szép magyar komédia*, szerk.

A meglévő adatok határozottan egyetlen irányba mutatnak.⁵⁰ Balassi Bálint szerelmes verseinek ismerete a Batthyány-példány alapján válhatott ismertté, innen másolhatták tovább, többfelé. Könnyen lehet, hogy a fejezet elején bemutatott gyűjtemények közül némelyik (esetleg mind) erre a példányra megy vissza, nem pedig az 1589-esre, ha ugyan e kettő nem ugyanaz. Arra nincsenek adataink, hogy a többi példány, Rimayé, Wesselényié, Szenci Kertészé ismert lett volna. Lehet, hogy a körmendi levéltár gazdag forrásanyaga torzítja a képet; lehet, hogy másfajta adatok hiánya sugallja a túl könnyű megoldást. Ezért csak kérdő módba fogalmazom át Klaniczay Tibor egy ismert mondatát:⁵¹ vajon ki lehetett az a művelt, irodalmi érzékkel rendelkező, tájékozott, világias literátor, aki a leghitelesebb források alapján igyekezett dolgozni, és meg tudta szerezni Balassi eredeti verskéziratát, a *Maga kezével írott könyvet*?

A csábító választ persze elhamarkodott dolog lenne kimondani, és valószínűleg hibás választ eredményezne. Batthyány Ferencről tudjuk, hogy megszerezte Balassi verseit. De hogy ő lehessen a Balassa-kódex művelt szerkesztője, ahhoz még a Rimay-versgyűjteményt is el kellene a németújvári főúrhoz juttatni. Ez nem teljesen lehetetlen, de inkább azt tartjuk valószínűnek, hogy esküvője után a *Maga kezével írott könyv* másolata gazdát cserélt.⁵²

Ezt megelőzően talán még Batthyány Ferenc toldott hozzá néhány kétes hitelű darabot. A Balassa-kódex Balassi-részének végén lévő vegyes énekanyagban található egy korábban már szereplő Balassi-vers is, ezt talán külön kapta Balassitól, és a többi ének után ezért kerülhetett. Ugyanitt található egy a 4. illetve 5. Célia-énekből összeállított egyveleg is. A Balassi-szakirodalomban nemigen szokták emlegetni, szövegállapota elég romlott, és magától értetődőnek tűnik, hogy utólagos szerkesztmény, Balassi szerzői szándékához semmi köze.

KÖSZEGHY Péter és SZABÓ Géza, Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1990 (a továbbiakban: GYARMATI BALASSI, *Szép magyar komédia*): 108.

⁵⁰ Az áttekintésből kihagytuk Thurzó György két levelét, lásd BETHLENFALVI GRÓF THURZÓ György, *Levelei nejéhez, Czobor-Szent-Mihályi Czobor Erzsébethez*, kiad. id. ZICHY Edmund (Budapest: Athaeneum Társulat, 1876.) ECKHARDT Sándor szerint ezek Balassi-versek ismeretére utalnak (BALASSI, *Összes művei* 1: 186), de elképzelhető, hogy az idézetek nem a *Bizonnyal esmérem rajtam most erejét...* kezdetű versre mennek vissza; az *Eurialus és Lucretia históriája* 1405–1423. sorai is szolgálhattak forrásul. Vadai a *Lucretiát* Balassinak tulajdonítja, lásd kötetünk *Lucretia hálójában* című fejezetét. (A szerk.)

⁵¹ KLANICZAY, „Hozzászólás...”, 282.

⁵² KLANICZAY szerint a *Balassa-kódex* Balassi részének végén lévő vegyes énekek arra utalnak, hogy a kézirat 1605 tájékán gazdát cserélt, s egy avatatlan kéz munkája után ismét más-hoz került: a szerkesztőhöz, aki a Rimay-résszel folytatta a kötetet. Szerintünk felesleges a kétszeres áttétel, hiszen nem mindvégig ugyanarról a kéziratról van szó. A maga kezével írott könyv (vagy másolata) végére jegyezték be a vegyes énekcsoportot, mielőtt még a szerkesztőhöz került volna, majd ezt lemásolva jött létre a háromrészes kötetkompozíció. Ha a kijelölt másolói feladat ez volt: „másold le ezt a kéziratot, majd ezt és ezt!”, akkor a kétes verscsoport helye mechanikusan magyarázható.

Ha Batthyány Ferenc versidézeteire gondolunk, képzelhetjük akár őt is a Balassicento szerzőjének.⁵³ A korábban bemutatott versemelvényei és emlegetett levelei mellett találhatunk is ehhez hasonló egyveleget. Ez a Balassa-kódex 4. versének, a Céliadarabok 6. versének és a 40. éneknek két-két strófájából van komponálva. Nem összetákolva, hanem komponálva! A búcsúzó szerelmes helyzetéhez illő szakaszok önálló, új költeménnyé állnak össze. A Balassa-kódex Célia-összeállítása is védhető. Az amúgy is strófányi apró képekre bomló eredeti versekből kellemes összhatású hasonlatgyűjtemény készül. Nem csupán centojellegük miatt hasonlíthatók össze, és mert a Célia-ciklus strófáit használják építőanyagul. A Batthyány-egyveleg ezenkívül éppen azt a Balassi-verset centózza, ami Balassi *Saját kezű versfüzérében* is forrásul szolgál. Az egyveleg rokoníthatók egymással is, Balassi versfüzérének keletkezési módjával is.⁵⁴ Esetleg maga Balassi állította össze barátjának a két egyveleget is. „Jutottak vala valami új versek elmémre” – írja Balassi Batthyánynak.⁵⁵ A versek Balassi szóhasználatában *strófákat* jelent, nem pedig énekeket. Eddig a *Saját kezű versfüzére* gondoltunk csupán. Nem lehetetlen, hogy több küldemény is ránkmaradt.

Ha a kézirat a vegyes énekanyag lejegyzése után gazdát cserélt, akkor a Balassa-kódex 1610 körüli ősenek szerkesztője nem Batthyány Ferenc, de feltétlenül az ő környezetében érdemes keresnünk. Talán nem véletlen csupán, hogy ugyanaz az Enyingi Török István, akit mint Balassi-idéző levélíróként már említettünk; ő az egyetlen, a Balassa-kódexen kívül létező Rimay-szerelmesvers lejegyzője is.⁵⁶ Batthyány Dorottya férje a németújvári főúr környezetében él, és ő az egyetlen olyan személy, aki a Balassa-kódex második egységében szereplő verset birtokol. Úgy vélem, nem járhatunk messze a valóságtól, ha ezen a szálon folytatjuk a kutatást.

A CYRANO-EFFEKTUS. BALASSI BÁLINT KÖTETKOMPOZÍCIÓJÁRÓL

A jelenleg forgalomban lévő kötetkompozíciós elméletek – leszámítva Horváth Iván legújabb elképzelését – mind azon a közös előfeltevésen alapulnak, hogy Balassi Bálint 1589 nyarán, vagy őszének elején, a Júlia-ostrom befejeztével lezárta a *Maga kezével*

⁵³ VARJAS Béla a kódex kiadásához írt bevezetőjében említi a Batthyány-egyveleget mint hasonló módon, más által készített darabot, de nem tulajdonít jelentőséget annak, hogy éppen Batthyány Ferenc írta.

⁵⁴ A Nádasdy Tamás idézte sor hordozóstrófája is megáll a maga lábán. A többi levélidézettel ebből a szempontból még nem vizsgálták.

⁵⁵ BALASSI, *Összes művei* 1: 397.

⁵⁶ *Az Örülhetne szívem...* kezdetű, a Balassa-kódex számozása szerinti 3. Rimay-vers kéziratát STOLL Béla fedezte fel a Batthyány-levéltárban. ECKHARDT Sándor kritikai kiadásában a fotómásolatát is bemutatja (RIMAY, *Összes művei*, az 50. és az 51. lap közötti számozatlan mellékletben).

írott könyvét, és Lengyelországba bujdosott. Varjas Béla kódex-előszava⁵⁷ alapjának hipotézise szerint itt lép be a képbe az a titokzatos ősmásoló, akinek a létevel, illetve nemlétével oly sokat foglalkozott eddig a Balassi-filológia. Erre az ősmásolóra leginkább azért volt szükség, hogy a Balassa-kódex nevezetes „nagy crux”-át, a 99. lapon olvasható csonka bejegyzést valahogyan magyarázni tudjuk: „Még vadnak ennéhány Istenhez való énekek, kiket a psalmusokból is, magától is szerzett, ki mindenestül is tíz, azok más könyvben vadnak, nem is adja azokat ki, meddig több psalmust nem fordít meg azokhoz. Azért evilági éneket a Jephthes históriájától elválva, ki még nem kész...” Ez a bejegyzés ugyanis harmadik személyben, élőként beszél Balassiról. Az ősmásoló feltételezése persze nem oldotta meg kielégítően a „nagy crux”-ot, az továbbra is különféle hipotézisek tárgya, ám az ősmásoló azóta ott ügködik szinte minden elméletben, mely a kódex rendjét magyarázni akarja.

Miért is olyan zavaró ennek a másolónak a feltételezése? Azért, mert a kódex keletkezéstörténetén túlnöve belép a költő életrajzába is, és szilárd dátumhoz köti magát a kompozíciót. Varjas Béla kódexkiadása óta úgy gondoljuk, hogy Balassi 1589 nyarán hozta létre azt a nagystruktúrát, amelyet 3×33-as, 2×33-as, vagy másféle rendben olvasunk. Ezt az elképzelést Varjas eredetileg azért vázolta fel, hogy a Balassa-kódexben a 61. vers, a *Vitézek, mi lehet...* után lévő zavart valahogyan magyarázni tudja. Szerinte itt végződött a *Maga kezével írott könyv*, s ami ez után szerepel, az már egy ősmásoló műve. Klaniczay Tibor nevezetes *Hozzászólásában*⁵⁸ szembeszáll ezzel a nézettel: kitolja a versgyűjtemény határát a 75. vers, az *Ó, én édes hazám...* végéig. Itt a búcsú, az elköszönés helyzetében, a versek szimbolikus tűzbevetésében találja meg azt a zárómotívumot, mely szerinte méltón befejezi a gyűjteményt. Ez a befejezés időben alig esik távolabb az előbbtől, Balassi eszerint 1589 nyara helyett most, 1589 kora őszén hozza létre a nagykompozíciót. Mindkét elmélet úgy véli tehát, hogy a sikertelen Júlia-ostrom után, a költő Lengyelországba bujdosása előtt fejezte be szerelmes versgyűjteményét. Ehhez a dátumhoz igazodik a Gerézdi–Klaniczay-sejtés,⁵⁹ valamint Horváth Iván 3×33-as elmélete is. A kibujdosás idején ugyan még csak 2×33 versből áll a kompozíció, ám Balassi „elhatározta”, hogy istenes verseinek a számát is 33-ra bővíti. Ezért nevezte ezt a struktúrát Horváth Iván „eszményi” Balassi-kiadásnak.

Az elméleteknek ez a közös mozzanata azonban egyáltalán nem problémamentes. Hiszen Balassi 1589 ősze után, Lengyelországban is szerzett verseket. Balassi Ferenchez írott 1590-es, Krakóból kelt levelében említi: „Ne véljen uram senki oly bolondnak, hogy ha ott kinn tisztességesen szolgáltatnának velem, hogy örömesben az szolgálatban mint az versfaragásban nem foglalnám az elmémet.”⁶⁰ Majd 1591

⁵⁷ VARJAS, *Balassa-kódex*.

⁵⁸ KLANICZAY, „Hozzászólás...”

⁵⁹ GERÉZDI Rabán és KLANICZAY Tibor, „Balassi Bálint”, in *A magyar irodalom története 1*, szerk. KLANICZAY Tibor, 448–481. (Főszerk. SÓTÉR István, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964, a továbbiakban GERÉZDI–KLANICZAY, „Balassi Bálint”) 471.

⁶⁰ BALASSI Bálint *Összes versei, Szép magyar comoediája és levelezése*, szöveggondozás: STOLL Béla, utószó, szótár, fordítások: ECKHARDT Sándor (Budapest: Magyar Helikon, 1974, a továbbiakban: BALASSI, *Összes...*), 413.

januárjában Rimay Jánosnak verseket küld: „Küldtem Kegyelmednek magam elméje faradékiból vágatott rövid három énekecskémet is, de magának Kegyelmednek, kérévén, hogy természetekben való neveléssel ékesgettesék s tudja őket magánál tartani s igazgatni is Kegyelmed.”⁶¹ Hogy melyek lehettek ezek a rövid énekek, nem tudjuk bizonyosan. De az bizonyos, hogy Balassi nem szüntette be költői tevékenységét.

Tudjuk, hogy istenes versei születtek ebben az időben.

„Ezeket írák az tenger partján, Oceanum mellett,/Kilencvenegyvet mikor jedzettek másfélezer felett” – írja a *Kegyelmes Isten, kinek kezében életemet adtam* kezdetű éneke végén.⁶² Szerelmes költeményeket is szerez. A Célia-ciklus nyomán elgondolhatunk újabb szerelmi ostromot, vagy képzelhetjük úgy is, hogy Balassi irodalmi minták – főként Angerianus – nyomán afféle virtuális kedvest alkotott magának. A Céliagyűjtemény meglepő módon szerepel is a kódexben, annak ellenére, hogy Balassi – a korábbi hipotézisek szerint – már lezárta a gyűjteményt. Fel kell tehát tételeznünk, hogy az ősmásoló továbbra is fenntartja kapcsolatát a költővel, tőle verseket kap, és azokat szorgalmasan bejegyzí a gyűjteménybe. Hozzájút a Célia-versekhez, ezeket új sorszámozással írja a gyűjtemény végére. A *Török bejtek* szövegét is megszerzi, ezeket azonban számozás nélkül illesztí a megszámozott versek közé. Kissé fura és nehézkes ennek az ősmásolóknak a tevékenységét indokolni. Sokkal egyszerűbb lenne a dolgunk, ha Balassi elvitte volna magával Lengyelországba a *Maga kezével írott könyvet*!

Ha pusztán ennyiről lenne szó, már akkor is kételkednünk kellene az ősmásoló tevékenységében. Hiszen két eset közül a filológusnak az egyszerűbbet kell választania. Melyiket egyszerűbb feltenni? Azt, hogy (1) a *Maga kezével írott könyv* egy adott ponton lezárul, a kézirat gazdát cserél, ám az ősmásoló továbbra is hozzájút a friss szerzeményekhez, melyekkel kiegészítí gyűjteményét; vagy azt, hogy (2) Balassi 1589-ben lezárja a Júlia-ciklust, de szerzeményeit továbbra is feljegyzí gyűjteményébe. Világos, hogy a második eset az egyszerűbb. Az ősmásolóra – ahogy fentebb említettük – kizárólag a 99. lap csonka bejegyzésének, illetve a kódexben ezt követő nagy cruxnak a magyarázatához van szükség.

A Balassa-kódex első egysége, mint tudjuk, a *Maga kezével írott könyv* verseiről készült másolat másolatának a másolata. A legalább háromszoros másolási folyamat nyomon követése szinte lehetetlen feladat. Hiszen bármilyen torzulás történt is közben, nehezen megállapítható, hogy ez melyik másolási fázis eredménye. Bizonyos mozzanatokot el tudunk helyezni a kódex keletkezéstörténetében. Látni véljük például, hogy az 1610 körüli szerkesztő, az a bizonyos művelt, irodalomkedvelő férfiú, három előszót fogalmaz, és illeszt a kódex egységei elé. De azt már nem látjuk, hogy eközben a *Maga kezével írott könyv* címlapjának szövegét fogalmazza át, egészítí ki, vagy teljesen önálló szöveget alkot. Látni véljük például, hogy a kódex 54–55. lapjának szöveghiányánál, a „kis crux”-nál nem kettős lapozás, hanem levélparki-hullás történt. De azt már nem tudjuk megmondani, hogy ez melyik másolási fázis példányában esett meg. Látni véljük, ahogyan az 1645–50 közötti másoló üres helyet

⁶¹ BALASSI, *Összes...*, 414.

⁶² BALASSI, *Összes művei*, 224.

hagy azon istenes versek számára, melyeket nyomtatott kiadásban is birtokolt. De azt már nem tudjuk, hogy a „nagy crux” csonkán hagyott mondatát is ő hagyja-e félbe, s ha igen, akkor miért.

Azt gondolom, hogy ilyen bonyolult filológiai helyzetben egyszerűen nincsen jogunk triviális magyarázatot adni. Varjas ősmásolója ugyan megmagyarázná a csonka mondatot, de nehézkessé teszi a Célia-versek kódexbe jegyzését. Klaniczay fésűs egyesítéses megoldása a „nagy crux”-ra helyesnek tűnik ugyan, de nem magyarázza meg a csonka mondatot. Horváth Iván legújabb elmélete a 99. lap mondatát szerzőinek tartja, azon az alapon, hogy az 1610 körüli szerkesztő is ebben a hiszemben volt, okfejtése azon alapul, hogy a kódex címdala teljes egészében ennek a szerkesztőnek a fogalmazása. Jomagam egy losonci, majd újvidéki előadásban úgy vélekedtem, hogy a „nagy crux” megmagyarázható másolás közbeni lapeltolódással, és az istenes énekek mechanikus eltávolításával.⁶³ Ez az elmélet sem adott magyarázatot azonban a versek beszámolásával kapcsolatos problémákra.⁶⁴

Úgy vélem, hogy minden eddigi hipotézis a kódex keletkezéstörténetével kapcsolatban túlzottan bátor. Nem vetnek számot azzal, hogy a problematikus helyek mindegyike többszörös átírás, szerkesztés és másolás utáni állapotban maradt ránk. A másolási rétegek pedig elfedik előtünk a történet valódi részleteit. Ebben a helyzetben helyesebbnek vélem azt a választ, hogy nem tudjuk, mi történt.

Balassi Bálint 1593-ban kelt, sokszor idézett levelében a következőket írja: „Nagyságos úrfi, nekem igen jó meghitt bizodalmas uram! Isten adja meg Nagyságodnak valamit Nagyságod kíván, ha szinte az Stalmaster leánya lesz is. [...] Nagyságod elmente után jutottak vala valami új versek elmémre, Poszedarszkynak adtam, Nagyságod kérje el tőle. Nem rosszak bizony, az mint én gondolom. Ha Nagyságod az gyűrőt Fulviának megküldené, bizony oly verseket küldhetnék, hogy az Stalmaster leányának (ha értené ám) megímelyednék az gyomra belé miatta!”⁶⁵ Takáts Sándor⁶⁶ és Eckhardt Sándor⁶⁷ nyomán általában azonosítani szokták a Stalmaster leányát Lobkowitz Poppel Évával, Batthyány Ferenc későbbi feleségével. A probléma azonban az, hogy Batthyány Ferenc majd csak 10–12 évvel később 1604–1606 táján kezd el Balassi-versidézetekkel udvarolni leendő feleségének. Poppel Lászlóról nem tudjuk, hogy udvari istállómeister lett volna, Eckhardt elégséges bizonyítéknak véli, hogy ennek bátyja (!), Poppel György 22 évvel korábban (!), 1571-ben viselte ezt a címet.⁶⁸ Azt hiszem, okkal kételkedhetünk ebben az azonosításban. Bárki legyen is azonban Batthyány Ferenc 1593-as szerelme, a „Stalmaster leánya”, sokat köszönhetünk ennek az udvarlásnak. Balassi a levéldézet szerint a gyűrűküldésért cserébe verseket ígér.

⁶³ Lásd kötetünk *A Balassa-kódex szerkezete I: Mézes kenyér és papírrepülő* című fejezetét. (A szerk.)

⁶⁴ Erről a problémáról lásd kötetünk *Balassi Bálint elvegyült énekei* című fejezetét. (A szerk.)

⁶⁵ Balassi Bálint levele Batthyány Ferenchez, Pozsony, 1593. március 21. Kiadva: BALASSI, *Összes művei* 1: 397.

⁶⁶ TAKÁTS, *Zrínyi...*, 43.

⁶⁷ BALASSI, *Összes művei* 1: 397.

⁶⁸ Uo.

És nemcsak ígér, hanem küld is. A körmendi Balassi-émlékek között nemcsak Batthyány-levelekbe szőtt versidézeteket találunk, hanem egész strófákat, teljes énekeket, sőt innen került elő Balassi *Saját kezű versfüzére*, egy teljes verskompozíció is. Ennek utolsó darabjából tudjuk, hogy Júlia és Célia után a költő újabb hölgy után epekedik. Erre a Fulviára vonatkoznak az idézett levél sorai is, Balassi arra kéri Batthyány Ferencet, hogy egy gyűrűküldési ügyben segítkezzen. Vagyis egyidőben mindketten udvarolnak. Batthyány a stalmaszter leányának, Balassi Fulviának. Batthyány Ferenc ekkor húszéves, Balassi Bálint pedig harmincyolc.⁶⁹

Elképzelhetjük, miféle baráti viszony van a fiatal főúr és az idősebb költő között. Egyikük talán első gáláns ütközetét vívja egy csinos fehérszemélyvel, másikuk eközben atyai tanácsokkal, udvarló versekkel látja el. És nem csak „új versek”-ről van szó, melyek „frissiben jutottak elméjére”, hiszen a körmendi anyagban megtalálható a Csák Borbála nevére szerzett ének udvarlási céllal erősen átírt, akrosztichonjában is módosított változata. Ez pedig Balassi egyik legkorábbi szerelmes verse. Költőnk szabályos Cyranóként adja a főúr szájába a szerelmes szavakat. Hasonló viszonyt figyelhetünk meg majd egy generációval később is: Batthyány Ádám ugyancsak mástól kapott versekkel, Kállay Kopasz Pál költeményeivel udvarol majd leendő feleségének, Formentini Aurorának.⁷⁰

Igaz, hogy Batthyány Ferenc esetében összemosódik az 1593-as kaland a stalmaszter leányával, és az 1604–5 körüli levelezés Lobkowitz Poppel Évával, ám az bizonyos, hogy Balassi 1593-ban versküldeményekkel látja el őt. A költő halálának négyszázadik évfordulója alkalmából rendezett esztergomi Balassi-konferencián elhangzott előadásomban⁷¹ arra hívtam fel a figyelmet, hogy a legfontosabb 17. századi kéziratos Balassi-források, a Balassa-kódex, a Fanchali Jób-kódex, valamint a körmendi levéltár anyagából előkerült versek közös hibákat tartalmaznak, vagyis közös szövegforrásra mennek vissza. Ez alapján arra következtettem, hogy Balassi *Maga kezével írott könyve*, illetve nyilván annak egy másolata teljes egészében eljutott Batthyány Ferenchez, sőt ez a példány vált azután a 17. századi kéziratok forrásává. Jelenlegi gondolatmenetünkben ebből most az a fontos, hogy a Balassa-kódex öse vélhetően Batthyány Ferenc birtokába került.

A történet feltehetőleg úgy kezdődött, hogy Balassi először csak egy-két verset, néhány strófát küldött a főúrnak, de közben kiderült, hogy eddigi élete során egész gyűjteményt írt szerelmes versekből. Balassi egy idő után úgy döntött, hogy minden versét lemásoltatja fiatal barátja számára. Ebben szerepet játszhatott Batthyánnak a Fulvia-ügyben való megbízatása is, de erősebb indoknak gondolom, hogy Balassi is meg akarta mutatni, hogyan kell igazán elegánsan udvarolni. Úgy vélem, hogy ekkor, 1593-ban hozta létre azt a kompozíciót, aminek a nyomait a Balassa-kódexben látjuk.

Mi szól a korábbi, 1589-es kötetkompozíció ellen, s mi szól az 1593-as mellett? 1589-ben, amikor a Júlia-ostrom kudarcot vallott, egyszerűen nem megfelelő a lélek-

⁶⁹ BALASSI, *Ősszes...*, 433–434.

⁷⁰ ECKHARDT, „A körmendi...”, 44.

⁷¹ VADAI István, „Balassi Bálint Fajtalan éneki”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 98 (1994): 673–681. Lásd kötetünk előző fejezetét. (A szerk.)

tani pillanat ahhoz, hogy a szerelmes történetből Balassi kompozíciót alkosson. Egy sikeres szerelem megérdemelhetett volna egy emlékművet. A *Szép magyar komédia* vélhetően ilyen céllal íródott. Ám a kikoszarás után Balassi hangja elkomorul, a *remedia amoris* jegyében változtat a ciklus menetén, Júliát immár nem említi versül. Mi oka lett volna rá, hogy kibujdosása előtt mesterien megformált kompozícióban állítson emléket szerelmének? Inkább arra hajlok, hogy ideiglenesen letett a ciklus-építésről, és csak alkalmi darabokkal bővítette gyűjteményét.

Bezzeg 1593-ban más a helyzet! Fiatal barátjával mindketten hevesen udvarolnak, Balassi túl van a Célia-szerelmen, és ez a második nagy szerelem nem sebezte meg annyira, mint az előző.

Lettovább Júliát, s lettinkább Céliát ezideig szerettem,
Attól keservesen, s ettől szerelmesen, vígan már búcsút vettem,
Most Fulvia éget, ki ér bennem véget, mert tüzén meggerjedtem.⁷²

Az új gerjedelem szerelmes versek írására serkenti, gyűrűküldési akciót szervez. Eközben a *Saját kezű versfüzér* záródarabjából azt is kiolvashatjuk, hogy *számot vet* korábbi szerelmeivel, Fulviát a megelőző múzsáihoz méri, hogy győztes harmadikként őt dicsérhesse. Ez a pillanat alkalmas arra, hogy összegyűjtse, elrendezze és megkomponálja eddig írott szerelmes versgyűjteményét. Erre ösztönzi Batthyány Ferenc is, aki szerelmes verseket kér tőle.

Talán ezért olvashatjuk úgy a Balassa-kódex első oldalát, mintha az Batthyáynak szólna: „Következnek Balassi Bálintnak külön-különbféle szerelmes éneki, kik között egynéhány isteni dicséret és vitéségről való ének is vagyon. Ezeket pedig az maga kezével írt könyvéből írták ki szórul szóra. Vétek kevés helyen esett benne. Az sem egyébtől lőtt pedig, hanem az Balassi írásának nehéz olvasása miatt, de afelől meglehet. Külön-külön mindenik éneket mikor, miről és kiről szerette: megírta, az nótáját is mindenikének följegyzette. Az ki azért gyönyörködik benne, innent igazán megtanulhatja, mint köll szeretőjét szeretni és miképpen köll neki könyörögni, ha kedvetlen és vad hozzá. De nem mindent hívít úgy az szerelem tüze talán, mint őtet.”⁷³

Az utolsó mondat, a „hevít a szerelem tüze” tetszetősen összecseng a Fulvia-vers zárlatával: „mert tüzén meggerjedtem”. Persze a Fulvia-ciklust hiába keressük a Balassa-kódexben. Sajnos a Célia-gyűjtemény az elején is csonka, a vége sincs jelölve. A kódex itt található egyes énekrésze arra mutat, hogy nem maradt ránk épen a teljes gyűjtemény. Nem is azt akarjuk állítani, hogy Balassi befejezte ezt a kompozíciót. Csak annyit tudunk, hogy 1593-ban az addig megírt verseiből összeállított egy gyűjteményt, s ennek a Batthyány-példánynak a leszármazottjából, a többszörös másolás során torzult és hiányossá vált Balassa-kódexből alkothatunk képet róla. A felsejlő külső adatok (a Batthyányval való barátság, a Fulvia-ügy és a *Saját kezű versfüzér*), valamint a belső adatok (a Célia-ciklus kódexben való szereplése) mind arra mutatnak,

⁷² Első közlése: STOLL–PAIS, „Balassi...”, 168.

⁷³ KŐSZEGHY–VADAI, *Balassa-kódex*, 1. lap (a szöveget modernizált átírásban közlöm, V. I.)

hogy Balassi szerelmes verseinek kompozíciója 1589-ben csak átmeneti állapotban volt, s ránk maradt végleges formáját 1593-ban nyerte el.

A BALASSA-KÓDEX SZERKEZETE I. MÉZES KENYÉR ÉS PAPIRREPÜLŐ

Balassi Bálint verseinek legfontosabb kéziratoss forrása a Balassa-kódex. Igen későn, csak 1874-ben került elő egy főúri könyvtár mélyéről, majd rövidesen ismét elkallódott. Egy fekete-fehér fotómásolat alapján először Varjas Béla jelentette meg hasonmás kiadásban 1944-ben, háborús körülmények között.⁷⁴ Azóta előkerült az eredeti kódex is, amely sokáig az Országos Széchényi Könyvtár anyagában volt, de nemrégiben átkerült az Evangélikus Országos Gyűjtemény állományába.⁷⁵ Ez a kézirat őrizte meg számunkra a költő szerelmes verseinek majdnem teljes gyűjteményét, a kódex előkerülése óta tartjuk számon Balassit úgy, mint aki nemcsak istenes hangú, vitéz költő, hanem egyúttal a modern magyar szerelmi líra megteremtője is.

A Balassa-kódex azonban nem Balassi Bálint saját kezű kézírata. Nem azonos a költő „maga kezével írott könyv”-ével, hanem csupán egy másolat másolata.⁷⁶ 1650 táján készítette négy másoló, és még további három kéz jegyzett fel verseket a kézirat kötetbe. Így meglehetősen vegyes, és kusza tartalmú gyűjtemény jött létre. Noha ez a kézirat az egyik legfontosabb szövegforrásunk, mégis ezzel a forrással szemben merül fel a legtöbb filológiai gond is. Ahányszor sikerül egy-egy problémát megoldani, annyszor újabbak bukkannak fel. Hogy a kódexszel kapcsolatos problémákat áttekinthessük, nézzünk meg egy táblázatot, mely megpróbálja bemutatni a kódex szerkezetét!

a4	1	2	3	4	5	6	7	8	1–8
b8	9	10	11	12	13	14	15	16	9–24
	17	18	19	20	21	22	23	24	
c8	25	26	27	28	29	30	31	32	25–40
	33	34	35	36	37	38	39	40	
d8	41	42	43	44	45	46	47	48	41–56
	49	50	51	52	53	54	55	56	
e8	57	58	59	60	61	62	63	64	57–72
	65	66	67	68	69	70	71	72	
f8	73	74	75	76	77	78	79	80	73–88

⁷⁴ VARJAS, *Balassa-kódex*.

⁷⁵ 2018 novemberében, lásd HORVÁTH IVÁN, „Balassi Bálint verseinek fragmentomi”, *Credo*, 243–4. sz. (2018): 18–39. (A szerk.) A kódex hasonmás kiadása: KŐSZEGHY-VADAI, *Balassa-kódex*.

⁷⁶ VARJAS, *Balassa-kódex*, XVII–XVIII.

	81	82	83	84	85	86	87	88	
g12	89	90	91	92	93	94	95	96	89–112
	97	98	99	100	101	102	103	104	
	105	106	107	108	109	110	111	112	
h8	113	114	115	116	117	118	119	120	113–128
	121	122	123	124	125	126	127	128	
i8	129	130	131	132	133	134	135	136	129–144
	137	138	139	140	141	142	143	144	
k14	145	146	147	148	149	150	151	152	145–172
	153	154	155	156	157	158	159	160	
	161	162	163	164	165	166	167	168	
	169	170	171	172	173	174	175	176	
16	177	178	179	180	181	182	183	184	173–184

A táblázatban a kódex lapjai sorakoznak egymás után, egy-egy sorban 8 lap (4 levél) szerepel, igazodva az ívfüzetek átlagos terjedelméhez. A kódex negyedrért alakú, egy-egy ívet négyfelé hajtva összesen 8 lapot kapunk. Mivel egy-egy füzet több ív papírból is készülhet, az ívfüzetek tényleges terjedelmét a baloldalon tüntettük fel. Az ívfüzetek határát vékony szaggatott vonal jelzi. A ma használatos oldalszámok a táblázat belsejében, illetve a teljes füzetekre vonatkozóan a táblázat jobb oldalán láthatóak. Az 1–138. lapokra – a szürkével megjelölt oldalaktól most eltekintve – Balassi-verset másoltak le. Ez a kódex anyagának legterjedelmesebb egysége. Ezt egy rövidebb szürke rész követi – 139–147. lap –, ez a Balassi-rész végére másolt vegyes tartalmú részt jelöli. A 148–175. lapokon – a közbeeső szürke jelöléstől ismét eltekintve – a Rimay János által szerzett költemények következnek. A 176–180. lapokon helyezkednek el az úgynevezett „mostani poéták” 1610 körül szerzett versei. Ezt a négy szövegcsoportot – Balassi, vegyes rész, Rimay, mostani poéták – tekintjük a Balassa-kódex törzsanyagának, ezt másolta 1650 tájékán négy íródeák egymást felváltva. Ezután további szövegek kerültek a kódex üresen maradt oldalaira. Szürke jelölés különíti el az összefirkált 56. oldalt, a 98. és 100. nincs kiszínezve, mert máig üresen maradt. Ugyanígy szürkével jelöltük azt is, hogy több helyen Zrínyi Miklós *Adriai tengernek Syrenája* című kötetét kezdte el lemásolni valaki. A kódex legvégére néhány további vers is került.

A meglehetősen kusza helyzetet tovább bonyolítja, hogy a kézirat jelenlegi állapotában több helyen csonka, levelek, talán egész ívfüzetek is hiányoznak belőle. A szöveghiányok és szövegtörések alapján, illetve a kódex ívfüzeteinek fizikai vizsgálata alapján megjelölhetjük, hol van bizonyosan hiány. A h ívfüzet és i ívfüzet határán (a 128. és 129. lap között), az i ívfüzet és k ívfüzet határán (a 144. és 145. lap között), a k ívfüzet és l ívfüzet határán (a 172. és 173. lap között), valamint a kézirat legvégén (a 184. lap után) bizonyosan a kódex fizikai hiányaival kell számolnunk. Ezek a hiányok érzékenyen érintik mind a Balassi-részt (1–138), mind a vegyes részt (139–147), mind a Rimay-részt (148–175).

Az is jól látható első táblázatunkon, hogy a két utolsó ívfüzet jelenleg szabálytalan alakú, a levelek száma nem osztható négygyel, vagyis ezekből az ívfüzetekből levelek, levélpárok hiányoznak. A kódexben a legtöbbször sorszámozva szerepelnek a versek. Az ez alapján becsülhető szöveghiányok alapján, a leveleket összekapcsoló őrsvak alapján, illetve az ívfüzetek levélszáma alapján megkísérrelhetjük rekonstruálni az eredeti állapotot. A hiányokkal már a Balassa-kódex hasonló kiadása számot vetett,⁷⁷ a hiányzó levelek rekonstrukciójára 1994-ben Bíró Gyöngyi és Tóth Tünde vállalkozott.⁷⁸

Ha elvégezzük az általuk is javasolt rekonstrukciós lépéseket, visszapótolhatunk néhány, korábban bizonyosan a kódexben szereplő lapot. Ezeket a továbbiakban a megkülönböztetés céljából római számmal fogjuk jelölni. Az egyszerűség kedvéért tekintsünk el a továbbiakban a kódexbe utólag másolt szövegektől, és tekintsük ezeket üresen hagyott lapoknak. A kódex keletkezéstörténete során ezek a lapok egy bizonyos időpontban valóban üresen álltak a törzsanyag szövegei között. Hagyjuk el a szürkével jelölt Zrínyi-szövegeket, tüntessük el a kódex végéről a bizonyosan később bejegyzett verseket, és tisztítsuk meg az egyetlen összefirkált lapot is. Ezeken a lapokon a Balassa-kódex forrásában, egy 1610 körül keletkezett kéziratban még Balassi- és Rimay-versek szerepeltek. A másolók azért hagyták üresen, mert nyomtatott forrásból ismert versekről van szó, és későbbre halasztották a lemásolásukat. Nyilván időszükében voltak, bizonyára vissza kellett adniuk a forráskéziratot. Nos, ha az üresen maradt lapokat, illetve az utólag rekonstruált lapokat is a törzsanyaghoz tartozóként kezeljük, akkor a következő táblázathoz jutunk:

a4	1	2	3	4	5	6	7	8	1–8
b8	9	10	11	12	13	14	15	16	9–24
	17	18	19	20	21	22	23	24	
c8	25	26	27	28	29	30	31	32	25–40
	33	34	35	36	37	38	39	40	
d8	41	42	43	44	45	46	47	48	41–56
	49	50	51	52	53	54	55	56	
e8	57	58	59	60	61	62	63	64	57–72
	65	66	67	68	69	70	71	72	
f8	73	74	75	76	77	78	79	80	73–88
	81	82	83	84	85	86	87	88	
g12	89	90	91	92	93	94	95	96	89–112
	97	98	99	100	101	102	103	104	
	105	106	107	108	109	110	111	112	

⁷⁷ Lásd KŐSZEGHY–VADAI, *Balassa-kódex*, III–IV.

⁷⁸ BÍRÓ Gyöngyi–TÓTH Tünde, „Balassi versgyűjteményének rekonstrukciója”, *Iskolakultúra*, 6, 9. sz. (1996): 49–57.

h8	113	114	115	116	117	118	119	120	113–128
	121	122	123	124	125	126	127	128	
i12	I	II	III	IV	129	130	131	132	(4 +) 129–144 (+ 4)
	133	134	135	136	137	138	139	140	
	141	142	143	144	V	VI	VII	VIII	
k16	IX	X	145	146	147	148	149	150	(2 +) 144–172 (+ 2)
	151	152	153	154	155	156	157	158	
	159	160	161	162	163	164	165	166	
	167	168	169	170	171	172	XI	XII	
112	XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	173	174	(6 +) 173–184 (+ 6)
	175	176	177	178	179	180	181	182	
	183	184	XIX	XX	XXI	XXII	XXIII	XXIV	

A vastagított vonalak különítik el a Balassi–Rimay–mostani poéták elrendezést. A kódexben a megfelelő nyitóoldalakon, az 1., 148. és 176. lapokon egy-egy prózai bevezető áll. Ezeket vélhetően az az 1610 körül dolgozó szerkesztő fogalmazta meg, aki a kódex hármasszerkezetét is létrehozta.⁷⁹ 2004 tavaszán, a sárospataki Balassikonferencián amellelt érveltem, hogy ez a művelt, irodalomkedvelő férfiú nem más, mint Petki János.⁸⁰ Ő az egyetlen név szerint is ismert „mostani poéta”, aki a 176–180. lapokon szerepel. Neki állhatott érdekében, hogy a két nagy költő, Balassi és Rimay művei mellé a sajátját is felsorakoztassa. Most azonban nem ezt a gondolatmenetet követjük. Nézzük meg a táblázatot újra! Látható, hogy a hármasszerkezet mellett igen hangsúlyos a szürke színnel kiemelt rész. Az ívfűzet-rekonstrukció során jelentősen megnövekedett, ezt a közepén látható római számok jól mutatják. Vagyis a Balassi-rész végén szereplő kétes hitelű, vegyes tartalmú énekcsoport sok versből áll. Ez arra utal, hogy Balassi maga kezével írott könyve, vagy annak másolata a gyűjtemény lezárulta után fokozatosan bővült még. Verseket jegyeztek le a végére, részben Balassi verseiből összeállítva, részben más helyről. Igazat kell adnunk Varjas Bélának és Klaniczay Tibornak, akik szerint a kódex őse 1589 és 1610 között fokozatosan bővült.⁸¹ Ebben a kibővített állapotában kerülhetett az 1610 körüli szerkesztő kezébe, aki a teljes gyűjteményt Balassi-versekből állónak gondolta. Erre utal az általa fogalmazott bevezető prózai megjegyzés is: „a maga kezével írt könyvéből írták ki szórul szóra”, és erre utal az a tény is, hogy a Rimay-rész végén egyetlen idegen verset sem találunk.

A törzsanyagot bemutató táblázat ugyan egységesnek tűnik, ne feledjük azonban, hogy számot kell vetnünk a filológiai problémás részekkel, a szöveghiányokkal. A Balassi-részen belül 23 lap tekinthető ilyennek, a részben vagy egészen hiányzó

⁷⁹ Lásd KLANICZAY, „Hozzászólás...”, 281–282.

⁸⁰ Lásd kötetünk *A Balassa-kódex szerkezete II. Egy művelt és irodalomkedvelő férfiú című fejezetét.* (A szerk.)

⁸¹ VARJAS, *Balassa-kódex*, XX–XXI.; KLANICZAY, „Hozzászólás...”, 283.

verseket második táblázatunk már nem ábrázolja. A vegyes csoportban és a Rimay-verseknél ugyanez a helyzet. A vegyes énekcsoport nagyobbik része, 7 lapnyi hiányzik, több ponton súlyos szöveghiányok mutatkoznak a Rimay-részben is, összesen 17 lap terjedelemben.

A Balassi-gyűjtemény tűnik még a legegységesebbnek. Itt csak a vége felé találunk jelentős szöveghiányt. Ráadásul a legnagyobb ilyen tömb (102–116. lap) nem is számít igazi szöveghiánynak, hiszen tudjuk, hogy itt Balassi istenes verseinek sorozata szerepelt eredetileg. Ezt Klaniczay Tibor bizonyította be a Balassa-kódex és az *Istenes énekek* lócsei kiadásának összehasonlításával.⁸² Szellemes fésűs egyesítési módszerrel rekonstruálta a kódex eredeti tartalmát. Korábban ezt a helyet hívták a kódex „nagy crux”-ának. Klaniczay ugyan meghatározta az itt található istenes énekeket, ám a Balassi-filológia továbbra sem tisztázta, hogy hogyan kerültek ezek a versek ide, a szerelmes versek közé. Az sem világos, hogy a „nagy crux” előtt található csonka prózai megjegyzés hogyan függ össze az ez után következő, de a mi kódexünkbe le nem másolt versekkel. A 99. oldal nevezetes bejegyzése a következőket mondja: „Még vadnak ennéhány Istenhez való énekek, kiket a psalmusokból is, magátúl is szerzett, ki mindenestül is tíz, azok más könyvben vadnak, nem is adja azokat ki, meddig több psalmust nem fordít meg azokhoz. Azért evilági éneket a Jephtes históriájátúl elválva, ki még nem kész...”⁸³ És itt a mondat megszakad, két lap a kódexben üresen marad. Majd a bejegyzés ellenére mégis következnek kilenc istenes ének. A Balassa-kódex „nagy crux”-ának helyét mutatja a következő táblázat:

a8	1	2	3	4	5	6	7	8
	9	10	11	12	13	14	15	16
b8	17	18	19	20	21	22	23	24
	25	26	27	28	29	30	31	32
c8	33	34	35	36	37	38	39	40
	41	42	43	44	45	46	47	48
d8	49	50	51	52	53	54	55	56
	57	58	59	60	61	62	63	64
e8	65	66	67	68	69	70	71	72
	73	74	75	76	77	78	79	80
f8	81	82	83	84	85	86	87	88
	89	90	91	92	93	94	95	96
g8	97	98	99	100	101	102	103	104
	105	106	107	108	109	110	111	112
h8	113	114	115	116	117	118	119	120
	121	122	123	124	125	126	127	128

⁸² Uo., 266–280.

⁸³ KŐSZEGHY-VADAI, *Balassa-kódex*, 99.

i8	I	II	III	IV	129	130	131	132
	133	134	135	136	137	138	139	140
k6	141	142	143	144	V	VI	VII	VIII
	IX	X	145	146				

Vári Rezső *A classica-philologia encyclopaediája* című 1904-es alapvetésében a következőket mondja a *conjecturáról*: „...ott, hol arról van szó, hogy a *coniecturát* mintegy beiktassuk a maga hivatalába, a gyakorlatban nagy nehézségek állnak elő, mert a legtöbb *coniectura* mögött ott lappang a maró kétely: igaz-e *coniecturánk*, – s a kétség, szabad-e az író szerzeményébe, a művész alkotásába, az egyénnek vagy a kornak *constructiv* rajzába elemeket bevinni, melyekre ítélő elménk kimondani kénytelen, hogy nem rendelkeznek a valószínűségnek tökéletesen megnyugtató mértékével?! Még a legkisebbek a nehézségek a szövegek megállapítása terén. Ott könnyen nyílik alkalmunk megfelelő helyen, az *apparatus criticus*ban vagy a magyarázó jegyzetekben feltárni a tiszta hagyományt s ahol a valószínűség foka nem eléggé nagy, csillagok, zárójelek vagy elütő *typusok* alkalmazásával még a szövegben is szemléltetni a megzavart értelem eszközölt helyesbítéseket, esetleg, ha megnyugtató *remediumot* nem találtunk, a *signum crucis*-sal (†) jelezni, hol van a bajnak a főforrása.”⁸⁴ Nos, ezt a *signum crucis*t, a kereszt jelét használja a filológus arra, hogy beismerje, nem tudja megoldani a problémát.

A fenti táblázat már nem a Balassa-kódexet ábrázolja, hanem annak feltételezett őseit, amiből másolták. Ezért el is hagytuk a későbbi kiegészítéseket, Rimay és „mostani poéták” verseit. Az egyszerűség kedvéért képzeljük azt, hogy ez a forráskézirat azonos formátumú volt a mi Balassa-kódexünkkel, vagyis szintén negyedrért ívekből állt, és egy-egy oldalon közelítőleg ugyanannyi szöveg fért el benne. Ez megkönnyíti a másolók munkáját, hiszen amikor szöveget hagynak ki, nem kell bonyolult becséléseket alkalmazniuk, elegendő annyi helyet kihagyni a másolatban, amennyit a forrásból nem másolnak le. Abból azonban, hogy a forráskézirat formátuma megegyezik a Balassa-kódex formátumával, még nem következik, hogy az ívfüzetek beosztása is megegyezik. Ezért hipotetikusán egységes, nyolcleveles füzeteket tüntettünk fel. Látható, hogy az utolsó ívfüzet végén, négy levél nincs teleírva. A „nagy crux”-ot, a Klaniczay Tibor által rekonstruált verscsoportot szürke színnel jelöltük.

Mielőtt azonban a „nagy crux”-szal foglalkoznánk, meg kell oldanunk a Balassa-kódex „kis crux”-át. Ez a kódex 55. oldalán található. Az itt álló 30. sorszámú ének váratlanul megszakad, a 31. teljes egészében hiányzik, a 32-nek pedig csak a vége olvasható. A Balassa-kódex levélállománya itt sértetlen, Varjas Béla szerint a másoló a forrásban kettőt lapozott, vagy a forrásból hiányzott egy-két levél.⁸⁵ Megállapítását egyszerűsítve kettőslapozásként szokták emlegetni, noha a másik megoldás a valószínűbb. Ha mézes kenyeret reggelizem, és ragacsos marad a kezem, előfordulhat,

⁸⁴ VÁRI Rezső, *A classica-philologia encyclopaediája* (Budapest: Athaeneum, 1906): 317.

⁸⁵ VARJAS, *Balassa-kódex*, 45.

hogy a forráskézirat két levele összeragad. Ilyenkor kétlapnyi szöveg tűnik el, egy *verso* és egy *recto*. Ha azonban papírrepülőt van kedvem hajtogatni, és e célból kitépek a számtanfűzetem közepéből egy levélpárt, akkor négylapnyi szöveg tűnik el, két *recto* és két *verso*. Nos, a „kis crux” szöveghiányát megbecsülve világos, hogy itt nem a mézes kenyér, hanem a papírrepülő esetéről van szó. Erre már tíz évvel ezelőtt, a Balassa-kódex hasonmásának kiadásakor utaltam a „kis crux”-hoz fűzött lábjegyzetben.⁸⁶ Ha most visszapótoljuk a hiányzó levélpárt a forráskéziratba, akkor a következő táblázat adódik:

a8	1	2	3	4	5	6	7	8
	9	10	11	12	13	14	15	16
b8	17	18	19	20	21	22	23	24
	25	26	27	28	29	30	31	32
c8	33	34	35	36	37	38	39	40
	41	42	43	44	45	46	47	48
d8	49	50	51	52	53	54	–	–
	–	–	55	56	57	58	59	60
e8	61	62	63	64	65	66	67	68
	69	70	71	72	73	74	75	76
f12	77	78	79	88	81	82	83	84
	85	86	87	88	89	90	91	92
g8	93	94	95	96	97	98	99	100
	101	102	103	104	105	106	107	108
h8	109	110	111	112	113	114	115	116
	117	118	119	120	121	122	123	124
i8	125	126	127	128	I	II	III	IV
	129	130	131	132	133	134	135	136
k4	137	138	139	140	141	142	143	144
	V	VI	VII	VIII	IX	X	145	146

⁸⁶ KŐSZEGHY–VADAI, *Balassa-kódex*, 55, 1. jegyzet. Kőszeghy Péter és Szentmártoni Szabó Géza Balassi-kiadásukban e hiány megoldására a Csáky-énekeskönyvben fellelhető egyik verset javasolják (kezdősora: Engem Venus asszony..., lásd BALASSI, *Összes művei*, 247–248, a következő verssel közös jegyzet: 490–491) mint kétes hitelű, de az eredeti kompozíció bizonyos vonásait mégis megőrző változatot. A 36. vers szintén hiányzik a kódexből, rank maradt incipitje azonban megegyezik a Csáky-énekeskönyv egy másik darabjával: *Hozzám követséggel küldte sietséggel Venus asszony Cupidót*, kiadását lásd uo. 249–252.) Kőszeghy Balassi-könyvében viszont inkább a hiány magyarázására, mint betöltésére törekszik (KŐSZEGHY, Magyar Amphión,), s kiadásának említett jegyzetei is szükséztlenül indokolnak; Vadai az elméletet nem tartotta teljesen igazoltnak. A szövegek első megjelenését lásd Ötvös, *Csáky-énekeskönyv*.

Váratlan módon azt tapasztaljuk, hogy a visszapótolt négy lap (szürke szín és vízszintes vonalak jelölik) éppen a d-ívfüzet közepére esik. Nem számtanfűzet ugyan, de a levélpár pontosan olyan helyről hullott ki, ahonnan fizikailag valóban könnyen kihullhat. Ez utólag megerősíti azt a feltételezésünket, hogy a forráskézirat formátumát és ívfűzetését jól gondoltuk el.

Milyen további következményekkel jár a „kis crux” megoldása? Azzal a nem várt következménnyel, hogy megoldódik a „nagy crux” kérdése! Látható, hogy a négylapos bővítés elcsúsztatta az ívfűzetek határához képest a bennük található szövegeket. És ha jól választjuk meg a fűzetést, akkor a kérdéses istenes énekek egyetlen ívfűzet belsejébe esnek. Ebben a pillanatban megjelenik előttünk Balassi *Más könyve*, amiben istenes énekeit gyűjtötte, méghozzá fizikai valójában! További kellemes következménye a négylapos bővítésnek, hogy az utolsó ívfűzet éppen megtelik, nincsenek üres oldalak a kézirat végén.

Mielőtt azonban lezárnánk a kérdést, vegyünk észre két apró csalást. Ahhoz, hogy a megfelelő helyen egész ívfűzet formájában vehessük kézbe az istenes énekeket, ragszkodni kellett az ívfűzetek vastagságával. Itt már nem állandó 8 leveles felosztás látható, a cél érdekében a kritikus hely előtt 12 leveles ívfűzet látható, a kézirat végén pedig négyleveles fűzetke árválkodik. Ez az eljárás nem szabálytalan, hiszen a ránk maradt Balassa-kódexben is van három darab 12 leveles ívfűzet, és rögtön a legelső fűzet négy levélből áll. A megoldás tehát nem szabálytalan, de nem is túl elegáns. De nem feltétlenül kell ragaszkodnunk eredeti elképzelésünkhöz, a mechanikusan nyolclevelelként haladó fűzeteléshez. Megváltoztathatjuk a megoldást úgy is, hogy az istenes énekeket tartalmazó fűzet nem a többiek közé kerül, hanem a g ívfűzet belsejébe. Ha így járunk el, akkor minden ívfűzet 8 leveles marad, még a legutolsó is. Arra gondolhatunk tehát, hogy Balassi istenes énekeket tartalmazó *Más könyve* valóban nem része a szerelmes versek gyűjteményének, hanem külön gyűjtemény, melyet utólag, a szerző szándékától eltérően emeltek be a *Maga kezével írt könyv* anyagába. Elképzelésünk mellett a szakirodalomban eddig is megfogalmazott érveken túl az szól, hogy a *Más könyvet* sikerült olyan módon elképzelnünk, hogy fizikailag elkülöníthető a többi verstől. Nem lehet a véletlen számlájára írni, hogy a rekonstruált kéziratban a kérdéses rész terjedelme éppen 16 oldal. (A ránk maradt Balassa-kódexben is pontosan 16 oldal, ezen nem változtattunk.) Az sem lehet pusztán véletlen, hogy a „kis crux” megoldását követően ez a 16 oldal éppen ívfűzet elejétől ívfűzet végéig tart. Ráadásul a fennmaradó kézirat, a szerelmes versek gyűjteménye éppen egész számú ívből áll, pontosan kitöltve az elképzelt fűzeteket.

Emiatt rajzoljuk is át a táblázatunkat, és távolítsuk el a szürke részt a gyűjteményből:

a8	1	2	3	4	5	6	7	8
	9	10	11	12	13	14	15	16
b8	17	18	19	20	21	22	23	24
	25	26	27	28	29	30	31	32
c8	33	34	35	36	37	38	39	40

	41	42	43	44	45	46	47	48
d8	49	50	51	52	53	54	–	–
	–	–	55	56	57	58	59	60
e8	61	62	63	64	65	66	67	68
	69	70	71	72	73	74	75	76
f8	77	78	79	88	81	82	83	84
	85	86	87	88	89	90	91	92
g8	93	94	95	96	97	98	99	100
	117	118	119	120	121	122	123	124
h8	125	126	127	128	I	II	III	IV
	129	130	131	132	133	134	135	136
i8	137	138	139	140	141	142	143	144
	V	VI	VII	VIII	IX	X	145	146
	101	102	103	104	105	106	107	108
	109	110	111	112	113	114	115	116

Két gyűjteményünk van tehát. A költő *Maga kezével írott könyve*, ez 1–66-ig sorszámozva tartalmazza a verseket, illetve egy 9 vagy 10 versből álló kisebb ciklus, a *Más könyv* istenes versei. Az előbbi azonos a Varjas Béla által *Nagyciklus*-nak nevezett sorozattal,⁸⁷ előbb 33 vers sorakozik, melyeket a házassága előtt szerzett, majd 25 Júlia-vers, és még további 8, melyeket a Júlia-ostrom lezárultával szerzett. Nincs jel azonban arra, hogy valamilyen 3×33-as kompozíció jönne létre. Ugyanis észrevehetjük, hogy eljárásunk nem érintette a 99. oldalt, a nevezetes prózai bejegyzéssel. Ez nem került át az istenes énekeket tartalmazó külön füzetbe, hanem ottmaradt a szerelmes gyűjtemény belsejében. A 61. vers, a *Vitézek, mi lehet...* kezdetű után ott olvasható a csonka mondat, majd azok a versek következnek, melyeket Balassi 1589 nyarán, koraőszén szerzett, összesen öt költemény. Ha nagyon merészek akarunk lenni, kiegészíthetjük a mondatot: „Még vadnak ennéhány Istenhez való énekek, kiket a psalmusokból is, magától is szerzett, ki mindenestül is tíz, azok más könyvben vadnak, nem is adja azokat ki, meddig több psalmust nem fordít meg azokhoz. Azért evilági éneket a Jephthes históriájától elválva, ki még nem kész...” – csak néhányat szerzett hazájától messze földön bujdosásban. Hogy ez a bevezető mondat tartalmazott-e utalást a Célia-ciklusra, nem tudhatjuk, bár az a tény, hogy a Célia-verseknek külön számozása van, arra utal, hogy teljesen különálló fejezetet alkottak, önálló bevezető szöveggel.

Megválaszolatlan még az a kérdés, hogy miért csonka a Balassa-kódex imént idézett prózai megjegyzése. Korábban többen arra gondoltak, hogy a bejegyzés

⁸⁷ VARJAS Béla, „Balassi Bálint Nagyciklusa”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 80 (1976): 585–612., in *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982): 309–346.

érvénytelenné vált, mert világos volt, hogy 1594 után Balassi már nem is fog több istenes verset szereztetni.⁸⁸ Az is felvetődött, hogy a mondat ellentmondásban áll a forrásszövegben rákövetkező istenes versekkel.⁸⁹ Elképzelésünk szerint a csonka mondat nem az istenes versek bevezető mondata, tehát eredetileg semmiféle ellentmondás nem volt a *Maga kezével írott könyvben*. Abban a pillanatban azonban, amikor az istenes énekeket tartalmazó füzetet elhelyezik a szerelmes verseket tartalmazó gyűjteményben, létrejön ez az ellentmondás. A másolók ebben a helyzetben érthetően elhagyják a mondat végét, hiszen nem evilági énekek következnek, hanem egy mechanikus hiba folytán istenes énekek.

Az ábra jól mutatja, hogy azt gondolom helyesnek, ha egy Balassi-kiadásban a *Maga kezével írt könyv* önálló egységet alkot, természetesen a vegyes énekanyag mellőzésével. Egy másik önálló részbe kell elhelyezni az istenes énekek megkomponált sorozatát. Ezekon kívül Balassi további énekeket is szerzett, ezek részben szintén megkomponált sorozatot alkotnak (pl. az ún. *Saját kezű versfüzér*, vagy a *Török bejtek*). Javaslatunk tehát a Gerézdi–Klanciczay-sejtés nyomán Horváth Iván által kialakított 3×33-as modell⁹⁰ elutasítása, ám nem abban az irányban, amit Horváth Iván újabban felvázol,⁹¹ mert ez jelenlegi helyén őrizné meg a *Más könyvet*. Javasolom tehát, hogy a Balassa-kódexből a 101–116. lapig terjedő részt egészen egyszerűen tépjük ki!

Elképzelésünk végleges formáját – most már az ívfüzetelés jelölésének mellőzésével, de a szöveghiányokat továbbra is jelölve – az utolsó táblázat mutatja:

1	2	3	4	5	6	7	8	
9	10	11	12	13	14	15	16	
17	18	19	20	21	22	23	24	1–33
25	26	27	28	29	30	31	32	Házassága előtt szerzett énekek
33	34	35	36	37	38	39	40	
41	42	43	44	45	46	47	48	
49	50	51	52	53	54	–	–	
–	–	55	56	57	58	59	60	
61	62	63	64	65	66	67	68	34–61

⁸⁸ WALDAPFEL József, *Balassi költeményeinek kronológiája*, Irodalomtörténeti Füzetek 15 (Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt, 1927); VARJAS, *Balassa-kódex*, XIX–XX.

⁸⁹ HORVÁTH, *Balassi költészete...*, 44.

⁹⁰ HORVÁTH, *Balassi költészete...*, 11–64. – Ez alapján jött létre Balassi Bálint életművének első cikluselvé kiadása: BALASSI Bálint, *Összes versei a versek helyreállított eredeti sorrendjében*, szerk. HORVÁTH Iván, *Tanulmányok – Studije*, 9 (Újvidék: Újvidéki Egyetem BTK Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke, 1976, a továbbiakban BALASSI, *Összes versei*.)

⁹¹ HORVÁTH Iván, „Az eszményítő Balassi-kiadások ellen” in *Művelődéstörténeti törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella és ÖTVÖS Péter, *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 35 (Szeged: JATE BTK Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, 1997, a továbbiakban: HORVÁTH, „Az eszményítő...”): 191–203.

69	70	71	72	73	74	75	76	Házassága után szerzett énekek Júlia-ciklus
77	78	79	88	81	82	83	84	
85	86	87	88	89	90	91	92	62–66
93	94	95	96	97	98	99	100	
117	118	119	120	121	122	123	124	
125	126	127	128	I	II	III	IV	Célia-ciklus
129	130	131	132	133	134	135	136	
137	138	139	140	141	142	143	144	
V	VI	VII	VIII	IX	X	145	146	Kétes hitelű, vegyes anyag
101	102	103	104	105	106	107	108	9 Istenes énekek
109	110	111	112	113	114	115	116	

A BALASSA-KÓDEX SZERKEZETE II. EGY MŰVELT, IRODALOMKEDVELŐ FÉRFIÚ

Klaniczay – a kódex korábbi vizsgálóira hivatkozva – a Balassa-kódex legelső oldalának bejegyzéséről megállapítja,⁹² hogy nem vonatkozhat a kódex Balassi neve alatt közölt anyagának egészére, hiszen (a Balassi-rész legvégén) ebben kétségtelenül szerepelnek másoktól szerzett énekek is. Pedig később⁹³ éppen Klaniczay fogja belátni, hogy a kódex első oldalának a szövege egy 1610 körül dolgozó szerkesztő fogalmazása. Ez a szerkesztő pedig maga mondja az első oldalon, hogy abban a hiszemben van, hogy autográf kéziratot másol. Vagyis a kezében egy olyan kézirat volt, melyet egyetlen kéz másolt (ezt a kézírást nevezi nehezen olvashatónak), s ennek a kéziratnak a végén ott volt minden olyan vers, mely a Rimay-rész előtt a kódexben szerepel. A kézírás azonossága téveszti meg, mindent Balassi-versnek vél, amit a kéziratban talál. Egyetlen szóval sem mondja, hogy anyagát kiegészíti, megtoldja, bővíti, épp ellenkezőleg, azt hangsúlyozza, hogy „szórul szóra” másol. A Rimay-rész élén álló prózai megjegyzésig tehát a kódex egészére érvényes, hogy „a maga kezevel írt könyvből írták ki szórul szóra”.

Egyetlen menekülési útvonal marad. Ha feltesszük, hogy volt egy korábbi gyűjtemény, melynek az első oldalán szerepelt, hogy Balassi „maga kezevel másolt könyvből másolták szórul szóra”, majd ez a gyűjtemény bővült néhány idegen verssel. Az 1610 körüli szerkesztő ekkor átvehette az első oldal információját, és beépíthette a saját, három előszóból álló kommentárjába. De ekkor is abban a hiszemben kellett lennie, hogy a Rimay-rész előtti teljes anyag Balassitól származik, hiszen leválasztotta volna a számára nyilvánvaló idegen verseket. Akár egy egységes kézírású másolat

⁹² KLANICZAY, „Hozzászólás...”, 266.

⁹³ Uo., 282.

miatt hitte azt, hogy a Balassi-rész anyaga teljes egészében hiteles, akár egy korábbi (nem a teljes anyagra vonatkozó) előszó alapján mondja azt, hogy Balassit másol „szóru szóra”, a Rimay-rész előtti előszó helyzete egyértelműen mutatja, hogy számára eddig tartott a Balassi-rész.

Természetesen az a megállapítás igaz, hogy a *Maga kezével írt könyv* ténylegesen Balassi által írott anyaga nem tartalmazta mindazt, amit ma a kódex Balassi-részében látunk. Tehát úgy fogalmazhatjuk át a *Hozzászólás* megfelelő mondatát, hogy a kódex első oldalának megjegyzése igenis a teljes Balassi-részre vonatkozik, csak éppen nem érvényes állítás, mert az 1610 körüli másoló téved. Ha teljes egészében ő fogalmazza a megjegyzést, akkor abban is, hogy Balassi kézírását olvassa, ha korábbi bevezető szövegét veszi át, akkor csupán abban, hogy a kézirat teljes egészében hiteles.

Klaniczay tanulmányának elején⁹⁴ ismerteti Varjas Béla azon nézetét, hogy a Balassa-kódexben a 61. verssel befejeződik a *Maga kezével írott könyv*,⁹⁵ majd vitába száll ezzel az állítással. Nézete szerint a 99. lap tíz istenes énekről szóló bejegyzését követő énekek, a 62–75. számú versek még szervesen hozzátartoznak a versgyűjteményhez. Ezt egyedül azzal az érveléssel támasztja alá, hogy a gyűjtemény végén álló versek között egy olyan sincs, ami Balassi kibujdosása után keletkezett volna, tehát 1589 nyarán még Balassi saját versgyűjteményébe kerülhettek bele. Klaniczay itt megengedi, hogy egy íródeák másolja ezeket a verseket a gyűjteménybe, így elkerüli azt a nehézséget, hogy a 99. lap megjegyzése nem a költőtől származik.

Elfogadhatjuk azt az álláspontot, hogy a *Maga kezével írott könyv* az *Ó, én édes hazámmal* végződik, és nincs okunk megállni a *Vitézek, mi lehet* után. De nem azért, mert ezután kronológiailag a sorozathoz illeszthető versek következnek. Ez csak szükséges, de nem elégséges feltétel. Balassi teljes joggal lezárhatta volna a *Maga kezével írott könyv* anyagát a 61. verssel, a *Vitézek, mi lehet*tel, ha úgy akarja, és ezután írhatott még néhány verset, melyek a kronológia ellenére nem részei ennek a gyűjteménynek. Hogy nem így történt, az másképp valószínűsíthető. Egyrészt az utolsó vers zárómozzanatával, melyben a költő elégetésre ítéli korábbi verseit. Ezt az érvt Klaniczay is említi, és megjegyzi, hogy Eckhardt Sándor hívta fel rá a figyelmét. Másrészt van egy ennél még erősebb érv, tudniillik a versek számozása. A kódexben 1–75-ig számozva vannak a költemények, s ezt a számozást érvénytelennek tekinteni csak abban az esetben van jogunk, ha a számozást, a számozás kiegészítését, folytatását, vagy bizonyos versek átszámozását egy másoló rovására írjuk.

Ezzel elérkeztünk az úgynevezett „ösmásoló” meglétének kérdéséhez. Az ösmásoló ténykedésére a kódex „nagy crux”-ának magyarázatánál lehet szükség, ezt a problémakört kell áttekintenünk. Mind Varjas, mind Klaniczay elmélete a kódex létrejöttéről azon alapul, hogy a „nagy crux”-nál található bejegyzés technikai jellegű, és egy másoló fogalmazványa. Ez az állítás azonban csak akkor tartható fenn, ha először bebizonyítjuk a 99. lap 10 istenes énekre és a *Más könyvre* vonatkozó bejegyzéséről,

⁹⁴ Uo., 266.

⁹⁵ VARJAS, *Balassa-kódex*, XX.

hogy nem Balassitól származik, valamint azt is, hogy ez a bejegyzés azon a helyen szerepel, ahova eredetileg szánták.

Kezdjük az utóbbi kérdéssel. Megengedhető ugyanis egy olyan érvelés, mely kiemeli a 99. lap bejegyzését – és esetleg az ezt követő istenes költeményeket is – a kódex jelenlegi helyéről. Ez az énekcsoport és a rá vonatkozó bevezető megjegyzés utólag (a *Maga kezével írott könyv* lezárása után, de még Balassi életében) is bekerülhetett a *Maga kezével írott könyv* anyagába, ahogyan például ugyanez gondolható a *Valahány török bejtről* is. Ha a 99. lap bejegyzése rossz helyen (nem a költő elgondolásának megfelelő helyen, vagy valamely gyűjtemény végén) szerepel a kódexben, akkor a bejegyzésből semmilyen következtetést nem tudunk levonni a *Maga kezével írt könyv* befejezésére, illetve az ősmásoló meglétére vonatkozólag.⁹⁶

Ha elfogadjuk, hogy valóban a 61. vers, a *Vitézek, mi lehet* után van a helye, akkor először el kell döntenünk, hogy kitől származik a bejegyzés. Klaniczay itt Varjas véleményét tekinti érvényesnek: a bejegyzés nem származhat Balassi kezétől, mivel egy ilyen megjegyzésnek csak egy másoló részéről lehet értelme. Igen kockázatosnak gondolom a 99. oldalon szereplő csonka mondat bármiféle kiegészítését. A kódexben kétfelnyű üres hely van hagyva a számára, ami megengedi, hogy egészen komplikált prózai szöveget képzeljünk oda. Magából a megjegyzésből tehát nem bizonyos, hogy egy másolótól származik.

Varjas úgy gondolta, hogy a csonka mondat egy olyan ősmásolótól származik, aki 1589 nyarán, Balassi közvetlen környezetében másol a költő kéziratából. Magától Balassitól származó információkat jegyez le a kétszer harminchárom versből álló cikluselválasztó prózai szövegbe (mely versek veszttek el, miért hívja Balassi Juliának a kedvesét, és így tovább), és ilyen információnak tekinti a *Más könyvre* vonatkozó csonka mondatot is. Abból, hogy ez a két bejegyzés harmadik személyben beszél Balassiról, még nem következik semmi, ez a fogalmazásmód elképzelhető a költőről is. A szerelmes versek argumentumaiban például pontosan így, harmadik személyben beszél magáról.

Az ősmásoló megléte azonban kérdéses. Fentebb már láttuk, hogy a kódex legelső lapjának azon mozzanata, hogy a szöveget Balassi „maga kezével könyvéből másolták ki szórol szóra”, nem dönti el a kérdést. Lehet, hogy egy ősmásoló véleményét fogalmazta át valaki 1610 táján, de az is feltehető, hogy az egész megjegyzés az 1610 körüli szerkesztő téves vélekedése, ami azon alapul, hogy egyetlen kéz által leírt szöveget lát. De ez a most emlegetett egyetlen kéz nem lehet azonos az ősmásolóval, hiszen bizonyosan nem Balassitól származó verseket jegyez a kézirat végére. A *Forog a szerencse* például jelenlegi tudásunk szerint 1604-es, tehát a szóban forgó másoló Balassi halála után dolgozik, vagyis nem azonos az ősmásolóval, ha volt ilyen.

⁹⁶ Egy ilyen elméletet fogalmaztam meg például a 2005. szeptember 24–26. között Losoncon tartott Balassi-konferencián, majd a 2005. november 11-én Újvidéken tartott Balassi-tanácskozáson, lásd kötetünk *A Balassa-kódex szerkezete I. Mézes kenyér és papírrepülő* című fejezetét. (A szerk.)

Vagyis a kódex első oldala megengedi azt az értelmezést is, hogy volt ősmásoló, de megengedi azt is, hogy nem volt.

Horváth Iván véleménye szerint⁹⁷ nem volt ősmásoló, és a 99. lap bejegyzése magától Balassitól való. Érvelésének lényegi mozzanata az, hogy az 1610-es szerkesztő, aki még teljes terjedelmében ismerte a 99. lap bejegyzését, abban a hiszemben volt, hogy Balassi keze írását másolja, és ez a bejegyzés nem ingatta meg ebbéli vélekedésében.⁹⁸ Horváth Iván okfejtése azonban nem kényszerítő erejű. Abból, hogy a 99. oldal bejegyzéséből nem derül ki, hogy nem a költőtől származik, még nem következik az, hogy a költőtől származik. Egy ősmásoló is tehet olyan megjegyzést, amiről hihető, hogy végig Balassi beszél. Ilyen például a két harminchármas ciklust elválasztó bejegyzés, mely elég informatív ahhoz, hogy szerzőinek higgyük, de az is elképzelhető, hogy a költőtől származó információkat egy ősmásoló jegyzi le. Vagyis Horváth Iván gondolatmenetével egyetértünk addig a pontig, hogy elképzelhetőnek tartja a 99. lap megjegyzésének szerzői voltát, de a gondolatmenet nem cáfolja feltétlenül azt, hogy esetleg mégis egy ősmásolóé a megjegyzés.

Eddig tehát beláttuk, hogy sem a kódex nyitóoldala, sem a két harminchármas ciklust elválasztó bejegyzés, sem a 99. oldal bejegyzése nem nyújt kellő alapot az ősmásoló létének bizonyítására vagy cáfolatára. Ha pedig nem tudjuk, hogy ki a bejegyzés szerzője, sőt esetleg még azt is megengedjük, hogy nem is a megfelelő helyen következik a kódexben, semmiféle bizonyítékunk nincs a *Maga kezével írott könyv* 61. vers utáni lezárására. A kódexben a versek sorszámozása folyamatos, a tematikus eltérés pedig nem elegendő indok ahhoz, hogy ciklusvéget érzékeljünk. Nincs okunk megállni a 75. versig (*Ó, én édes hazám*).

Vessünk még egy pillantást a bejegyzésre. Az bizonyosnak látszik, hogy a kódex előzményeiben még teljes terjedelmében szerepelt, hiszen a Balassa-kódex másolói sehol nem hagynak ki csupán azért üres helyet, mert a forrásukban üres hely szerepelt. A kódex üres helyei (ahová későbbi kezek Zrínyi-szövegeket másolnak) mindig azt jelzik, hogy a másolók későbbre halasztották az érintett vers másolását, mert siettek, és a vers nyomtatott forrásban elérhető volt számukra. Nemcsak időzavarban voltak, hanem papírszükében is, a kézirat végén már háromhasábos módszerrel zsúfolják össze a szöveget. Semmi értelme nem lett volna tehát a 99. oldalon pazarló helykihasználásnak. A forrásukban szereplő versnek sem hagyhattak ki helyet, hiszen nem írnak le semmilyen kezdősört. Csak egyetlen esetben fordul elő, hogy kezdősorok nélkül hagynak üres helyet, de ekkor egyetlen tömbben szereplő istenes verseket másolnak, és a legelsőnek ekkor is kiírják az elejét. Semmi másról nem lehet tehát szó, csakis arról, hogy magának a megjegyzésnek a leírását halasztották későbbre. Vagyis nem az a helyzet, hogy érvénytelennek tekintették, és feleslegesnek ítélték a lejegyzését. Éppen ellenkezőleg. Fontosnak, és később befejezendőnek tekintették, ezért üres helyet

⁹⁷ HORVÁTH, „Az eszményítő...”

⁹⁸ Horváth Iván sem óhajtja tagadni egy Balassi szolgálatában álló íródeák létezését, csak egy olyan ősmásolóét, aki aktívan beavatkozik a kötet szerkesztésébe, ciklusokat összeilleszt, illetve aki technikai jellegű megjegyzéseket tesz.

hagytak a számára. A kérdés csupán az, hogy honnan akarták pótolni a megjegyzést. Mindaddig csak akkor jártak el úgy, hogy későbbre halasztották a munkát, ha a forrás nyomtatásban is elérhető volt. Nyilván vissza kellett adniuk a forráskéziratot a gazdájának. Ebből pedig az következik, hogy a 99. lap bejegyzését nyomtatásból ismerték!

Hol találhatnánk meg ezt a prózai szövegrészt kinyomtatva? Önállóan nyilván sehol, ez csak egy Balassi-versgyűjtemény élén álló szöveg lehet. Háromféle megoldás is szóbajöhet.

(1) Elképzelhetjük azt, hogy a tíz (vagy több) éneket tartalmazó *Más könyv* mégiscsak megjelent nyomtatásban, s később ennek anyaga kerül be az *Istenes énekek* rendezetlen kiadásaiba. Az ötlet mellett szól, hogy ekkor nem kell a Solvirogram álnevű szerkesztőt gyanúsítanunk Balassi és Rimay verseinek összekeverésével. Ha ő csak Balassi *Más könyvének* kiadója, akkor annak előszava automatikusan kerülhet át a rendezetlen kiadások élére. Az elképzelésnek azonban belső és külső akadályai is vannak. Külső akadály az, hogy ilyen kiadás nem maradt ránk, sem Rimay, sem a rendezetlen kiadások előszava, sem Szenci Kertész Ábrahám, sem más nem tesz említést róla. A belső akadály az, hogy mégha létezett volna is ilyen kiadás, az sem magyarázná meg, hogy a le nem másolt előszó után miért írja le a kódex másolója a kezében tartott kiadvány legelső énekét teljes terjedelmében. Ez a mozzanat csak akkor magyarázható a 4. kéz egyszerű figyelmetlenségével, ha a soron következő vers nem adódott automatikusan a kezébe.

(2) A második lehetőség az, hogy a másolók az *Istenes énekek* valamelyik kiadásának előszavára támaszkodtak. A rendezetlen kiadások élén álló, Solvirogram által írott előszó gyanúsán hasonlít a Balassa-kódex bejegyzésére. A kódexben ez áll: „Még vadnak (1) *ennéhány Istenhez való énekek*, (2) *kiket a psalmusokból is*, (3) *magátul is szerzett*”⁹⁹, Solvirogram ezt írja: „... annak békét hagyok, hanem ím (1) *ez néhány Istenes Ének*it, melyeket több foglalatossági között, mikor hozzá érkezett, (2) *kit a Psalmusokból*, *kit az Újtestamentomban lévő idvösséges Locusocból*, (3) *kit pedig csak a maga inventiójából írt*, azoknak jóságos cselekedeteket meg tudják böcsülni, kieresztem, hogy ez vitéz Úrnak országa mellett való dicséretesen viselt dolgainak tündöklő hírét, elméjének ékes voltát is öregbítse.”

Két nehézség is felvethető az ötlettel szemben. Az egyik az, hogy a kódex bejegyzése még élőként beszél Balassiról („a Jephthes históriájától elválva, ki még nem kész”), a nyomtatott előszó pedig 1632-ben természetesen múlt időben említi a költőt („lelke Istennél, teste pedig az földben lévén”). A másik nehézség az, hogy a kiragadott idézet Solvirogram előszavának a vége felé található. Leginkább arra tudok gondolni, hogy a még Balassi életében írt bejegyzés, tartalmilag megfelel Solvirogram előszavának. Már Klaniczay felfigyelt arra, hogy Solvirogram előszava hivatkozik Rimay János leírt könyvére, sőt az előszó megfogalmazása, bizonyos mozzanatai Rimay kiadás-tervezetének ismeretét is valószínűvé teszik. Tegyük hozzá, hogy ennél talán még többről van szó. Solvirogram előszava azt állítja, hogy Balassi írásában „oly dolgok vadnak, kiváltképpen a’ hol (Exemplis pennarum él) mellyek sem Magyar sem Deák

⁹⁹ KÖSZEGHY-VADAI, *Balassa-kódex*, 99. (Kiemelés tőlem, V. I.)

nyelven nem található, hanem vagy Török vagy pedig más írásokban; jollehet nem e' kibotsátott Enekekben, hanem más munkákban vadnak."¹⁰⁰ Vagyis tudomása van az istenes énekeken kívül más gyűjteményről is, tud Balassi szerelmes verseiről, azok stilisztikai megoldásairól. Elképzelhető, hogy éppen a török bejtekéről beszél ezen a helyen, vagy megint csak Rimayra támaszkodik, és a Darholcz Kristófhhoz intézett ajánlás gondolatmenetéhez igazodik: „Igaz ugyan, hogy latin, olasz, német, lengyel, cseh nyelvtudása mellett a mi nyelvünket is teljesen átítatva a retorika mézével, az ékesszólás csúcsáig emelte, s ennek művelésével kívánt minden hozzáértő szemében csodálatra méltó lenni, de a török nyelvben is oly nagy ékesszólással tűnt ki, hogy mindazok, akik e nyelvhez értenek, tanúsították, hogy ebben páratlanul fényes művészi jártassággal rendelkezett.”¹⁰¹

Nagyon bizonytalan hipotézisként felvethetjük azt a lehetőséget, hogy Rimaynak mindkét szóban forgó szöveghez, a kódex csonka bejegyzéséhez és Solvirogram előszavához is köze van. Nem elképzelhetetlen, hogy maga Rimay az ősmásoló, tőle származna a 99. lap bejegyzése, mely tartalmilag közel áll a későbbi Balassi-kiadás elé szánt előszótervezet szövegéhez, amelyet Solvirogram felhasznál kiadása előszavában.

Még bizonytalanabb hipotézis következik. Helyezzük most egymás mellé a Balassa-kódex 1. és 99. oldalának szövegrészletét. (1:) „Következnek Balasi Balintnak kölem kölem fele Szerelmes Énekj, kik között *egynéhany Isteni dicziret*, és vitézsígról való Ének is *vagyon*. (99:) „Még *vadnak ennéhany Istenhez való énekek*”. Megkockáztatható az a vélekedés, hogy az 1610 körüli másoló a kódex 99. lapjáról olvassa az ottani gyűjtemény címét, és ezt építi be az általa fogalmazott nyitómondatba.

(3) A harmadik lehetőség, hogy a *Szép magyar komédia* nyomtatott kiadásának előszavára gondoljunk. Ez a mű bizonyosan megjelent, sajnos a nyomtatványnak csak töredéke maradt ránk. A szöveg nem pontosan egyezik a Fanchali Jób-kódexből ismert kéziratos szöveggel, könnyen elképzelhető, hogy a mű elé írt ajánlás, előszó, prolóógus sem pontos megfelelője a kéziratos változatnak. Ha ez a nyomtatvány rendelkezésre állt a Balassa-kódex másolóinak, akkor feltehető, hogy a 99. lap megjegyzését innen akarták később pótolni. Magát a megjegyzést ekkor úgy képzelhetjük el, hogy az istenes énekekre és a Jephthes históriájára való utalás után elkezdődik a *Komédia* bevezetője, ám a másolók sem ezt, sem a teljes komédiát nem másolják be a kódexbe.

Az elképzelés mellett szól, hogy a komédia kéziratos változatának bevezető szövegei is kitérnek Balassi egyéb műfajú munkáira (*históriát nem írhattam..., szent írást sem...*), illetve még készen nem lévő munkáit is említik (*rövidnap más szolgálót is szerzek kegyelmeteknek, ki nemcsak ékes énekekkel is, és valami dolgok az én szerelmemben megtörténnek, mindazokról írt szerelmes levelekkel gyönyörködteti tikegyelmeteket*).¹⁰² További érv az elképzelés mellett az is, hogy az így elképzelt Balassa-kódex együtt

¹⁰⁰ A teljes előszó eredeti nyomtatványon alapuló Vadai-féle rekonstrukcióját lásd a Solvirogram Pannonius-fejezetben.

¹⁰¹ RIMAY, *Epicédium...*, 59. (PIRNÁT Antal fordítása. Az apologetikus előszó részleteit a továbbiakban is az ő magyarázásában idézzük.)

¹⁰² GYARMATI BALASSI, *Szép magyar komédia*, ajánlás, 7.

tartalmazná Balassi teljes életművét (leszámítva most a talán nem is teljesen önállóan írt *Füves kertecskét*; a be nem fejezett *Tíz okok...*-at pedig nem kell hiányolnunk, hiszen az még nem kész). A komédia időrendben is éppen a Júlia-ciklus végére illik.

A három felsorolt lehetőség közül kettőben (a bejegyzés azonos a *Más könyv* nyomtatott előszavával, a bejegyzés azonos a *Komédia* nyomtatott előszavával) a 99. lap csonka szövege Balassi Bálinttól származik. Ezekben az esetekben megengedhetjük, hogy a *Maga kezével írott könyv* tartalmazta a soron következő istenes verseket is, és az a sorszámozásnak megfelelően a 75. ének végéig tart. Felvetettünk azonban egy olyan hipotézist is, ahol létezik az ősmásoló (talán éppen Rimay János a neve). Ebben az esetben a soron következő énekek az ő szándéka szerint következnek a kódexben, így a *Maga kezével írott könyv* a 61. énekkel zárul le, a folytatólagos sorszámozást pedig az ősmásoló rovására írhatjuk. Vagyis a kérdést nem zárhatjuk le végérvényesen. Egyes egyedül Eckhardt azon észrevétele igazít el, hogy az *Ó, én édes hazám* befejezése jó poétikai zárlat a ciklus befejezéséhez.

Bóta érvelését átvéve Klaniczay is úgy gondolja,¹⁰³ hogy a 99. lap megjegyzése utáni részben a Balassa-kódexben hiányzó hét istenes vers eredetileg ott volt az ősmásolatban, és természetesen a *Maga kezével írott könyv*ben is. Azt könnyű belátni, hogy az üres helyet a Balassa-kódex másolói hagyták, az ő forrásukban még ott szerepeltek az istenes versek. Az már azonban nem bizonyos, hogy ezek mikor kerültek oda. A korábban kifejtett gondolatmenetre támaszkodva gondolhatjuk azt is, hogy már Balassi *Maga kezével írott könyvében* ott szerepeltek, de gondolhatjuk azt is, hogy a gyűjtemény lezárul a 61. verssel, és az úgynevezett ősmásoló egészíti ki a kéziratot. A válasz azon múlik, hogy mit gondolunk az ősmásoló létezéséről.

Miután Klaniczay nevezetes fésűs egyesítéses bizonyításában összeveti a Balassa-kódex és a lőcsei kiadás verssorrendjét, levon néhány alapvető tanulságot.¹⁰⁴ Kimondja, hogy a rendezett kiadás alapjául egy, a Balassa-kódexszel azonos tartalmú kézirat szolgált. Ám rögtön azt is hozzát teszi, hogy a kódex másolói – szokásuktól eltérően – ezen összefüggés miatt nem jelezték a kihagyott énekeket kezdősorukkal, hiszen erre szerinte nem is volt szükség, mert a másolandó kézirat és a nyomtatott kiadás verssorrendje azonos volt.

Klaniczay azonban itt túllő a célon. Helyesen állapítja meg a rendezett kiadások és a kódex verssorrendjének azonosságát. Ezen az úton legelőször Waldapfel József¹⁰⁵ indult el, de elnézte a nyomtatott kiadás tartalomjegyzékét, és így egy 1591-es verset is a szóban forgó istenes énekek közé tartozónak vélt, ezért rögtön elutasította a kódex hiányzó verseinek és a rendezett kiadások verscsoportjának azonosságát. (Horváth

¹⁰³ BÓTA László, „Balassi istenes verseinek kronológiájához”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 58 (1954, a továbbiakban: BÓTA, „Balassi istenes verseinek...”): 420–429, idézi KLANICZAY, „Hozzászólás...”: 268–269.

¹⁰⁴ KLANICZAY, „Hozzászólás...”, 270–271.

¹⁰⁵ WALDAFEL József, „Balassi költeményeinek kronológiája”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 30 (1926): 185–210, 271–285. – Különlenyomatként: *Irodalomtörténeti Füzetek* 15 (Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt, 1927.)

Iván Balassi-könyvében azt írja,¹⁰⁶ hogy Waldapfel azért nem jutott el a megoldásig, mert rosszabb forrásokat tanulmányozott Klaniczaynál. Ez nem igaz. Waldapfel ugyan a váradi, debreceni és kombinált típusokat említi, ezek azonban semmivel sem rosszabbak a verssorrend tekintetében, mint a Klaniczay által vizsgált lőcsei kiadás. Igaz, hogy a váradi kiadásból nem is ismerünk ezen a helyen ép példányt, az is igaz, hogy a debreceni kiadások rövidebb címeket hoznak, mindez azonban nem akadályozza meg a verssorrend összefüggésének felismerését.) Másodszor Bóta László vetette össze a kódex és a nyomtatott kiadások sorrendjét,¹⁰⁷ ő a rendezetlen bártfai kiadást használta. Felismerte, hogy a Balassa-kódex másolói ezt használták, hiszen minden olyan éneket lemásoltak, mely a rendezetlen kiadásokból hiányzott. Ha rendezett kiadás feküdt volna előttük, akkor eljárásuk érthetetlen lenne. Klaniczay azon érvelése, hogy a felesleges másolásért a máskor is tévedő kéz a felelős, nem menti a helyzetet. Túl szisztematikusan kellene a 4. kéznek tévesztenie ahhoz, hogy eljárása a nyomtatott kiadások tartalmával harmonizáljon. Mindannyiszor tévednie kellene, ahányszor a rendezett kiadások addig nem közölt verseket hoznak. De Klaniczaynak nincs is szüksége arra, hogy Bóta megfigyelésével szembeszálljon, hiszen két különböző másolási folyamatról beszélnek. Klaniczay helyes megállapításai a váradi nyomdász, Szenci Kertész Ábrahám eljárására vonatkoznak, Bóta helyes észrevétele a Balassa-kódex másolóinak eljárására. Sztemmán ábrázolva (az egyszerűség kedvéért egy ideiglenes rajz következik, melyen későbbi következtetéseink még nem szerepelnek, lásd 1. ábra).

Bóta elképzelését egyetlen ponton módosítottuk: egyáltalán nem bizonyos, hogy a másolók a bártfai kiadást használták volna. Ma már – V. Ecsedy Judit vizsgálatai alapján¹⁰⁸ – tudjuk, hogy a bártfai rendezetlen kiadás későbbi, mint ahogy korábban gondoltuk. Körülbelül 1660 táján nyomtathatták. De Bóta elképzelésében teljesen mindegy, hogy melyik korábbi kiadást választjuk, bármelyik rendezetlen kiadás megfelel, a bécsi kivételével. Ezt a határozatlanságot jelöli az, hogy a szaggatott nyíl nem konkrét kiadástól indul. Mindebből az is következik, hogy nem érvényes Klaniczaynak a Balassa-kódexre vonatkozó datálása. A kódexet nem kellett feltétlenül 1650 után, a rendezett kiadások segítségével másolni. A másolás *terminus post quemje* a legelső rendezetlen kiadás megjelenési dátuma, 1632. A másolást azonban ennél későbbre kell tennünk, mert a papír gyártásának ideje az 1640-es évekre esik. Ez alapján *a Balassa-kódex másolásának ideje 1645–50-re tehető*.

Klaniczayt az a cél vezette, hogy megindokolja, miért nem jelölik a Balassa-kódex másolói a le nem másolt hét ének esetében a kezdősorokat. Ha a nyomtatott forrásban és a lemásolandó kéziratban azonos lenne a verssorrend, akkor felesleges lenne külön-külön kiírni az incipiteket, egyetlen tömbben lehetne kezelni a később pótlendő

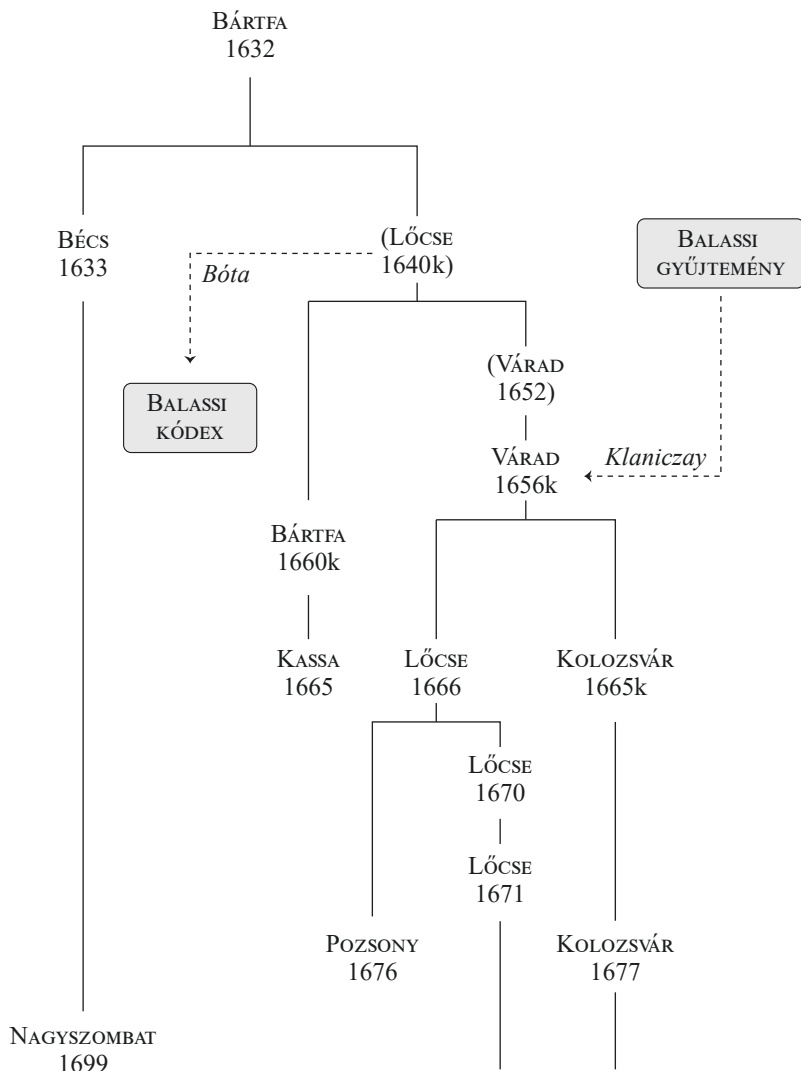
¹⁰⁶ HORVÁTH, *Balassi költészete...*, 31. 84. jegyzet.

¹⁰⁷ BÓTA, „Balassi istenes verseinek...” Később állítását fenntartva megismétli érvelését: BÓTA László, „A Balassi–Rimay versek első kiadásának keletkezéséhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 87 (1983), a továbbiakban BÓTA, „A Balassi–Rimay versek...”: 173–188.

¹⁰⁸ V. ECSEDY Judit, „Tipográfiai vizsgálódások az *Istenes énekek* körül”, *Magyar Könyvszemle* 113, 2 (1997), a továbbiakban: V. ECSEDY, „Tipográfiai vizsgálódások...”: 201–205.

énekeket. Ez a tetszetős elképzelés megtévesztette Klaniczayt, és úgy képzelte, mintha mindkét szaggatott vonal ugyanahhoz a rendezett kiadáshoz vezetne.

De az sem vezet ellentmondáshoz, ha Bóta magyarázatát fogadjuk el. Megáll Bótának az az érve, hogy nehéz lett volna pontosan kicentizni a bemásolandó énekek helyét, bár nézetünk szerint ehhez a forráskézirat is egészen jó segítséget nyújthatott. Teljesen elfogadható az az eljárás is, amit Horváth Iván javasol, hogy tudniillik a másolók nem a készülő kéziratban jelölték ki a lemásolandó ének helyét, hanem a birtokukban lévő nyomtatott forrás kezdősormutatójába jegyezték fel a sorszámukat.

1. ábra: Az Isteneš énekek sztemmája Klaniczay és Bóta nyomán

Bóta magyarázatából világos, hogy a kódex és a használt kiadás verssorrendje nem azonos. Korábban ez a mozzanat azért volt fontos, mert a kutatók, pl. Horváth Iván is, úgy vélték, hogy a 99. lap megjegyzése és az ezt követő versek között ellentmondás van. A másoló azt mondja, hogy nem fér hozzá Balassi istenes énekeihez, aztán mégis rögtön kilencet lemásol. Ha azonban az énekek sorrendje nem azonos a nyomtatott forrásban és a kódexben, úgy ez az ellentmondás nem olyan éles.

Korábban kifejtettük, hogy a 99. lap megjegyzésének szerzőjét nem tudjuk azonosítani. A csonka mondat lehet szerzői, származhat az ősmásolótól is. Emiatt a megjegyzés és a kódexben következő istenes énekek között sem kell feltétlenül ellentmondást érzékelnünk. A bejegyzés csonka, de két lap bőven elegendő arra, hogy megindokolja a soron következő énekek közlését. Arról nem is beszélve, hogy ismertettünk olyan hipotézist is, mely szerint a megjegyzés nem az istenes énekcsoport bevezetője, hanem más szövegé (pl. a *Komédiáé*). Emiatt akkor sem látnánk ellentmondást a kódex anyagában, ha történetesen azonos sorrendet mutatna a rendezett és rendezetlen kiadások szóban forgó hét éneke. Sőt, egyedül ekkor nem látnánk ellentmondást. Így azonban nyitva marad egy probléma.

A sorrend eltérése immáron nem azért érdekes, mert a másolási, illetve kihagyási folyamatot segíti vagy nem segíti, hanem azért, mert felveti a kérdést, hogy hogyan alakultak ki. Ha igaza van Bóta Lászlónak és Kőszeghy Péternek¹⁰⁹ abban, hogy a kiadásokban szereplő tízes énekcsoport azonos a *Más könyv* anyagával, sőt a versek sorrendje is azonos a rendezetlen kiadásokban megőrzöttel, akkor valahogyan meg kell tudnunk magyarázni, hogy a kódexben és ebből következően a rendezett kiadásokban miért tér el mégis ettől.

Varjas Béla úgy gondolta,¹¹⁰ hogy az ősmásoló nem fért hozzá a *Más könyvhöz*, ezért darabonként gyűjtötte össze Balassi istenes énekeit. Elképzelése feltételezi, (1) hogy létezett ősmásoló, (2) hogy a 99. lap megjegyzése tőle származik, (3) hogy a 99. lap megjegyzése közvetlen összefüggésben van a kódexben ma utána következő *kilenc* énekkel, végül (4) hogy a másoló annak ellenére megszerzi az összes hiányzó éneket, hogy közvetlenül nem fér hozzájuk. Korábban beláttuk, hogy az első három mozzanat nem bizonyítható egyértelműen, a negyedik mozzanat pedig felettébb valószínűtlen.

Valamilyen összefüggés azonban mégiscsak van a szövegcsoportok között. Kőszeghy Péter megfigyelése szerint a *Más könyv* tíz verse közül kilenc megtalálható volt a Balassa-kódex előzményében, és a fennmaradó egyetlen költemény, az *Áldj meg minket, Úristen* azért hiányozhat közülük, mert a kódex korábbi részében szerepel a 32. szám alatt. Bóta László azon megjegyzése is érvényesnek tűnik, hogy a kódex verscsoportjában az énekek egymásutánja részben egyezik a *Más könyv* sorrendjével. Táblázatban összefoglalva jól látszik, hogy a Balassa-kódex kikövetkeztetett verssorrendje és az elképzelt *Más könyv* – Bóta szavaival élve – többrendbeli összefüggést mutat:

¹⁰⁹ KŐSZEGHY Péter, „A Balassi-szöveggyűjtés néhány kérdéséről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 89 (1985, a továbbiakban KŐSZEGHY, „A Balassi-szöveggyűjtés...”): 76–89.

¹¹⁰ VARJAS, *Balassa-kódex*, XX.

32. Áldj meg minket, Úristen

62. Nincs már hová lennem	}	}	1. Az Szentháromságnak I.	}	zsolta- rárok
63. <i>Az én jó Istenem</i>			2. Az Szentháromságnak II.		
64. <i>Az te nagy nevedért</i>	3. Az Szentháromságnak III.				
65. <i>Mennyei seregek</i>	4. Nincs már hová lennem				
66. Az Szentháromságnak I.	5. <i>Az én jó Istenem</i>				
67. Az Szentháromságnak II.	6. <i>Az te nagy nevedért</i>				
68. Az Szentháromságnak III.	7. <i>Mint a szomjú szarvas</i>				
69. Segélj meg engemet	8. <i>Mennyei seregek</i>				
70. <i>Mint az szomjú szarvas</i>	9. Áldj meg minket Úristen				
	10. Segélj meg engemet				

Az énekek sorrendjének részleges összefüggése azt mutatja, hogy Varjas valószínűleg téved. Ha a Balassa-kódex darabjait egyesével szedegették volna össze, úgy nehezen lenne megokolható a sorozatokon belüli két azonos sorrendű vershármasság. A Szentháromság-himnuszok esetében még elfogadható, hogy azok együtt hagyományozódnak, a 62–64. versek esetében azonban ez nem magától értetődő. De az sem járható út, ha a *Más könyvet*, jól érzékelhető belső tartalmi felosztásával (himnuszok, könyörgés, zsolta-
rárok, könyörgések) együtt valamiképpen a Balassa-kódex forrásának tekintjük. Nehéz lenne az énekek felfogatását akár szándékos átrendezés, akár szándékolatlan keveredés útján magyarázni.

A két sorozat egymásból való származtatása csak a fordított útvonalon képzelhető el. Ha a Balassa-kódex istenes verseinek sorrendjét tekintjük kiinduló állapotnak, akkor azonnal logikussá válik a műfaji csoportosítás, a három himnusz sorozat élére emelése. Az eredeti sorozat talán azt mutatja, hogy milyen sorrendben keletkeztek a versek. A három himnusz esetében természetesen csak arról lehet szó, hogy a legkésőbbi darab keltezését tekintjük a három versből álló alsorozat keletkezési idejének. A keletkezési sorrend mellett szól az az érv, hogy a legutolsó darab is zsolta-
rárok, és a 99. lap megjegyzése is arra hivatkozik, hogy „nem is adja azokat ki, meddig több psalmust nem fordít meg azokhoz”. A versek időrendi sorrendje azonban nem feltétele a magyarázatnak. Elegendő elgondolni egy, a Balassa-kódex sorrendjében haladó, Balassi kezétől származó gyűjteményt. A címe *Egynéhány istenhez való énekek* lehetett a 99. lap megjegyzése szerint, vagy *Egynéhány isteni dicséret* a kódex 1. oldala szerint. Ez a gyűjtemény kerül lemásolásra a Balassa-kódex elődjébe egyetlen vers híjával, az „Áldj meg minket, Úristen” természetes módon kimarad belőle, mert korábban már szerepelt a lemásolt versek között. Éppen ezért azt sem tudhatjuk, hogy eredetileg hol szerepelt ez a vers a sorozatban. Nem kellett lejelöl állnia, hiszen a táblázatunk csak a kódexbeli sorrendet ábrázolja. Ha hihetünk rendezett kiadások sorrendjének, akkor talán a „*Mennyei seregek után*” következett 5. darabként, vagy a „*Segélj meg*

engemet” előtt 8. darabként. Ha hiszünk a kronologikus sorrendben, akkor inkább az előbbi lehetőségre gondolhatunk.

Miután ez a gyűjtemény létrejött, és lemásolták a Balassa-kódex elődjébe, valaki átszerkesztette a versciklust. Élére helyezte a Szentháromság-himnuszokat, egymás mellé rendezte a zoltárokat. Ez a valaki lehetett maga Balassi Bálint, de lehetett Rimay János is. Rimay előszótervezetének „*három első himnusza*” kitétele jelentheti azt is, hogy Balassi tekintette gyűjteménye nyitótételének a himnuszokat, de megengedhető az az értelmezés is, hogy itt Rimay az általa összeállított Balassi-kiadás nyitóverseiről beszél. Az így létrejött tízes sorozat öröklődik aztán Solvirogram kiadásába.

Varjas Béla a kódex kialakulásáról megfogalmazott elképzelését tehát a következőképpen módosíthatjuk. (1) Továbbra is nyitott kérdés, hogy volt-e ősmásoló. A kódex prózai bejegyzései ezt nem feltétlenül követelik meg. Most azt is beláttuk, hogy a tíz istenes ének sem egyesével összeszedetett sorozat, nem a megkomponált *Más könyv* után, hanem előtte jött létre, és talán szerzői (esetleg keletkezési) sorrendet mutat. (2) A 99. lap bejegyzése ezért nem feltétlenül egy ősmásoló fogalmazványa. Maga Balassi is utalhat szerelmes verseiből álló gyűjteménye egy adott pontján (végén) a *Más könyv* akár már megkomponált, akár még megkomponálatlan énekeire. (3) A prózai bejegyzés nem feltétlenül a tízes sorozat bevezető megjegyzése. Eredetileg következhetett utána valamilyen más szöveg, vagy gyűjtemény is (*Komédia*). De a megjegyzés eleje határozottan egy tízes istenesének-sorozatra utal, mely tartalmában vélhetően azonos az imént vizsgált énekekkel. Bóta László jegyzi meg, hogy egyéb psalmusokról nem is igen lehet szó. Ezért a 99. lap bejegyzése és a rákövetkező kilenc ének között valóban van összefüggés. (4) Végül Varjas azon vélekedését, hogy ez a kilenc ének darabonként került volna ide, teljes egészében elutasítottuk. Ha létezett ősmásoló, akkor mégiscsak megkapta a *Más könyv* még megkomponálatlan példányát, és az „*Aldj meg minket, Úristen*” kivételével teljes egészében lemásolta, majd még további verseket és gyűjteményeket (*Valahány török bejt, Célia-ciklus*) is kapott a költőtől. A versek számozása ekkor vélhetően a másolótól származik. Ha nem létezett ősmásoló, akkor maga Balassi iktatta a gyűjtemény ezen pontjára addig megírt istenes énekeit, vélhetően azért, hogy ne két, hanem egyetlen könyvben tudhassa verseit. Ebben az esetben a további versek, és ennél fogva a versek számozása is költői szándékot tükröz.

Ezt követően valaki, vagy maga Balassi, vagy később Rimay átszerkeszti a tízes sorozatot, és ez a megkomponált gyűjtemény kerül be a rendezetlen kiadásokba.

A Balassa-kódexből hiányzik a 31. vers, de nem feltétlenül kettős lapozás miatt. A kódex legújabb kiadása is a levélpárkihullást tekinti valószínűbbnek. A két eset között az a lényegi különbség, hogy kettős lapozásnál, mint már esett róla szó, egy verzó és egy rektó szövege tűnik el, levélpár kihullásánál pedig két rektó és két verzó szövege. A megbecsülhető szöveghiány inkább a négylapnyi terjedelmet valószínűsíti. Így a kódex másolóját nem kell hanyagsággal vádolnunk. Az elveszett 31. vers Klaniczay szerint nem lehetett vallásos, mert akkor a lőcsei kiadásban az „*Aldj meg minket, Úristen*” előtti verssel lehetne csak azonos, mely 1591-ben keletkezett. Ám a rendezett

kiadások egy ponton nem járnak el következetesen. Az „*Aldott szép Pünkösddnek*” kezdetű vers annak ellenére kerül a „*Vitézek, mi lehet*” elé, hogy a kódexbeli sorrend alapján nem itt, hanem a sorozat legelején lenne a helye. Itt talán – Klaniczayval egyetértve – arra gondolhatunk, hogy a tematikai rokonság miatt változtatott Szenci Kertész a versek sorrendjén. De ha a szerkesztő nem mindig járt el következetesen, akkor a 31. vers esetében is meg kell engednünk, hogy valamilyen oknál fogva esetleg mégsem a kódexbeli sorrendjének megfelelő helyen szerepelteti. Emiatt Klaniczay következtetése,¹¹¹ mely szerint itt egy szerelmes vers veszett el, nem feltétlenül igaz.

Klaniczay teljes terjedelmében idézi Varjas ősmásolatról alkotott véleményét, majd kategorikusan elutasítja azt.¹¹² Saját nézetét kifejtve azonban egyáltalán nem mond ellent neki. Azonos álláspontot képviselnek mindketten, a félreértést az okozza, hogy Klaniczay más értelemben használja az *ősmásolat* szót. Az egyértelműség kedvéért nevezzük el azokat a kéziratokat, melyekről tudomásunk van. Jelöljük *B*-vel Balassi szerelmes verseket tartalmazó saját kéziratát. Ez 1589 nyarán, a 99. lap bejegyzésének idején a kódex 1–61. számú verseit tartalmazta. Később bővíthetett, de erről nincs információnk. Jelöljük *Ő*-vel ennek a kéziratnak az 1589-ben készült másolatát, az úgynevezett ősmásolatot. Ebbe a kéziratba jegyzi be a készítője, hogy „*Még vadnak ennéhány Istenhez való énekek, kiket a psalmusokból is, magától is szerzett*”. Ugyanebbe a kéziratba kerül bele a *Más könyv* anyaga, jelöljük Balassi istenes gyűjteményét *M*-mel. Ugyanebbe a kéziratba kerülnek bele a 71–75. számú versek, köztük a számozatlan *Valahány török bejt*. Ugyanebbe a kéziratba kerül bele a Célia-ciklus (*C*). Végül ugyanennek a kéziratnak a végére másol valaki bizonyosan nem Balassitól származó verseket (*X*). (Ha tagadjuk az ősmásoló létezését, akkor *Ő* létezését is tagadjuk, ekkor szerzői alkotásnak kell gondolnunk a *B+M+[71–75.]*+*C*lia kompozíciót, eddig mindez Balassi-autográf, majd ehhez illeszti hozzá valaki más a nem Balassitól származó verseket (*X*) – erre az elképzelésre épül Horváth Iván *Fragmenta*-elmélete.)

Most Varjas elképzelése a következő módon mondható újra: Balassi *Maga kezével írt könyvéből* (*B*) 1589–1590 táján készült egy ősmásolat (*Ő*), melyhez a másoló további kéziratokból gyűjtött énekeket (*Ő+M+[71–75.]*+*C*). Ez a példány Balassi életének vége felé új tulajdonos birtokába jutott, aki nem Balassitól származó énekeket írt hozzá (*Ő+M+[71–75.]*+*C+X*). Ez az új tulajdonos, vagy egy még újabb írta hozzá 1610 táján Rimay verseit (*R*) és a „mostani poéták” verseiből az első hármat (*P*).

Klaniczay a Balassi-rész, Rimay-rész és a „mostani poéták” rész elején található előszavak vizsgálatából kiindulva a következő módosítást javasolja: a három egységes előszó egyetlen szerkesztő műve, ő alakítja ki a kódex nagysztruktúráját. Egy olyan kéziratot másol le, melyben a *Maga kezével írott könyv* után talán már a Célia-versek és a nem hiteles verscsoport is ott szerepel (*B+M+[71–75.]*+*C*). Ez a kézirat gazdát cserél, eljut előbb az avatatlan kiegészítőhöz (*B+M+[71–75.]*+*C+X*), majd végül a Balassi–Rimay–mostani poéták szerkezet kialakítójához, az 1610 körüli szer-

¹¹¹ KLANICZAY, „Hozzászólás...”, 277.

¹¹² Uo., 281–283.

kesztőhöz. Klaniczay ezt a legutolsó példányt, a mai Balassa-kódex törzsanyagával egyező tartalmú, Rimay és a mostani poéták verseit is tartalmazó kéziratot nevezi ősmásolatnak.

A félreértés gyökere talán ott van, hogy Klaniczay az első 61 verset nem másoltatja le egy 1589-ben dolgozó másolóval, ezért mindvégig *Maga kezével írott könyvről* beszél. Pedig ő is úgy gondolja, hogy a 62. számú verstől már Balassi íródeákja dolgozik a kéziratba. Indokolatlannak tartom azt az álláspontot, hogy Balassi egy ideig autográf versgyűjteményt ír, majd egy adott ponton átadja saját példányát folytatás céljából egy íródeáknak. Ha a 99. lap szövegét mindenképpen egy másoló fogalmazásának akarjuk tekinteni, akkor már természetesebb az 1589-es ősmásolat (Ö) feltételezése. Ez azonban részletkérdés. Akár Balassi keze írásában, akár egy 1589-es másoló keze írásában képzeljük el az első 61 éneket, a következő tartalmi egységről (M) már Varjas is, Klaniczay is úgy gondolja, hogy egy íródeák keze munkája. Varjas világosan fogalmaz, amikor azt mondja, hogy a fokozatosan bővülő példány *gazdát cserélt*, még azt is megengedi, hogy ez kétszer is megtörtént. Legvégül hozzáírják Rimay és a mostani poéták verseit – mondja, s itt Klaniczay annyit finomít csupán, hogy ezzel egyidőben lemásoltatja az egész eddig kialakult gyűjteményt. Talán igaza is van, mert a három előszó közül a legelső így kerülhet a legtermészetesebb módon a helyére. Ha elfogadjuk, hogy a három előszónak azonos a szerzője, akkor nehézkes dolog volna egy már kész kézirat elejére odailleszteni egy olyan szöveget, amiben az áll, hogy Balassi maga kezével írt könyvből másolták szórol szóra.

Összefoglalva: Varjas és Klaniczay álláspontja két apró mozzanatban különbözik csupán. Klaniczay azon véleménye, hogy az első 61 vers autográf példánya kerül kiegészítésre, nem igazolható, a kódex bevezetője bizonyosan téved. Az a megfigyelése viszont, hogy a Balassi–Rimay–mostani poéták szerkezet kialakításakor a teljes Balassi-részt újra lemásolták, igen valószínű. Összszavarja viszont a gondolatmenetet, hogy Klaniczay ezt a legutóbbi kéziratot nevezi ősmásolatnak, s ezzel a későbbi kutatásban is sok félreértést okoz. (Belső logikáját tekintve persze Klaniczay álláspontja védhető, hiszen szerinte ekkor, 1610-ben másolják le először Balassi autográf kéziratát.) Helyesebbnek gondolom megtartani Varjas értelmezését, így ugyanis van értelme annak a mondatnak, hogy ősmásoló nem volt.

További megfontolást érdemel az a kérdés, hogy az eddigi kutatás szerint 1610 körül dolgozó szerkesztő szerezte-e mindhárom szóban forgó előszót. A megfogalmazás sztereotíp mozzanatai („Következnek X. Y. külön-különféle éneki”) mellett Klaniczay azzal érvel, hogy a szövegeken egységes koncepció vonul végig. Klaniczay mellett szól, hogy valóban egységes elgondolásról van szó: Balassival senki nem veheti fel a versenyt, talán csak Rimay, kettőjüket pedig utólni is lehetetlen, nemhogy meghaladni. Az összefüggésre már a legelső szöveg befejezése utal („de nem mindent hívít úgy az szerelem tüze talán, mint ötet”). Ennek ellenére született olyan vélemény – Pirnát Antalé –, mely szerint a szerkesztő egy már meglévő előszó szövegét fogalmazza át, majd egészíti ki két további előszóval. Ha az eredeti Balassi-gyűjtemény címe ez volt: *Balassi Bálint szerelmes éneki*, vagy ez: *Balassi Bálint*

külön-különféle szerelmes éneki, kik között egynéhány isteni dicséret és vitézségről való ének is vagyon, akkor feltehető, hogy ezt egészíti ki valaki később.

De hasonló megfontolásokat tehetünk a Rimay-rész bevezetőjével kapcsolatban is! Az ott olvasható előszó túl informatív ahhoz, hogy egy másolótól származzon. Még az sem elegendő, amit Klaniczay gondol, hogy tudniillik a szerkesztő ismerte Rimayt, hiszen tudott a Tiszába esett gyűjteményéről. Az előszó teljesen Rimay hangnemében érvel amellest, hogy a költő-tanítvány versei méltók Balassihoz. Egyenesen Balassi Bálinttól származó idézetet közöl: „Balassi Bálint is így szólott felőle éltiben (mond) ha úgy mégy elő dolgodban azmint elkezdtil, gyakorolván azt, nemhogy el nem érkeznél vile, de meg is fogsz haladni.”¹¹³ Ezután még egy olyan életrajzi mozzanat következik, ami Rimay helyzetének alapos ismeretére vall: „halála óráján is ötet valotta Balassi helyében valónak lenni, kérvén arra, hogy az ő halálát verseivel ékesítse meg”.¹¹⁴ Főként a Balassi-idézet indokolja azt a véleményünket, hogy az előszónak ez a része nem származhat egy 1610 körüli másolótól. Itt Rimay-kéziratot idéz szórul szóra. Bizonyára a kódex Rimay-részét sem darabonként gyűjtötte össze, ahogyan ezt Klaniczay vélte. Erre utal az előszó mellett a megmaradt versek tömbös elrendezése, felismerhető, hogy például a szerelmes versek nem találomra helyezkednek el a kódexben.

Miután a Balassi-előszó és a Rimay-előszó tartalmilag is összefügg, Balassié arra céloz, hogy nem mindenki ér fel vele, Rimayé arra, hogy meg is fogja haladni, a három előszó szövegeiből kirajzolódó koncepciót nem tulajdoníthatjuk az 1610 táján dolgozó művelt, irodalomkedvelő férfinak. Klaniczay ugyan bizonyosnak véli, hogy Balassi eredeti kéziratából dolgozott, látuk, hogy ez nem feltétlenül igaz. Klaniczay arról is meg van győződve, hogy a Rimay-verseket ő szedegette össze, vélhetően ez sem pontosan így történt, legalábbis egy előszó arra mutat, hogy a másolónak gyűjteményes forrása volt. Ezek után csak a „mostani poéták” versei előtt álló szöveget tulajdoníthatjuk neki.

Varjas kódexkiadásában megállapítja,¹¹⁵ hogy Rimay szerelmes versei az 1610 előtti időkre tehetőek, és a kódexben nincs olyan Rimay-vers, ami határozottan későbbre lenne dátumozandó. Ezért úgy véli, hogy a Rimay-részt 1610 táján másolhatták hozzá a Balassi-részhez. Klaniczay véleménye annyit módosít ezen a képen, hogy a háromrészes gyűjtemény kialakítása történt ekkor, és nem hozzámásolás, hanem összemásolás történt. Jól illeszkedik ehhez a képhez a mostani poéták *mostja*, hiszen az egyetlen név szerint is ismert „mostani poéta” éppen ebben az időben, 1608 táján szerez költeményeket, és az utolsó rész három verse közül az első bizonyosan az övé (akrosztichonja van), a második vélhetően az övé, a harmadikról pedig nem tudjuk bizonyosan, de cáfolni sem lehet a szerzőségét. Ám mindebből nem következik, hogy a háromrészes kódex összemásolásának ebben az időben meg is kellett történnie. Varjas elgondolásából csak annyi bizonyos, hogy a forrásul szolgáló Rimay-gyűjtemény lezárul 1610 körül. Ezért ez a dátum nem feltétlenül az összemásolás időpontja, hanem

¹¹³ KŐSZEGHY-VADAI, *Balassa-kódex*, 148.

¹¹⁴ Uo.

¹¹⁵ VARJAS, *Balassa-kódex*, XXI.

annak csak *terminus post quem*je. A *terminus ante quem* vélhetően Rimay halálának ideje, mert az előszó élőként említi. Ezért a kézirat keletkezési idejét 1610–1632 közé kell tennünk, és nincs okunk minél korábbi időpontot választani.

A művelt, irodalomkedvelő férfiú kilétére ezek után megpróbálhatunk következtetni. Arra a kérdésre kell felelnünk, hogy kinek állhatott érdekében egy ilyen háromrészes gyűjtemény létrehozása. Rimayt sem zárhatjuk ki a sorból. Noha tudjuk, hogy kiadástervezetében olyan verseket hiányol, melyek ebben a kéziratban megtalálhatóak, ám megengedhető az a feltevés, hogy a kézirat létrehozása után az máshoz került, s Rimay éppen akkor nem kapta vissza, amikor a kiadás előkészítésével foglalatzkodott. Ötvös Péter egy tanulmánya alapján¹¹⁶ gondolhatjuk úgy, hogy Rimaynak Bethlen Gábor ígért ez ügyben segítséget.

A szóba jöhető szerkesztők közül a másik természetesen az a „mostani poéta”, akinek a nevét egy akrosztichon alapján ismerjük is. Saját verseinek úgy adhatott legméltóbb reklámot, ha Balassi és Rimay versei mellé illeszti őket. Tudjuk, hogy Rimayval közeli barátságban volt, tőle kéziratokat kaphatott. Hasonló sztoikus gondolkodásmód jellemzi. Talán csak a Balassa-kódex másolójának papírhiánya az oka, hogy a *Virtus és Voluptas* már nem szerepel a kéziratban. Az ő szerénységét dicsérné, ha kiderülne, hogy a harmadik előszó tőle származna: „*akarván az poétaságban elméjeket fárasztván futtatni az Balassi Bálint elméjével, és poétaságban elérni és meg is haladni, melynek bizony csak az egyike is kétség, nemhogy mindkettő.*”¹¹⁷ Az előszó többes számot használ, és ebből következően nem csak az ő versei szerepeltek a harmadik részben. Abból kiindulva azonban, hogy a mostani poéták sorozata éppen vele kezdődik, talán megkockáztathatjuk, hogy ez a bizonyos művelt, irodalomkedvelő férfiú Petki János lehetett.

BALASSI BÁLINT MIKROCIKLUSA

Mintegy száznegyven évvel ezelőtt a Magyar Történelmi Társulat egyik kirándulásán fedezte fel Deák Farkas a zólyomradványi könyvtárban azt a kéziratot, amit ma Balassa-kódexnek nevezünk. Ma már szinte el sem tudjuk képzelni, hogy volt olyan időszak, amikor a benne szereplő versek ismeretlenek voltak, pedig 1874 előtt Balassi Bálint világi tárgyú verseit nem ismerték. Vörösmarty Mihály vagy Petőfi Sándor nem olvashatott Júlia-verseket, mert az ő életükben ezek a költemények egy családi könyvtár mélyén lapultak. Balassi Bálintról csupán a nyomtatásban is megjelent versesek alapján alkothattak képet, s a 16. századi költőelődben a zsoltáros hangú

¹¹⁶ Ötvös Péter, „Rimay Balassi-kiadásának tervéhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 94 (1990. A továbbiakban Ötvös, Rimay...): 86.

¹¹⁷ *Balassa-kódex*, 175.

poétát tisztelheték. A szerelmi gondokban gyötrődő, Venust és Cupidót emlegető, Júliához térden esengő költő képe meglehetősen modern Balassi-kép.

Nehéz elképzelni Balassi Bálintot a szerelmes versek nélkül, pedig ez a helyzet egyáltalán nem mondható különösnek. Nagyon is természetes, hogy a vallásos költeményeket kinyomtatták a 17. században (vagyis ezeket is csupán Balassi halála után), a szerelmes darabok pedig kéziratokban léteztek. Egy-egy főúri könyvtárban volt belőle példány, Zrínyi Miklós egykori könyvtárának katalógusából például kiderül, hogy megvolt benne Balassi Bálintnak *Fajtalan éneki*. A fajtalan jelző világosan mutatja, hogy itt nem a nyomtatásból ismert versekről, hanem világi tárgyúakról van szó, és pontosan érzékelteti azt is, hogy ezeket a szerelmi tematikájú, sőt, időnként erotikus énekeket a korban elítélő éllel emlegették.

A Zrínyi Miklós birtokában volt kézirat sajnos nem maradt ránk Balassitól, mint ahogy egyéb kéziratok versgyűjtemények sem, egészen 1874-ig. A Magyar Tudományos Akadémia rögtön megbízást adott a költő verseinek új, teljesebb kiadására, s azóta a szerelmes énekek szerves részét képezik az életműnek, sőt azt is mondhatjuk, hogy szerepük felértékelődött: ma inkább ezeket tekintjük hangsúlyosnak.

A 184 oldalas kézirat három nagyobb egységből épül föl, az elsöben Balassi Bálint versei követik egymást, a másodikban a tanítvány, Rimay János énekei sorakoznak, végül a harmadik egységben más poéták verseit jegyezte le az összeállító. A kódexet Balassi halála után, valamikor 1610 tájékán szerkesztette valaki, majd ezt a kéziratot 1656 után lemásolták, és ez a másolat maradt ránk. Balassi versei így többszörös áttételen keresztül jutnak el hozzánk, nem is csoda, hogy számos ponton hibásan másolták, nemegyszer alig állapítható meg a szerzői szöveg.

A kódex első egysége kétségtelenül Balassi maga kezével írott könyvének, egy szerzői kéziratnak a másolata. A teljes kézirat megszerkesztése azonban független a költő szándékától, talán még a Balassi-rész sem tükrözi jól a szerzői koncepciót. A versek sorrendje, számozása, ciklusokba rendezése, felosztása számos problémát vet fel, és ezek körül a Balassi-filológia álláspontja a mai napig nem állapodott meg véglegesen.

Rögtön a kódex legelsőnek lejegyzett mondata magyarázatot igényel, ugyanis ennek a mondatnak a félreértelmezéséből származik az a hiedelem, hogy Balassi versei három nagy csoportra oszthatóak: szerelmes, vitézi és istenes versekre. A legtöbb válogatott Balassi-kiadás, mint például az 1994-es is, külön csoportot képez a költő „vitézi” verseiből, igaz, csupán négy verset tud ebbe a fejezetbe sorolni. Pedig Balassinak valójában csak egyetlen olyan verse van, a *Vitézek, mi lehet ez széles föld felett...* kezdetű *Hatvanegyedik*, amely minden probléma nélkül besorolható ebbe a csoportba, bár ez is vallásos fohással zárul. Az *Áldott szép Pünkösdnek gyönyörű ideje...* kezdetű vers vallásos pünkösdi ének; a *Széllyel tündökleni nem ládd-é e földet...* kezdetű egyszerre szerelmes és istenes vers; az *Ó, én édes hazám, te jó Magyarországnak...* kezdetű búcsúéneken pedig Balassi mindenkitől búcsút vesz, vitéz társaitól ugyanúgy, mint szerelmétől.

A Balassi-szakirodalom már többször felhívta a figyelmet e hármas (szerelmes, istenes, vitézi) csoportosítás hibás voltára, ennek ellenére a kiadások és a tankönyvek

makacsul őrzik és továbbörökítik ezt a hiedelmet. Úgy vélhetnénk, és egyes kutatók úgy is hiszik, hogy ha Balassi nem is osztotta be a verseit ilyen tematikus rendbe, a Balassa-kódex szerkesztője 1610 táján, tehát a közeli utókorban már így látta a versgyűjteményt. A kódex első mondata ugyanis ezt állítja: „Következnek Balassi Bálintnak külön-különféle szerelmes éneki, kik között egynéhány isteni dicséret és vítézségről való ének is vagon...”. Pedig ez a mondat pontosan azt állítja, ami a valós helyzet. A kódexben túlnyomórészt Balassi Bálint szerelmes versei szerepelnek, néhol azonban akad köztük más témájú (pl. istenes, vitézi) vers is. Az 1610 körüli másoló nem mondja, hogy Balassinak tematikus verscsoportjai lennének, nem mondja, hogy van vitézi versekből álló verscsoport, azt sem, hogy van istenesvers-sorozata (ez utóbbit később mégis mondja egy másik bejegyzés a kódexben); azt állítja, hogy ami van, az nem kizárólag szerelmes énekeket tartalmaz.

Balassi lírájában nem különíthető el élesen a vallásos és világi érzület. A kettő feltételezi egymást, határozottan kimutatható a szóhasználatbeli, frazeológiai azonoság.¹¹⁸ A költő imádkozik Istenhez és imádja Júliát; fohászkodik az Úrhoz és könyörög Júliának; magasztalja a Teremtőt és dicséri szerelmét; Jézus katonája, egyben a hölgy lovagja. A szerelmes és vallásos hang egymásba játszatására a későbbiekben példát is hozunk.

A kódex szerelmes versei közé, jól meghatározható kompozíciós pontokon Balassi bűnbánó éneket, fohászkodást, vitézi verset is elhelyezett, versgyűjteménye tehát nem homogén. Az utókor persze határozottan elkülönítette a világi daraboktól a vallásosakat, ezeket (és csak ezeket) nyomtatásban is megjelentették. A Balassa-kódex versei és az istenes versek azonban nem alkotnak egyszerűen különválasztható csoportokat! A szakirodalom álláspontja szerint Balassinak van egy tíz versből álló istenes gyűjteménye, ám a legújabb kiadásokban itt csak kilenc éneket találunk, mert a tizedik (vagy az *Áldj meg minket, Úristen...*, vagy a *Bocsásd meg, Úristen, ifjúságomnak vétékét...*) már szerepelt a szerelmes versek gyűjteményében.

A Balassa-kódex első része felosztja a szerelmes verseket a költő házassága előtt és után szerzett énekekre. Mivel az első részben ezek száma éppen 33, a második részben pedig talán szintén ennyi volt eredetileg, a kódex szerkezetének vizsgálata során a kutatók számszimbolikus kompozíciós elvet vélték felfedezni Balassi versciklusában. Gerézdi Rabán és Klaniczay Tibor vetették fel a $3 \times 33 + 1 = 100$ versből álló kompozíció ötletét, amit Horváth Iván fejlesztett tovább, s ma ez a kompozíciós elmélet már középiskolás tananyag. A Balassi-kiadások is ennek nyomán közlik a verseket, eltérés csupán az istenes énekek elhelyezését illetően mutatkozik.

Pedig óvatosságra inthetne az a megfigyelés, hogy Rimay János verseiből is 33 számított darab szerepelt az 1610 körül szerkesztett kéziratban. Két eset lehetséges: vagy Rimay követte Balassi kompozíciós tervét, vagy a szerkesztő igazította egymáshoz az énekciklusok darabszámát. Mivel bizonyosak nem lehetünk egyik megoldásban sem, el kell fogadnunk azt az állapotot, hogy a magyar nyelvű udvari típusú szerelmi líra megteremtőjének, Balassi Bálintnak a verseit hipotetikus kompozíciós rendben olvassuk.

¹¹⁸ Erről részletesen lásd KÖSZEGHY, *Magyar Amphión*, 314–342. (A szerk.)

Ez a hipotetikus rend, a $3 \times 33 + 1 = 100$ vers, a dantei mintát követő számszimbolikus spekuláció, a Szentháromság jegyében megalkotott kompozíció. Balassi három himnuszt írt a Szentháromság személyeihez, istenes versei, zsoltárai megengedik az ilyen irányú elképzeléseket is. Akár ő alkotta meg azonban e rendet, akár az utókor látta bele a kötetbe, az tagadhatatlan, hogy a szerelmes versciklusokon belül szerzői elgondolás vonul végig. A házassága előtt szerzett versek között ugyan több hölgy nevére szerzett darabot is találunk, egymás után olvasva őket azonban egyetlen szerelem története rajzolódik ki belőlük. Találkozás, levél- és gyűrűküldés, összeveszés, kibékülés; mintha egy viharos szerelmi történet forgatókönyvét lapoznánk. A házassága után írt darabok között található a huszonöt versből álló Júlia-ciklus. A címzett ugyanaz a hölgy, Losonczy Anna, aki az első rész címzettje is. A Dobó Krisztinától elvált költő újult erővel veti magát a szerelembe, előbbi kedvesét álnéven szólítva egész szerelmeslevél-gyűjteményt ír meg versekben. Az énekek egymásutánja itt is határozottan költői elgondoláson alapszik. A Céliciklus ugyancsak olvasható történetként is. Versgyűjteménynek, megkomponált versfüzérnek fogható fel a *Valahány török bejt, kit magyar nyelvre fordítottak*; és az istenes versek között is kimutatható egy tíz énekből álló verscsoport mint önálló kompozíció.

Balassi versei csoportokba rendezve, ciklusokban, gyűjteményekben maradtak ránk. Nem bizonyos azonban, hogy a költő létrehozott-e a ciklusok szintje fölötti kompozíciót, hogy megtervezte-e a teljes életművét tartalmazó kötetét. Kételeyeink nem az egyes versek sorrendjét illetően, hanem csupán a ciklusok sorrendjét illetően lehetnek. Kérdéses, hogy a nagykompozíció 100 versből állt-e, de bizonyos, hogy egy kisebb egységen belül hogyan követik egymást az énekek. Kérdéses, hogy volt-e egyáltalán olyan nagykompozíció, amelyik együtt tartalmazta volna az istenes és szerelmes darabokat, kétségtelen azonban, hogy Balassi szabályos szerelmes regényekké fűzte össze énekeit.

A Balassa-kódex szövege a megtalálása óta eltelt százhusz év alatt számos nehéz problémával ajándékozta meg az irodalomtörténészeket, a legtöbbjük még ma is megoldásra vár. Folytassuk most egy olyan kompozíció elemzésével, aminél teljesen bizonyosak lehetünk a szerzői szándékban. Fontosnak gondolom, hogy versgyűjteményt vizsgáljunk, ne csupán egyetlen verset, mert Balassi újszerűségét többek között éppen a versgyűjtemények létrehozásának terén látom.

Hiba lenne azonban azt gondolni, hogy ő volt az első magyar nyelven alkotó költő, aki több versből álló gyűjteményt hozott volna létre! Tinódi Sebestyén históriás énekei is szerzői elgondolást tükröző kötetben maradtak ránk, a *Krónika* 1554-ben, vagyis Balassi születésének évében nyomtatásban is megjelent. Tinódi azonban epikus kompozíciót hozott létre, míg Balassi Bálint lírait.

Elemzésünk tárgyául egy olyan Balassi által komponált versgyűjteményt választottunk, ami nemcsak kellően rövid, hogy itt elemezzük, hanem ráadásul a költő

saját keze írásában maradt ránk, így nem kell szembenéznünk a másolatok bonyolult filológiai problémáival. Vizsgáljuk meg most ezt!

[Saját kezű versfüzér]

Az erdéli asszony kezéről

Ha szinte érdemem nincs is arra nekem, hogy ő engem szeressen,
Csak áldott kezével, mint szép ereklyével, engem, mint kórt, illessen,
Legyek ferge rabja, bátor ne szolgája, csak szinte el ne vessen!

Az maga elméjének gyors voltáról az szerelem miatt

Forr gerjedt elmémre, mint hangyafészekre, sok új vers, mint sok hangya,
Arra, mert szüvemben gerjedez szüntelen szerelmed tüzes langja,
Szózatod búm verő vigasságtételnek gyönyörű édes hangja.

Az Célia bánatjáról

Mint szép liliomszál, ha félbemetszve áll, fejét földhöz bocsátja,
Célia szép feje úgy áll lefigesztve, mert vagyon nagy bánatja,
Drágalátos könyve hull, mint gyöngy, görögve, vagy mint tavasz harmatja.

Bánja, hogy hajnalban kell az szerelmesétől elmenni

Hajnalban szépülnek fák, virágok, füvek, harmaton ha nap felkél,
Cseng szép madárszózat, vígan sétál sok vad reggel, hogy elmúlt éjfél,
Újul zöld bokor is, de nékem akkor is dolgom csak gond, bú, veszél.

Fulviáról

Lettovább Juliát s lettinkább Céliát ez ideig szerettem,
Attól keservesen s ettől szerelmesen vígan már búcsút vettem,
Most Fulvia éget, ki ér bennem véget, mert tüzén meggerjedtem.¹¹⁹

A versgyűjteménynek nincsen Balassi által adott címe, ezért szerepel szögletes zárójelben a kiadásokban szokásos cím. Balassi egystrófás költeményei saját kézírásával maradtak fenn egy papírlapon, barátjának, Batthyány Ferencnek küldte el őket, aki Lobkowitz Poppel Évának udvarolt a költő verseivel.

A kézirat előkerülése előtt vitatott volt, hogy hány sorba kell leírni a Balassi-strófát. A rímeket tekintve határoló jeleknek a kilencsoros forma kínálkozott egyik megoldásként. Volt idő, amikor valóban ezt a metrumot érzékeltető megoldást alkalmazták a kiadók (Szilády Áron,¹²⁰ Dézsi Lajos). Másrészt ismeretes, hogy a költő egy históriás éneknek, az *Eurialus és Lucretia* címűnek a versformáját alakította át. Az eredeti strófa

¹¹⁹ Első közlése: STOLL–PAIS, „Balassi...”, 167–168, I. BALASSI, *Összes művei*, 188–190.

¹²⁰ BALASSA Bálint, GYARMATHY, *Költeményei*, kiad. SZILÁDY Áron (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1897, a továbbiakban: BALASSA, *Költeményei*.)

három tizenkilenc szótagos sorból állt, a-a-a bokorrímmel. A história első strófája így fest:

Sok erős vitézek, bölcsek és királyok szerelem miatt vesztek,
Ifjak, szép leányok sok mérges nyilai miatt megemésztettek,
Országok pusztultak, városok és várak mind földig letörtetek.¹²¹

A Balassi-strófa nem egycsapásra keletkezett, a költő eleinte csak szórványosan alkalmazott belső rímeket, a tizenkilencesek ütemeinek a határán, ezzel is kiemelve a 6-6-7-es sortagolást. Később már következetesen találunk rímeket a hatos sorok végén is. A tökéletes Balassi-strófa rímképlete ennek megfelelően:

a₆ a₆ b₇ c₆ c₆ b₇ d₆ d₆ b₇

Amióta a saját kezű versgyűjtemény előkerült, nem kérdéses, hogy Balassi hány sorba jegyezte le a róla elnevezett strófát: három hosszú sorba, ahogyan ezt az *Eurialus és Lucretia* esetében is tesszük. A rímeléstől függetlenül megtartotta tehát a korábbi írásmódot. Ha az így lejegyzett sorokat nevezzük verssornak, akkor a hatos ütemek rímeit belső rímeknek kell tekintenünk. Balassi verseinek legutóbbi kritikai kiadása (ECKHARDT Sándor, 1951) ezért három sorba tördelve közli a költő verseit.

A strófák lejegyzése körüli problémáknak azonban ezzel még nem értünk a végére. Az újabb kiadások (Eckhardt Sándor, Stoll Béla, Varjas Béla, Horváth Iván, illetve Kőszeghy Péter és Szabó Géza munkája) ugyanis nem a háromsoros, de nem is a kilencsoros megoldást követik. A Balassi-strófás darabokat hat-hat sorra tördelve láthatjuk, valahogy így:

Vitézek, mi lehet ez széles föld felett
szebb dolog az végeknél?
Holott kikeletkor az sok szép madár szól,
kivel ember ugyan él;
Mező jó illatot, az ég szép harmatot
ád, ki kedves mindennél.¹²²

Sajnos ez alapján egyre inkább terjed az a téves állítás, hogy a Balassi-strófa hatsoros; nemcsak a diákok nyilatkoznak így, Nemeskürty István is hatsorosnak mondja

¹²¹ *XVI. századbeli magyar költők művei, 1567–1577.* VALKAI András, GÖRCSÖNI Ambrus, MAJSSAI Benedek, GERGEI Albert, HUSZTI Péter *Énekei, Eurialus és Lucretia históriája, Telamon históriája*, BOGÁTI FAZAKAS Miklós *folytatása GÖRCSÖNI Ambrus históriájához*, szerk. VARJAS Béla, kiad. HORVÁTH Iván, LÉVAY Edit, ORLOVSZKY Géza, STOLL Béla, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza és VARJAS Béla (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990, a továbbiakban RMKT 16, 9.): 405.

¹²² BALASSI, *Összes művei*, 148.

a strófát Balassi-könyvében. A hibás választ a nyomdai sor és a verssor közötti különbség okozza, és ebben elsősorban a kiadók a ludasak.

A tipográfiai megoldás nem teljesen előzmény nélküli. Balassi Bálint és Rimay János verseinek 1633-as bécsi kiadásában ugyancsak hatsoros formában láthatjuk a strófát. Érdekes módon azonban nem a Balassi-versek vannak így leírva, azokat a korban szokásos módon nem is tördelték verssorokra, hanem bekezdéseként, folyamatosan írták le. A hatsoros megoldást a kötet második részében, Nyéki Vörös Mátyás verseinek leírásánál használta a szerkesztő, talán a szerzői kézirat írásmódját követve ezzel. Ugyanígy, hatsoros formában írta le a strófát a 17. század elején Miskolci Csulyak István is, szerzői kézirat igazolja tehát, hogy létezett ez a megoldás. Igen ám, de ugyanígy szerzői kézirat tanúsítja azt is, hogy Balassi még nem élt ezzel az elrendezési móddal.

Valójában a legújabb kiadások sem szánták a versszakot hatsorosnak. Jól mutatja ezt, hogy sorkezdő nagybetűk csak a páratlan sorszámú sorok elején találhatóak (szemben a korábban említett 17. századi példákkal). A tényleges ok igen prózai: igazodniuk kell a ma szokásos keskeny papírmérethez. Ha nem akarják apró betűkkel közölni a hosszú sorokat, valahol el kell törniük, s erre talán a 12. szótag után nyílik a legjobb alkalom. Az idézett strófa „harmatot ad” szintagmája mutatja, hogy a kényszerű megoldás milyen zökkenőkkel járhat együtt.

Ez a suta tipográfiai elrendezés sajnos egyre hagyományosabbá válik, már nem is csak ott találkozhatunk vele, ahol a papírszélesség igazolhatná az eljárást, hanem például a nagy alakú egyetemi szöveggyűjteményben¹²³ is, noha ott semmi akadálya nem lenne, hogy három hosszú sorba írják le a strófákat.

Térjünk vissza az idézett versek vizsgálatához. A versfüzér darabjainak önálló címük van, nótajelzésük azonban nincsen, Balassi valószínűleg már nem énekeknek, hanem olvasott, mondott verseknek tekintette őket. Az öt vers terjedelme egy-egy strófa. Szokás a szóban forgó öt egystrófányi verset epigrammafüzérnek is nevezni. Nyilván a versek rövid volta miatt lehet ilyen benyomásunk, bár ellentétben alapuló epigramma jellege, csattanója leginkább csak az ötödik darabnak van. Inkább miniatűr képeknek nevezhetnénk őket. Legyenek azonban bármilyen rövidek, önálló versek így is. Még akkor is, ha tudjuk, hogy három közülük idézet más versből.

A *Saját kezű versfüzér* darabjaiból három bizonyosan úgy keletkezett, hogy a költő kiemelt egy korábbi többstrófás énekből egy versszakot, és önálló költeménnyé tette. Miért beszélhetünk önálló költeményekről? Figyeljük meg, hogy nem egyszerűen versidézetről van szó! Három mozzanat érdemel említést. A költő először kiválasztott és kiemelt egy strófát korábbi verseiből, ezt követően címmel látta el, végül egy öt versből álló kompozícióba illesztette. A költő a kiemeléssel leszűkítette a szöveg eredeti jelentését, mert megszűnt az eredeti kontextus; a címadással új jelentésmozza-

¹²³ *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez: Reneszánsz kor*, szerk. BITSKEY István, főszerk. TARNAI Andor (Budapest: Tankönyvkiadó, 1990.) Balassi versei a 468–581. lapokon találhatóak. (A szerk.)

natokat rendelt a strófához; végül a kompozícióba illesztéssel, az új szövegkörnyezettel új jelentésmozzanatok is a szöveghez kapcsolódnak.

Az idézés, centokészítés nem példa nélküli a korban. Világirodalmi példái már az ókorból ismertek (Vergilius-centók), de magyar példája is akad a 17. századból (Esterházy Pál versei).¹²⁴ A mi esetünkben Balassi maga állított össze idézetgyűjteményt Batthyány Ferenc részére, vagyis az önidézés eszközével élt. Talán nem is ebben az egyetlen esetben. A *Szép magyar komédia* szövegében is találhatunk részeket Balassi-versekből.

Van a Batthyány-levéltárban egy olyan összeállítás is Balassi verseinek szakaszaiból, amely Batthyány Ferenc keze írásában maradt fenn. Ezen kívül a Balassa-kódex is megőrzött a kétes hitelű (nem feltétlenül Balassi kéziratából származó) versek között egy olyan éneket, amelyben különböző Célia-versek strófái követik egymást. E két utóbbi gyűjteményt az különbözteti meg a *Saját kezű versfüzértől*, hogy ezekben a strófáknak nincsen önálló címük, illetve, hogy nem Balassi keze írásában maradtak ránk, így szerzőségük bizonytalan. Ennek ellenére hajlok arra a véleményre, hogy nem függetlenek Balassitól, az általa bizonyíthatóan művelt ollózva, idézve költeményt gyártó technikától.

Vegyük most sorra a saját kezű versfüzér öt költeményét!

Az erdéli asszony kezéről című vers az udvari szerelem alapszituációját mutatja be: a férfi nem érdemli meg, hogy az asszony viszonszeresse őt, de nem is vágyik ilyen vakmerőségre; kezének egyetlen érintéséért esedezik, amely meggyógyítaná minden bánatát, mint az ereklye érintése a beteg embert; nem kíván szolgálja lenni a hölgynek, csupán rabja, és azt kívánja, hogy az asszony ne utasítsa el. Ez utóbbi különbségtéves szolga és rab között különösen fontos, az udvari szerelem szokásos szóhasználata. A lovag szolgálja hölgyét, mert az elfogadta az udvarlását, míg a rab csupán reménytelenül szenved.

Erdemes megfigyelni az áldott kezével – szép ereklyével kifejezések felcserélt jelzőit, amivel a vallásos és szerelmes vonatkozás összemosódik, a szerelem szinte vallásos áhítattá fokozódik. A férfi nem győzi hangsúlyozni alávetettségét. A vers a férfi és az imádott nő közötti rangbeli különbséget próbálja meg a lehető legnagyobbra tágítani.

A vers Stoll Béla megfigyelése szerint erősen emlékeztet a *Szép magyar komédia* egy részletére: „Ha azt tartod, hogy nem érdemlem az te szerelmedet, ámbár ne szeress engem, csak engedd azt, hogy én szeresselek tégedet, s ha szinte nem kedveled s nem becsüled is, mégis, csak ne útáld teljességgel az én szerelmemet, s ha szerelmesed nem lehetek is, légyek ottan rabod, míg élek.”¹²⁵ A dráma igen gyakran tartalmaz Balassi verseiből részületeket, idézeteket, szófordulatokat, nem lehetetlen, hogy itt is egy mára már elkallódott Balassi-vers egyik strófáját emelte a költő önálló verssé.

Az maga elméjének gyors voltáról az szerelem miatt című szöveg az ihletettséget, a versszerző kedvet mutatja fel, mint a férfi szerelmének bizonyítékát. Vagyis a vers a versírásról szól, és olyan szerelemről, amihez a szerelmes vers természetes módon

¹²⁴ Lásd VADAI István, „+1, Metrikai határjelölések a régi magyar versben”, *Itk* 95 (1991), 368.

¹²⁵ GYARMATI BALASSI Bálint, *Szép magyar komédia*, Actus III, Scena I.

tartozik hozzá: udvari szerelemről. Az érzékletes hangyahasonlat mellett fontos szerepet kap a tűz- és lángmetafora, mely állandó kelléke a szerelmi költészetnek. Ezt ma már nem érezzük rendkívülinek, hiszen köznyelvi fordulatnak számít, hogy valaki szerelemre gyulladt valaki iránt, de Balassi korában magyar nyelven ez még eleven képalkotásnak számított. A petrarkista költészet sablonjai még nem koptak el, hanem egyenesen újdonságértékűk volt.

Mint az előbb, most is helycserés szó szerkezet teszi váratlanná a szöveget: *Forr gerjedt elmémre, mint hangyafészekre sok új vers, mint sok hangya*, mondja a költő, ahelyett, hogy: *Forr gerjedt elmémre sok új vers, mint hangyafészekre sok hangya*.

A vers az *Engemet régolta sokféle kínokba...* kezdetű, negyvenedik vers 12. strófájának változata. Ott így olvasható:

Forr gerjedt elmémre, mint hangyafészekre, sok új vers, mint sok hangya,
Arra, mert szívemben szerelem tüzének csak te vagy édes langja,
Szózatod bűm verő vigasságtételnek zengő s gyönyörű hangja.¹²⁶

A költő igazított a korábbi szövegen, a második sorban nem rímelő hatosokat összerímeltette, és ezzel egy időben eltűnt az édes lang szinesztéziája, a jelző átkerült a harmadik sorba, ahová jelentését tekintve jobban belesimul a szövegbe.

Feltétlenül megjegyzendő, hogy a *vers* szó a költő használatában nem költeményt, hanem strófát jelent; vagyis a 13 strófás költemény egyes szakaszairól beszél. A 40. vers valóban nem más, mint képgyűjtemény. Egy-egy hasonlatra, képre épít föl a költő egy-egy Balassi-strófát. Nem lehet véletlen, hogy a Batthyány-levéltár már említett Balassi-verseket idéző egyvelege is ebből a költeményből emel át két szakaszt. A saját kezű versfüzér szövegében a kontextus különbözősége miatt a vizsgált öt egyszakaszos költeményre értendő a *vers* szó, a strófa és a költemény fogalma itt már fedí egymást.

Az *Célia bánatjáról* című vers a petrarkista szerelmes költészet tűzhasonlata mellett a leggyakoribbat alkalmazza, a virághasonlatot. Itt Célia (az újabb kutatások szerint nem Wesselényiné Szárkány Anna)¹²⁷ bánatos, emiatt sír, és a könnyecskéit gyöngyökhöz és harmathoz hasonlítja a költő. A lekaszált virág és a lehajtott fej képe egyszerre szomorú és szép. A bánatos kedves legalább annyira megragadja a férfit, mint a vidám.

Érdemes megfigyelni, hogy a vers néven (álnéven) nevezi Balassi egyik korábbi kedvesét. Az első két darabból nem derült ki, hogy kiről íródott. A negyedik is homályban hagyja a kedves kilétét. A záróvers összehasonlításából, és az itteni Célia névből sejthetjük, hogy a többi vers is a Júlia- és a Célia-szerelem emléke. Erről tanúskodik a második és negyedik darab forrása is.

A vers a 7. Célia-ének harmadik strófájából van kialakítva, az eredeti költeményből az is kiderül, hogy Célia öccse halála miatt bánatos, gyászol. Az egystrófás költemény általános, a háromstrófás vers konkrét:

¹²⁶ BALASSI, *Összes művei*, 100.

¹²⁷ Balassi műzsáinak neveiről lásd KÖSZEGHY, *Magyar Amphiön*, 292–302.

[Hetedik]
Kiben az kesergő Céliáról ír

Mely keserven kiált fülemile, fiát hogyha elszedi pásztor,
Röpes ide-s-tova, kesereg csattogva bánattal szegény akkor,
Oly keservesképpen Célia, s oly szépen sírt öccse halálakor.

Mint tavasz harmatja reggel ha áztatja szépen jól nem nyílt rózsát,
Mert gyenge harmattul tisztul s ugyan újul, kiterjeszti pirosát,
Célia szinte oly, hogyha szeméből foly könyve, mossa orcáját.

Mint szép liliomszál, ha félbemetszve áll, fejét földhöz bocsátja,
Így Célia feje vagyon lefiggesztve, mert vagyon nagy bánatja,
Drágalátos könyve hull, mint gyöngy, görögve, vagy mint tavasz harmatja.¹²⁸

A *Saját kezű versfüzér* szövege csupán a második sor elején tér el a korábbi változattól, a költő kiküszöbölte a „vagyon” soron belüli ismétlését. A kéziratban látható az is, hogy előbb változatlanul írta le a sor elejét, majd írás közben áthúzással módosított a szövegen. Jól megfigyelhető, hogy az eredeti vers mindhárom strófája egy-egy önálló hasonlat, a strófakezdő szavak („mely”, illetve „mint”) sarokpilléreként sorakoznak, és a strófán belül mindig felbukkan egy-egy másik pillér („oly”, „úgy”). A hasonlatok mind Céliára vonatkoznak, de egymástól függetlenek, vagyis akár folytatni is lehetne a sort, illetve rövidíteni is lehetne rajta. A harmadik strófa idézésével Balassi ez utóbbi esetre mutat példát: a szakasz önállóan is kerek egésznek alkot.

A *Bánja, hogy hajnalban kell az szerelmesétől elmenni* című költemény ismerős alapszituáción alapszik, a férfi bánkodik, mert a madarak hangja a hajnal közeledtét jelzi, amikor el kell válnia kedvesétől. A cím szórendje megtévesztő lehet, a mai nyelvhasználat már úgy értelmezné, hogy azt bánja, hogy éppen hajnalban kell távoznia, holott a korban még nyilván azt jelentette, bánja, hogy el kell mennie, és az másodlagos, hogy ez éppen hajnalban történik. Shakespeare *Rómeó és Júlia* című darabjában is találunk ilyen jelenetet: ott a szerelmesek azon vitatkoznak, hogy a pacsirta vagy a csalogány hangját hallják (az egyik az éjjelt, a másik a hajnalt jelzi). Balassi verse és Shakespeare darabja ugyanabban az időben keletkezett. Azért egyformák, mert mindketten ugyanazt a hagyományt követik, ugyanannak a stíluskorszaknak az alkotói. Shakespeare szonettciklusa világosan mutatja Petrarca hatását, Balassi esetében is joggal lehet Petrarcát, illetve a reneszánsz szerelmi költészetet emlegetni. Az angol és a magyar költő is az udvari szerelem *alba* műfaját használják, a kora hajnali kiválásodással járó elválás fájdalmait megjelenítve.

Az *alba* definícióját nem is lehetne pontosabban megfogalmazni, mint ahogyan azt Balassi teszi a vers címében. A szó hajnalt jelent, általában ezzel a szóval kezdődött a panaszének. Balassi versének kezdőszava is: Hajnalban..., sőt véletlenül az *alba* szó

¹²⁸ BALASSI: *Összes művei*, 179.

is megbújik a verskezdő szóban: *Hajnalban*... Érdemes azonban megfigyelni, hogy noha a cím pontosan utal a szituációra, maga a versszöveg nem tartalmaz utalást erre, ott csupán a hajnali természet hangulatos leírása olvasható, ez ellenpontozza, hogy a férfinak gondokkal, búval, veszéllyel kell szembenéznie. A szöveget a cím teszi szerelmes verssé, a cím jelzi, hogy a bú oka az elválás.

Balassinak ez a strófája apró változtatásoktól eltekintve megtalálható a *Két szemem világa, életem csillaga, szívem, szerelmem, lelkem*... kezdetű Célia-énekben is:

[Második]

*Ugyanakkor, hogy megkedveli Céliát, ekképpen könnyörög mindjárt neki,
hogy kegyes szemeit reá vetvén, vegye be szerelmében s vidám jó kedvében*

Két szemem világa, életem csillaga, szívem, szerelmem, lelkem,
Kinek módján, nevéen, szaván, szép termetén jut eszembe énnekem
Régi nagy szerelmem, ki lőn nagy keservem, végy szerelmedben engem!

Reménlett jóm, kincsem, mi örömmel hintsem én ez árva éltemet,
Ki csak terajtd áll, s nálad nélkül halál, csak tőled vár kegyelmet,
Hogyha utárod azt, ki téged néz s virraszt, s magánál inkább szeret?

Hajnalban szépülnek fák, virágok, füvek, harmaton hogy nap felkél,
Cseng szép madárszózat, vígan sétál sok vad reggel, hogy elmúlt éjfél,
Újul zöld bokor is, de nekem akkor is gondom csak merő veszél.¹²⁹

Mint a megelőző két esetben is, itt is apró stilisztikai értékű változtatásokat figyelhetünk meg az idézett strófa szövegén. Az első sorban a *hogy* szócskából lesz *ha*, a harmadik sorban pedig az egyszerű állításból halmazás. Balassi itt is a lejegyzés közben igazítja a versen. A harmadik sor közepén, az „is” szócska után előbb hozzáfogott a „gondom” szó leírásához, majd két betű papírra vetése után áthúzta a szókezdetet, és módosított formában írta le a sort.

A *Fulviáról* című vers Balassi két nagy szerelmét hasonlítja össze, s dönti el a versenyt a harmadik szépség, Fulvia javára. Ismét a tűz képe jelenik meg a szerelem fókának érzékeltetésére, a halálra történő utalással (ér bennem véget = megöl engem) pedig kizárólagossá teszi a friss élményt. Leginkább ez a vers tekinthető epigrammának az öt közül, mivel az ellentétet váratlan feloldás követi, ráadásul paradoxonnal zárul. A korábbi szerelmekre történő utalás összeköti a verset a ciklus többi darabjával, hangsúlyozza összetartozásukat. Az első verset is a Júlia-versekhez sorolva (a dráma Júlia-Annáról szól) két Júlia-verset követ két Célia-vers. Az ötödik darab szembeállítja a két emléket, s bejelenti új szerelmét, mely Fulviához köti.

Fulviáról nem sokat tudunk, a neve a versen kívül egyetlen alkalommal, 1593-ban bukkan fel Balassi egyik Batthyány Ferenchez írott levelében: „Ha Nagyságod

¹²⁹ Uo., 172.

az gyűrűt Fulviának megküldené...” Olyan gyűrűküldésről lehet itt szó, mint amelyenről egy korábbi szerelem kapcsán számolnak be a kódex versei. A 2. énekben (*Cupido szívében sok tüzes szikrákkal...*) a lány, Krisztina küldött gyűrűt a férfinak:

Nemrégén szép gyűrőt szerelmesem küldött, ki rubinttal mind rakva,
Egy szép drága gyémánt kellő közeparánt vagyon közte foglalva,
Hozzám szerelemben tökéletes szíve is így vagyon kapcsolva.¹³⁰

A 3. vers (*Eredj, édes gyűrűm, majd jutsz asszonyodhoz...*) arról számol be, hogy a költő viszonzta a szerelmi zálogul küldött ajándékot:

Eredj, édes gyűrűm, majd jutsz asszonyodhoz,
Ki viszen tégedet csókolni szájához,
Ó, hogy nekem ahhoz
Nem szabad most mennem, én vigasztalómhoz!¹³¹

A Fulviának történő udvarlásnál Batthyány Ferenc a közvetítő szerepét játszhatta. Eközben ő maga is udvarolt Lobkowitz Poppel Évának. Balassi verseket küldött neki, amiket kisebb-nagyobb átalakításokkal felhasznált a leveleiben. Balassi a Fulviát említő levélben azt írja: „Nagyságod elmente után jutottak valami új versek elmémre, Poszedarszkyknak adtam, Nagyságod kérje el tőle. Nem rosszak bizony, az mint én gondolom.”¹³²

A határozott költői öntudatról árulkodó levélben valószínűleg pontosan arról a verskéziratról van szó, amit részletesen megvizsgáltunk. Hogy nem egy másik küldeményről ír a költő, arról Fulvia nevének kívül még egy kifejezés árulkodik: „jutottak valami új versek elmémre”. Nem csupán a „vers” szó „strófa” jelentésére gondolhatunk, ez tökéletesen megfelel ugyan a versfüzérnek, de vonatkozhat egyetlen hosszabb ének strófáira is. A versfüzér második darabjának kezdőszavai szinte szó szerint azonosak a levélben előforduló kifejezéssel: *Forr gerjedt elmémre sok új vers...* Egyetérthetünk Balassival: nem rosszak bizony.

EGY HIÁNYZÓ HATTYÚ. BALASSI BÁLINT *AENIGMA* CÍMŰ VERSÉRŐL

A Balassa-kódex előkerülése nem csupán a verses életmű mennyiségi gyarapodásával járt. A szerelmes költemények a kódexben sorszámozva, ciklusokat alkotva helyezkednek el. Noha csak viszonylag későn került sor e ciklusok kompozícióinak alaposabb

¹³⁰ Uo., 14.

¹³¹ Uo., 16.

¹³² Balassi Bálint levele Batthyány Ferenchez, Pozsony, 1593. március 21. Kiadva: BALASSI, *Összes művei* 1: 397.

vizsgálatára, már Szilády Áron kiadását¹³³ olvasva is világos, hogy a kötet verseiből kiolvasható Balassi Bálint „lírai önéletrajza”. Klaniczay Tibor használja először ezt a kifejezést 1961-ben: „Balassi költészetében kezd egy belső lírai folyamatosság kialakulni, az egyes versek, de még inkább az egyes verscsoportok szerves és összefüggő láncolatot alkotnak, követve a valóságos események, illetve a költő belső lélektani fejlődésének a menetét. A külső történések mellett, azok által meghatározva, s azok hatására kezd egy külön *lírai önéletrajz* kibontakozni, sőt ennek már bizonyos autonóm törvényei, kötöttségei is létrejönnek, melyeket a költő sem hagyhat figyelmen kívül. Gondolatai, kifejezései énekeit önkéntelenül is mindig az előzőkhöz fűzik, [...] új mondanivalóját és terminológiáját az egyszer megtagadott régihez kapcsolja, visszamenőleg is megszilárdítva lírájának – az Anna-versektől kezdve – szinte észrevétlenül kialakult zárt belső folytonosságát.”¹³⁴ Klaniczay leszögezi, hogy a versek nem esetleges sorrendben sorakoznak, belső összefüggések kötik őket egymáshoz, bár az is kiolvasható az idézett részből, hogy a kompozíciónak csak egy kezdeti, kialakulóban lévő állapotáról beszél. A „kezd” ige kétszeri használata mellett erre utal az idézet végén az „észrevétlenül kialakult” kifejezés. Mintha azt állítaná, hogy Balassi ösztönösen alkotott kompozíciót, versei spontán módon rendeződtek, szerveződtek „lírai önéletrajzzá”. Ez a nézet nem tűnt el teljesen, ma is szokás a szerelmes versek sorozatát afféle laza kompozícióként szemlélni. Még akkor is, ha azóta egy sokkal feszebb, határozott szerkezet foglalja egybe az életművet.

Klaniczay Tibor és Gerézdi Rabán fogalmazták meg először 1964-ben azt a sejtést, hogy Balassi szerelmes verseiből két 33-as ciklust komponált, s talán istenes verseinek számát is 33-ra akarta bővíteni, és így egy $1 + (3 \times 33)$ -as nagykompozíciót akart létrehozni.¹³⁵ Az elképzelt számszimbolikus kompozíció mintája természetesen Dante *Isteni színjátéka*. Úgy gondolhatnánk, hogy egy ilyen bonyolult és precíz szerkezet elképzelése csak a korábbi spontán ciklusszerveződési folyamatról alkotott vélemény feladásával lehetséges, de mégsem így van. A szerelmes versek első 33-as sorozatáról ugyanis továbbra is ez olvasható az idézett helyen: „Házassága előtt írt szerelmi és tavaszi-vitézi énekeit, összesen 33-at, meglehetősen laza rendbe illesztette, jórészt figyelmen kívül hagyva a kronológiát; a sorozat végére azonban, rendkívüli megfontoltsággal, a *Bocsásd meg, Úristen...* kezdetű bűnbánó éneket helyezte, hogy utána – a második rész nyitóverseként – rögvest meghazudtolása, a *Méznél édesb szép szók...* következzenek.”¹³⁶ A kompozíció létrejötte tehát továbbra is „énekek laza rendbe illesztése”, csak az első rész befejezése és a következő rész nyitása képvisel megfontolt szerkesztői szándékot.

A 3×33 -as kompozíciós ötlet azóta a Balassi-kutatás elfogadott elméletévé változott, Horváth Iván meghatározó jelentőségű Balassi-könyve¹³⁷ sikeresen támogatta

¹³³ BALASSA, *Költeményei*.

¹³⁴ KLANICZAY Tibor, „A szerelem költője”, in Uő: *Reneszánsz és barokk*, 183–295 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961), 225.

¹³⁵ GERÉZDI–KLANICZAY, „Balassi Bálint”, 471.

¹³⁶ Uo.

¹³⁷ HORVÁTH, *Balassi költészete...*

meg a Gerézdi–Klaniczay-sejtést, további érveket sorakoztatott fel a megkomponált életmű mellett. Ennek két alapvető következménye lett. Egyrészt azóta minden teljes Balassi-kiadás cikluselvű. A korábbi, kronológiai rendet követő kiadásokat felváltották a kódex rendjét őrző, a szerelmes verseket 2×33-as csoportban közlő kiadások. Az első ilyen cikluselvű kiadás szintén Horváth Iván nevéhez fűződik.¹³⁸ Másrészt a megkomponált életmű elmélete középiskolás tananyaggá vált. Ma már mindannyian így tanuljuk, noha a Balassi-filológia nem állapodott meg ezen a ponton. Néhány kutató csak korlátozott értelemben fogadta el (2×33, 33+25+8), néhányan pedig (köztük Horváth Iván is) további érveket nem a szuperstruktúra mellett, hanem éppen ellene sorakoztatnak fel.

Maradjunk azonban a jelenlegi Balassi-kiadások szerkezeténél, annál a 2×33 verset számláló *Nagyciklus*nál, ami a Balassa-kódexből (némi filológiai következtetés után) kiolvasható. A *Nagyciklus* elnevezés Varjas Bélától származik, aki több tanulmányban arra vállalkozott, hogy Balassi költeményeit ciklusszinten értelmezi.¹³⁹ Előbb az első 33-as ciklust vizsgálta, majd később mindkét 33-as sorozatra kiterjesztette értelmezését. Nem az egyes énekeket tekintette műegésznek, hanem a 66 versből álló teljes sorozatot. Ez az értelmezés még mindig számos ponton támaszkodik életrajzi mozzanatokra, Balassi életének tényleges eseményeit használja viszonyítási alapul, a szereplőket lépten-nyomon megkísérli azonosítani. Erről nyilván teljesen nem is lehet lemondani, mégis kissé furcsa, ahogyan a kronologikus élettörténet és a határozottan nem kronologikus ciklus összefonódik. Azt várhatnánk, hogy a vessorozat annál kevésbé szól a valós életeseményekről, minél jobban távolodik a ciklus a kronologikus rendtől. Ha a versek nem időrendben sorakoznak, akkor az általuk elmesélt történet sem tapadhat szorosan a valósághoz. Ám a Balassi-szakirodalom nehezen tud elszakadni attól a hagyományosnak nevezhető olvasási módtól, mely először mindig konkrét megfelelések, életrajzi tények, létező szereplők után kutat. Ez az azonosítási kényszer, hogy a művet mindig konkrét élményre vonatztassuk, csapda. A csapdát egyfelől a régimódi, „hagyományos” olvasási, értelmezési eljárás hozza létre, mely minden műhöz így próbál elsőként közelíteni. Másfelől azonban a Balassa-kódex is alapot kínál egy ilyen értelmezési stratégiához. A két 33-as éneksorozat elválasztó bejegyzés a következőket mondja:

„Ezek az énekek, kiket Balassi Bálint gyermekségétől fogva házasságáig szerzett. Jóllehet kettő hía: az egyik egy virágének az *Irgalmazz, Úristen* nótájára, kinek az kezdeti így volt: *Vajjon meddig akarsz engem kesergetni...* Az elveszett. Másik egy könyörgés a *Palatics* nótájára,¹⁴⁰ ki az Nyíri Báthory Istvánnál és Ugnotnénál is volt. Így kezdetik el: *Láss hozzám, ödvessígemnek Istene.*

¹³⁸ BALASSI, *Összes versei*.

¹³⁹ Legteljesebb formájában lásd VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982).

¹⁴⁰ Palatics itt nem a mű szerzőjeként, hanem a művel kapcsolatban álló személyként, leggyakrabban annak szereplőjeként értendő. (A szerk.)

Ezek után immár akik következnek, azokat mind kiket házasságába, kiket a feleségül való elválása után szerzett. Jobb részre a virágénekeket inkább mind Juliáru, mely nevére azért keresztelte az szerelmesét, hogy a rigi poétákat ebben is kövesse. Kik közül Ovidius Corinnának, Joannes Secundus Juliának, Marullus Naerának nevezte szeretűjét.”¹⁴¹

Vagyis az énekek két nagy csoportja kronologikus rendben található a kéziratban. Az egyes versek darabonként ugyan nem feltétlenül állnak így (sőt bizonyosan nem így sorakoznak), de a két ciklus keletkezési rendje igazodik Balassi életpályájának nagyobb szakaszaihoz. De vajon bizonyosan így van-e? Igaz-e, hogy a kódex említett bevezetője magától Balassitól származik? A szakirodalom ugyan Balassiének tartja, de mégis elképzelhető, hogy egy, a költő környezetéhez tartozó másoló megfogalmazása. Bizonyosan Balassitól származnak azok az információk, hogy mely versek hiányoznak, illetve, hogy honnan származik a Júlia név. Az már azonban megengedhető, hogy a megfogalmazás (harmadik személyben) egy másolóé (például Rimay Jánosé). De még ha magát Balassit tekintjük is a ciklusokat elválasztó megjegyzés szerzőjének, akkor is fennáll az a lehetőség, hogy a költő valótlant állít. Különböféle okokból (kompozíciós indok, tematikai rokonság, feledékenység) megszegheti saját állítását. Ismerünk efféle pontatlanságokat. Zrínyi Miklós például azt állítja a *Szigeti veszedelem* olvasóhoz intézett előszavában, hogy „igassággal mondom, hogy soha meg nem corrigáltam munkámat”,¹⁴² noha fennmaradt az a kézirat, mely megőrizte Zrínyi saját kezű korrekcióit. Balassi esetében sem kell feltétlenül (minden egyes versre vonatkozóan) hitelt adnunk a kódex bejegyzésének a *Nagyciklus* kronologikus felosztásának kérdésében.

Ha Balassi *Nagyciklus*ának értelmezéséhez akarunk kezdeni, nem onnan kell elindulnunk, hogy mi történt a költővel, mikor és hogyan udvarolt Losonczy Annának, milyen körülmények között kötött házasságot Dobó Krisztinával, majd különválásuk után hogyan ostromolta ismét Júlia-Annát. Nem a valós események felől kell közelítenünk (bár utólag nyilván ezeket a körülményeket is érdemes lesz megvizsgálni), hanem a létrehozott versciklus szerkezetének, belső megfeleléseinek az útmutatása szerint kell haladnunk. Kezdjük tehát ott, ahol a kompozíció is kezdődik, a legelső versnél.¹⁴³

A vers hagyományos értelmezése azonnal a szereplők azonosítására törekszik. A bánkódó hatyút természetesen Balassival azonosítják, az elragadott hatyú és a saskeselyű megfeleltetésére több ötletet is felvonultat a szakirodalom. Dézsi Lajos kiadása jegyzeteiben Dobó Krisztina és Várday Mihály, vagy Losonczy Anna és Ungnád Kristóf a lehetséges szereplők. Eckhardt Sándornál Krusith Ilona és Dietrichstein Miksa a javaslat. Varjas Béla értelmezésében Kerecsényi Judit és Hagymássy Kristóf jöhet szóba.

¹⁴¹ KŐSZEGHY-VADAI, *Balassa-kódex*, 57; BALASSI, *Összes művei*, 85.

¹⁴² Zrínyi Miklós, „Az Olvasónak szóló előszó”. A szöveget a faksimile kiadás alapján idézzük: Zrínyi Miklós, *Adriai Tengernek Syrenája*, szerk., utószó Kovács Sándor Iván (Budapest: Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, 1980). (A szerk.)

¹⁴³ A szöveget Vadai ezúttal is saját átiratában közli. (A szerk.) Vö. Balassi, *Összes művei*, 11–12.

Balassi többi, név szerint ismert szerelme is felvetődhet, Bebek Judit, Csák Borbála, Morgay Kata, egy pontosabban meg nem nevezett Zsuzsanna és Krisztina is választható lehetőség.

Első

Egy horvát virágének nótájára

Aenigma

Jelentem versben mesémet, De elrejttem értelmemet; Kérem édes szeretőmet, Fejtsse meg nekem ezeket:	Hogy így együtt szerelmesen Ők úsznának szép csendesen, Azonközben nagy sebesen Egy keselő csalárdképpen
Minap én úton jártomban Láték két hattyút egy tóban, Hogy volna csendes úzásban Együtt lassú ballagásban.	Rájok menvén az egyikét, Körme között az szebbikét Elkapá, faggatá ¹⁴⁵ szegént, Mint szeretőt, kedve szerént.
Gyakran egymásra tekintnek, Kiből ¹⁴⁴ kitetszik szerelmek, Egymáshoz való jó kedvek; Hasonlók, mindketten szépek.	Látván társa, bánatjában Rív keserves kiáltásban, Széjjel ballagván az tóban, Nem tud, medgyen, nagy bújában,

Mert látja társától váltát,
Látja maga özvegy voltát,
Bújában elszánta magát,
Óhajtja már csak halálát.

Ezeknek a javaslatoknak azonban van egy igen nagy bökkenőjük. Az *Aenigma* ugyanis nincsen datálva, egyáltalán nem tudjuk, hogy mikor keletkezett. A verselése, színvonala alapján – azaz szubjektíven megítélhető okból – az egyes kiadók általában úgy vélik, hogy viszonylag nem korai. Ez a bizonytalanság teljesen lehetetlenné teszi, hogy konkrét életrajzi mozzanathoz kössük a verset. Lehet ugyan találgatni, de időpont nélkül szinte minden tényleges szerelmi kapcsolatra ráhúzható az énekben elbeszélt történet: előbb a költő bírta a hölgy szerelmét, majd a kedves másé lett. Ha még azt is megengedjük, hogy az *Aenigma* nem is Balassi házassága előtt keletkezett (s erre a lehetőségre még visszatérünk), akkor teljesen kicsúszik a talaj a lábunk alól. Nem is teszünk tehát kísérletet arra, hogy megnevezzük a hattyúkat. Közelítsünk másfelől!

Az *aenigma* szó mai jelentése: talány, rejtvény. Ebben az értelemben használták a régiségben is, magyar elnevezése *mese* volt. Ez a magyar megnevezés rögtön a költemény első sorában felbukkan. Szenci Molnár Albert latin–magyar szótárában

¹⁴⁴ Balassa-kódex: kiről. Vadai konjektúrája. (A szerk.)

¹⁴⁵ Balassa-kódex: foggatá. Vadai konjektúrája; alább ki is fejti, miért választja ezt az alakot. (A szerk.)

az *aenigma* címszó megfelelője *mese*, és megfordítva is, a *mese* latin alakja *aenigma*. Lőcsén 1629-ben nyomtattak ki egy találós kérdéseket, talányos történeteket tartalmazó művet *Mesés könyvecske, mely újonnan megékesített rövid, értelmes kérdésekkel és feletekkel* címmel. A németből fordított könyvecske mutatja, hogy a műfaj igen népszerű volt a régiségben. Hasonló, szórakoztató célú kérdéseket, elmés talányokat sorakoztat fel a 18. században Bod Péter is *Szent Hilárius* című könyvében. Tarcsafalvi B. János verses *aenigmákat* jegyzett fel 1698-ban *Hol mi jeles mesék* címmel.¹⁴⁶

A legkorábbi magyar verses *mese* 1508-ból való.¹⁴⁷ A Döbrentei-kódex másolója, Halábori Bertalan másolta le a kézirat 483. oldalára. A megelőző lapokon a bibliai *Énekek éneke* szerepel. A Salamon és Szulamit szerelméről szóló, merész képeket, testiséget is megjelenítő szöveget metaforikusan értelmezték (és így értelmezik sokan a mai napig is), ebben a jelentésében az egyház és Jézus menyegzőjéről esik szó benne. Egyáltalán nem meglepő tehát, hogy a könyv végén egy erre vonatkozó *aenigma* olvasható:¹⁴⁸

Mese

Soha távol tőle,
Benne: vagyon neki lelke,
Egyes ketten, és hármas,
És nincsen benne választás.
5 Rája kívül ű nézése,
Lankad, miként Eszter
Vigyáz félvén miként Judit
Mondja kedven kedvét:
Mert megtűzött, miként tövös
10 Idvösségnek hívatatik,
Velönk egybe lakozik
Elménkben és szívönknek állatjában.

¹⁴⁶ A versek kiadása: *Énekek és versek 1686–1700*, kiad. JANKOVICS József, Régi magyar költők tára 17, 14 (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991): 99. sz., 100. sz. Tarcsafalvi János *Palimpsestusának* kéziratára FONT Zsuzsanna hívta fel a figyelmet (Dézsi Lajos hagyatékából került a Szegedi Egyetemi Könyvtár tulajdonába, jelzet: MS.00788, a szerk.).

¹⁴⁷ Bár már DÉZSI Lajos említi ezt a szöveget (BALASSA Bálint *Minden munkái* 1–2, kiad. DÉZSI Lajos, Budapest: Genius, 1923, a továbbiakban: BALASSA, *Minden munkái*), látszólag nem veszi tudomást róla KŐSZEGHY Péter: „A magam részéről a századból egyáltalán nem ismerek több népnyelvű *aenigmát*.” Vö. Uő, „Az *aenigmatikus aenigma*” *Fata libelli, a nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2003, 229–232). Vélhetően azért nem számol a Döbrentei-kódex szövegével, mert tanulmányában élesen megkülönbözteti a neolatin *aenigma* és a népnyelvi *mese* fogalmát. Számunkra e két fogalom azonos.

¹⁴⁸ *Középkori magyar verseink*, szerk. HORVÁTH Cyrill, Régi magyar költők tára 16, 1, 2., átdolgozott kiadás (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-hivatala, 1921, a továbbiakban RMKT 16, 1): 144. A teljes kódex hasonmása: *Döbrentei-kódex, 1508, Halábori Bertalan keze írásával*, kiad. ABAFFY Csilla, T. SZABÓ Csilla, MADAS Edit, Régi magyar kódexek 19 (Budapest: Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1995.)

A szöveggel foglalkozó szakirodalom a *mese* megfejtéseként a *Szentháromság*, illetve *Isten* szavakat javasolja. Figyelmesebben követve a szöveget, valószínűbbnek tűnik a *Jézus* név, mint megfejtés. Leginkább a 9–10. sorban megjelenő töviskoszorúval koronázott Megváltó képe utal erre, de ugyancsak Jézusra vonatkozhat leginkább a 6–7. sor két hasonlata is. A bibliai Eszter elalélása, ájulása, Judit aggódó féfelme, virrasztása Jézus nagycsütörtöki magányára, törekenységére vonatkozik. Így a találos kérdés pontosan illeszkedik a megelőző szöveghez, az *Énekek énekéhez*, annak egyik szereplőjét, a mennyei jegyest jeleníti meg. Mint általában a magyar nyelvű középkori kódexeket, vélhetően a Döbrentei-kódexet is latinul nem tudó apácák számára készítették. Ezért különösen érdekes, hogy az apáca (Jézus menyasszonya) miféle misztikus, elvont értelmezést kap az Ótestamentum-beli szerelmes történethez. Számára az *Énekek éneke* a mennyei jegyessel, Jézussal való szellemi egyesülést írja le. Ebben az értelemben a szöveg talán már nem is *aenigma*, a szakrális, misztikus jelentésű, különösen elvont találynak külön neve van, ez az *anagógé*.

A találos kérdéseknek nagyon gyakran egyetlen szóból álló megfejtésük van. Így van ez a Döbrentei-kódex *Meséjénél*, a lőcsei *Mesés könyvecske* sok szövegénél, Tarcsafalvi B. János verseinél, vagy a mindannyiunk által a népköltészetből ismert találos kérdéseknél is. Balassi énekénél azonban vélhetően nem fogunk ilyen egyszavas megoldást találni. A versben elmesélt történetnek legalább a három szereplőjét meg kellene neveznünk. Emiatt a szakirodalom azt hangsúlyozza, hogy itt az *Aenigma* címnek nem a szokásos jelentésével van dolgunk. A cím műfajt jelöl, és ennek feltérképezhető retorikai, poétikai hagyománya van. Már Eckhardt Sándor rámutatott arra, hogy Balassi Bálint honnan tanulhatta meg az *aenigma* szó jelentését. Gyermekkorában Raffaello Maffei, humanista nevén Volaterranus enciklopédiájában azt olvashatta, hogy „*allegoria* az, amikor idegen szavak alatt más értelem rejtőzik, az allegoria ugyanis folytonos metafora. *Az aenigma pedig különbözik ettől, mert nagyobb homályosság van benne. (Aenigma vero differt ab illa, quia hoc maioris obscuritatis.)*”¹⁴⁹ Ha pedig az *aenigma* nem más, mint homályosabb allegória, akkor Balassi versét sem kell rejtvényként felfognunk, érthetjük úgy, hogy az elmondott történet a szokásosnál burkoltabban mond el egy példázatot. Megelégedhetünk tehát a vers általános értelmezésével: a költő előre sejtí, hogy kedvesét el fogják ragadni tőle. Többet nem kell várnunk, hiszen nem rejtvényvel, nem találos kérdéssel van dolgunk.

A fentebbi gondolatmenettel kapcsolatban azonban van két bökkenő. Az egyik az, hogy Balassi ugyan nyilvánvalóan olvasta Volaterranust, retorikai, poétikai ismereteit azonban nem feltétlenül innen, és főleg nem kizárólag innen szerezte. Bornemisza Péter, a nagy hírű lutheránus prédikátor, Szophoklész *Elektrájának* magyar fordítója, számos ének szerzője, kiválóan képzett költő volt a tanítómestere. Tőle nyilván sokkal alaposabban megtanulta, hogy milyen műfajokat, retorikai eszközöket kell ismernie egy poétának. Helyesebben járunk tehát el, ha szemügyre vesszük a korabeli retorika-tanönyveket. Elsőként olvassunk bele Philipp Melanchthon 1549-es alapvetésébe,

¹⁴⁹ Idézi ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint* (Budapest: Franklin Társulat, 1941, a továbbiakban: ECKHARDT, *Balassi Bálint*), 22.

mely *A retorika alapelemeinek két könyve* címet viseli: „Következnek az allegória fajtái: az *áινιγμα* (ainigma), amely, mivel homályosabb, nem való szónoklatba, a költő viszont akárhol élhet vele, mint Hésziodosz: Az egésznél több a fele.”¹⁵⁰ Ezt követi az allegória többi fajtája, az irónia (ezen belül a szarkazmus és a mimézisz), a közmondás és a mese (fabula). Mivel Bornemisza személyesen is találkozott Melanchthonnal, könnyű arra gondolni, hogy e magyarázat legalább annyira lényeges, mint a Balassi kezébe adott enciklopédia definíciója. A homályosabb értelem mindkét helyen szerepel, lényegében ugyanarról a meghatározásról van szó, ám Melanchthon példája nagyon beszédes. Az általa idézett talány igenis rejtvény jellegű. Mi az, aminél több a fele? Ez a bonyolultság magyarázza meg, hogy miért nem való szónoklatba. Ehelyett a költészet mezejére űzi a retorikakönyv szerzője, épp oda, ahol mi is találkozunk vele.

Második retorikaszerzőnk legyen magyar. Pécseli Király Imre *Bevezetés a retorikába* című műve ugyan csak Balassi halála után, 1639-ben jelent meg, mégis jól szemlélteti, hogy a korban miféle ismereteket sajátítottak el a külföldi egyetemek magyar hallgatói. A Pécseli-mű VIII. fejezete szól a trópusokról. Először ennek a definícióját kapjuk: „A tropusban a legtöbb szó jelentése megváltozik. Nem csak egy szóé, mint korábban láttuk, hanem az egész mondaté.” Miután korábban a metonímiáról és a szinekdochéről volt szó, világos, hogy a szerző a szóképektől különíti el a terjedelmesebb képes beszédet. Ez utóbbinak az alábbi fajtáit ismeri és ismerteti: „allegória, paroemia vagy másképpen adagium (közmondás), *aenigma* (homályos értelmű allegória vagy talány), irónia, melynek fajtái a sarcasmus, asteizmus, diasismus, charientizmus, mycterizmus, antiphrosis és a mimezis, melyekhez még általában a periphrosis és a hyperbole társul.”¹⁵¹ Látható, hogy a magyar szerző felsorolása lényegében megegyezik a korábbi retorikakönyvével, ugyanarra az ókori forrásra, Quintilianus retorikájára mennek vissza. Pécseli részletesezobb. Elmondja, hogy az allegóriánál mást jelölünk, mint ami a szavak jelentése. Ismerünk világos és homályos allegóriát. Homályosnak minősül a paroemia (közmondás) és az *aenigma* (talány). Ez utóbbinak pontos meghatározása a következő: „Az *aenigma* (talány, rejtvény) olyan kétértelmű és talányos beszéd, melyet azért találtak ki nagy furfangosan, hogy valamit homályba burkolva elrejtessenek és meg kelljen fejteni, mi az. Szent Jeromos szerint – Ezékiel könyvének 19. részéhez kapcsolódva – az *aenigma* olyan homályos beszéd tárgy, mely mást jelent a szavak szintjén, és más a mélyebb értelme. Mint például ezek:

Mater me genuit, eadem mox gignitur ex me.
(Az anyám szült engem, de ugyanő majd tőlem fog megszületni.)

Mater me peperit, genui prior ipse sed illam
Filius eiusdem, quis fuit atque pater.
(Az anyám szült engem, de korábban én hoztam létre őt
az ő fiaként, de ki volt az apánk?)

¹⁵⁰ Részleges magyar fordítása: *Retorikák a reformáció korából*, szerk. IMRE Mihály, Csokonai könyvtár: Források: Régi kortársaink 5 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000, a továbbiakban: IMRE, *Retorikák...*): 70–71.

¹⁵¹ Az idézett helyeket lásd IMRE, *Retorikák...* 308–310.

A verses példák megfejtése a fordító szerint: *tojás*. Jól érzékelhető, hogy az *aenigma* itt is bonyolult, nehezen megfejthető rejtvényt jelöl, és Melanchthon könyvének megfelelően itt is verses, azaz költői példákat kapunk. (A következő, Vergiliustól származó példát már nem is mertük idézni, olyan nehézkesen értelmezhető.)

A második bökkenő, ami miatt elutasíthatjuk a Volaterranus-könyvre támaszkodó, egyszerűsített aenigma-definíciót, éppen a vizsgált Balassi-ének első versszaka. A költő először lefordítja magyarrá a latin műszót, *mesének* nevezi versét, majd közli, hogy *elrejtette* az értelmet, és azt meg kell *fejteni*. Vagyis maga Balassi hangsúlyozza, hogy verse költői talány. Ráadásul az *aenigma* szót címként használja, vagyis az egész költeményre vonatkoztatja. Így retorikai eszközből az *aenigmát* műfajjává emeli, ez pedig már nem a retorika, hanem a poétika hatáskörébe tartozik.

Fogjunk hozzá a szöveg alaposabb értelmezéséhez! A bevezető strófa metanyelvi: mint láttuk, magáról a költeményről, annak műfajáról, funkciójáról és címzettjéről beszél. Fontos mozzanat, hogy a versszak megnevezi a címzettet, a vers „én”-je a szeretőjéhez beszél, őt kéri arra, hogy értelmezze a következő történetet. Szándékosan tartózkodunk attól, hogy ezt az „én”-t Balassival azonosítsuk. Mivel fenntartjuk azt a szándékunkat, hogy mind a vizsgált költeményt, mind pedig az egész *Nagyciklust* elszakítsuk a konkrét életrajzi tényektől, általánossá tegyük, kissé bonyolultabban fogunk fogalmazni (bár ez a beszédmód a modern irodalomelméleti diskurzusokban egyáltalán nem szokatlan). Balassi megalkot egy beszélőt, egy fiktív „én”-t, aki a vers narrátoraként megszólal. Az elbeszélő megnevezi, megszólítja a szeretőjét, vagyis létrejön egy fiktív befogadó is. A valódi olvasó tehát úgy közelít a szöveghez, hogy kívülről szemlél egy fiktív kommunikációs folyamatot, annak ő nem részese közvetlenül. Persze a költemény, benne az iménti kommunikációs folyamattal, maga is jel egy kommunikációs folyamatban, ami immár Balassi Bálint és az olvasó között folyik.

Maga a történet a hely és az idő kijelölésével kezdődik: „Minap én úton jártomban...” Az események a közelmúltban játszódnak, a szemtanú elbeszélő mintegy véletlenül, utazás közben pillantja meg a két hattyút. Kísértetiesen emlékeztet ez a történetkezdés Balassi egy másik versindítására, a *28. ének* elejére:

Minap mulatni mentemben
Jöve két kegyes előmben,
Egyik monda: Halljad legény,
Melyikünk szebb, ez-é vagy én?

Felelém: Ez szót nem fejtem,
Vétekben én nem leledzem,
Nem akarok megfelelnem,
Mind szépnek tetszetek nekem.¹⁵²

¹⁵² BALASSI, *Összes művei*, 72.

Nem csak a „Minap” és a „mentemben” szavak kelthetik fel a gyanúnkat. Ez a vers is megfejteni való kérdésre épül. A versforma azonossága is feltűnő, mindkét ének négy-sarkú nyolcasokból áll. Ez ugyan nagyon gyakori metrum a régi magyar költészetben (hymnusok, vallásos énekek szokásos formája), ám Balassira éppen az jellemző, hogy a szokásos formákat ritkán alkalmazza, helyettük inkább saját metrumtípust alakít ki. Ebben a versformában összesen öt verse íródott, az első 33-as verscsoportban csak az *Aenigma* és az imént idézett ének ilyen. Megkockáztatható az a kijelentés, hogy ez nem véletlenül van így. Pirnát Antal Balassi-könyvében¹⁵³ felveti azt a lehetőséget, hogy a *Nagyciklus* költeményeiben összefüggés mutatható ki *genus* és *modus* között, vagyis összefügg az énekek *formája* és *műfaja*. Ő elsősorban a Balassi-strófa *genus*ának meghatározásával, és stíluszintjének megállapításával foglalkozik, illetve röviden kitér a 3×12-es metrumra. A Pirnát által Dobó Jakab-strófának nevezett háromsarkú 12-es négy alkalommal fordul elő Balassinál (45., 46., 49., 52.), és „egyértelmű műfaji affinitást mutat”, határozottan kötődik a *dialogus* műfajához. Ez a megfigyelése számunkra azért fontos, mert a *dialogus* is olyan műfaj, melynek nevéből a költő verscímet képez, akárcsak az első vers esetében az *aenigmából*.

Igaz-e, hogy az *Aenigma* versformája, a 4×8-as metrum összekapcsolható az ének műfajával? Nos, ez a Dobó Jakab-strófához viszonyítva sokkal kisebb határozottsággal vethető csak fel. Ott a forma mind a négy előfordulása rokonítható volt a *dialogus* műfajjal, legalábbis párbeszédre (fiktív párbeszédre) épült. A 4×8-as forma Pirnát könyvében is említésre kerül, de véleménye nem illeszkedik a mi elképzeléseinkhez. Az öt ilyen formában íródott énekről azt bizonygatja, hogy nagyon ismert dallamra íródtak, ennél fogva az énekek nagyon egyszerű beszédhelyezethez társulnak. A ciklus 35. és 39. éneke, illetve az *Ó, én kegyelmes Istenem...* kezdetű, gyűjteményen kívül fennmaradt vallásos vers valóban nem illeszkedik a talány, *aenigma* műfajához. Csak akkor vethető fel műfaji affinitás, ha megfigyeléseinket az első 33 versre korlátozzuk. A kérdés ezek után az, hogy mi ennek az oka. Az, hogy a négy-sarkú nyolcas nem kapcsolódik az *aenigma* műfajához, vagy az, hogy a Pirnát Antal által kifejtett elmélet csak korlátozottan, bizonyos verscsoportokra szűkítve, esetleg bizonyos dallamokhoz társulva érvényesül?

De térjünk vissza az *Aenigma* szövegének értelmezéséhez! A második strófa jelenti, hogy az elbeszélő két hattyút pillantott meg. Apró megjegyzés csupán, hogy a versszak utolsó sorában szerepel egy magyarázandó szó, a *lassú*. A régiségben ennek a szónak még nem az a jelentése, hogy ’kis sebességű’, hanem az, hogy ’halk’. Júlia szép szava is *lassú*. Zrínyi a patak csobogására alkalmazza ezt a jelzőt. Még Mikszáth novellájában, a *Szegény Gélyi János lovaiban* is azt olvashatjuk, hogy „Lassabban, mert meghallják!”. Ha a szónak ezt a jelentését vesszük figyelembe, akkor az *Aenigma* második szakaszában a két utolsó sor teljesen párhuzamossá válik. Mindkét sor azt állítja, hogy a hattyúk halkán haladtak. Ez a megkettőzés többféle hatást is kivált. A részletezés késlelteti a történet elbeszélését, lassítja (most a mai értelemben) a verset, nyugodtságot, békességet sugall. Ráadásul a két hasonló hattyúra vonatkozó két azo-

¹⁵³ PIRNÁT Antal, *Balassi Bálint poétikája*, Humanizmus és reformáció 24 (Budapest: Balassi Kiadó, 1996, a továbbiakban: PIRNÁT, *Balassi...*), 23.

nos állítás ravasz szimmetriára épül. Az egyik is halkán úszik, a másik is csendesen halad. Már csak azt kell a képhez hozzáképzelnünk, hogy eközben a két hattyú képe a tó tükrén is megjelenik, és így már négyen ballagnak lassan.

A 3. versszak a két hattyú viszonyáról ad leírást. Egymásra tekintenek, pillantásukból azonnal világossá válik, hogy szeretik egymást, és emiatt „jó kedvük” van, azaz boldogok. Az idilli kép továbbra is használja a szinonimákkal kifejezett kettőzést. A *szerelem* és a *jó kedv* ugyanazt a boldogságot jeleníti meg, az egyik hattyú is ezt érzi, a másik is, vagyis kölcsönös érzelmek kapcsolja őket egymáshoz. Az azonosítás egészen meglepő szintig jut, az elbeszélő azt állítja, hogy „mindketten szépek”. A korábbi ikerítő beszédmód miatt, és az utolsó sorban határozottan kitett „hasonlók” szó miatt világos, hogy a „szépség” ugyanúgy jellemzi az egyik hattyút, mint a másikat. Ha kilépünk a betű szerinti olvasás szintjéről, és a képet emberi szerelmesekre, egy férfira és egy nőre alkalmazzuk, a költő azt mondja, hogy nemcsak szeretője szép, hanem saját maga is.

(Csak zárójelben játszom el azzal a gondolattal, hogy itt határozottan narcisztikus mozzanatba botlottunk. Sőt, feloldhatjuk a vers elején megfigyelt geminációkat, ha feltesszük, hogy a tavon egyetlen hattyú úszik. Nyilván tükröződik a vízen, így a szemlélő két madarat lát. A hasonlóságok, sőt a teljesen azonos tulajdonságok így azonnal magyarázatot nyernek. Nem lenne teljesen idegen az *aenigma* műfajától egy efféle értelmezés. Bajba csak akkor kerülünk, ha a verset tovább olvasva nem tudunk mit kezdeni a saskeselyűvel, illetve azzal a bosszantó ténnyel, hogy a másik hattyú ottmarad a vízen, és bánatában hangosan rí.)

A 4. és 5. strófa egyetlen egységet alkotva viszi tovább a cselekményt. Megjelenik a történet harmadik szereplője, a „keselő”. Itt nyilván nem a keselyűről van szó, hiszen az dögevő madár, hanem a saskeselyűről, vagy mai szóval egyszerűen sasról. A 4. szakasz első fele még lassú, csendes, hogy annál váratlanabban robbanjon be a képbe a veszélyes ellenfél. Hirtelen bukkan fel, és a szöveg hangsúlyozza, hogy „nagy sebesen” csap le. A ragadozómadarak szokásos támadási technikája, a zuhanórepülés éles ellentétet alkot a korábbi csendes, nyugodt úszkálással. A sas csalárd módon csap le, azaz nemcsak váratlanul, hanem orv módon, rászedve áldozatát. Azonnal morális értékelést is kapunk. A két hattyú szép, szerelmes és békés, a sas csalárd, gyors, erőszakos. Meglepő mozzanata a strófának, hogy a két egyformán szép hattyú közül a szebbikre csap le a ragadozó. Eddig azt hangsúlyozta a szöveg, hogy a két hattyú között nincs is különbség szépség tekintetében, most kiderül, hogy az egyikük mégis szebb.

Megint a már idézett 28. vers juthat az eszünkbe, ahol a legénynek két teljesen egyformán szép kegyes közül kell választania. Ott éppen ez a paradoxon alkotta a talányt, az *aenigmát*. (Újra csak zárójelbe merem megjegyezni, hogy váratlan, eddig nyilván számba nem vett jelentéssík került így elő. Eddig csak úgy olvastuk a verset, hogy a két hattyú különböző nemű. Holott elég egyszerű elképzelni, hogy mindkettő nőnemű. Ekkor a sas lehetne a férfi, és az *Aenigma* egyszerűen arról szólna, hogy két nővér közül az egyik szeretőre talál. Ehhez csupán két szót kell óvatosabban olvasnunk a versben, a 3. strófa „szerelmek” és a 4. strófa „szerelmesen” szavát. Ha ez jelenthet testvérek közötti szeretetet, akkor az éneket minden gond nélkül átértel-

mezhetjük. Kissé ugyan furcsa lesz a vers befejezése, mert miért is kívánná a halálát a pártában maradt hattyú?)

A saskeselyű csalárd támadását, a történet dinamikus voltát egy eddig nem alkalmazott formai eszköz is segít ábrázolni. A 4. és 5. versszak között áthajlás figyelhető meg. A gondolat, a mondat nem ér véget a 4. szakasz végén, hanem folyamatos lendülettel sodródik át a következő strófába. Az 5. szakaszban található a vers egyik legnehezebben értelmezhető szava, a „faggatá”. A Balassa-kódexben „foggata” alak olvasható, ennek megfelelően több kiadásban is „foggatá” szerepel a szövegben. A régiségben azonban gyakoribb a „faggat” szóalak. Magyarozatként az egyes kiadások jegyzetei a ’tépdes, szaggat’ jelentést fűzik a szóhoz. Valóban, a sas körmei leginkább erre alkalmasak. De az ígét nem feltétlenül kell a sas körmeire vonatkoztatnunk. Használhatja a ragadozó madár a csőrét is, ekkor a „foggat” jelentése ’üt, megsebez, erőszakoskodik’ jelentésű lehet. Feltétlenül megemlítendő Balassi Bálint egyik vers-törredéke, melyből csupán pár szó maradt ránk:

Pokolbéli kísértetek faggatnak...¹⁵⁴

Nyilván Bornemisza Péter *Ördögi kísértetek* műcímének emléke hat itt. Eckhardt Sándor ennél a törredéknél egy alkalommal a „fogat” szóhoz a ’húzkod’ jelentést tár-sítja.¹⁵⁵ A „pokolbéli kísértetek” kifejezésben azonban nem szellemek, túlvilági lények szerepelnek, hanem ahogyan ez Bornemisza művéből egészen egyértelműen kilálglik, kísértések. A kísértés pedig leginkább ’gyötör’. Nem elvethető egyik korábbi jelentés sem, beilleszthető az *Aenigma* szövegébe a ’tépdes, szaggat, üt, húzkod’ szavak mindegyike, de ha idegen nyelvre kellene fordítanom a Balassi-éneket, a magam részéről az „Elkapá, gyötré szegényt” sort használnám.

Az 5. strófa utolsó sorában megismétlődik a vers egyik korábbi szava, a „szerető”. Az ének elején, még a metanyelvi szinten, az elbeszélő nevezi a vers címzettjét „szeretóm”-nek. (Visszacsillan a fentebb kifejtett második zárójeles megjegyzésünk gondolata: a költő lenne a sas?) Az első szakasz szóhasználata pozitív: a szerető ’kedvest, szerelme’ jelent. Az 5. strófa szava szenvedő szemléletű, a saskeselyű „kedve szerént”, azaz kényére-kedvére tekinti szeretőjének az elragadott hattyút. Ugyanerre a kiszolgáltatott állapotra vonatkozik a megelőző sor „szegén” szava. Több mozzanat arra utal tehát, hogy az események a szebbik hattyú szándéka ellenére történnek. A sas csalárd módon csap le, a hattyúk tudta nélkül; erőszakosan lép fel; a szebbik hattyú pedig elszenvedi a történeteket. Elemelkedve a szó szerinti jelentéstől, ha a példázatot emberek közötti viszonyra fordítjuk, a két boldog szerelmes viszonyát egy harmadik személy erőszakosan szakítja meg. A lány akarata ellenére lép fel szeretőként, mintha kikényszerített házasságra vonatkozna a történet.

¹⁵⁴ A versnek csak a kezdősora maradt fent. Rimay János említi Balassi-kiadásának kéziratban maradt előszavában, RIMAY, *Összes művei*, 43.

¹⁵⁵ ECKHARDT, *Balassi Bálint* 33.

A 6. és 7. strófa az egyedül maradt hattyú helyzetét írja le. Bánatos, hangosan rí, és céltalanul úszkál a tóban. Megint felfigyelhetünk a szóalakok kettőzésére: „bánatjában” – „bújában”. Az ének elején is felvetődhetett az a gondolat, hogy Balassi egyszerűen a rímelés miatt, a hely kitöltése okán ismételt. Ez azonban nem valószínű. Ugyan a régi magyar költészet szinte általánosnak mondható bokorrímélése erős rímkényszeres helyzetet teremt, és ez valóban gyakran együtt jár szóismétléssel, önrímmel, de nem Balassinál. Ő ennél sokkal tehetségesebb verselő. Az ének elején az idilli hangulat, az elbeszélés nyugodt tempója és a késleltetés indokolták az ismétlést. Itt a vers végén hasonló érvet fogalmazhatunk meg: az egyedül maradt hattyú bánatának folyamatos, soha nem múló, végérvényes voltát erősíti. A strófa újfent megismétel egy szót a költemény elejéről, a bánatos hattyú „ballag”. A „széjjel” a régiségben gyakori irányt jelző szó, ’szerte, mindenfelé’ jelentésben. A mozgás többirányúsága, határozatlansága jeleníti meg a hattyú céltalanságát. Ez odáig fokozódik a költemény legvégére, hogy az egész életét céltalannak ítéli, a halálát várja. A „medgyen” szintén gyakori kifejezés régi szövegekben, Balassinál is többször előfordul. Jelentése: ’mit tegyen’, vagyis itt a sor azt jelenti: ’Nem tudja, hogy mit tegyen nagy bújában’.

A 6. és 7. strófa háromszoros szava a „látja”. Az egyedül maradt hattyú tétlen szemlélője az eseményeknek, nem tud közbeavatkozni, ő is elszenvedti a történetet. Mivel a „lát” ige is előfordul a vers első szakaszában, ezt a szót is felvehetjük az ismételt motívumok közé. Annyi csupán a különbség, hogy a vers elején, az elbeszélő látja a hattyúkat, a végén pedig az egyik hattyú látja (kétszer) a másiktól való elválását. Szándékosan bonyolult módon mondva: az elbeszélő látja, hogy a hattyú látja, majd megint csak látja...

A költemény befejező mozzanatai közül különösen fontos lehet a „rív” ige. Természetes mozzanatnak tűnik, hogy az „özvegyen”, vagyis árván, egyedül maradt madár hangosan kiáltozik bánatában, vagy emberi fogalmakkal mérve: sír. De ne feledjük, hogy nem akármilyen madárról van szó! Ez a hattyú a halálára készül, elszánta magát a pusztulásra, amikor tehát ezt megelőzően hangot hallat, ami nem más, mint a hattyúdal! A költemény szakirodalma, a Balassi-kiadások jegyzetanyaga, illetve a *Nagyciklus* már említett elemzései sem térnek ki erre a mozzanatra. A kiadások esetenként szóba hozzák a „rív” szó írásmódjának a kérdését, hogy „rén”, „rév” vagy „rív” alakban kell-e közölni, arról azonban, hogy a szó a hattyúdalt jelölne, mélyen hallgatnak.

Kőszeghy Péter egy tanulmányában¹⁵⁶ Ariosto *Orlando Furiosójában* véli felfedezni a Balassi-vers mintáját. Az általa idézett 17. századi magyar fordítás¹⁵⁷ így hangzik: „Ez a lator ember-e? Pokolbeli ördög-e, vagy micsoda? Elég az, valamihelt meglátá az én kedves szeretőmet, mint sólyom az kis madarat, egy szemhunyasban úzi, fogja, viszi és kapá az én kis asszonyomat s kedve ellen elvivé, eszembe sem vettem jövetelét, hott

¹⁵⁶ KŐSZEGHY Péter, „Az aenigmatikus aenigma”, in *Fata libelli, a nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit (Budapest: OSZK, 2003): 230.

¹⁵⁷ GÉBER Antal, „Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról (1708–1716), és Ariosto *Őrjöngő Roland-jának* egy XVII. századi fordítása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 9 (1905): 166–173. Az idézet a 167. lapon található.

már szeretőm oda fel kiált.” Nem az a fő gond ezzel az idézettel, hogy a saskeselyű helyett sólyom (falcon) szerepel benne, erre valóban elegendő magyarázat lenne az, hogy a sólyom általában nőmegszólító udvarló képek része. Inkább az a baj, hogy Ariostónál semmiféle hattyúról, sem egyről, sem kettőről nincsen szó, következésképp hattyúdalról sem. A madárkához hasonlított kedves, illetve az, hogy a sólyom „úzi, fogja, viszi és kapá”, sőt „kedve ellen elvivé” persze tetszetős párhuzam. De Balassinál az egész vers a hattyúmotívumra épül. E kép az ókortól ismert alapvető toposza a költészetnek, magyar előfordulásokat is szép számmal sorolhatunk. Bessenyei György *A természet világa* című munkájának az olvasóhoz intézett bevezetésében így ír: „Múzsámat szólítom, hadd panasolja életemnek hanyatlását, úgy mint a megélemedett hattyú, mely már utolsó óráit hozzá közelgetni érezvén, abból vett fájdalomt hajnalonként bánattal énekelgeti...”¹⁵⁸ Amade László egy versében ezt olvashatjuk:

Mint mikor az Hattyú végső elestében,
Möander posványa gyászos szigettyében,
Először utolsó éneköl éltében,
És azzal a' Lelkét ki adgya testében.¹⁵⁹

A második sorban olvasható Meander kisázsiai folyó, mocsaras terület (erre a folyóra utal a „meanderezni” szó, értsd: ’sok kanyarulatot leírni’), partján a hagyomány szerint sok hattyú élt. Ez a folyónév szerves részét képezte a hattyúdalról szóló legendának, megtalálható torzult alakban egy nagyon népszerű 17. századi ének elején is. A Vásárhelyi-daloskönyv változata a legkorábbi datált variáns, 1662-ben keletkezett:

Siralmas hatyu Néánder partyán,
Egyedül szegény sétál jajgatván,
Vagy eszak fele szemet fordítván,
Honnan szerelmet bus szivel varván.¹⁶⁰

A legkorábbi változat Debreceni S. János *Lukács Pap éneke* című halotti búcsúztatója.¹⁶¹ Hodászi Lukács püspök 1613-ban halt meg, a vers pedig szülőhelyének, Hodásznak a nevében siratja el a jeles férfit. 1. versszaka így hangzik:

Igy sir a' fejr hattyú Neánder vize parttyán,
Mikor kesergi magát halálának végső napján,
Igy zokog a' szép gerlicze özvegységben aszszú fán
Szerelmes társa halálán:¹⁶²

¹⁵⁸ Idézi RMKT 17, 1: 586–587.

¹⁵⁹ GÁLOS Rezső, „Amade László kiadatlan versei”, *Győri Szemle* 7 (1936): 192–193, idézi: RMKT 17, 1: 585.

¹⁶⁰ *Szerelmi és lakodalmi versek*, kiad. KLANICZAY Tibor, STOLL Béla, Régi magyar költők tára 17, 3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961, a továbbiakban: RMKT 17, 3), 99/I, 136.

¹⁶¹ RMKT 17, 1: 64. sz.

¹⁶² RMKT 17, 1: 261.

Bisztray Gyula a vershez írott jegyzetekben megemlíti, hogy az idézett első strófa szövege olvasható Pálóczi Horváth Adám gyűjteményében is *Páratlan hattyú* címmel. Majd magyarázatképpen hozzáfűzi: „Nyilvánvaló, hogy Pálóczi Horváth már nem tudta, hogy ez a versszak eredetileg egy halotti ének kezdősora volt, valószínűleg szerelmi éneket sejtett mögötte.”¹⁶³ Ezzel nem értünk egyet. A halotti búcsúztatók alkalmi költemények. A szerző ilyenkor nagyon gyakran nyúl korábbi versekhez, bátran idéz belőlük, különösen a búcsúztatók képekben gazdag nyitóstrófái szoktak idézetek lenni.¹⁶⁴ Sokkal valószínűbb, hogy Debreceni S. János 1613-ban egy korábbi, talán 16. századi vers egy közismert szakaszát emeli be költeményébe. Vagyis a hattyúdairól szóló példatárunkat egészen Balassi koráig ki tudjuk egészíteni. De mehetünk még korábbra is. Albertus Magnus (1193–1280) a középkori természettudomány legnagyobb hatású alkotója a következőket írja *Az állatokról* című munkájában.¹⁶⁵

„A hattyút, aki ismert madár, latinul az énekéről [a canendo] nevezik cignusnak. [...] Ügyetlenül jár, jól úszik és közepesen röptül. A nagy vízimadarak közt ő az egyetlen, aki énekel. Efelől – állítólag – messze északon azt tartják, hogy a hattyú az énekesek és a vándorzenészek muzsikájára dallal válaszol. Nálunk viszont úgy tapasztaljuk, hogy csak fájdalmában vagy bánatában dalol, ezért aztán az ő esetében inkább sirámról, mint dalról beszélhetünk, ahogy azt a költő is bizonyítja, mondván:

»Meander mellett így zeng, leomolva a nyirkos
gyepre fehér hattyú, hogyha közel van a vég.«¹⁶⁶

Az idézett Ovidius-hely együtt tartalmazza a Meander folyónevet, a hattyú fehér színét, illetve azt a mozzanatot, hogy a madár életének végét közeledni érezvén kezd énekelni. Nyilvánvaló, hogy különböző áttételeken keresztül ez a szöveghely terjedt el Európa-szerte, és a magyar költészet hattyú-toposza is ide vezethető vissza. Balassi Bálint *Aenigmája* is ezt a toposzt jeleníti meg.

Albertus Magnus könyvét azonban érdemes felütni egy másik helyen is, a sasnál: „Egyébként nálunk a sasoknak, szín, nagyság és viselkedés tekintetében egyaránt igen sok változata ismert. Felénk a heroidus után a második legnemesebb sasféle az, amelyik ludakat, hattyúkat és más ilyen nagy madarakat szokott fogni, sőt még mezei és üregi nyulakat is, különösen akkor, ha fiai vannak.”¹⁶⁷

¹⁶³ RMKT 17, 1: 585.

¹⁶⁴ Ehhez lásd VADAI István, „A XVII. századi magyar költészet: idézetek poétikája (II)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 93 (1989): 281–286.

¹⁶⁵ MAGNUS, Albertus, *Az állatokról*, vál. KÁDÁR Zoltán, ford. MAGYAR László András (Budapest: Balassi, 1996, a továbbiakban: MAGNUS, *Az állatokról*) 119.

¹⁶⁶ OVIDIUS, Publius Naso, *Hősnők levelei*, VII, 1–2, ford. MURAKÖZY Gyula (Budapest: Helikon Kiadó, 1985.)

¹⁶⁷ MAGNUS, *Az állatokról*, i. m. 116.

Ez a mozzanat is általánosan ismert volt Balassi korában. Eckhardt Sándor már fentebb is idézett Balassi-monográfiájában idézi a megfelelő részletet a Volaterranus-enciklopédiából:¹⁶⁸

„Cygnum vagy olor szelíd madár, csupán *a sas támadja meg*, de ennek erősen ellenáll, mint írja Aristoteles. Folyóvizeken tartózkodik. Öregkorára szeliden dallal végződik élete, miközben tollát fejére borítja. Ovidius: »Veluti canentia dura Traiectus penna tempora cantat olor.« Énekelnek pedig, mint mondja Plato, nem szomorúságból, hanem inkább örömből, mikor a vég közeledik, mert halhatatlanoknak érzik magukat és mert érzik, hogy Apollójukhoz térnek vissza. Tudniillik Pythagoras azon a véleményen volt, hogy halhatatlan lelkük van. Cicero Apollo szent madarainak mondja, mert megjósolják végüket. A hattyút így allegorice a becsületes ember lelkéhez lehet hasonlítani, mely örömmel várja a halált.”

Az idézet rész végén arról van szó, hogy a hattyú nem bánatosan, hanem örömmel készül a halálra. Ez némiképp ellentmond az *Aenigmának*. Eckhardt éppen ezért egyetlen célzással utal csak erre a versre, a Volaterranus-idézetet pedig arra használja, hogy a 34. vers egy nehezen érthető helyét, a legutolsó versszakot megvilágítsa:

Ezt ha megnyerhetem, bár meghaljak ottan,
Búmnak, mint hattyúnak, legyen vége vígan;
Más kívánságom ez: idvözüljek osztán.¹⁶⁹

„Így tér vissza a fiatalon tanult anyag a késő férfikorban” – fogalmaz Eckhardt. – „A pythagoreista-platonista magyarázat megérteti, miért várja végét Balassi *vígan*, mint a hattyú és hogy kerül össze az üdvösség fogalma a hattyú képével. Zolnai Béla valóban jól sejtette, hogy Balassi opusában a platonista doktrínának akadnak nyomai: most már látjuk, milyen mértékben és milyen kerülő úton jutott költőnk Plato elméleteinek ismeretéhez. Az üdvözülés plátói formája a hattyú szimbólumán át, mindenesetre ilyen ifjúkori humanista tanulmányok emlékének látszik.”¹⁷⁰

Ha fenn is tartjuk azt a véleményünket, hogy Balassi retorikai, poétikai, filozófiai és teológiai nézetei nem csupán ebből az enciklopédiából származtak, hogy nyilván más műveket is olvasott, és hogy Bornemisza Péter szóbeli tanításai legalább ilyen fontosak voltak; abban egyetérthetünk, hogy az idézett Volaterranus-hely kielégítő magyarázatot nyújt a 34. vers vígan haldokló hattyújára. De térjünk vissza a szomorú hattyúhoz!

A szöveg értelmezésének elején az első versszak körüli óvatosság egyáltalán nem volt ok nélkül való. Ha leegyszerűsíténénk a költeményt, és a narrátort Balassival, a címzettet pedig a kedvesével azonosítanánk, ezzel visszatévednénk az életrajzi mozzanatokot firtató olvasásmóddhoz. És ezzel nem csupán az a gond, hogy nem tudjuk határozottan azonosítani a költő aktuális szerelmét. Nagyobb baj az, hogy a vers

¹⁶⁸ Idézi ECKHARDT, *Balassi Bálint*, 23.

¹⁶⁹ BALASSI, *Összes művei*, 88.

¹⁷⁰ ECKHARDT, *Balassi Bálint*, 23.

azonnal értelmetlenné válna! Balassi kedvese számára nyilván nem volna rejtély, kiket is kell a két hatyú helyébe képzelni. Ő azonnal tudná, hogy kiktől van szó. Ebben az esetben az lenne furcsa csupán, hogy Balassi honnan tudná előre, hogy kedvesét el fogják tőle szakítani! Ha valós szerelmi kapcsolatot rajzolunk a szöveg mögé, ami a leírtak szerint zajlott le, akkor egy már lezárt, befejezett történetet kell elgondolnunk, egy olyan történetet, amiben az elválás már megtörtént. De ha így lenne, és a hölgyet már elragadták a költőtől, akkor mi értelme lenne találós kérdésbe foglalni az egészet, és azt a kedvesnek rejtvényként feladni?

Rejtvényként csak a kívülálló olvasó számára működik a szöveg. Számára a költemény két okból is homályos. Egyfelől, ő nem tudja azonosítani a költő kedvesét, tehát a szöveget általános szerelmi kapcsolatként szemléli. De nem ettől a homályosságtól *aenigma* az *Aenigma*. Ez az anonimitás csak abban segít, hogy a *Nagyciklus* több darabjához hasonlóan ez a vers is egyetlen szerelmi történet elbeszélésének egyik láncszemévé válhasson. Ha konkrét névvel jelölhetnénk a költő kedvesét, csupán egyetlen boldogtalan végű kapcsolat felett bánkódna a költő. Így azonban a „*minden Szerelem darabokban*” pillanatát jósolja meg. Ugyanezen okból teszi Csokonai Vitéz Mihály is a *Reményhez* végén többes számba műzsája nevét: „Kedv, remények, *Lillák*, Isten véletek!”

Másfelől, a kívülálló olvasó az *Aenigmát* a *Nagyciklus* nyitóverseként olvassa, és így az egész „lírai önéletrajzra” vonatkozó jóslatként fogja értelmezni. Ebben az értelemben az *Aenigma* valódi *aenigma*. Nem a szereplők anonimitása, hanem a vers jóslat jellege miatt. Az elbeszélő előre, az elbeszélte események előtt megsejteni a történet szomorú végét. Ebben a megközelítésben is a szájalomkeltés stratégiája működik, de a címzett nem a kedves, hanem az olvasó. Az elbeszélte történet természetesen fiktív, így nem lép működésbe az a zavar, ami a vers konkretizálásakor lehetlenné tette, hogy a mese rejtvényként működjön. A fiktív narrátor feladhatja a hatyús példázatot találós kérdésként akár fiktív kedvesének is, ez nem vezet ellentmondáshoz, hiszen a valódi szerző, Balassi természetesen ismerheti az elbeszélte történet végét.

A költemény lírai elbeszélést bevezető szerepe egészen nyilvánvaló, ha Balassi verseit nem az életrajz felől szemléljük, hanem ciklusszintű olvasatot akarunk kialakítani. Ha az egész *Nagyciklust* tekintjük műegésznek, magától értetődő, hogy az *Aenigmát* a mű nyitódarabjaként kell értenünk. Ha pedig ez a nyitódarab előreutalást tartalmaz, megelőlegezi az elbeszélte történetet, akkor joggal gondolhatunk arra, hogy (1) ez kompozíciós okokból történik, (2) és a kompozíció végleges megalkotásakor jön létre. Hiszen az előszó rendszerint legutoljára íródik meg. Ezzel érvt szolgáltatunk ahhoz, hogy az *Aenigma* keletkezését minél későbbre helyezzük. Ha csupán az első 33 verset tekintjük ciklusnak, akkor sem feltétlenül 1584, a költő házasságának dátuma a határpont. A kompozíció megalkotása történhetett később, a feleségétől való elválása után is. Akár csupa korábbi darab felhasználásával, akár néhány újabb beillesztésével is. Sőt tekinthetjük a 66 versből álló *Nagyciklust* is műegésznek, ekkor egészen 1589 őszéig haladhatunk.

Ez utóbbi kompozíciós modell az általánosabban elfogadott. Varjas Béla már idézett ciklusértelmezése óta az első 33-as költeménysorozatot afféle első felvonásként, a Júlia-ciklus előkészítéseként szokás értelmezni. A hatyúmotívum előfordulásai

a nagyobb kompozíciós modell mellett szólnak. Ugyanis a második 33-as sorozatot a 34. sorszámú, *Méznél édesb szép szók...* kezdetű vers nyitja, s éppen ennek a költeménynek a végén található a másik hatyús hely, a már említett vígan halálhoz készülők hatyú. Nem lehet véletlen, hogy mindkét 33-as sorozat erre a motívumra épül. Igaz ugyan, hogy az *Aenigma* egész költeményt épít rá, a 34. vers pedig csak egyetlen sorban említi. Az is igaz, hogy az egyik esetben búslakodó, a másik esetben víg hatyúról van szó. Ám akár a hasonlóságra, akár a különbözőségekre figyelünk, kétségtelen, hogy a két ciklusnyitás összefügg, egymást is értelmezi. Ezért gondolhatunk arra, hogy a ciklusokat nyitó versek a nagykompozíció létrejöttékor, a költő Lengyelországba bujdosása előtt kerülhettek a helyükre (vagy akár arra is, hogy ekkor jöhettek létre).

De tágítsuk még tovább a lehetőségeket! Nincsenek olyan forrásaink, melyek pontosan mutatnák be Balassi kompozícióját. A Balassa-kódex a 61. vers lejegyzésénél megszakad, filológiai vita tárgya, hogy a többszöri másolás során miféle torzulások kerültek a kódex szerkezetébe. Már a 2×33-as ciklus-szerkezet is csupán erős hipotézis. Sőt, a kódexben ezt követően még zavarosabb a helyzet. De valahogyan mégis a kódexbe kerülnek a Lengyelországban írott Célia-versek is. Ezekről általában úgy beszélünk, mint amik Balassi életének teljesen új fejezetéhez tartoznak. Annak ellenére teljesen külön ciklusként olvassuk a 10 versből álló kiskompozíciót, hogy benne lépten-nyomon Júliára vonatkozó utalásokat, hasonlításokat találunk. Megengedhetőnek tartom azt az elképzelést is, hogy a Célia-versek szorosabban kapcsolódnak a *Nagyciklushoz*, mint ahogyan korábban gondoltuk. A Balassa-kódex ez ügyben nem kínál könnyű megoldást, több nehéz filológiai kérdés miatt homályos – mondhatni: enigmatikus – a teljes kompozíció szerkezete. A hatyúmotívum mindenestre nem mond ellent ennek a legutolsó szerkezeti elképzelésnek. A Célia-versek sorozata ugyanis csonka, sajnos éppen az első darab hiányzik.

ECHO A RÉGI MAGYAR VERSBEN

Balassi Bálint a *Szép magyar komédia* ajánlásában írja: „...látom, hogy mind ott benn Erdélben, s mind itt kinn Magyarországon az versszerzést igen elővették és közdologgá is tették, kit nem gondoltak, akármilyen héjával essék, csak önekik tessék, és az versek fejében mehessenek ki az hasonló böitük.”¹⁷¹ A rimes prózaként is olvasható sorokhoz Kőszeghy Péter és Szabó Géza a következő jegyzetet fűzik: „... az versek fejében mehessenek ki az hasonló böitük – csak rímetet kalapálhassanak a sorok végére.” A meglepő magyarázatot indokolják is a szerzők; hogy érveiket sorra vehessük, idézzük teljes egészében a magyarázatot: „A hasonló böitüket szerintünk kizárólag rímeknek lehet értelmezni. A korábbi szakirodalomban, a *versek fejében* fordulat miatt az ’akrosztikhon, versfő’ értelmezés volt az általános. Feltűnő azonban, hogy Balassinak az 54. versében,

¹⁷¹ GYARMATI BALASSI, *Szép magyar komédia*.

amely a Balassa-kódexben maradt fenn, ugyancsak megtalálható a verseim fejében kifejezés, holott itt teljességgel bizonyos, hogy nem a versfőről (akrosztikhonról) van szó, hanem arról, hogy a verseiért kapja a választ Echótól. Éppen ezért a versek kiadásakor e részt a Fanchali Jób-kódex változata alapján, *verseim végébenre* emendáltuk. A jelenségből vagy arra következtethetünk, hogy a másolók ebben a kontextusban gyakorta keverték a fejében és a végében szavakat, vagy arra, hogy a versek feje a verssorok másik fejét, azaz a rímet is jelentette.”¹⁷²

Véleményünk szerint mind az ajánlás idézett helyéhez fűzött magyarázat, mind pedig az *Ötvennegyedik* vers emendálása téves. Ellenérveink a következők:

1. Az ajánlás „versek fejében” kifejezése nem jelentheti azt, hogy a ’sorok végén’. Balassi szóhasználatában a „vers” soha nem jelent sort, általában strófát ért alatta, vagy kivételesen költeményt. Az idézet elején például versszerzésről ír, ami itt költemények készítését, strófák írását jelenti. A 18. ének kolofonjában a „*Szerzém ez nyolc verset víg és szabad elmével*” a megelőző nyolc szakaszra vonatkozik. A híres búcsúversben „átkozott sok versek” talán énekeket jelentenek. Ugyanígy az 58. énekben: „*Ezt őszverendelem, többé nem említvén Juliát immár versül.*” Egyszerre jelenthet a *vers* strófát és költeményt a Batthyány Ferenchez írott levél közismert részletében: „*jutottak valami új versek elmémre*”, ha a *Saját kezű versfűzér* darabjaira értjük. Akár strófa, akár költemény is a „vers”, semmi esetre sem sor, arra a „rítmus” kifejezést használták a 16. században. A verstani terminológia bőséges példatárát mutatja be Kecskés András a magyar ütemhangsúlyos versfogalomról írott tanulmányában.¹⁷³ Megfigyelései egybevágnak értelmezésünkkel: „sor” értelemben a „vers” szót először Gyöngyösi István használja a Kemény-eposz utószavában. Ha viszont Balassinál a „versek fejében” azt jelenti, hogy a ‘strófák fejében’, akkor ez semmi esetre sem jelenthet a rímelésre vonatkozó utalást.

2. Ha a Fanchali Jób-kódex és a Balassa-kódex az 54. versnek ugyanazt a változatát tartalmazná, érvényes lenne a *lectio difficilior* textológiai szabálya. De a két kódex feltehetően különböző szerzői variánsokat tartalmaz.¹⁷⁴ Ha feltesszük, hogy a bennünket érdeklő utolsó versszaknak azonos a szövege mindkét szerzői variánsban, akkor a szabály ennek ellenére érvényes, vagyis a természetesebb, érthetőbb alakot, a „verseim végében” kifejezést a másoló számlájára kell írunk. Hiszen hogyan is válaszolna Echo az akrosztikhonban? Ezért az emendálást a Fanchali Jób-kódex alapján nem végezhetjük el. Ha az utolsó strófák két változata nem a másolóknak köszönhető, akkor még úgysem, hiszen akkor szerzői variánsról van szó, vagyis mindkét alak helyes. A Balassa-kódex változatának közlésekor tehát meg kell tartani a „verseim fejében” alakot.

¹⁷² Uo. A jegyzetből vett idézetek a 73. lapon találhatóak.

¹⁷³ KECSKÉS András, „A magyar ütemhangsúlyos versfogalom kialakulása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 91–92 (1987–88): 385.

¹⁷⁴ DI FRANCESCO, Amedeo, „Balassi Bálint: Egy útonjáró szerzette ének...”, in *A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, *Memoria Saeculorum Hungariae 3* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979) 117, in *A pástorjáték szerepe Balassi Bálint költői fejlődésében*, *Irodalomtörténeti Füzetek* 95 (Budapest Akadémiai Kiadó, 1979): 117.

3. Az 54. versben a „versek fejében” kifejezés természetesen nem akrosztikhont jelent, hiszen Echo nem az akrosztikhonban válaszol. Hogyan értsük tehát? Mivel Echo a visszhang természetének megfelelően csakis fennhangon feltett kérdésre válaszolhat, egy-egy elkiáltott szóért cserébe felelhet, érthetjük úgy, hogy „strófáim ellenében”, „strófáimért cserébe”. Vagyis a „fejében” szó nem helyragos főnév, hanem névutó (’gegen’, ’tauschweise’). A TESz 1519-ből idéz példát ilyen jelentésre a Jordánszky-kódexből: „*Athozot ky ayandekot veden az feyeben, hogy elenyeyze ew baratyyanak veereeth*”. Mózes V. könyvének szövegkörnyezete pontosan érthetővé teszi a kifejezést, Károli Gáspár ugyanezt így fordította: „*Átkozott, a ki ajándékot fogad el, hogy ártatlan lélek vérét ontsa!*” A nyelvtörténeti szakirodalom pedig régóta éppen ebben a jelentésben idézi Balassi szóban forgó kifejezését. Éppen Balassi *verseim fejében* szókapcsolata a klasszikus példa a *fejében* helyettesítést, cserét jelentő használatára. Klemm Antal ugyanúgy idézi, mint Simonyi Zsigmond vagy Berrár Jolán nyelvtörténeti munkái.¹⁷⁵

4. Válaszolhat Echo a strófák fejében akkor is, ha ezt nem az előbbi ’cserében’ jelentésben értjük, hanem helyhatározóként. Csakhogy az akrosztikhon értelmezés túl szűk ennek a jelölésére. Versfőként nem érthetjük a „verseim fejében”-t, de „strófáim elején” értelemben igen. Echo természetesen a szakaszok végén szólal meg, de érdemes felfigyelni arra a szabályosságra, ami az egyes szakaszok között jön létre néhány esetben. A legbeszédesebben egy példán keresztül szemléltethetjük a strófa-kapcsolódást:

*Ki felele nekem? Távul az erdőben lőn ugyan valami szó,
Talám egyik tündér jár itt valamiért vagy valami nyulászó;
Ha ló nem nyerített, ki itt csörögetett, ha lábain volt békó?*

ECHO: *Echo.*

*Echo, nagy kínomba, kibe szép Julia engem vertengeni hágy,
Mi könnyebbíthet meg, s mitül leszen esmeg kemény szive hozzám lágy?
Régi gyötrelmimet mi enyhítheti meg, s mi az, mire lelke vágy?*

ECHO: *Ágy.*

*Ágy, igazán mondád, de mondd meg azt is hát, ott ki vigasztalhatna?
Búm helyett örömet, gyönyörű életet nekem ott ki adhatna?
Igazán ki neve, kit józnak felette lelke oda kívánna?*

ECHO: *Anna.*

¹⁷⁵ KLEMM Antal, „Magyar történeti mondattan” in *A magyar nyelvtudomány kézikönyve*, 2. 6. szerk. MELICH János, GOMBOCZ Zoltán és NÉMETH Gyula (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1928): 242–245; SIMONYI Zsigmond, „Fejében”, *Magyar Nyelvőr* 15 (1886): 56–63; BERRÁR Jolán, *Magyar történeti mondattan* (Budapest: Tankönyvkiadó, 1957), 111–112.

Echo válasza megismétlődik a következő strófa elején, vagyis megjelenik a *versek fejében*. Ez nincs következetesen így, de a vers szerzői változatai meggyőzően mutatják a költő szándékát. A Balassa-kódex változatában három ilyen strófalánc figyelhető meg (szabályos alaknak fogadva most el azt is, ha Echo válasza nem a legelső szóban ismétlődik meg, hanem a strófa elején, szószerkezetbe építve): 2–3–4 („Echo”, „Ágy”); 9–10–11 („Hadd”–„Merjed”); 12–13–14 („Kell”, „Ádja”). A Fanchali Jób-kódex rövidebb és illedelmesebb változatában két lánc szerepel: 2–3 („Echo”); 8–9–10–11–12 („Hadd”, „Merjed”, „Örül”, „Ádja”). A vers két változata lényegében két versszaknyi eltérés, ennyivel rövidebb a Fanchali Jób-kódex verse. E két strófányi különbség nem hagyja érintetlenül a láncokat sem, de Balassi ügyel arra, hogy egy-egy strófa kihagyásakor/beszúrásakor (nézőpont, illetve keletkezéstörténet kérdése) a láncok megmaradjanak. Előbb eltépi az egyik változatban, majd gondosan újrászövi a strófák sorozatát, ismét kapcsolatot hoz létre a versszakok között. Gondja van tehát a *versek fejére*, ahová Echótól veszi a választ.

METRUMOK ÉS MŰFAJOK BALASSI BÁLINT KÖLTÉSZETÉBEN

Amikor egy-egy jeles ünnep számvetésre készíti az embert – mint jelen esetben Balassi Bálint születésének 450. évfordulója –, gyakorta meg kell válaszolnia saját magának azt a kérdést, hogy miben is látja a szóban forgó költő fontosságát, nagyszerűségét, és miért is tekint rá kitüntetett figyelemmel. Mert nyilván nem csupán az évforduló miatt. Balassi esetében nem nehéz indokokat találni. A régi magyar irodalom olyan nagyságát ünnepeljük, aki messze kiemelkedett kortársai közül. Olyan költői életművet hozott létre, mely mind színvonalában, mind tematikájában, mind pedig megformáltságában újszerűnek nevezhető. Más, mint a többi 16. századi költő.

Ez a másság sokféleképpen megragadható. Kezdhetjük ott, hogy Balassi Bálint hozta létre a magyar nyelvű udvari típusú szerelmi lírát. A szakirodalomban hosszú vita folyik arról, hogy nálunk előzmények nélküli-e ez a fajta költészet. A *virág-énekkérdés* ugyan nem tekinthető lezártnak, az azonban vitán felül áll, hogy a 16. századból nem maradt ránk olyan költői termés, mely akárcsak összemérhető lenne Balassi életművével. Lehet, hogy egy-egy töredékes szövegemlék arra mutat, hogy a szóbeliségben, alkalmi lejegyzésekben létezett nótisztelő szerelmi ének korábban is, az azonban kétségtelen, hogy Balassi Bálint volt az, aki neolatin petrarkista költőket, Marullust, Angerianust, Joannes Secundust imitálva, lírai versciklusokat létrehozva divatot csinált ebből az irányzatból. Balassi életműve nyomán terjed el például széltében a 17. században a Júlia keresztnév a szerelmi közköltésben, és a névadási szokásokban. Balassi hozta forgalomba a szerelmi költészet alapvető toposz- és motívumkészletét, és ugyancsak ő teremtette meg ennek a költészeti vonulatnak az alapvető metrikai formáját, a Balassi-strófát is. A 17. század költészete egyértelműen ennek a versformának a hatása alatt áll. Balassi tehát ebben a tekintetben kezdeményezőnek

tekinthető, aki folytatókra, utánczókra talál. Saját századához mérve azonban inkább kivételesnek, egyedinek, eltérőnek tetszik.

Ezt a másságot azonban megkísérelhetjük egzaktabban is megragadni. Ha Balassi verseinek metrikáját vizsgáljuk, számszerűen is megrajzolható, hogy mennyire újszerű, mennyire eltérő formájú verstermést hozott létre. Azért beszélhetünk számszerűen megrajzolható eredményről, mert mind a precíz számbavétel, mind pedig a grafikus megjelenítés szó szerint értendő. Az 1600 előtti régi magyar verseknek létezik teljes metrikai repertórium, tehát számszerűen fel tudjuk sorolni, hogy egy adott időszak verstermésében hány adott versformájú alkotás található. Balassi versformáira figyelve ezt az összehasonlító vizsgálatot először Horváth Iván végezte el.¹⁷⁶ Ez a vizsgálat még a *Repertórium* elkészülte előtt történt, ennél fogva csak hozzávetőleges adatokra épülhetett. A *Régi Magyarországi Nyomtatványok*¹⁷⁷ által felsorolt bibliográfiai adatok, a versek kezdősorainak listája, illetve Stoll Bélának a kéziratok anyagra vonatkozó bibliográfiai munkája¹⁷⁸ vált azután a *Repertórium* elkészítésének két alappillérvé. Vagyis Horváth Iván Balassi-könyvének metrikai kérdései mutattak rá arra, hogy a kérdés izgalmas, és váratlan eredménnyel szolgálhat, illetve arra is, hogy szükség van a teljesebb, minden egyes forrást nyilvántartó adatbázis, a *Repertórium* elkészítésére.

Összegezzük röviden, hogy milyen eredményre jutott Horváth Iván könyvének metrikai fejezetében. Kimutatta, hogy az 1600 előtti magyar verselés igen egyneműnek mondható. A strofikus versek azonos szótagszámú sorokból állnak, s ezek a sorok szinte kizárólag egyetlen rímre végződnek. Ez az *egyformaság* szabálya. A régi magyar vers egyszerre *izometrikus* és *izorímes*. A leggyakoribb előforduló versformák: $a_{11}a_{11}a_{11}a_{11}$; $a_8a_8a_8a_8$; $a_{12}a_{12}a_{12}a_{12}$. Az egyes metrumok időnként kapcsolódnak műfajokhoz, a históriás éneke például jellemző a 11-es vagy 12-es szótagszámú forma, a himnuszköltészet pedig előszeretettel használja a négysarkú 8-as formát. Ez utóbbi megállapítások egyáltalán nem meglepőek, és nem is újak. A Balassi-könyv metrikai alapszabálya azért meglepő, mert általánosan mondja ki az egyformaság szabályát. Éppen a ritkább, kevésbé jellemző formákról állapítja meg, hogy ezek is beleillenek a kirajzolódó képbe.

Balassi Bálint versei viszont egyáltalán nem illeszkednek hozzá! Noha Balassi is használ különféle, a korban is előforduló versformát, ezeknek a száma elenyésző ahhoz képest, hogy hány újszerű, nem izometrikus és nem izorímes formát használ, illetve hogy ez utóbbiak gyakorisága mekkora. Balassi gyakorta alkot olyan strófát, melynek szótagszámjai nem teljesen azonosak, például: 12–12–6–12 vagy 6–6–7–6–6–7–6–6–7. Ezek a strófák *heterometrikusak*. Ezzel párhuzamosan megjelennek az egyetlen strófán belül előforduló különböző rímek is. Ennek legismertebb példája a Balassi-strófa rímképlete: a–a–b–c–c–b–d–d–b. Vagyis felbukkan a *heterorímes*

¹⁷⁶ HORVÁTH, *Balassi költészete...*

¹⁷⁷ *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1, 1476–1600*, szerk.: BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÁFER István, KELECSÉNYI Ákos (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971).

¹⁷⁸ STOLL, *Bibliográfia*.

verselés. A Balassi-strófa ebben a tekintetben azért is jó példa, mert egyszerre heterometrikus és heterorímes: $a_6-a_6-b_7-c_6-c_6-b_7-d_6-d_6-b_7$.

Ha most egymás mellé vetítjük, hogy mit tapasztalhatunk a 16. század költészete, illetve Balassi verstermésének vizsgálata során, akkor éles eltérés rajzolható meg. Horváth Iván könyvében látványos grafikonok mutatják be, hogy mind a verselési típusok (izo-, hetero-), mind pedig az egyes metrumok terén mekkora a széttartás. Mintha bizony Balassi tudatosan tért volna le arról az útról, melyen saját korának költői jártak, mintha szándékosan teremtett volna olyan formát, amely csak rá, saját költészetére jellemző.

Valóban, ahogyan korábban is említettük, Balassi a saját korában *más*, a következő század költészetében pedig *mint*a, a 17. század átveszi tőle – sok más mellett – metrikai újításait is. Számunkra most azért fontos Balassi metrikai újszerűsége és sokrétűsége, mert azt a kérdést akarjuk föltenni, hogy megragadható-e a költő versformái mentén az életmű műfaji rendszere. Pontosabban szólva, arra vagyunk kíváncsiak, hogy a műfajok felől közelítve beszédesek-e ezek a metrikai adatok.

* * *

Műfaj (*genus*) és metrum (*modus*) összefüggésére különböző korokból számtalan példát lehetne hozni. Elegendő mondjuk az *epigramma* és a *disztichon* kettősére gondolni. Az ókortól kezdve létezik bizonyos műfajoknak adekvát formája, szokásos és időnként kötelező metruma. Megfordítva is igaz, bizonyos metrumok eleve hordozhatnak műfaji jegyeket, hozzájárulhatnak egy-egy mű jelentéséhez. Emiatt feltett kérdésünkre nyilvánvalóan *igen* a válasz. Mind a 16. századi magyar költészetre, mind pedig Balassira vonatkozóan igaz lesz, hogy *valahogyan* összefügg a versek *genusa* és *modusa*. Világos, hogy a históriás énekhez hozzárendelhetünk a műfajra jellemző, szokásos versformákat, és az is világos, hogy Balassi tematikai újítása (a szerelmes versek) kötődik az általa megalkotott formához, a Balassi-strófához, és ebben a tekintetben a 17. század költészete jórészt követni is fogja. Vagyis az általánosan feltett kérdésre van általános válasz. Vannak jellemző példáink is. Érdekes módon azonban azt fogjuk tapasztalni, hogy éppen a két felhozott példa sántít, hogy éppen ezeknél az eseteknél nem fogunk tudni egyértelműen pontos választ adni. Mégpedig azért, mert túl széles körben használt példákat választottunk. De ne vágjunk a dolgok elébe.

Balassi Bálint életművének poétikai szempontú vizsgálata során a műfaj és a metrum (*genus* és *modus*) összefüggésére mindeddig Pirnát Antal mutatott rá a leghatározottabban.¹⁷⁹ Könyvének szóban forgó fejezete a *virágének* *genusáról* és *modusáról* értekezik. A műfajra vonatkozó kérdésben véleménye eltér Horváth Ivánétól, lényegében kettőjük 1976-ban kezdődött vitájából fakad az úgynevezett *virágénekkérdés*.¹⁸⁰ Hogy a Balassi előtti virágénekelemléket köthetjük e stíluszintekhez (*sublimis*, *mediocris*, *humilis*), s hogy ebben a tekintetben Balassi folytatója-e egy korábbi ha-

¹⁷⁹ PIRNÁT, *Balassi...*, 21–28.

¹⁸⁰ A vitát HORVÁTH Iván alábbi kiadványa indította el: BALASSI, *Összes versei*.

gyománynak, vagy éppen felülírja a korábban megvolt rendszert, ezt a kérdést most nem akarjuk boncolgatni. Pirnát érveléséből arra a mozzanatra érdemes figyelniük, mely a versformákat, a metrumokat úgy vonja be ebbe a kérdésbe, hogy közben a virágénekeken kívül más darabokra is érvényes, vagy érvényesnek vélt megállapításokat tesz. Általában összefüggést lát Balassi műfajai, stíluszintjei és a Balassi által használt metrumok között.

Érdemes megfigyelniük azt a finom eltérést, ami korábbi kérdésünk és a Pirnát–Horváth-vitában elhangzó kérdés között fennáll. Mi korábban határozottan *műfajról* beszéltünk, Pirnát könyvében inkább a *stíluszint* kategóriájával találkozunk, ugyanitt Horváth Ivánnál a *regiszter* (arisztokratikus, illetve populáris regiszter) fogalma fordul elő. Ezek természetesen nem szinonimái egymásnak. Nyilván a válaszaink helyessége is függ attól, hogy melyik terminust használjuk. Ennek ellenére helyesnek gondoljuk, hogy egyelőre tekintsünk el a különbözőségektől, ne tulajdonítsunk túlzott jelentőséget a nyilvánvaló fogalmi csúszásoknak. Ha másként járnánk el, eleve el kellene utasítanunk mindkét kutató megfigyeléseit, hiszen azok másra vonatkoznak. Kezdjük ott, ahol mindkét kutató fogalmi kapaszkodót keres (és talál) saját maga számára. Sylvester János nevezetes nyilatkozatánál, ahol a metaforikus beszédmódról szólva megemlíti a *virágének* kifejezést is:

„Az ilyen beszédvel tele az Szentírás, melyhez hozzá kell szokni annak, azki azt olvassa. Könnyű kediglen hozzászokni az mű nípünknek, mert nem idegen ennek ez ilyen beszédnek neme. Íl ilyen beszédvel naponkid való szólásában. Íl inekekben, kiváltkíppen az virágénekekben, melyekben csudálhatja minden níp az magyar nípnek elmíjinek éles voltát az lelisben, mely nem egyéb, hanem magyar poézis. Mikoron ilyen felsíges dologban ilyen alávaló példával ílek, az ganéjban aranyt keresek, nem azon vagyok, hogy az hitságot dicsírjem. Nem dicsírem, azmirül ez ilyen ineknek vagynak, dicsírem az beszédnek nemesen való szerzísit.”¹⁸¹

Világos, hogy itt Sylvester egyszerre beszél elítélő és dicsérő módon a virágénekekről. Tartalmilag elutasítja, nyelvi megformáltságát, metaforikus beszédmódját azonban dicséri, sőt egyenesen azonosítja a magyar poézissel. Horváth Iván és Pirnát Antal különböző rendszert látnak bele az idézett rész felsorolásába. Horváth Iván elsősorban arra kíváncsi, hogy a ránk maradt virágénekekről szóló nyilatkozatok hogyan értékelhetők a *fin' amors* szemlélet, azaz a nőtisztelő szerelmi ideológia szempontjából, elárulják-e, hogy a Balassi előtti szerelmi költészet udvari típusú volt-e. Nos, Sylvester véleménye ebből a szempontból nem igazít el bennünket, így Horváth Iván táblázataiban csak a kérdőjelek száma szaporodik. (Legfeljebb arra a szembenállásra figyelhetünk – Horváth Iván szerint –, ami tartalom és beszédmód között fennáll, s ebből következtethetünk valamelyest az udvari ideológia hiányára.) Pirnát Antal azonban arra használja a Sylvestertől származó szöveghelyet, hogy összetett hipotézist állítson fel a 16. század költészetének stíluszintjeiről. Kettőjük álláspontja nem

¹⁸¹ SYLVESTER JÁNOS, „Az olyan igikről való tanúság, melyek nem tulajdon jegyzisben vitétnék”, in: *Újtestamentum magyar nyelven* (Sárvár-Újsziget: Abádi Benedek, 1541, a továbbiakban: SYLVESTER, *Újtestamentum*), RMNY 49.

tekinthető ellentétesnek, inkább különböző véleménynek. Tulajdonképpen a világi líra egy korábbi, Gerézdi Rabántól származó csoportosítását¹⁸² írják újra. E véleményekről, valamint a Horváth Iván és Kőszeghy Péter között lezajlott vitának erre vonatkozó álláspontjairól jó áttekintést nyújt Tóth Tünde disszertációja.¹⁸³

Pirnát Antal rendszerének vizsgálatához érdemes hosszabban idéznünk megállapításainak egy részét: „Sylvester három olyan genust jelöl meg, amelyben a magyar nép a *nem tulajdon jegyzésben vett igékkel* élni szokott: a *naponként való szólásokat*, az *énekeket* és »kiváltképpen« a *virágénekeket*. Először is megállapíthatjuk, hogy itt nem a mai értelemben vett irodalmi műfajok felsorolásáról van szó. A *naponként való szólás* – a mai nyelvhasználat szerint *szólásmondás*, Sylvester latin nyelvben bizonyára *adagium* – egyáltalán nem önálló irodalmi műfaj, csupán díszítő vagy élénkítő fordulat, amellyel a mindennapi nyelv s a különösebb költőiségre nem törekvő próza is élhet. Olyan verset, amelyet nem szokás és nem is lehet énekelni, Sylvester korában magyarul még nem írtak. Az *énekek* tehát – műfajelméleti szempontból – valamiféle gyűjtőfogalom, amelybe az összes népi nyelvű költői műfaj beletartozik. Bár a 16. század első felének magyar költészetéről mi bizonyára sokkal kevesebbet tudunk, mint Sylvester, annyi azért számunkra is nyilvánvaló, hogy az ő korában számos, világosan elkülöníthető énekműfaj létezett: voltak históriás énekek, isteni dicséretetek, zsoltárok, himnuszok stb. Az énekek sokféle lehetséges változata közül azonban Sylvester valamilyen okból kiemelte a *virágéneket*, mint olyat, amelyben különlegesen magas színvonalon alkalmazzák a latin poétikában metaphorának vagy translatióknak nevezett stiláris fogást.”¹⁸⁴

Odáig egyetérthetünk az idézett véleménnyel, hogy Sylvester nem irodalmi műfajokat különít el. Miért is tenné? Arról beszél, hogy a magyar nyelv ismeri és használja a metaforákat. Erre hoz három példát, és egyáltalán nem látszik törekedni arra, hogy *irodalmi* példát hozzon. Éppen ellenkezőleg. A legelső példa, a *naponként való szólás* nem is irodalmi. Pirnát maga mutat rá arra, hogy ez prózai megnyilatkozás, hiszen az *énekek* majd a következő csoport lesz. A prózai szövegek csoportját azonban túlon túl szűkre szabja. Értelmezésünkben itt egyszerűen *köznapi beszédről* van szó. Miért beszél Pirnát szólásmondásokról? Vélhetően részben azért, mert Sylvester értekezésében egy bekezdéssel korábban éppen a szólásmondásokról esett szó:

„Ez evangeliomrul menjünk az Szent Pál levelire, ki ilyen beszídeknek nemivel igen gyakorta íl. Ez oka egyebeknek közötté, hogy az Szent Pál írását igen nehéz megérteni. Ez szent apostol az rómabelieknek írván ilyen beszíddel íl: Te mikoron vad olajfa volnál, az igaz olajfába oltatál be. Mely beszíddnek tulajdon értelme ez: Te mikoron pogány nemből támadtál volna, és ennek okaírt idegen níp volnál az Istentül, az zsidó níp közibe választatál, kik az Istennek tulajdon nípi. Ugyanezen szent apostol

¹⁸² GERÉZDI Rabán, *A magyar világi líra kezdetei*, Irodalomtörténeti könyvtár 7 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 266–303.

¹⁸³ TÓTH Tünde, *Balassi és a neolatin szerelmi költészet. A virágének-vita*, Budapest, 1998, hozzáférés: 2020.10.12, URL: <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/itanulm.htm>.

¹⁸⁴ PIRNÁT, *Balassi...*, 13.

az korintusiaknak írván ilyen beszédvel íl: Tájvel tartálak tütököt, és nem kemíny ítekvel. Mely beszíd tulajdon jegyzísiben így esnék: Oly tanuságot adík tünektek, melyet könnyen megfoghatátok, és nem olyat, melyet meg nem foghattatok volna az benne való nehízsigírt.¹⁸⁵

Abból azonban, hogy Szent Pál leveleiben vannak szólásmondások, hogy a képes beszéd egyik, a Szentírásban is előforduló használati módja a közmondás, még nem következik, hogy minden prózában előforduló metafora *adagium* lenne. Semmi sem szól az ellen, hogy a *naponként való szólás* kifejezést hétköznapi beszéd értelemben fogjuk fel. A másik olyan mozzanat, mely Pirnát értelmezését látszik támogatni, a korábban idézett Sylvester-hely egyik mondata: „Mikoron ilyen felsíges dologban ilyen alávaló pldával ílek, az ganéjban aranyt keresek, nem azon vagyok, hogy az hitságot dícsírjem.”¹⁸⁶

Itt Pirnát szerint Sylvester példával illusztrálja, hogy mit is értsünk *naponként való szóláson*.¹⁸⁷ Egyetérthetünk azzal, hogy ez a szólásmondás a korban közismert és gyakorta használt lehetett, ám ebből nem következik, hogy Sylvester pusztán ennek a mondatnak a használatát értette volna *naponként való szóláson*. Hogy Pirnát mégis így jár el, az elméletében súlyos következménnyel jár.

Nem pusztán azért idéztük ilyen hosszasan véleményét, és szántunk teret az el- lenvetéseinknek, mert nem értünk egyet az állásponttal. Hanem azért, mert a „ganéj” szó használatából fog következni az a mozzanat, hogy Pirnát a *naponként való szólást* az *alacsony (humilis)* stíluszsinthez fogja besorolni. Ő maga tiltakozik az ellen, hogy a virágénekre értsük az idézett közmondásban megfigyelhető durva szóhasználatot. Érvelése azonban két ponton is megbicsaklik. Először ott, ahol azonosítja a *naponként való szólást* a közmondással, másodsor pedig ott, ahol a közmondásokat egyöntetűen, vagy legalábbis jellemzően alantas szóhasználatúnak gondolja. Az idézett, Szent Pál leveleiről szóló Sylvester-hely éppen azt bizonyítja, hogy ez a beszédmód, a metaforára épülő közmondások használata még a Biblia számára sem idegen.

Folytatva a Pirnáttól idézett fejtegetés bírálatát, rögtön megjegyezhetjük, hogy Sylvester János korában igenis voltak olyan magyar nyelvű versek, melyeket nem énekeltek. Ezek egy részét talán nem *írták*, hanem *mondták*, de ez itt most nem perdöntő mozzanat. Ilyen *szövegversnek* tekinthetők a ráolvasások, a csíziók, vagy Pesti Gábor 185 rövid verse, melyeket a fabulái végére, tanulásként írt. Ezek a szövegek nem is szigorúan szótagszámlálóak, következésképpen énekelni sem igen lehetett őket. Pesti Gábor verseit egészen bizonyosan nem. Ebből az is következik, hogy Sylvester *énekek* terminusa nem öleli föl a teljes magyar verses anyagot, tehát a teljes irodalmi-műfaji rendszert sem. Így aztán az sem lesz pontosan igaz, hogy a *virágének* az összes műfaj közül kiemelt, megkülönböztetett műfaj lenne. Az igaz, hogy Sylvester kiemeli és megkülönbözteti (egyszerre szidja és dicséri), az nem lesz igaz, hogy *műfajok* közül emelné ki, és hogy a *virágének* önálló *műfaj* lenne. Pirnát

¹⁸⁵ SYLVESTER, *Újtestamentum*, [748].

¹⁸⁶ SYLVESTER, *Újtestamentum*, [749], idézi Pirnát, Balassi..., 10.

¹⁸⁷ Uo.

sem tekinti műfajnak az *adagiumot*, ennek ellenére az *énekek* szót már a lehetséges műfaji kategóriák gyűjtőneveként érti, s ezen belül a *virágének* szót a legmetaforikusabb műfajnévnek.

A magunk részéről Horváth Iván értelmezéséhez közeli állásponton vagyunk. Sylvester előbb a Szentírásról beszél, majd általában a nyelvről, annak köznapi (nem irodalmi) használatáról, aztán az irodalomról (versekről), végül kiköt egyetlen témakörnél (*virágénekek*), mely ugyan méltatlan példa, nem a Bibliához illő, de kitűnően illusztrálja a magyar poézist. Ebben a gondolatmenetben műfajok rendszere helyett egy, az általánostól a speciális felé haladó, egyre konkrétabb példákat említő módszert látunk. A sokak által idézett, értelmezett, és most általunk is nagyító alá helyezett Sylvester-bekezdés azért használható különféle álláspontok alátámasztására, mert felsoroló, lépésről lépésre haladó felépítése miatt szabályosnak tetszik. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy tetszőleges kategóriarendszert helyezhetünk el mögéje. Aból, hogy a mondat a magyar nyelv megnyilvánulásainak különféle példáiról beszél, még akkor sem következik, hogy ezek a rendszerbe illeszkedő példák, ha Sylvester fogalmazásmódja következetes és retorikus. Tartok tőle, hogy a *virágének* terminus előfordulása miatt fölértékelődött e mondat szintaxisa.

* * *

Miután Pirnát Antal oly módon érti a *virágének* terminust, hogy az Sylvester szerint a legnemesebb műfaj, már csak egy lépés, hogy mindezt összefüggésbe hozza, ha nem is a műfajok, de stíluszintek (*tria genera dicendi*) hármasszisztemjével. Az alapgondolat akár a fentebb fejtegetett Sylvester-mondat hármasszisztemjével is összefüggésbe lenne hozható. Hiszen a stíluszintek leghatározottabban a szóhasználattal függnek össze. Így a közmondásból idézett *ganéj* szó azonnal illeszkedne az alacsony (*humilis*) szinthez – és arra gondolunk, hogy Pirnát ötletében ez valóban működő, de csak félig kimondott alapgondolat. Nagyobb problémát okozna az *énekek* névvel jelölt csoport, hiszen eszerint minden a *virágénektől* különböző műfaj (historiás ének, isteni dicséret, zsoltár, himnusz stb.) a közepes (*mediocris*) csoportba tartoznék, és kizárólag a szerelmi költészet egy fajtája, a *virágének* érdemelné ki a magasztos (*sublimis*) stíluszintet.

Ez a nyilvánvalóan elnagyolt, és még tetszetősnek sem nevezhető ötlet nem áll meg a lábán. Pirnát ennek ellenére kitart az alapgondolat mellett, s felveti a stíluszintek és versformák (*genus* és *modus*) összefüggésének gondolatát. Ehhez Dante *De vulgari eloquentia* című közismert tanulmányát hívja segítségül. Előbb idéz tőle egy meglehetősen meghökkentő bekezdést: „A canzonékat tehát a ballatáknál különbeknek kell tekintenünk, következik, hogy versformájuk egyebeknél inkább nemesebb. Ugyanakkor abban sem kételkedik senki, hogy a ballaták a versforma előkelősége tekintetében a szonettek felülmúlják.”¹⁸⁸ Majd magyarázatként kifejti

¹⁸⁸ DANTE, Alighieri, „A nép nyelvén való ékesszólásról”, ford. MEZEY László, 2, 3, in DANTE Alighieri, *Összes művei*, szerk.: KARDOS Tibor, Budapest, 1964, 379, idézi: PIRNÁT, Balassi..., 23.

a műfajok és formák összefüggésének dantei nézetét: „Az antik és középkori poétikai gondolkodásban a versforma és a műfaj fogalma természetesen szorosan összetartozik. A három versforma tehát Danténál három műfajt is jelent, s ugyanakkor a három *genus dicendine* is megfelel. Abban az *illustris vulgaris* nyelvben, amelyet Dante eszményinek tekintett, e három műformánál több nem is létezhetik. Az összes többi *modus* – véleménye szerint – *irregularis* és *illegitimus*.”¹⁸⁹

Hosszas lábjegyzetben még arról is tájékoztatást kapunk, hogy Dante elképzelése a különböző versformák stíluszintjeit illetően egyáltalán nem vált elfogadottá. Sem a kortársak, sem az utókor nem igazodott hozzá. (Ma már belegondolni is furcsa, hogy bárki komolyan vette volna azt a következtetést, hogy a legalacsonyabb, *humilis* szinthez a *szonett* tartozik.) Ennek ellenére a három beszédnem, a három stíluszint és a hozzájuk rendelhető különböző metrikai megoldások alapelve mégis hordoz működő és hasznosítható mozzanatot. Tagadhatatlan, hogy *genus* és *modus valahogyan* összefüggött már Dante előtt is, Dante idejében és azóta is. Ebben a *De vulgari eloquentia* által elfoglalt álláspontnak nem a részletei az érdekesek (nem az, hogy a szerző mely versformákat nevezi meg, és tartja használhatónak), hanem az a tény, hogy Dante tudatosan elmélkedik a nyelvjárások, beszédmódok különbözőségéről, választ közülük, és ugyanezt igyekszik metrikai szinten, illetve a beszédmódok, beszédnemek, stílusok szintjein is megtenni. Vagyis attól még az irodalomelméleti gondolkodás jelentős alapszövegének tekinthetjük, hogy a javasolt metrikai rendszerés nem tűnik fenntarthatónak.

A népnyelvi (nem latin) költészetéről szóló traktátus bizonyosan nagy hatással volt az utókorra, azt azonban nem tudjuk megítélni, hogy a magyar népnyelvi költészet kialakulására hatott-e bárhogyan. Pírnát véleménye szerint igen, s a Balassi által használt metrumok esetében a szerző határozottan emellett érvel. Mindamellett, hogy kételyeinket továbbra is fenntartjuk, tegyük hozzá, hogy az alapötlet (minden kifogásolt mozzanatával együtt) termékenynek tűnik. Pírnát sem gondolja azt, hogy pontról pontra létre lehetne hozni a dantei rendszer elemeit magyarul. A *szonett* esetében például egyenesen érvénytelennek tekinti a kérdésfelvetést. Ehelyett – nagyon helyesen – az olasz és a magyar költészet közötti távolságot hangsúlyozza: „A magyar nyelvű költészetben a *genusok* és *modusok* e szoros megfelelése Balassi előtt még bizonyára nem alakult ki. Sylvester tanúsága szerint azok, akik a magyar poétikában jártasak voltak, már 1541 előtt is úgy tudták, hogy a virágének a *sublime genus* körébe tartozik. A *genus*nak megfelelő *modus* (versforma) kiválasztásában azonban kezdetben Balassi költészetében is nyilvánvaló a bizonytalanság. A *Maga kezével írt könyv* első 33 énekében Balassi összesen 18 versformával kísérletezik. Ez a szám a kötet második felében – a 34.-től a 61. versig terjedő részben – ötre vagy hatra csökken [...], ugyanakkor az a metrum, amelyet a hálás utókor Balassi-strófának nevezett el, itt nem kevesebb, mint 19 alkalommal fordul elő. [...] A 22 »Júlia-vers« között – amelyekről a költő azt állítja, hogy azok *jobb részre virágéneknek* – [...] a Balassi-strófának tulajdonképpen csak egy vetélytársa van, a *Már szintén az idő* nótajelzéssel szereplő,

¹⁸⁹ Uo.

három 6–6 osztású, 12 szótagos sorból álló strófa, amely a 22 vers közül 4 versben fordul elő. A rövidség kedvéért nevezhetjük ezt a metrumot Dobó Jakab-strófának is, hiszen a kódex 46. énekének tanúsága szerint ezt a versformát Balassi alighanem tőle vette át.”¹⁹⁰

Az itt kifejtett gondolatmenet lényege az, hogy a *virágének*, melyet Pirnát műfajnak tekint, és a magasztos (*sublimis*) stíluszsinthez rendel, adekvát metrikai formája a Balassi-strófa. Eleinte még sok versformát használ a költő, de ahogyan kialakul a keze alatt a róla elnevezett metrum, automatikusan ez rendelődik a Júlia-ciklus darabjaihoz. Vagyis határozott összefüggés gyanítható Balassi szerelmes verseinek műfaja és versformája között. Pirnát két további példát is ismertet könyvében. Az általa Dobó Jakab-strófának nevezett $a_{12}a_{12}a_{12}$ -es metrumot a *dialogus* műfajával hozza összefüggésbe, a négysarkú 8-ast pedig az alacsony (*humilis*) stíluszszinttel.¹⁹¹ Félretéve eddigi kritikai jellegű megjegyzéseinket, érdemes ezeknek az összefüggéseknek utánanézni, mert tanulságosnak tűnik Balassi és a 16. század költőire nézve még akkor is, ha az összefüggések mögött esetleg nem a dantei stíluszszintek, vagy a Sylvester által idézett mondat nehezen érvényesíthető megállapításai húzódnak meg.

A Balassi-strófa esetében például nem kerülhetjük el, hogy metrumtörténeti gondolatmenetbe ágyazzuk a kérdést. Balassi nótajelzéseiben az *Eurialus és Lucretiára* hivatkozik, és ez pontosan kijelöli a háromsarkú 19-es ($a_{19}a_{19}a_{19}$) eredeti műfaji kontextusát. Illyefalvi István *Jephtája*, vagy az *Apollónius ugyanúgy história*, mint a *Lucretia*. Vagyis ez a terjengős, hosszúsoros metrum a *verses epika* formája. Balassi ebből alakítja ki fokozatosan a Balassi-strófát. Határpontként talán a *Csak búbánat immár...* kezdetű, Csák Borbála nevére írott verset tekinthetjük, mert később ez veszi át a *Lucretia* helyét Balassi nótajelzéseiben. A metrum fokozatosan gazdagodik belső rímekkel, és ezzel párhuzamosan a versek terjedelme is csökken. A két folyamat eredményeképpen jön létre az az immár *lirainak* nevezhető, *canzone* terjedelmű forma, amit a Júlia-versekben, vagy méginkább a Célia-sorozat darabjaiban pillanthatunk meg. Itt, ezen a ponton lehet érvényes Pirnát álláspontja, a kifejlett Balassi-strófa és a Balassi-típusú *virágének* találkozása. Balassi előtt nincs meg ez az összefüggés. A korábbi *virágének*nek semmi köze nincs a 3×19 -es metrumhoz. Balassi költészetében sem beszélhetünk egyértelmű összefüggésről. Sem az nem igaz, hogy minden *virágének* Balassi-strófás lenne, sem az, hogy minden Balassi-strófás darab *virágének* lenne. Az előbbire szép ellenpélda a Célia-ciklus, ahol egyes Balassi-strófás daraboknak *In eandem fere sententiam* címmel más metrumú párversei olvashatóak, mintha a költő épp azt akarná megmutatni, hogy ugyanarról különböző formában is lehet írni. A fordított esetre jó példa mondjuk a *Vitézek, mi lehet...* kezdetű vers, ami nyilvánvalóan nem *virágének*. Látványosan cáfolja Pirnát elképzelését a *Hymni tres*

¹⁹⁰ Uo.

¹⁹¹ PIRNÁT, *Balassi...*, 23–26.

ad sacrosanctam Trinitatem, ami három himnusz, három azonos műfajú darab, mégis három különböző metrumban megírva, s ezek közül a Fiúistenhez szóló Balassi-strófás pedig nem *virágének*. Balassi után, a 17. században hasonló a helyzet. Megfigyelhetünk összetartást metrum és műfaj között, hiszen a Balassi nyomdokain haladó szerelmi költészet gyakorta él éppen a Balassi-strófával. De ugyanilyen gyakran el is tér tőle, ehelyett gyakorta használják a strófát más célra. Beniczky Péter például verses közmondásgyűjteményt, Listius László pedig a mohácsi vésről szóló eposzt ír ebben a formában.

Vagyis Pirnát vélekedésének döntő állítását, a *virágének* és a Balassi-strófa egymáshoz tartozását erőteljesen korlátozhatjuk. A metrum, illetve annak elődje nem illeszkedik az elképzeléshez, maga Balassi is csak az életmű kései darabjaiban látszik ehhez igazodni. De még ekkor sem kizárólagos a megfelelés, ellenpéldák mutatják, hogy legfeljebb tendenciáról beszélhetünk. Balassi halála után, az utánczó műveiben pedig némi nyoma látszik ugyan metrum és műfaj kötődésének, de megszorodnak az ellenpéldák, és ahány érvet felsorakoztatunk az egyik oldalon, legalább ugyanannyi ellenérv sorakoztatható fel a másikon. Bizonyára kimondható Pirnát állítása olyan formában, hogy érvényes legyen: határozottan megfigyelhető, hogy Balassi szerelmes verseinek jellemző csoportja Balassi-strófában íródott. De tartok tőle, hogy ez az állítás már semmitmondóan általános, nem mond többet a költő sajátos, és nem feltétlenül tudatos szokásánál. Ahhoz ugyanis, hogy a követők szerelmes verseiben megfigyelhető tendenciát azonosítsuk Balassi eljárásával, vagy azt kellene feltételeznünk, hogy Balassi egy korábbi hagyományhoz igazodott (nem ezt tette), vagy azt kellene gondolnunk, hogy tudatosan járt el. Ez utóbbit Pirnát sem igazolja.

Hasonló módon egyszerre helyeselhetjük és cáfolhatjuk a négysarkú nyolcasról mondottakat. Érezhetően igaza van Pirnátnak, amikor a forma egyszerűségéről beszél, sőt a nótajelzések hangulatával is megtámogatja azt a nézetét, hogy ez a *humilis* stíluszsinthez tartozik. Ám nem tekinthetünk el attól a nyilvánvaló ténytől, hogy a négysarkú nyolcas a harmadik leggyakoribb versforma a régi magyar költészetben. Leginkább a himnusz-költészet élt vele, nyilván az úgynevezett jambikus ambroziánus nyolcas, illetve a trochaikus felező nyolcas hatására. A latin egyházi költészet kedvelt formája mintaként szolgált, és a legtöbb latinból fordított darab igyekszik metrikailag is követni az eredetijét. Horváth János *A középkori magyar vers ritmusa* című munkájában alaposan feltárja ezt az összefüggést.¹⁹² Persze egyéb, más jellegű példákat is kereshetünk, a nyolcas sorfaj előkerül hegedősénekekben (*Moldovai Mihály éneke*), csíziókban (Peer-kódex, Nagyenyedi-kódex), katonaénekekben (Sárközi Máté: *Sok szép hadak majd indulnak...*) egyaránt. Nem mondhatjuk tehát azt, hogy pontos stíluszszint rendelhető a metrumhoz. Sem Balassi előtt, sem Balassi életművében, sem Balassi után nem igaz ez a tétel. Elterjedtsége miatt, és amiatt, hogy a négysarkú nyolcas egyszerre kedvelt formája a himnusz-költészetnek, meg a magyar népdalnak, épp

¹⁹² HORVÁTH JÁNOS, *A középkori magyar vers ritmusa* (Berlin: Ludwig Voggenreiter Verlag, 1928).

ennél a formánál a legnehezebb szétválasztani a különböző ügyeket, a legnehezebb megpillantani az egyébként minden bizonnyal létező összefüggéseket.¹⁹³

Vagyis a Balassinál előforduló példák esetében megengedjük, hogy a Pirnát által kifejített összefüggés esetleg fennáll, de ezt az állítást nem tartjuk bizonyíthatónak. Az előző metrummal, a Balassi-strófával szemben most nem az a gondunk, hogy a metrum túlzottan egyedi, valójában csak Balassira és a Balassit utánzókra jellemző, hanem épp ellenkezőleg, az a probléma, hogy a Balassi által használt metrum túl széles körben elterjedt, és ennél fogva túlzottan tág jelentéskör, műfaji kötöttség társul hozzá. Az első példa túllontúl speciális, a második túllontúl általános.

Pirnát gondolatmenetében a középső példa, az általa Dobó Jakab-strófának nevezett a legbeszédesebb. Ez ugyanis ritka metrum mind Balassi előtt, mind Balassi után. Keveredni még így is keverednek a különböző ügyek, úgyhogy első lépésként fel kell sorolnunk az összes szóbjöhető példát, majd ki kell zárnunk a vizsgálatból néhány zavaró verscsoportot. A *Repertórium* adatai szerint 1600 előtt 49 db háromsarkú tizenkettes verset ismerünk. Ebből azonban azonnal érdemes levonni 18-at, mert Pesti Gábor 18 alkalommal éppen ilyen szótagszámmal írt *Értelme* címmel verses tanulságot egy-egy Ezópusz-mese után. Tudnivaló azonban, hogy Pesti Gábor nem szótagszámláló verseket írt, hanem félig szabadszótagszámú kétütemű verseket. Ezeknél nincsen megköve a sorok pontos szótagszáma, lehet éppen 12 is, és hogy 18 alkalommal éppen ennyi, annak semmi köze nincs az általunk vizsgált metrumhoz. Marad tehát összesen 31 db versünk. Ebből érdemes levonni további négyet, Bogáti Fazakas Miklós négy zsoltárparafrázisát, mert tudjuk, hogy Bogáti a 150 zsoltár fordítása közben tudatosan metrikai sokszínűsége törekedett, vagyis az ő esetében bizonyosan nincsen összefüggés a műfaj és a metrum között. Ha a megmaradt 27 verset táblázatba foglaljuk, három csoportot különíthetünk el. A sor elején a *Repertórium* RPHA-sorszámát tüntettük fel, ezt követően a szerző nevével, illetve a vers kezdősorával hivatkozunk az egyes darabokra:

- 341 *Ember, emlékezzél utolsó napodról*
- 480 *Halandó emberek, kik most jelen vagytok*
- 925 *Mikor a szent Dávid (51. psalmus)*
- 1127 *Szegedi Kis István: Ó, mint keseregnek most*
- 1134 *Ó, te meghaladó emberi nemzetség*
- 1265 *Siderius János: Sok nyomorúsággal embernek élete*
- 1346 *Szkhárosi Horvát András: Szükség keresztyénnek*
- 1459 *Valaki Krisztusnak vacsoráját veszed*

¹⁹³ PIRNÁT egy hosszabb lábjegyzet erejéig tudomást vesz a nyolcas forma nagyfokú gyakoriságáról (PIRNÁT, *Balassi...*, 34. sz. jegyzet). HORVÁTH Iván metrikai statisztikáira hivatkozva külön kitér az egyházi énekköltészet ilyen formáira és dallamaira (HORVÁTH, *Balassi költészete...*). Mindezek ismeretében tartja Balassi négy-sarkú nyolcasait a beszédszituációval kimutathatóan összefüggésben lévőknek.

- 175 Balassi Bálint: *Bezzeg nagy bolondság...* (MKIK 46.)
 312 Balassi Bálint: *Édest keserűvel elegyítő gyermek* (MKIK 52.)
 456 Balassi Bálint: *Ha ki akar látni két eleven kutat* (MKIK 49.)
 488 Balassi Bálint: *Hallám egy ifjúnak minap* (MKIK 15.)
 578 Balassi Bálint: *Íme, az pelikán* (MKIK 22.)
 579 Balassi Bálint? Dobó Jakab?: *Íme, ez szívembe lövé egyik nyilát*
 726 Balassi Bálint: *Kérde egy barátom* (MKIK 45.)
 749 Balassi Bálint: *Kiáltok, csak bolygok* (Célia 5b.)
 890 Balassi Bálint: *Mennyei seregek* (148. psalmus)
 902 Balassi Bálint: *Méznél édesb szép szók* (MKIK 34.)
 3020 Dobó Jakab?: *Már szintén az idő vala kinyílásban*
- 236 Rimay János: *Cupido, ne nyilad...* (BK 11.)
 248 Rimay János: *Delos szigetéből...* (*Epicédium* 5.)
 711 Rimay János: *Katonák hadnagya*
 728 Rimay János: *Kérddhedd, e koporsót* (*Epicédium* 6.)
 917 Rimay János: *Mi lelt, azt kérddhetéd* (BK 4.)
 1050 Rimay János: *Ne csodáld szívemet* (BK 2.)
 1168 Rimay János: *Pallás nem nyughaték* (*Epicédium* 4.)
 3003 Rimay János: *Kedvező szemmeddel nézz, szent Isten reám*

A legelső csoport vegyes, három kivétellel ismeretlen szerzők műveiből áll. Jól megfigyelhető, hogy a versek között sok a halottas ének. Valószínűleg valamilyen közismert, ehhez a műfajhoz kötődő dallam köti össze a csoport legtöbb versét. Így annak ellenére, hogy különböző szerzők műveit soroltuk fel, határozottan kiolvasható a tematikai, műfaji rokonság.

A második csoportban Balassi Bálint ilyen formájú verseit láthatjuk, ideértve a Dobó Jakabnak tulajdonított verset, nótajelzést is, mert ezeknél sem teljesen kizárható Balassi szerzősége. Ha csak a kezdősorokat olvassuk is, világos a megszólító jelleg. Ezek a versek rendre a *certamen*, *dialogus* műfaja köré csoportosíthatóak. Pirnát Antal a *Maga kezével írt* könyvben szereplő négy énekről a következőket írja: „A »Dobó Jakab-strófa« ebben a kontextusban határozott műfaji affinitást mutat. A kötetkompozícióban egymástól nem túlságosan távol elhelyezkedő négy vers közül az első (a kódex 45. verse)¹⁹⁴ cím gyanánt a *Dialogus* műfajmegjelölést viseli. A következő, *Az Dobó Jakab éneke [...]* ellen szerzett ének,¹⁹⁵ címének és záróstrófájának tanúsága szerint egy költői certamen egyik fele. A kódex 49. verse (*Ha ki akar látni két eleven kutat...*)¹⁹⁶ a beszédshituációt tekintve a 45. vers közeli rokona: ha azt a költő dialógusnak minősítette, ez ugyanolyan joggal drámai monológnak minősíthető. Az 52. vers

¹⁹⁴ RPHA 726. sz.

¹⁹⁵ RPHA 175. sz.

¹⁹⁶ RPHA 456. sz.

(Édest keserűvel elegítő gyermek...) ¹⁹⁷ ismét dialógus, ezúttal a költő és Cupido között. A dialógus-szituáció természetesen mind a négy énekben fikció. [...] A beszédsszituáció minden esetben lényeges meghatározó eleme a *genus dicendine*k. Amikor a hívő Istenéhez szól, *könyörgést* mond vagy *dicséretet*. A magasztos tárgy szükségképpen magasztos műfajt kíván, e műfajokban tehát a *genus sublime* használata kívánatos. A dialógus vagy vetélkedés műfaja – a műfaji meghatározás szempontjából alapvető fikció szerint – egyenrangú személyek között folyó beszélgetés. Ha a költő nem szolgákat vagy parasztokat jelenít meg, akkor ebben a beszédsszituációban természetesen a *genus mediocrét* kell használnia. ¹⁹⁸

Felsorolásunkban olyan Balassi-versek is szerepelnek, melyek nem a *Maga kezével írt könyv* második fejezetében, az úgynevezett Júlia-ciklusban foglalnak helyet. Ilyen például az R488-as jelzésű *Hallám egy ifjúnak minap éneklését...* kezdetű darab, mely a *Nagyciklus* első részének 15. verse. Ez a címe szerint is (*Ad apes*) a méhekhez szól, vagyis szintén dialógus, vagy drámai monológnak tekinthető. Hasonló a helyzet az R578-as jelzésű, a ciklusban 22. helyen szereplő *Íme, az pelikán az ő fiaiért...* kezdetű énekkel. Ezt Balassi (pontosabban a vers beszélője) egy pelikános násfa mellett küldte a szeretőjének. A költeményben a 2., 5. és 6. strófában is megszólítja a kedvesét, így ez is tekinthető beszélgetésnek. Kérdés azonban, hogy egyenrangú felek között folyik-e. Pirnát nézőpontjából nyilván nem, hiszen az udvari szerelem szabályai szerint a kedvesnek csakis a *genus sublime* használata jár. Számunkra azonban nincs különösebb tétje ennek a kérdésnek, hiszen nem azt akarjuk belátni, hogy a háromsarkú tizenkettes metrum egy adott stíluszsinthez tartozik, hanem azt, hogy egy jól körülhatárolható műfajhoz, vagy műfaji csoporthoz. Hasonlóképpen nem jelent problémát az sem, hogy ebben a verscsoportban előfordul szoltárparafraízis, vagy itt szerepel a *Nagyciklus* második részének nyitódarabja, az R902-es jelzésű *Méznél édesb szép szók, örvendetes csókok...* kezdetű ének, mely záróstrófái szerint leginkább a *könyörgés* műfajába helyezhető el. Nem az a célunk, hogy feszes megfelelést találjunk a beszédsszituációhoz, hanem hogy belássuk, az a₁₂a₁₂a₁₂-es metrum jól kivehetően párbeszédes darabok szokásos formája. És nem csupán Balassinál!

A harmadik csoportban ugyanezt láthatjuk Rimay 1600 előtt szerzett verseinek csoportjában. A Balassa-kódex Rimay-részének szerelmes versei közül háromnak is ez a versformája, mindháromszor már az énekek kezdősorából kiviláglik a megszólító jelleg. Ugyancsak ez mondható az *Epicedium* három itt szereplő darabjáról. A Balassi-verseknél elmondottak szerint nem látunk ellentmondást abban sem, hogy egy vitézi ének, illetve egy istenes vers is szerepel a csoportban. Határozott azonosság mutatkozik a mester és a tanítvány metrumhasználata között.

Vagyis két érdekes állítást tehetünk Pirnát Antal megfigyeléséből kiindulva. (1) A három említett példája közül a középső, a Dobó Jakab-strófa esetében határozott összefüggés mutatható ki *genus és modus* között. Jól elkülöníthető műfajcsoport köthető ritka metrumhoz. Ezt az összefüggést csupán egyetlen halottas ének dallama

¹⁹⁷ RPHA 312. sz.

¹⁹⁸ PIRNÁT, *Balassi...*, 23–24.

fedi, Balassi előtt egyáltalán nem, az ő életművében azonban határozottan, élesen megfigyelhető. (2) Rimay ebben a tekintetben szorosán követi mesterét.

A 17. századi költészet háromsarkú tizenketteseit össze kellene gyűjteni, mert ennek hiányában nem tudunk Balassi utóéletére, illetve a műfajcsoport és a metrum összefüggésére vonatkozóan érvényes állítást tenni. Az a gyanúnk azonban, hogy a felsorolás folytatható.

* * *

Balassi költészetének másságáról ejtettünk szót e dolgozat elején. Befejezésül azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy az érintett műfajok és metrumok használatát vizsgálva Balassi egyszerre volt *másmilyen* és *hasonló*. Annak függvényében láttunk különbözőségeket vagy azonosságokat, hogy hogyan tettük fel a kérdést. Pirnát Antal véleményét alaposabban mérlegre téve elutasítottuk azt a felvetést, hogy a *virágének* műfaját vagy metrumát tekintve szorosabban meghatározható kategória lenne. Még a Balassi-életműre vonatkoztatva sem láttuk igazolhatónak, hogy stíluszsinthez, műfajhoz vagy metrumhoz tudnánk kötni. Ennek fő akadály a terminus sokrétűsége. Nem bizonyos, hogy ugyanarról a dolgról beszélünk a Balassi előtti irodalomra gondolva, Balassi verseit vizsgálva, vagy a 17. század szerelmi költészetét szemlélve. Ugyancsak nehezítette a *genus* és *modus* közötti összefüggés feltárását az a Balassi által előbb átvett, majd általa át- és kialakított, végül széles körben elterjedt versforma, amely kizárólag a Balassi-életmű utolsó szakaszában tűnt homogén használatúnak.

A négysarkú nyolcas vizsgálatánál Balassi éppen hogy nem másnak, hanem a hagyományhoz igazodónak tűnt. *Genus* és *modus* összefüggésre itt azért nem bukkanhattunk, mert ez a hagyomány volt túlzottan szerteágazó. Sem a túl speciális Balassi-strófa, sem a túl általános 8-as nem volt alkalmas erre. Annál inkább alkalmasnak bizonyult a Dobó Jakab-strófa. Váratlan módon éppen ez a viszonylagosan ritka forma tette lehetővé, hogy jól körülhatárolható műfajt vizsgálhassunk. Láthattuk, hogy ez a versforma Balassi előtt ugyan létezett, de az előfordulások megszámlálhatóan kis csoportba gyűjthetőek. Balassi nem ezeknek az énekeknek a műfaji hagyományát folytatja. Ez a helyzet lehetővé teszi, hogy dolgozatunkat illő kérdéssel fejezhessük be:

Vajon létezett Balassi Bálint fellépése előtt magyarul a verses *dialogus* műfaj? Kötődött-e a latin nyelvű *dialogus* metrumhoz? Követte Balassi ezt a hagyományt, vagy ő teremtette meg?

Balassi Bálint verseinek kiemelt fontosságú kézírata a Balassa-kódex.¹⁹⁹ Lényegében csak innen ismerjük a költő szerelmes versciklusait, sok esetben egyes versek szövegeit is. Bár a kódexnek igen bonyolult szövegagyományja van, bizonyosan többszörös másolás útján jött létre, s közben folyamatosan bővült, változott, csonkult és átszerkesztődött, az életmű kiadásakor mégis kénytelenek vagyunk erre a viszonylag kései, a 17. század közepén keletkezett kézíratra támaszkodni, mert számos esetben a *codex unicus* szerepét tölti be, egyszerűen nincs a birtokunkban jobb forrás. Ez a kitüntetett szerep arra csábította a kutatókat, hogy a Balassa-kódex nyomán próbálják felvázolni a költő teljes életművét, a kódex Balassi-részének szerkezete alapján igyekeztek megalkotni a teljes korpusz struktúráját. A Balassi-kiadások verssorrendjének kialakításánál (a nyomtatott hagyományból ismert istenes énekektől most eltekintve) természetesen nem is választhatunk más elsődleges forrást, mint a kódexet, ám ez nem jelenti azt, hogy a kéziratot mindenben kritikátlanul követnünk kellene. Számolnunk kell ugyanis azzal, hogy a többszörös másolás során a kódex szerkezete akár erőteljesen is módosulhatott. Meg kell kísérelnünk, hogy rekonstruáljuk Balassi eredeti versgyűjteményét (pontosabban szólva: versgyűjteményeit!), és kikövetkeztessük, mit is tartalmazott a költő *Maga kezével írt könyve*. A szerzői autográf elnevezése a Balassa-kódex első oldaláról származik, ahol azt olvashatjuk, hogy a másolóknak ez volt a közvetlen forrása. Többszörös másolat esetén persze nem egészen világos, hogy ki fogalmazza meg ezt a mondatot: ez az ősmásoló véleménye-e, vagy egy későbbi másolóé. Az viszont teljesen egyértelmű, hogy a megjegyzés egy olyan versgyűjteményre vonatkozik, mely éppen itt kezdődik; az viszont egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy a gyűjtemény pontosan meddig is tart.

1944-ben Varjas Béla még úgy gondolta, hogy Balassi *Maga kezével írt könyve* a kódex 61-es sorszámú verséig, a *Vitézek, mi lehet...* kezdetű katonanéig tartott.²⁰⁰ Itt ugyanis a kódexben a 99. lapon egy prózai bejegyzés következik, mely Varjas véleménye szerint nem származhat magától Balassitól, hanem csak egy másoló számára érdekes információ, hogy miért nem következnek további versek. A pró-

¹⁹⁹ A tanulmány eredeti formájában Varjas Béla születésének 100. évfordulóján hangzott el az MTA Irodalomtudományi Intézete által rendezett konferencián, 2011. január 12-én, *Leszakadt a kabátom akasztója* címmel. STOLL Béla, *Bibliográfia*, 76. sz.; kiad. KÖSZEGHY-VADAI, *Balassa-kódex*.

²⁰⁰ VARJAS, *Balassa-kódex*, XX. Varjas 1944-es elképzeléséhez tér vissza Kőszeghy Péter, amikor alapos filológiai elemzés után felvázolja a kódex keletkezéstörténetét: Kőszeghy, *Magyar Amphión*, 162–184. Véleménye szerint Balassi maga kezével írt könyve 1589 nyarán a 61. versig tartott, és a kéziratot ebben az állapotában másolta le egy ősmásoló. A kódex további darabjai szerinte már nem közvetlenül a *Maga kezével írt könyvből* származnak, ezeket csak utólag jegyezte fel valaki a gyűjtemény végére (vagy az ősmásoló, vagy egy későbbi kéz), Kőszeghy ennek ellenére a 71–75. számú verseket is a versciklus részének tekinti.

zai bejegyzés sajnálatos módon csonka, szinte lehetetlen megítélni, hogy valóban pusztán technikai jellegű-e. Az ezt követő kétlapnyi üresen hagyott hely megengedi azt az elképzelést is, hogy a megjegyzés egy hosszabb gondolatsor eleje. Varjasnak annyiban feltétlenül igaza van, hogy bármilyen prózai szöveget képzelünk is ide, a 61. vers után a kódexben érzékelhető törés van. A kérdés csupán az, hogy ezt vajon mi okozza. Csak a versgyűjtemény szerkezete zökken meg, tehát a másolási folyamat során lépett fel valamilyen hiba (*lacuna, interpolatio, contaminatio*), vagy ahogyan Varjas gondolta, a szerzői kézirat ért véget?

A „nagy crux” problémája még ennél is jóval bonyolultabb.²⁰¹ Elsőként Klaniczay Tibor kísérelte meg a 99. oldal prózai megjegyzését követő lapokra *le nem másolt* istenes énekek azonosítását,²⁰² és a nevezetes „fésűs egyesítés” után a „nagy crux” kérdése ezzel jórészt megoldottnak is tűnt. Az általa meghatározott kilenc istenes ének kiiktatásával pedig a kódexben szereplő 75-ös verssorozat hirtelen 66 darabból állóvá változott. Ezen a ponton fogalmazódott meg az úgynevezett Gerézdi–Klaniczay-sejtés, mely egy 3×33+1 versből álló szuperkompozíció tervét vázolta fel.²⁰³

Varjas Béla nem fogadta el ezt a sejtést. Balassi versciklusairól írott tanulmányában amellet érvelt, hogy a kódexben semmi nyoma sincs egy százás kompozíciónak.²⁰⁴ Vitába szállt Horváth Iván eszményítő Balassi-kiadásának koncepciójával,²⁰⁵ és saját véleménye jól összefoglalható könyvének egyik fejezetcímével: *Száz, vagy hatvanhat?*²⁰⁶ Varjas tehát elmozdult korábbi álláspontjáról, már nem a 61. vers után húzta meg a *Maga kezével írt könyv* határát, hanem a 66. ének után (ez eredetileg a kódex 75. számú verse). Ezt a 66 versből álló gyűjteményt nevezte a továbbiakban *Nagyciklus*-nak. Részletes szerkezeti elemzésében bemutatta, hogy a költő házassága előtt szerzett énekei, illetve a Júlia-ciklus és az ezt követő, a költő kibujdosásáig szerzett énekei jól értelmezhető történeté olvashatóak. Varjas *Nagyciklusa* lényegében a Klaniczay Tibortól származó lírai önéletrajz-koncepciónak feleltethető meg.²⁰⁷

Nos, a kérdés tehát az: 100 vagy 66? A Gerézdi–Klaniczay-sejtést, vagyis a dantei mintát követő 3×33+1-es cikluskompozíció felvázolt, de részleteiben egyáltalán nem kidolgozott ötletét Horváth Iván vette védelmébe, s a számszimbolikus szerkesztés alapgondolatán túlmenően Balassi-könyvében egyéb érvekkel is megtámogatta.²⁰⁸

²⁰¹ Jelen tanulmányban nem térünk ki sem az „ösmásoló” kilétének problematikájára, sem a „nagy crux” kérdésére; ezekre kötetünkben eddig többször visszatértünk.

²⁰² KLANICZAY, „Hozzászólás...”

²⁰³ GERÉZDI–KLANICZAY, „Balassi Bálint”.

²⁰⁴ VARJAS Béla, „Balassi *Nagyciklusa*”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 80 (1976): 585–612.

²⁰⁵ HORVÁTH Iván, „Az eszményi Balassi-kiadás koncepciója”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 80 (1976): 613–631.

²⁰⁶ VARJAS Béla, „*Száz, vagy hatvanhat?*” in Uő, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 309–317.

²⁰⁷ KLANICZAY Tibor, „A szerelem költője” in Uő, *Reneszánsz és barokk* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961), 183–295.

²⁰⁸ HORVÁTH, *Balassi költészete...*, 11–64. Később megfogalmazta a 3×33+1-es elképzelés módosított változatát is: HORVÁTH, „Az eszményítő...”

Gondolatmenetének alapvető újdonsága nem is a versgyűjtemények számszimbolikus megkomponáltsága, hanem elsősorban az, hogy a költő verseinek sorrendje fontos számunkra. Azt javasolja, hogy az egyébként is bizonytalan kronológiai sorrend, vagy önkényes műfaji vagy tematikus csoportosítás helyett a költő által létrehozott rendet, a cikluskompozíciót kövessük a kiadásokban. Korábban Szilády Áron és Dézsi Lajos nagyon természetes módon, az *ad fontes* elvéhez igazodva ragaszkodott a kódexből kiolvasható vesszorrendhez.²⁰⁹ Eckhardt Sándor kritikai kiadása,²¹⁰ majd az ezt követő gyűjteményes kiadások azonban letértek erről az útról, mert a kritikai kiadások szabályzata előírta, hogy tudományos kiadásokban a versek időrendjét kell követni. Horváth Iván javaslatának lényege, hogy a merev (és Balassi esetében lényegében hipotetikus) kronológia követése helyett érdemes visszatérni a cikluselvű kiadásokhoz.

Ennek a gondolatnak a ciklusok retorikai, poétikai vizsgálata mellett van egy nagyon egyszerű támasztéka, tudniillik a versek számozott volta. Horváth Iván ugyan könyvében apróságnak nevezi, valójában rendkívül fontos megfigyelés, hogy Balassi verscímeinek gyakorta szerves része a sorszám.²¹¹ Ezek nélkül sután hatnak a címek élén álló *kit, kiben, melyben* vonatkozó névmások. Ha a sorszámokat a címek részének tekintjük, akkor azonnal szintaktikailag helyes mondatokat kapunk. Ez azt bizonyítja, hogy a Balassa-kódexben található sorszámok nem a másolóktól származnak, hanem magától Balassitól. Vagyis maga a költő rögzítette verseinek sorrendjét!

A versek számozásának vizsgálatánál azonban nem árt nagyon óvatosan eljárni, hiszen bizonyos, hogy a kódexben következetlenségek vannak. A költő házasságáig szerzett versei ugyan számozva vannak, de ezt egy prózai megjegyzés követi, miszerint a verseknek *kettő hija*. A Júlia-ciklusból szintén hiányzik egy vers, ennek azonban van sorszáma. A „nagy crux”-nál olyan istenes versek viselnek sorszámot, melyeket Klaniczay *Hozzászólása* óta nem tekintünk a ciklus részének. A kódex 71. verse után a *Török bejtek* megint számozatlanul következnek. A Céliciklus sem problémamentes. Következetes futó számozása van, de ezt olykor számozatlan kis versek szakítják meg. A *Friss szép fejér póka*... kezdetéről pedig nem is lehet eldönteni, hogy az utolsó Célia-vers mellékdarabja-e, vagy a ciklus végén álló, számozatlan költemény.

Ráadásul szinte biztos, hogy a Balassi-féle „öskódex” számozását a másolók megváltoztatták! Csak az ő számlájukra írhatjuk a „nagy crux” istenes verseinek folytatólagos beszámozását. Vagyis az ezután következő öt verset, melyet a cikluselvű kiadások 62–66. sorszámok alatt szoktak közölni, a másolók látták el 71-től 75-ig futó sorszámokkal. Ha megengedjük, hogy ebben az esetben a másolók önkényesen módosítottak a forrásukban található számozáson (számozatlan költeményeket beszámoztak és számozott költemények sorszámait megváltoztatták), akkor felmerülhet

²⁰⁹ BALASSA, *Költeményei*; ill. BALASSA, *Minden munkái*.

²¹⁰ BALASSI, *Összes művei* 1.

²¹¹ HORVÁTH Iván, *Balassi költészete*..., 15–16.

az az eshetőség is, hogy a *Nagycikluson* végigfutó, egységesnek tűnő számozás mégsem a költő szándékát tükrözi.

A kódexből kiolvasható számozást bizonyosan nem vehetjük készpénznek. Belátható, hogy Balassi bizonyos verseit beszámozta, de nem teljesen világos, hogy milyen módon. Például feltehetjük a kérdést, hogy a házassága után keletkezett, második 33-as gyűjtemény vajon tényleg a 34-es sorszámmal kezdődött-e Balassi *Maga kezével írt* könyvében, vagy a *Méznél édesb szép szók...* fölött esetleg az egyes sorszám szerepelt. Maga Balassi számozta folyamatosan a *Nagyciklust*, vagy ez csupán a kódex másolóinak mechanikus eljárása? Ez már azért sem mellékes kérdés, mert ha az istenes énekek csoportját el akarjuk helyezni a szerelmes versek előtt (ahogyan Horváth Iván először gondolta), vagy ad absurdum a két szerelmes ciklus között, akkor ezt a sorszámozás jelenlegi formájában nem teszi lehetővé. Ha az istenes énekeket a szerelmes versek végén helyezzük el (ahogyan a Kőszeghy–Szabó-féle kötetekben van), akkor számozásukat a Gerézdi–Klanciczay-sejtés szerint 67-tel kellene kezdeni.

Ám valószínűleg nincs a *Nagycikluson* végigfutó folyamatos számozás. Erre utal például a következő megfigyelés: a Balassa-kódexben a versek élén betűvel kiírt sorszámnevek szerepelnek. Az első 33 ének sorszámai általában magyar nyelvűek, a 12., 14., 24., 25–26. és 29. versnek azonban latin sorszáma van. Ehhez igazodóan itt az argumentumok is latin nyelvűek. Például:

11. *Tizenegyedik*, borivóknak való...
12. *Decima Secunda*, eiusdem generis...
13. *Tizenharmadik*, kit egy szép leány nevével szerzett...

A Júlia-ciklusban is sokszor találunk latin nyelvű argumentumot, ám a sorszámozás érdekes módon itt *mindig* magyar nyelvű. Rimay is valami hasonlót mond: tervezett Balassi-kiadásához írott előszavában azt állítja, hogy a Júlia-verseknek latin argumentumocskái voltak, a költő „egyeledett állapotul való *elvegyült énekeinek*” pedig magyar argumentumocskái.²¹² Ennek a sorszámozás szórványos latinsága (az első 33 versnél), illetve vegytiszta magyarsága (a Júlia-verseknél) látványosan ellentmond. A Júlia-ciklust követő nyolc költeménynél is azt figyelhetjük meg (a sorszámok és címek tételes felsorolását lásd később), hogy *mindig* magyar nyelvű sorszámot viselnek, függetlenül attól, hogy a rákövetkező argumentum magyar nyelvű-e, vagy latin. A *lectio difficilior* elve alapján azt mondhatjuk, hogy az első 33 sorszámozása szerzői, a második 33 versé pedig nem. Hihetőbb, hogy a gyakori latin argumentumok ellenére mindvégig magyarul futó számozás banalizáció (*lectio facillior*), egyvégtében haladó másolói munka. Ezzel persze nem azt akarjuk mondani, hogy a Júlia-ciklus nem volt beszámozva, hanem azt, hogy a másolók valamiért átszámozták. Ugyanígy jártak el

²¹² RIMAY János, [Előszó] = RIMAY, *Írásai*, 48–53.

a „nagy crux” istenes énekeinél is, folyamatosan érvényesítettek egy szinte az egész anyagon végigfutó számozást.

Ha a fenti megfigyelést elfogadjuk, és a Júlia-ciklus verseit 1-től kezdődően számozzuk, akkor azonnal megszűnik az a probléma, hogy mit kezdjünk a költő házassága előtti verseiből hiányzó két darabbal. Ezek a folyamatos számozásnál beilleszthetetlenek voltak. Az újrakezdődő számozásnál egyszerűen hozzágondolhatjuk őket a megfelelő ciklushoz, legfeljebb az a bizonyos 33-as szám tűnik el, és lesz belőle 35.

Nézzük meg most azokat a bizonyos argumentumokat, melyek a *kit, kiben, melyben* vonatkozó névmásokkal kezdődnek. Azt mondhatjuk, hogy az ilyen argumentum ciklusbeli beszerkesztettségre utal. A vers címében, megnevezésében benne van, hogy a költemény egy számozott sorozat egy bizonyos láncszeme. Olyan ez, mintha húznánk egy számegeyenest, és minden számhoz odakötnénk egy verset. A vonal jelképezi a ciklus epikus gerincét, az egyes versek az epizódok. Vagy még inkább olyan ez, mint egy ruhatári fogas. Bizonyos versek, mint a kabátok, akasztóval lógnak a fogason, szép sorban egymás után. Más versek viszont csak a fogas alá vannak dobva, mint egy bőrönd vagy kalap. A fogason lógó darabok szigorúan kötve vannak a ciklushoz, a bőröndök és kalapok nincsenek, bár kétségtelenül ezek is egy-egy ruhatári szám alatt helyezkednek el.

Nos, az első 33 vers esetében eleinte nemigen van vonatkozó névmással kezdődő argumentum, csak a 9. verstől kezdve bukkannak fel, de aztán egyre gyakoribbá válnak. A Júlia-ciklusban az ilyen sorszámra utaló vonatkozó névmás már rendkívül gyakori. A Célia-ciklusban pedig egészen egyszerűen szabállyá válik, minden Célia-ének címe ilyen. Vagyis azt tapasztalhatjuk, hogy a Balassi-életmű egészében (pontosabban szólva a Balassa-kódex lejegyzési sorrendjében haladva) az ilyen argumentumok száma folyamatosan nő. Azt várhatnánk tehát, hogy a kései versek esetében ritkán fogunk fogas alatti bőrönddel találkozni. De nem így van! A fogas csak a Júlia-ciklus végéig, annak 25. verséig, vagyis a kódex számozása szerinti 58. versig tart. Ezt követően először azt olvashatjuk, hogy *Ez az Juliáról szerzett énekeknek a vége*; majd pedig a következő vers fölött azt, hogy *59. Következik más. Zsófi nevére. A Következik más* kifejezés nemcsak meglepő, de egyenesen ellentmond a sorszámzásnak. És így folytatódik tovább is. Az 59. verstől kezdődően egészen a 66-ig *egyetlenegyszer sem* fordul elő vonatkozó névmás a címben.

59. <i>Ötvenkilencedik,</i>	Következik más. Zsófi nevére
60. <i>Hatvanodik,</i>	Bécsi Zsuzsannáról s Annamáriáról szerzette
61. <i>Hatvanegyedik,</i>	Egy katonaének. In laudem confinium
62. <i>Hatvankettődik,</i>	Egy könyörgés, új
63. <i>Hatvanharmadik,</i>	Psalmi 27. translatio ungarico...
64. <i>Hetvenegyedik,</i>	Amatorum carmen. De virgine Margareta
63. <i>Hetvinkettődik,</i>	Colloquium octo viatorum...
64. <i>Hetvenharmadik</i>	Animum ingratitude...
65. <i>Hetvennegyedik</i>	Zarándokoknak vagy bujdosóknak való ének
66. <i>Hetvenötödik</i>	Valedicit patriae, amicis...

Miközben azt tapasztaltuk, hogy az életműben a vonatkozó névmásos cím egyre gyakoribb, azt vehetjük észre, hogy a Júlia-ciklus végén ez a tendencia megtörik. Egészen egyszerűen azt mondhatjuk, hogy ezeknek a verseknek eredetileg nem volt sorszámuk, és nincsenek a ciklusba beszerkesztve. (Korábbi megfigyelésünket alátámasztandó, a vastagítással jelölt latin argumentumok előtt is következetesen magyar sorszámnevek állnak, ami véleményünk szerint a másolók általi beszámolás következménye.)

Természetesen nem tagadjuk, hogy ezeket a verseket Balassi 1589 nyarán írta, közvetlenül a Júlia-ciklus befejezése után. Erről a költemények kolofonjai pontosan tájékoztatnak. (Mellesleg szólva éppen e kolofonok adnak újabb érvt a kezünkbe, tudniillik a Júlia-ciklus darabjainál sohasem találunk konkrét évszámot adó záróstrófát. Mintha a pontos datálás összefüggne a versek cikluson kívülségével!) Azt sem tagadjuk, hogy ezeket a verseket a költő lejegyezte a *Maga kezével írt könyvbe*, ráadásul pontosan a Júlia-ciklus utáni lapokra. Erről tanúskodik a Fanchali Jób-kódex,²¹³ melyben az inkriminált 58. és 59. vers éppen egymást követően van lemásolva, s közöttük ugyanúgy olvasható a Júlia-ciklus végét jelző mondat, illetve a *Következik más* megjegyzés. Ezek a költemények valóban egymás után állnak, de az egyik számozott, a másik nem; a Zsófi nevére szerzett ének a Júlia-ciklus zárását követően már számozatlan!²¹⁴

Ezen a ponton – úgy gondolom – fel kell adnunk a Gerézdi–Klaniczay-sejtést!

Érdemes egy pillanatra elidőzni a Balassa-kódex legelső szavánál is. A kézirat a *Keövetkeznek Balasi Balintnak keőlem keőlem fele Szerelmes enekj [...]* címet viseli. A kezdőszónak meglepő analógiája van, egybecseng az *Istenes énekek* talán meg sem jelent bécsi kiadásának címkezdetével.²¹⁵ Armando Nuzzo, aki felfedezte e kiadás második, firenzei példányát, a címadás kapcsán vetette fel, hogy a *Keövetkeznek Gyarmati Balassa Balintnak Istenes eneki* cím meglehetősen szokatlan egy

²¹³ STOLL, *Bibliográfia*, 4. sz., 17. Kiadása: BALASSI Bálint *Szép magyar komédiája*, in MIŠIANIK–ECKHARDT–KLANICZAY, *Fanchali Jób-kódex*, 139.

²¹⁴ Eckhardt Sándor a következő jegyzetet fűzi a Fanchali Jób-kódex „Következik mas” szavaihoz: „A [Balassa-]kódexben is ez áll »következik mas.« de a sorszámolás megszakítja a logikus sorrendet. Ebből az következik, hogy a számozás nem magától a költőtől ered.” (MIŠIANIK–ECKHARDT–KLANICZAY, *Fanchali Jób-kódex*, az 54. sz. jegyzetet követően.) Eckhardt Balassi verseinek kritikai kiadásában sem ragaszkodott a Balassa-kódex számozásához, így ez a megjegyzése 1959-ben még nem tűnt fontosnak. A Gerézdi–Klaniczay-sejtés megfogalmazása után azonban ez az észrevétel súlyos ellenérvvé változott, amit az eredeti sejtés hívei és a *Nagyciklus* pártján állók – úgy látszik – figyelmen kívül hagytak!

²¹⁵ Ezen a helyen jelzem, hogy a kérdésről szóló előadásom – *Mikor jelent meg Balassi Bálint Istenes énekének bécsi kiadása?* (Pécs, 1991. május) –, melyet a szakirodalom csak az elhangzottak alapján, ill. kéziratból idézett sokáig, húsz év késéssel végül megjelent, bár igen csak elbújtatva, ünnepi köszöntőnek szánt, ál-lexikoncikk formájában: „Krúda” = *Magyar művelődéstörténeti lexikon LX: Minden kor (ágyod térde – zsúpra, aggnő), a főszerkesztő Kőszeghy Péter hatvanadik születésnapjára*, szerk.: BARTÓK István, CSÖRSZ Rumen István, JANKOVICS József, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza (Budapest, reciti: 2011, továbbiakban VADAI, „Krúda”), 116–120.

nyomtatvány élén.²¹⁶ A kezdőszó szerinte arról tanúskodik, hogy a kiadvány egy kolligátum részét képezte. Erre vallana az is, hogy a kiadvány vegyes énekrészének élén is hasonló címlap áll: *Keövetkeznek Másoktól szerzett Istenes és aétatos énekes formán valo szerzett dichiretek és könyörgések*. Armando Nuzzo arra gondol, hogy a bécsi kiadás két jól elkülöníthető fasciculusra bomlik, és úgy van összerakva, mint egy kolligátum.²¹⁷ Az elgondolás ellen két erős érv is felhozható. Egyrészt a másoktól szerzett énekek az önálló belső címlap ellenére nem különálló fasciculus elején kezdődnek, hanem az F ívfűzet 5. levelén, így fizikailag nem különíthetők el a megelőző egységtől, nem tudjuk felbontani a „kolligátum”-ot. Másrészt a kiadvány első címlapján nyomdai impresszum található, mely feltünteti a kiadási helyet és évszámot. Ilyet pedig belső címlapon csak akkor találhatunk, ha a szóban forgó fasciculus önállóan is forgalomba került.²¹⁸ Kőszeghy Péter arra gondol, hogy a bécsi kiadás címlapját megelőzte egy előszó, és ez indokolná az ezt *követő* címadást, hiszen így a címlap immáron belső címlappá vált.²¹⁹ Ez a megoldás ugyan elkerüli első ellenérvünket, de a másodikat továbbra sem.

Mindkét kutató megemlíti, hogy a Balassa-kódex élén is hasonló címadással találkozunk, ám nem térnek ki ennek magyarázatára.²²⁰ Kőszeghy (véleményünk szerint helyesen) elzárkózik attól, hogy a Balassa-kódex és az *Istenes énekek* rendezetlen kiadásai között közvetlen hatást tételezzünk fel. Kétségtelen viszont, hogy a kódexben a Balassi-rész elején, a Júlia-ciklus elején és a Rimay-rész elején is a *Következnek...* címadással találkozunk, és a bécsi kiadásban is ilyen cím áll a Balassi–Rimay-rész, illetve a másoktól szerzett versek előtt. Ráadásul ez a formula a bécsi nyomdász, Ferenczffy Lőrinc más kiadványában is felbukkan. Kőszeghy rámutat, hogy Hajnal Mátyás *Szíves könyvecskéjénél* a nyomdász teljesen hasonló módon jár el, a belső címlapokon többször is előfordul a *Következnek...* szövegkezdet.²²¹

Ennél azonban bátran továbbmehetünk. A megfigyelést kiegészíthetjük azzal, hogy a név nélkül megjelent, de bizonyosan Ferenczffytól származó 1615-ös prágai

²¹⁶ Armando NUZZO, „Balassi népszerűsítésének kezdetei: a bécsi kiadás”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 96 (1992): 639–645.

²¹⁷ Armando NUZZO, kísérőtanulmány a hasonmás kiadáshoz in *Gyarmati Balassa Bálintnak Istenes éneke: Bécs, 1633*, kiad. KŐSZEGHY Péter, Bibliotheca Hungarica Antiqua 29 (Budapest, Balassi Kiadó, 1994, a továbbiakban NUZZO, Kísérőtanulmány), 14–15.

²¹⁸ Ilyen öt nyomdai egységből álló kolligátumkiadvány például: HELTAI Gáspár, *Cancionale* (Kölozsvár, Heltai, 1574, RMNy 351). Az *Istenes énekek* nyomtatott kiadásainak végén található prózai imádságok (*Isten eleibe felbocsátandó áhítatos imádságok, Via Jacobæa*) szintén önálló impresszumot viselnek címlapjukon. A rendezetlen kiadásokat követő rész Szenci Kertész Ábrahám nyomdájában valóban meg is jelent önállóan: Várad, 1652 (RMNy 2654).

²¹⁹ KŐSZEGHY Péter, „Balassi Bálint mitológiája, avagy az első költő”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 98 (1994, a továbbiakban KŐSZEGHY, *Balassi mitológiája...*): 695–705.

²²⁰ NUZZO, Kísérőtanulmány, 31, 20. jegyzet; KŐSZEGHY, *Balassi Bálint mitológiája...*, 704.

²²¹ KŐSZEGHY, *Balassi mitológiája...*, 703; [HAJNAL Mátyás], *Az Jézus szívét szerető szíveknek ájtatosságra szíves képekkel kiformaltatott [...] könyvecske*, Bécs, 1629 (RMNy 1422), hasonmását kiad. HOLL Béla, Bibliotheca Hungarica Antiqua 27 (Budapest: Balassi Kiadó, 1992).

imádságoskönyvnek öt olyan fejezete is van, mely önálló belső címlapon álló *Következnek...* formulával kezdődik.²²² A legutolsó fejezet címe például ez: *Következnek különb-különb féle istenes és áétatos dícséretek, hálaadások és könyörgések*. De az *Istenes énekek* kiadásainak példatárát is nyugodtan bővíthetjük. A rendezetlenekben a vegyes énekrész, illetve Pécseli Király Imre énekei kezdődnek hasonlóan, a rendezettekben a Rimay-rész előtt találkozunk ilyen megoldással. Nem mindig külön címlapon, de határozottan azonos szöveghelyzetben, több darabból álló, de mégis együvé tartozó verscsoportok élén. Nem gondolom, hogy ez ritkaságszámba menne. Abban egyeznek meg ezek az esetek, hogy mindannyiszor szerepel valami a szóban forgó verscsoport *előtt*.

Vajon mi állhatott az *Istenes énekek* bécsi kiadásában Balassi versei *előtt*, és mi szerepelhetett a Balassa-kódex első 33 verse *előtt*? Tartok tőle, hogy a válasz túl egyszerű – maga a címlap. Tudniillik a kódex legelső szava nem a címre, hanem az ezt követő versekre vonatkozik. De érthetjük a címet úgy is, hogy *itt következnek* az énekek. A *következnek* nemcsak azt jelenti, hogy a megelőző dolog után jönnek, hanem azt is, hogy olyan dolgok, amik egymás után jönnek. Ebben az értelemben használja a kódex 1610 körüli szerzője is: *Következnek Balassi Bálintnak kölem-kölemféle szerelmes éneki...*, *Következnek Rimai Jánosnak kölemb-külemb-fíle énekei...* Azt állítja mindkét cím, hogy egy verssorozat *itt következik*, vagyis a verscsoport *itt kezdődik*. Ha igazam van, és a *következnek* szó ilyenkor nem *rákövetkezést* jelent, hanem verscsoport *kezdését*, akkor még tovább léphetünk.

A Júlia-ciklus is ezekkel a szavakkal kezdődik. A 33. verset követő prózai megjegyzés első fele, hogy *Ezek az énekek, kiket gyermekségétől fogva házasságáig szerzett*, illetve hogy kettő hija, még az előző ciklus végére valók. De aztán azt olvashatjuk: *Mostan immár akik következnek, azokat jobb részre Juliáról szerzette*. A Júlia-ciklus vége után pedig megint *Következik más*. Vagyis azt gondolom, hogy Balassinak két számozott versciklusa foglalt helyet a *Maga kezével írt könyvében*, és ezt néhány számozatlan vers követte. Nemcsak az a bizonyos nyolc, hanem például a *Valahány török bejt* is. Ezt a két számozott ciklusból és további versekből álló együttest az 1610 körüli művelt szerkesztő egyetlen egységként kezelte, és ezzel párhuzamosan valamilyen egy másolók által önkényesen végrehajtott, a búcsúversig folyamatosan haladó átszámozás is megtörtént. Eredetileg azonban a kódex élén álló nyitómondat nem a Balassi-korpusz egészére, hanem csak az első 33 darabra vonatkozhatott. Abban vannak ugyanis *kölem-kölem féle* versek, azaz különféle nőkhöz, különféle időben, különféle nótára írott versek. Van közöttük a szerelmi tárgyú énekek mellett istenes és vitészségről való is. Ami pedig ez után következik, az homogénebb, hiszen *jórészt inkább mind Juliáról szerzette*. Vagyis a *kölem-kölem* csak a nyitó ciklus vegyes jellegére, a házassága előtt írt gyűjtemény heterogén voltára utal, nem pedig az életmű egészére.

²²² [FERENCZFFY Lőrinc], *Imádságos könyvecske magyar nyelven* (Prága, 1615, RMNy 1092).

Valami hasonlót mond Rimay is Balassi-kiadásához írott előszótervezetében, amikor mestere verseit három részre osztja.²²³ Az istenes énekek és a Júlia-versek mellett harmadikként *egyefeldett állapotra való, elvegyült énekeiről* emlékezik meg. Ha jól értem, ebbe a csoportba azok a világi versek kerültek, melyek nem tartoznak a Júlia-ciklushoz. Az *elvegyült* pedig nem 'elkeveredett' értelemben áll itt, hanem az *elvegy* ('elegyes, kevert, heterogén') jelentésben szerepel, s a Balassi házassága előtti verscsoportra vonatkozva éppen annyit tesz, hogy *kölem-kölem*.

Beláttuk, hogy a *Balassa-kódex* egységesnek tűnő nagystruktúráját, az egyébként is erőteljes emendációkkal előállítható 66-os *Nagyciklust* csupán a másolók számozási eljárásai következtében látjuk egységesnek. Ha van rá okunk, hogy kételkedjünk az 1-től 75-ig tartó verssorozat érintetlenségében – és úgy tűnik, hogy erre több okunk is van –, akkor nincs értelme ragaszkodni egy egyébként is hipotetikus, a kódex prózai megjegyzéseivel szemben álló, egyéb érvekkel is támadható elmélethez. Ha feladjuk a Gerézdi–Klaniczay-sejtést, egy sor gond szűnik meg egy csapásra:

(1) Nem kell megmagyaráznunk, hogy miért nincs Balassinak 33 istenes verse, és hogy ami pedig van, azt miért említi a kódex tíz versként, és miért találjuk meg ezt a verscsoportot így a rendezetlen nyomtatott kiadásokban.²²⁴

(2) Nem jelent gondot a *Valahány török bejt...*, sem amiatt, hogy többletként szerepelne, sem amiatt, hogy beékelődik a kódex 73. és 74. éneke (a cikluselvű kiadások 64. és 65. verse) közé.

(3) Nem jelent gondot a Célia-ciklus, mely ha csonkán is, de szintén szerepel a Balassa-kódexben, mégsem része a $3 \times 33 + 1$ -es kompozíciónak.

(4) Nem kell speciális esetként kezelnünk a *Saját kezű versfüzért*. Ez ugyan nincs benne a kódexben, s emiatt kirekeszhető lenne a kódex anyagának kompozíciójából, de nyilvánvalóan összefügg Balassi ciklusaival, összekötő kapocs a Júlia-ciklus és a Célia-ciklus között, s egy életműkiadásból véletlenül sem hagynánk ki.

Természetesen Gerézdi Rabán és Klaniczay Tibor is csak egy eltervezett, de valójában soha meg nem valósított nagystruktúráról beszélt. Horváth Iván is ezért nevezte a 3×33 -as rendet követő kiadást „eszményítő”-nek. A számszimbolikus szerkezethez az elmélet szerint Balassi csak 1589 nyaráig tartotta volna magát, a Júlia-szerelem kudarcát követően azonban letett róla.

Érdemes-e ragaszkodni ehhez, a költő által is feladott elképzeléshez? S ha a költőhöz hasonlóan mi is feladjuk, akkor érdemes-e csak félig meghátrálni? Hiszen a *Nagy-ciklus* elnevezés már nem a 3×33 -as rendet, hanem egy 2×33 versből álló sorozatot takar. Érdemes-e védelmezni a 2×33 -as ciklust? Korábban úgy véltem,²²⁵ hogy noha vannak megfontolandó ellenérvek, két mozzanat mégis erősen alátámasztja a *Nagy-*

²²³ RIMAY, *Összes művei*, 43.

²²⁴ KÓSZEGHY, „A Balassi-szöveg hagyomány...”

²²⁵ VADAI, „Hozzászólás a »Hozzászólás... « -hoz”, in *A szerelem költői: Konferencia Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján (Sárospatak, 2004. május 26–29.)*, szerk.: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza (Budapest: Universitas Kiadó, 2007, A továbbiakban: VADAI, „Hozzászólás...”): 143. (Kötetünkben megtalálhatók a tanulmány Vadai által időtállóan gondolt fejezetei. A szerk.)

ciklus létezését. Az egyik a verssorozat erős poétikai zárata. Az *Ó, én édes hazám...* kezdetű énekében a költő elszámol az életével és a költeményeivel is. Elégetésre ítéli a verseit, és ezzel a visszatekintő mozzanattal a búcsúvers kétségtelenül az *utolsó vers* pozícióját veszi fel. Záródarab. A másik erős érv pedig így hangzott: „A kódexben 1-től 75-ig számozva vannak a költemények, s ezt a számozást érvénytelennek tekinteni csak abban az esetben van jogunk, ha a számozást, a számozás kiegészítését, folytatását, vagy bizonyos versek átszámozását egy másoló rovására írjuk.”²²⁶ Nos, a fentebbiekben éppen azt láttuk be, hogy a másolók rovására írható egy sor számozásbéli torzítás. A búcsúversre vonatkozó első érv azonban valóban megfontolandó. Záródarab. De vajon mit zár? Megkomponált ciklust, vagy egy életszakaszt?

LUCRETIA HÁLÓJÁBAN. A SZÉPHISTÓRIA SZÖVEGHAGYOMÁNYÁRÓL ÉS SZERZŐJÉRŐL²²⁷

Az *Eurialus és Lucretia* szövegét Horváth Iván és Stoll Béla rendezte sajtó alá.²²⁸ A história forrásszövegeinek összefüggéseit a következő leszármazási rajzzal mutatják be (2. ábra).²²⁹

Az ábrán görög betűk jelölik a kikövetkeztetett elágazásokat. A fa gyökerét jelző nagy A betű a szerzői variáns, ez természetesen nem maradt ránk. A többi nagybetű a meglévő szövegvariánsokat képviseli. Mint látható, a sztemma lényegében kétágú.

A bal oldali szövegcsalád egy közös β ősrre vezethető vissza. Közvetlenül ehhez csatlakozik a K-val jelölt kolozsvári 1592-es kiadás (RMNy 693), valamint egy γ alcsalád tagjai: a D-vel jelölt, 1580-as évek végén megjelent debreceni kiadások (RMNy 594, 625) és az L-lel jelölt lőcsei kiadás (RMK I, 1592), mely a 17. század végére tehető. E csoport tagjai már a 19. században ismertek voltak. Szilády Áron Balassi-kiadásában²³⁰ a kolozsvári kiadást választotta alapszövegül, jegyzeteiben a két debreceni kiadás variánsait hozza, azzal az apró különbséggel, hogy a címlap nélküli D₂ kiadást tekinti korábbinak. Ma már tudjuk, hogy valójában D₁ a korábbi,

²²⁶ Uo.

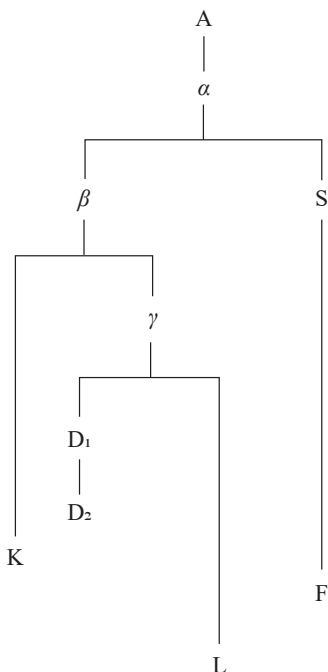
²²⁷ E fejezet megírására MÁTÉ Ágnes biztatott, sőt doktori dolgozata („*Most kiváltképpen két ifjú személynek szerencséjét éneklek*”: bevezetés az *Eurialus és Lucretia latin filológiájába*, PhD-értekezés, Szeged, 2011, kézirat) mellett akkor még megjelenésre váró tanulmányának („Az »Eurialus és Lucretia« széphistória latin forrása”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 120 [2016], 147–165) kéziratát is rendelkezésemre bocsátotta. Segítségét ezúton is köszönöm. Vö. MÁTÉ Ágnes, *Egy kora újkori sikerkönyv története, 15–16. századi szövegvariánsok és fordítások Eneas Silvius Piccolomini Historia de duobus amantibus című szerelmes regényéből* (Budapest: Reciti, 2018).

²²⁸ RMKT 16, 9, 403–461, jegyzetek: 580–593.

²²⁹ Uo. 581.

²³⁰ BALASSA, *Költeményei*, 171–234, jegyzetek: 335–351.

1587 körül jelenhetett meg Rudolf Hoffhalter műhelyében, D₂ pedig 1589 körül. Az igen kései, RMK-száma alapján 1700 körüli lőcsei kiadást erős átdolgozásai és a hibák nagy száma miatt Szilády szövegkritikailag értéktelennek minősíti, és ezzel tulajdonképpen máig teljesen egyet lehet érteni.

2. ábra: Stoll Béla ágrajza a széphistóriáról

A 19. században még egyáltalán nem voltak ismertek a sztemma jobb oldali ágán szereplő források. Az S-sel jelölt, talán Siczen, talán 1592-ben megjelent nyomtatványnak csak töredékei maradtak fenn (RMNy 704), Joannes Manlius műhelyében készült. Az OSZK-ban őrzött egyetlen ívtöredéket először Klaniczay Tibor említette 1959-ben, annak kapcsán, hogy az F-fel jelölt Fanchali Jób-kódex szövegével mutat szoros rokonságot, szerinte a kódex szövegét erről a kiadásról másolták.²³¹ Később S-nek további részei is előkerültek, a soproni városi levéltár naptárgyújteményének kötetstábláiból kiáztatott töredékeket Borsa Gedeon ismertette 1972-ben.²³² A Manlius-nyomtatvány további részei is azt igazolják, hogy S és F külön családot alkot. A nyomtatványnak azonban sem a nyomdahelye, sem a dátuma nem bizonyos. Manlius

²³¹ BALASSI Bálint *Szép magyar komédiája*, MIŠIANIK–ECKHARDT–KLANICZAY, *Fanchali Jób-kódex*, 18–19.

²³² BORSA Gedeon, „Nyomtatványok Manlius kötetstábláiban”, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* (1972), 188–190.

1592-ben több históriát is kiadott, rendre korábbi kolozsvári kiadásokat követve,²³³ és ekkor valóban Siczen működött. Ám a soproni töredékek egy 1604-es kalendárium kötetstáblájából kerültek elő, ami 1603-as nyomtatást tesz valószínűvé. Ez harmonizál a Fanchali Jób-kódex 1604-es másolási idejével. Ekkor azonban Manlius már nem Siczen, hanem Keresztúron nyomdászkodott. A bizonytalanság ellenére megtartom az RMKT 17, 10. jelölését, és ezt a kiadást továbbra is S-sel szerepeltetem.

A sztemmán A-val jelölt szerzői variáns leszármazottjaként fel kell tételeznünk egy olyan, α -val jelölt archetípust, mely a ránk maradt szövegforrások közös őse. Ennek létezését néhány olyan hiba igazolja, amely minden variánsban jelen van. Ilyen például a história hatodik sorában olvasható „*Ilyen országának*” kifejezés, mely az eredetiben minden bizonnyal „*Ilion országának*” alakban szerepelhetett.²³⁴ Mivel a mű keletkezése és legkorábbi ismert kiadásának megjelenése között nagyjából tízévnnyi különbség van, az ábrán szereplő források mellett további, mára már elveszett kéziratokat kell elgondolnunk. Erre mutat az a tény is, hogy Bogáti Fazakas Miklós nótajelzései α -tól eltérő, vélhetően korábbi alakban idézik a história első sorát. De α -t követően is meg kell engednünk, hogy további kéziratok, esetleg nyomtatványok is léteztek, a sztemma csupán a megőrződött szövegforrások egymáshoz való viszonyát ábrázolja, nem pedig a tényleges szövegtörténetet.

A kritikai kiadás a sztemma felvázolását egyetlen mondattal vezeti be: „Az ún. »közös hibák módszerét« alkalmazva a forrásokra, a következő szöveg-leszármazási fa adódott: [...]”.²³⁵ A Karl Lachmann nevéhez köthető szövegkritikai eljárást manapság divat leszólni,²³⁶ én azonban azt gondolom, hogy szigorú feltételek figyelembevételével mellett korrekt módon alkalmazható. Az egyik ilyen feltétel, hogy a szöveg hagyomány zárt, a *recensio clausa* esete áll fenn. Ilyenkor a sztemma mindig fa alakú, és csak elvétele fordulhatnak elő horizontális variánsok, olyan azonos hibák, melyek nem közös ősből származnak. Jelen esetben azonban nem ez a helyzet. A kiadás csak ennyit jegyez meg ezzel kapcsolatban: „Előfordul, hogy a másolók vagy szedők egymástól függetlenül rontottak ugyanarra. Ilyenkor horizontális variánsok keletkeznek: KD–SFL-lel szemben, illetőleg (ritkábban) KL–SFD-vel szemben.”²³⁷ Az első esetben ha K és D a helyes alakot őrzik, akkor γ , β és ennek folytán α is helyes, így

²³³ Névtelen, *Apollonius királyfi históriája* (első kiadás: Kolozsvár, 1591, RMNy 661/1); Bogáti Fazakas Miklós, *Ezvilági nagy sok zűrzavarról való ének* (RMNy 699); Decsi Gáspár: *Dávid király és Uriás históriája* (RMNy 700); Kozárvári Mátyás, *A régi magyaroknak első bejövésekről való história* (RMNy 702); Hunyadi Ferenc, *História a régi híres Trója városának tíz esztendőig való megszállásáról és veszedelméről* (RMNy 703).

²³⁴ A javítás lehet „*Ilion országnak*” is; attól függ, az Iliont két vagy három szótaggal ejtjük. Mi magunk az utóbbit tartjuk valószínűbbnek, ez esetben a második ‘á’ utólagos betoldás lehet. (A szerk.)

²³⁵ RMKT 16, 9, 581.

²³⁶ Bernard CERQUIGLINI, „A variáns dicsérete: A filológia kritikai története”, ford. KESZEG Anna in *Metafilológia I: Szöveg – variáns – kommentár*, szerk.: DÉRI Balázs, KELEMEN Pál, KRUPP József, TAMÁS Ábel, Filológia, 2 (Budapest, Ráció, 2011): 266.

²³⁷ RMKT 16, 9, 582.

csak a véletlennel tudjuk megmagyarázni S és L azonos hibáit; a fordított esetben pedig ha S, F és L a helyes, akkor α , β és γ megint csak helyesek, és így nem tudjuk megmagyarázni K és D azonos hibáit. A második esetben teljesen hasonló módon, ha K és L a helyes, az azonnal megszabja α , β és γ alakjait, így SF valamint D csak véletlenül tartalmazhatna közös hibát, illetve ha SFD hozná a helyes variánsokat, akkor K és L nem lehetne azonos módon hibás.

Mindez nem jelentene katasztrofális ellentmondást, ha a horizontális variánsok száma elenyésző lenne, a közös hibákról pedig beláthatnánk, hogy létrejöhetnek egymástól függetlenül is. Az RMKT jegyzeteiben ugyan nem szerepel konkrét számadat, de a lapalji *varia lecti*ók táblázatba foglalásával megállapítható, hogy összesen 64 horizontális variáns van, ami jóval több a kelletténél. A *Lucretia* széphistória 509 strófából áll, vagyis minden nyolcadik versszakra jut egy-egy horizontális variáns. És ezek gyakran nem tipikus tévesztések, mint a *nem–sem*, *ez–az*, *volna–vala*, hanem úgynevezett erős hibák, mint például a *jöve–mene* ellentétpár. Feltűnő szórendi eltérések is akadnak: *kell gondolnom énnékem – kell énnékem gondolnom*, vagy *magamra felvéstem – én magamra véstem*.²³⁸ Bármelyik változat is helyes, teljesen kizárt, hogy a hibás változat a két másik forrásban pusztán véletlenül lenne pontosan egyforma.

Márpedig ha ez így van, a horizontális variánsok nagy száma és a sztemmára nem illeszkedő erős közös hibák miatt ki kell mondanunk, hogy a *Lucretia* szöveghagyománya nem *zárt*, hanem *nyílt*, nem a *recensio clausa*, hanem a *recensio aperta* esete forog fenn. Ilyenkor a sztemmán V alakú összezáródások lehetnek; a szövegforrások keveredése, kontaminációja miatt a leszármazási ábra inkább hasonlít hálóhoz, mint fához.

Hogyan járjunk el nyílt szöveghagyományozódás esetén? Ebben a helyzetben a szövegkritika meglehetősen tanácstalan, a nemzetközi szakirodalom (pl. Martin Litchfield West textológiai tankönyve) is csak általános iránymutatást ad.²³⁹ Ennek leginkább az a lényege, hogy ha felismerjük, hogy egy kézirat hol az egyik, hol pedig a másik szövegcsaláddal mutat rokonságot, akkor joggal feltehető róla, hogy kevert szövegállapotú. Ám magukat a szövegcsaládokat éppen úgy alkotjuk meg, hogy közben a kéziratok közös hibáira támaszkodunk, beleértve ebbe a horizontális hibákat is. Ez pedig így ördögi kört alkot, hiszen olyan szövegeket is egy családba sorolhatunk, melyek közvetlenül nem is rokonok. Az úgynevezett „közös hibák módszere” eleve nem alkalmazható mechanikusan, ha kontaminált szöveg helyett állunk szemben. Zárt hagyomány esetén akár egyetlen erős, önállóan nem javítható hiba is bizonyíthatja két szöveg rokonságát. Nyílt hagyomány esetén azonban még nagyszámú közös hiba megléte sem perdöntő, hiszen akár mindegyik származhat külső forrásból.

A kontamináció azonban mégsem azonos a totális anarchiával! A másolási folyamatnak ilyenkor is vannak olyan logikai törvényszerűségei, amit esetenként kihasz-

²³⁸ Alakváltozatok: 1453 F L mene K D iöue – 1332 S L kel gondolnom ennekem K D kel énnékem gondolnom – 1373 F L magamra fel uezsem K D en magamra véstem.

²³⁹ Martin L. WEST, *Textual Criticism and Editorial Technique* (Stuttgart: Teubner, 1973). Magyar fordítása: Martin L. WEST, *Szövegkritika és szövegkiadás*, ford. BOLONYAI GÁBOR (Budapest: Typotex, 1999), 46–59.

nálhatunk. Általában ugyanis nem az a helyzet, hogy egy másoló két szövegforráshoz jutva véletlenszerűen hol az egyiket, hol pedig a másikat követi. Ez teljesen életszerűtlen volna. A *Lucretia* esetében a horizontális variánsok lényegében egyenletesen szóródnak szét az egész történetben. Valószínű, hogy eredetileg egy szövegpróba interlineáris glosszái voltak, és a másolás során így épültek be a szövegbe. Ez azért fontos megjegyzés, mert az ilyen glosszák mindig kiegészítő vagy javító szándékkal jönnek létre, vagyis az érintett szöveghely hiányát vagy értelmetlenségét próbálják kiküszöbölni. Az értelmetlen szöveghelyek a szemmán nem hatnak horizontálisan, mert nem minősülnek jobbításnak, a másoló pedig ilyenkor nem fog eltérni alapszövegétől, mert nincs rá oka. Minél értelmetlenebb egy variáns, annál kisebb a valószínűsége annak, hogy a másoló ezt a zavarosabbat választja.

Persze nem árt óvatosan eljárunk, mert nem mindig magától értetődő, hogy egy másoló számára mi tűnik értelmesnek és mi nem. Ezért a lehető legnyilvánvalóbb hibatípushoz fordulunk először, ez pedig a *lacuna*, vagyis a szöveghiány. Egy másoló nem fog saját alapforrásából kihúzni egy strófát pusztán azért, mert egy másik forrásban hiányt tapasztal. Számára annál jobb a szöveg, minél teljesebb.

Meglepő módon már a *lacunák* megfigyelésére szűkített textológiai ökölszabály rendet teremt a *Lucretia* ágrajzán. A siczi kiadásból és a Fanchali Jób-kódexből például hiányzik a történet 793–795. sora. Ez a közös hibák módszerétől függetlenül is biztos jele annak, hogy S és F rokonok, még akkor is, ha egyéb variánsok ennek ellentmondani látszanak. Hasonló a helyzet a szemma bal oldali ágán. K-ből, D-ből és L-ből is hiányoznak az 1414–1416. sorok, vagyis bármilyen vízszintes szövegkeveredés történt is, ők egyetlen szövegcsalád (β) tagjai. E családon belül γ leszármazottjaiban nincsenek meg a 607–609. sorok, vagyis ők még közelebbi rokonok. L ehhez képest még hiányosabb, innen a 784–794. sorok is kiestek. Érdekes módon már α átesett egy szövegcsokonkuláson, itt a történet nevezetes záró strófája tűnt el. Ez egyedül a kolozsvári kiadásban található meg, de erről a helyről később majd külön szólunk.

Ezen megfigyelések után bármilyen kontamináció lépett is fel a ránk maradt források között, biztosak lehetünk benne, hogy az RMKT leszármazási rajza *lényegében* helyes. Álláspontunk a kritikai kiadásétól csak annyiban tér el, hogy ezt nem a szövegvariánsokra, hanem a lacunákra támaszkodva látjuk igazoltnak. A variánsok ugyanis lehetnek horizontálisak, a lacunák azonban nem. Miután tehát visszajutottunk a kezdőpontra, és beláttuk, hogy a másolási folyamat valóban ezen az úton haladt, rátérhetünk az ábra finomítására.

Először is vegyük szemügyre a szemma jobb oldali ágát, melyet Klaniczay Tibor elgondolása szerint szokás megrajzolni, vagyis úgy, hogy az F kéziratot az S nyomtatványról másolták.²⁴⁰ A két forrás szövege valóban nagyon közel áll egymáshoz, ebből azonban nem következik, hogy F egyenes ági leszármazottja lenne a nyomtatványnak. Megeshet, hogy mindkét szövegforrás egyetlen közös ősről származik. Ez utóbbi esetet néhány olyan hely bizonyítja, ahol F jobb szöveget hoz. Megeshet,

²⁴⁰ BALASSI Bálint *Szép magyar komédiája*, 18–19.

hogy F önállóan javítja S nyomdahibáit, ahogyan Borsa Gedeon véli,²⁴¹ de az is lehet, hogy Fanchali Jób Jánosnak jobb forrása volt.

Az a bizonyos erotikus strófa, ahol Eurialus felemeli Lucretia ruháját (793–795. sor), egészen különös módon hiányzik a Fanchali Jób-kódexből. Fanchali Jób János ugyanis *üres helyet hagyott* a hiányzó résznek,²⁴² tehát valahonnan tudomása volt arról, hogy a szöveg ezen a helyen bővebb. Arra gondolhatnánk, hogy egy olyan kéziratról másolt, melyben ez a strófa még szerepelt, ám – nyilván erotikus tartalma miatt – szándékosan olvashatatlanná tették, mondjuk áthúzták vagy lefestették. Fanchali Jób János így láthatta, hogy szövege ezen a helyen csonka, és ezért úgy másolt, hogy később máshonnan majd pótolhassa. A helyzet azonban egy fokkal nehezebb. Tudniillik a kéziratban nem a megfelelő helyen maradt ki egy strófányi üres hely, hanem a 789. sor után, vagyis a kelletténél egy strófával korábban. Jób János tehát nem láthatta az áthúzott, olvashatatlanná tett szöveget, mert akkor jó helyen hagyott volna helyet. Vélhetően csak egy margináliát látott, mely jelezte, hogy a szövegnek híja vagyon, a széljegyzet azonban nem jelölte pontosan a hiány helyét (például azért nem, mert a margón haránt irányban jegyezték be). Ha ez így történt, akkor az erotikus strófa törlését és a szöveghiány jelzését két különböző kéziratban kell elképzelnünk. Nem teljesen lehetetlen, de nehézkes elképzelnünk, hogy a hiányt a nyomtatvány egyik példányának lapszélén jelezte volna valaki.²⁴³ Ezért érdemes feltételeznünk, hogy a Fanchali Jób-kódex nem közvetlenül a nyomtatványra megy vissza, hanem mindkettőn egy közös ősrre. Nevezzük ezt az őst – egyelőre kissé logikátlanul – k_2 -nek.

Miután a sztemma alapvonalait rögzítettük, nézzük meg a horizontális variánsok útvonalait. Az RMKT által feltüntetett szöveghelyek túlnyomó része KD–SFL típusú. A jegyzetek szerint ezekben az esetekben általában az SFL-csoport hozza a helyes alakot, így az a legvalószínűbb, hogy S és L között valamilyen másodlagos kapcsolat van. A löcsei kiadás alapszövege tehát túlnyomórészt γ -ból származik, de esetenként mégis S alakjaira *javít*. Vélhetően nem közvetlenül a siczi nyomtatványt használja, ezért őseül egy k_3 kéziratot tételezhetünk fel. L szövege kései és erősen átdolgozott, és fenti megfigyeléseink alapján az *eliminatio codicum mixtorum* elve miatt kizárható a további vizsgálatból. Ha kevert szöveghagyományú forrásnak minősítjük, akkor máris megszabadultunk a zavaró horizontális variánsok felétől.

A fennmaradó, még mindig nem kis számú horizontális variáns zöme olyan, ahol a kolozsvári kiadás helyes, általában a latin novella szövegével is igazolható alakot tartalmaz, a többi forrásban pedig közös hiba található. Ha elfogadjuk a sztemmát, akkor ez csakis úgy lehetséges, ha ezek a helyes alakok valahogyan elkerültek β -t és

²⁴¹ BORSZA Gedeon, „Nyomtatványok Manlius kötetstábláiban”, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* (1972), 188–190.

²⁴² *Fanchali Jób-kódex* (1595–1608), vö. *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, összeáll. STOLL, *Bibliográfia*, 4. sz., 256.

²⁴³ Honnan tudhatott volna a hiányról? Ha volt másik forrása, miért nem egészítette ki a szöveget? Egyszerre két hiányos szöveg lett volna, és az egyik alapján jelezte volna a másikban is a hiátust?

α -t is. Ilyen például a latin tulajdonnevek jelentős része. Ezeket K rendre helyesen hozza, a többi forrás pedig eltorzítja.²⁴⁴ A kritikai kiadás jegyzete szerint α szövegét a kolozsvári kiadásban utólag javították ki. De mi alapján? Nem valószínű, hogy a latin eredetit használták volna.

A kolozsvári kiadás más mozzanatokban is eltér a többitől. Például más a címe.²⁴⁵ Gondolhatnánk arra, hogy a kolozsvári kiadás önállóan alkot új címet, csak éppen az okát nem látjuk, hogy miért tér el bizonyítható ősetől, β -tól. Ennél talán még erősebb érv a história kétféle nótajelzése. A korábbi debreceni kiadásban (D₁): *Bánat, keserűség nótájára*; a kolozsvári kiadásban (K): *Időd szép virágát, termeted szépségét, szívem, miért hívvaszod...* A nótajelzés ugyan meglehetősen instabil része a szövegnek, könnyen megváltozik, gyakran teljesen eltűnik, olykor a szerzőtől függetlenül életet él. Ám jelen esetben gondolkodóba ejthet bennünket az *időd szép virága* kifejezés, mely határozottan latinból fordított szerkezetnek tűnik. A *flos aetatis* vagy *flos juventutis* közkeletű fordulata már az ókori latin költészetnek, és természetesen a humanista poéták is lépten-nyomon használják egyszerűen *fiatalság* jelentésben.²⁴⁶ A teljes sort nehéz lenne latinul rekonstruálni, túl sokféle szerkezet szöbe jöhet, annyi azonban valószínűnek tűnik, hogy ez nem egy eredeti magyar vers kezdősora, hanem

²⁴⁴ Például: 428 K Deiphobust F Delphibust γ Delphibeust – 1245 K L Ganimedes D Hayamedes S Hanymedes F Hanimades – 1393 K Perusiában F Petrusiumban γ Petrusiában – 1429 K Protesilaus F γ Pentasilaus

²⁴⁵ K *Eurialusnac és Lucretianac szép historiaia, melyben meg irattatic egymáshoz valo nagy szerelmec, mely szerelemből végre Lucretiánac következőc szörnyű halála.* – D F *Igen szep historia Sigmond Cyaszarnak Ideieben löt Dolog, Az nemes ket szemelyről, Euryalusrol es Lucrecyarol, es azoknac egy mashoz valo Szerelmekről, s- Lucretyanak halalarol, Euryalushöz valo szerelmek myatta mynt löt halala?* – L *Historia Edgy Evrialvs Nevü Iffuról, És Edgy Lucretia Nevü Aszszonyrol, Azoknak egymáshoz-való szerelmeknek indulattyáról, örömökről és szerentséjéről, végre Lucretiánac szerelme miatt való haláláról.*

²⁴⁶ Szamosközy István így emlékezik meg Dobó Jakab haláláról. „Jacobus, Francisci patruelis, Dominici filius Ungaricae iuuentutis princeps, qui alter bonorum erat heres, in primo aetatis flore interiit; dum infelix adolescens praecipit equo temere raptatur, moxque tergo excussus immoderatae exultationis poenas expendit.” SZAMOSKÖZY István *Történeti maradványai (1566–1603)*, kiad. SZILÁGYI Sándor, Monumenta Hungariae Historica – Magyar Történelmi Emlékek: Második Osztály, Írók, 21 (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1876): I, 208. – Szintén figyelemre méltó párhuzammal szolgál Petki János *Az Virtusnak és Voluptasnak egymással való vetekedések [...]* c. költeménye, l. RMKT 17, 1, 70. Már az incipitje is hasonló: „Ifjúság virágját ti kik viselitek...”, 20. strófája: „De mi bolondított ennyire meg téged,/Hogy nehéz dolgokkal elmédet terheled,/Üdődnek virágát arra mit emeled,/Hogy gondokban fogyasd ifjú kedves élted?”; a 63. pedig: „Noha most idődnek legszebbik virága,/Senki nem születik kétszer ez világra,/Elmúlik az idő, mint patak zúgása,/Gyönyörködjél tehát, míg vagy jobb korodban.” A kiemelt részek Petki forrásában, Silius Italicus *Punicájának* XV. könyvében is megvannak: „quis furor hic, non digne puer, consumere bello florem aevi? (33–35) – „Postquam conticuit finisque est addita dictis,/tum Virtus quasnam iuuenem florentibus [...]” (68–69). A magyar vers 1608-as keletkezési ideje miatt nem illeszhető be gondolatmenetünkbe.

latinból fordított ének kezdete. Ennélfogva hiteles szerzői szövegnek látszik, vagyis a kolozsvári kiadás már megint jobb, mint a többi.

És hát itt van a vers nevezetes kolofonja:

Mikoron írának másfélezer után hetvenhét esztendőben,
Aeneas Sylvius írásából szerzék ez éneket versekben,
Bodrog vize mellett, Patak városában, az úr gombos kertében.²⁴⁷

A záró strófa olyan adatokat sorol, melyeket tizenöt évvel a história keletkezése után már bajos lett volna hitelesen összeszedni. Közli Aeneas Sylvius nevét, a história szerzetési helyét és idejét, információja van még a pataki vár Bodrog-parti gombos kertjéről is. Mindez teljesen szerzőinek tűnik. Ha pedig az, akkor a kolozsvári kiadás újfent elkerüli valahogy a szemmán látható elődeit, α -t és β -t, ahol – ahogyan ezt már említettük – ez a strófa hiányzik.

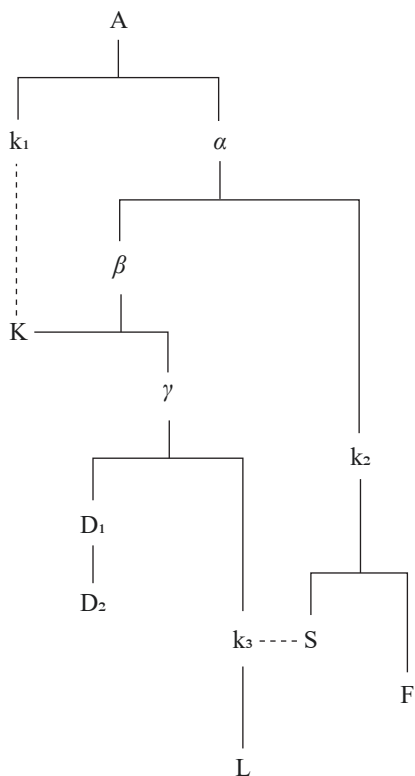
Egy kolofonstrófa eltűnése, lekopása egyáltalán nem ritka jelenség. A másoló vagy olvasó számára nem feltétlenül érdekes kísérőszöveg. A história nélküle is érthető, élvezhető, ezért a záró versszak hiánya egy adott forrásban önmagában nem szokatlan. Azt viszont valamivel körülményesebb elképzelni, hogy a kolofon a szemma mindkét fő ágán (γ -ban és az SF családban) is egymástól függetlenül tűnt el.

Nem pusztán a kolofon K-beli megléte indít arra, hogy a szemmán változtatást javasoljak, hanem a kolozsvári nyomtatvány több, egyszerre fennálló egyedi tulajdonsága. Az önálló cím, a szerzőinek tűnő nótajelzés és kolofon, K önálló helyes variánsai és a helyes alakú tulajdonnevek *együttesen* arról győznek meg, hogy újabb kontaminációs vonalat kell húznunk, mellyel a kolozsvári kiadást egy k_1 kézirat segítségével összeköthetjük a szerzői szöveggel.

Természetesen ez nem jelenti azt, hogy A (a szerzői kézirat) és K között ne lennének közbeeső másolatok. A kolozsvári kiadás használhatott akár sokadlagos kéziratos forrást is. A lényeg az, hogy miközben alapszövegét a közös hibák tanúsága szerint β -ból meríti, *külső* forrásra támaszkodva mégis képes bizonyos pontokon javítani rajta.

Ezzel a lépéssel szinte az összes problémás helyet felszámoltuk. A 64 horizontális variánsból már csak 8 további maradt. Ezek már mind gyenge hibák, például ékezetek nélküli szöveg téves értelmezései (pl. *hazám–házam*), vagy gyakran felcserélődő szavak (pl. *az–ez, jerünk–menjünk*). Ha nagyon nem szeretjük a horizontális eltéréseket, szóba jöhetne még egy útvonal, K-t és L-et is összeköthetnénk egy szaggatott vonallal, de ez nem sokat változtatna az összképen. L szerepe egyébként is sokadlagos, ez a kapcsolat pedig erős variánsokkal nem bizonyítható.

²⁴⁷ RMKT 16, 9, 461.

3. ábra: A széphistória módosított sztemmája

A módosított sztemma (3. ábra) azt mutatja, hogy a kolozsvári kiadás változatai némileg felértékelődnek, mivel K képes elkerülni α és β hibáit. Ez azonban nem történik meg gyakran, a vers szövegét a kolozsvári kiadó nem vette teljes revízió alá. A sztemma továbbra is kétágú maradt, a Fanchali Jób-kódex alapján szerencsésen felszámolhatjuk a bal oldali ág hibáit. A kritikai kiadás – ahol teheti – a latin eredeti alapján választ a variánsok közül, így főszövege lényegében nem kifogásolható. Ahol az új sztemma alapján kifogást emelhetünk, az a *varia lectiók* felsorolása. A bejelölt kontaminációs útvonalak miatt ugyanis nem áll jogunkban eltekinteni K önálló, egyedi alakjaitól, még olyankor sem, ha az összes forrás egyöntetűen tér el tőle. Az RMKT jegyzetében olvasható állásponttal szemben ez nem jelenti azt, hogy automatikusan megkaptuk volna a szerzői szöveget.²⁴⁸ Ezzel ugyanis csak α -ig jutunk vissza, K pedig alkalmasint képes kikerülni ezt a csomópontot.

A *Lucretia* szerzőségéről szóló gondolatmeneteknek kikerülhetetlen sarokpontja a széphistória kolofonja. Ez adja meg a keletkezési helyet és időt. Leginkább emiatt

²⁴⁸ RMKT 16, 9: 582.

volt fontos a sztemmát újrarajzolni. Egyetértek Kőszeghy Péterrel, aki a kolofont túl informatívnak tartja ahhoz, hogy a debreceni nyomdász leleményének tartsa. „Hogy Piccolomini műve a história forrása, azt leginkább a szerző tudhatta.”²⁴⁹ Az évszám is elfogadhatónak látszik, Balassi Bálint a bizonyosan 1579 előtt keletkezett *Chak Borbalaert* akrosztichonú énekét már a *Lucretia* nótájára írta, s a Krusith Ilonához szóló 1577-es éneke szintén erős Aeneas Sylvius-hatást mutat.²⁵⁰ Mindez azonban ellentmondott a kritikai kiadás sztemmájának.

A kolofon szerzői voltát leghatározottabban B. Kiss Attila és Szilasi László kérdőjelezte meg:

“Amennyiben a stemma helyes, véleményem szerint nem bizonyítható, hogy a kolofon szerzői szöveg [...]. Igaz, az ellenkezője sem. Ha azonban a kolofon szerzői szöveg, a stemma valószínűleg helytelen. A kolofon szerzői voltának bizonyításához át kellene rajzolni a stemmát. A stemma azonban (szerintem) helyes. A kolofon tehát (szerintem) nem volt része a szerzői szövegnek (nem ugyanaz az ember írta, mint a többit): betoldás.”²⁵¹

Tanulmányunk első fejezetében ezt az ellentmondást igyekeztünk eltüntetni. A *Lucretia* leszármazási rajza nem fa, hanem *háló*. A szaggatott vonalak mentén terjedő horizontális variánsok teszik lehetővé, hogy ne ütközzünk szövegkritikai ellentmondásokba. A textológia alapszabálya, hogy a hibák száma mindig növekszik. A kontaminációs útvonalakon azonban *javulhat* a szöveg. És legfőképp: elhárul az akadálya annak, hogy a kolofont idegen betoldásnak tekintsük. Szerintem olyan strófa ez, amelynek adataira joggal támaszkodhatunk a szerző személyének kiderítése közben.

Az *Eurialus és Lucretia* magyar fordítójának azonosítására tett kísérletek szövevényes történetet alkotnak, és nem nélkülözik a látványos vargabetűket sem.²⁵² Az alábbi áttekintés csak a legfontosabb csomópontokat igyekszik megragadni.

Az attribúciók sorát Szilády Áron nyitja meg. 1879-es Balassi-kiadásában az egyes versek, valamint a széphistória jegyzeteiben több mint hatvan esetben mutat rá Balassi-versek és a *Lucretia* história kifejezésbeli azonosságára, hasonló motívumra, feltűnő szövegszerű egyezésre. Felfigyel a szerelem hatalmát példázó ókori és mitológia alakok (Héraklész, Arisztotelész, Iaszón és Médeia, Ariadné és Thézeusz) szerepeltetésére, a női szépséget leíró részek (*szemöldök-ij, kláris színű ajak, mézzel folyó beszéd*) azonosságára, motivikus egyezésekre (*gyémántkereszt és gyűrű küldése*), valamint a versforma rokonságára. Számomra a legmeggyőzőbb a *Lucretia* 125. sora, és Balassi 40. éneke, az *Engemet régólta... 4.* strófája között fennálló párhuzam.

²⁴⁹ KŐSZEGHY, *Magyar Amphión*, 120.

²⁵⁰ Uo., 121.

²⁵¹ B. KISS Attila, SZILASI László, „Még egyszer a Pataki Névtelenről (történeti poétika és dekonstrukció, névtelenség és dialogicitás)”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 96 (1992), a továbbiakban: B. KISS–SZILASI, „Még egyszer...”, 646–676. Az idézett rész a 660. lapon található.

²⁵² A fejezet második felét elsősorban Kőszeghy Péter kétkötetes Balassi-monográfiájának az *Eurialus és Lucretia* széphistóriáról szóló részei inspirálták, vö. KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint: Magyar Alkibiadész*, (Budapest: Balassi Kiadó, 2008); Uő, *Magyar Amphión*.

A *Lucretiában* ez olvasható:

Mert az *titkon* való láng az ő *elméjét* sokkal inkább *égetné*²⁵³

Balassinál pedig:

Reád gyúlt szerelmem *titkon éget* engem keseredett *elmémben*²⁵⁴

Hogy a *szerelem tűz* módjára éget, az persze közhely, de hogy ez a tűz *titkos*, és egyúttal épp az *elmét égeti*, így egyszerre már-már túl feltűnő. Sziládyt idézem „a közös eszmék, hasonlatok, nyelvi és verselési sajátosságok, kifejezések párhuzamainak összevetése [...] engem arról győzött meg, hogy *Eurialus és Lucretia históriájának* is Balassa Bálint a szerzője”.²⁵⁵ A hasonlóságok számát tovább növelte Matirko Bertalan 1890-es tanulmánya. Az általa bemutatott, szintén meggyőző példák után így fogalmaz: „A rokonság kimutatásától a szerzőség végleges megállapításáig ugyan még nagy tere nyílik a kétkedésnek s irodalmi vitáknak, de akinek Szilády nézetét megdönteni szándékában áll, annak objectív bizonyítékokkal fel kell lépnie, s a ki ily bizonyítékok után akarna kutatni, az tán hamarabb Szilády nézetét megerősítő, mint azt valóban megingató okokra fog akadni.”²⁵⁶

Szilády álláspontja teljesen meginogni látszott, amikor Illéssy János 1895-ben közzétette Balassi Bálint addig ismeretlen hűségesküjét.²⁵⁷ Ebben a költő említést tesz arról is, hogy az előző évben Lengyelországban járt. Noha az eskü szövege nincsen datálva, Illéssy a királyi könyvek lejegyzésmódjából következtetve az iratot az 1578-as februári országgyűlés idejére teszi, és úgy véli, hogy Balassi az egész 1577-es esztendőt Lengyelországban töltötte. Ebből pedig nyilvánvalóan az következik, hogy ugyanebben az időben nem lehetett Patakon, ezért nem is írhatta ő a *Lucretiát*.

Illéssy elmélete már a következő évben követőre talált, Mitrovics Gyula az Aeneas Sylvius-novella feldolgozásairól értekezve mindenben helyeslőleg idézi őt.²⁵⁸ Tegyük gyorsan hozzá, hogy ekkor még nem voltak ismeretesek Balassi Bálint 1577 júliusában, szeptemberében és novemberében kelt, Balassi Andrásához szóló levelei. Ezeket először Erdélyi Pál közli 1899-ben.²⁵⁹ Napnál világosabb, hogy Balassi nem töltötte az 1577-es évet külföldön, a nyár közepén már Liptóújjvárról küld levelet.

Erdélyi azonban hiába tisztázza Balassi Lengyelországból való hazajövetelének idejét, ezt nem tekinti perdöntő érvnek a *Lucretia* szerzőségét illetően. Szerinte abban, hogy a levelek hallgatnak a költő pataki tartózkodásáról, a hallgatásban beszédes tanút lehetünk Szilády föltevése ellen, s nézete továbbra is meg van ingatva.²⁶⁰

²⁵³ RMKT 16, 9, 409. Vadai itt a Kolozsvárt, 1592-ben megjelent kiadás szövegét használja.

²⁵⁴ BALASSI, *Összes művei*, 99.

²⁵⁵ SZILÁDY Áron jegyzete, lásd BALASSA, *Költeményei*, 337.

²⁵⁶ Ifj. MATIRKO Bertalan, „Eurialus és Lucretia a magyar irodalomban”, *Egyetemes Philologiai Közöny*, 14 (1890), 644–660, 769–782. Az idézett hely a 658. lapon található.

²⁵⁷ ILLÉSSY János, „Két adat Balassa Bálint életrajzához”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 5 (1895), 190–195.

²⁵⁸ Ifj. MITROVICS Gyula, „Aeneas Sylvius »De duobus amantibus«-ának magyar átdolgozói”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 6 (1896), 13–67. A Pataki Névtelenről: 13–20.

²⁵⁹ ERDÉLYI Pál, „Balassa Bálint levelei”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 10 (1900): 385–402.

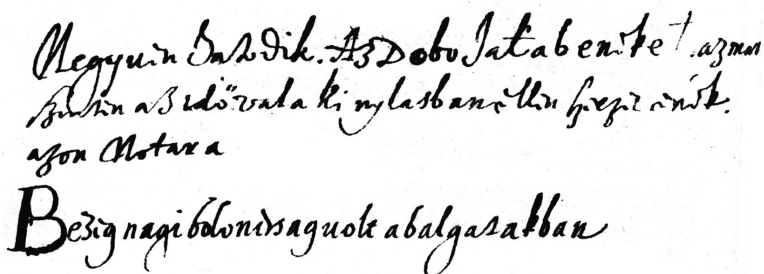
²⁶⁰ Uo., 402.

Ezek után érthető, hogy Gyulai Ágost miért marad meg Illéssy álláspontján, és miért írja Erdélyi könyvéről szóló ismertetésében, hogy „Szilády Á[ron] légvára Matirkó B[ertalan] erősítő érvei ellenére is összeomlott Illéssy János és Mitrovics Gyula fejtegetései nyomán”.²⁶¹ A Balassi szerzőségét cáfoló érvek közül hiányzik már a lengyelországi tartózkodást sejtető hűségeskü, megmaradt viszont, hogy Illéssy és Mitrovics szerint is igen feszült volt a viszony Balassi és a Dobók között, elképzelhetetlen tehát, hogy a költő huzamosabban a pataki várban vendégeskedett volna.

Harsányi István joggal veti fel, hogy cáfoló adatok hiányában ezek az elképzelések egyáltalán nem állnak meg.²⁶² Szilády attribúciója szerinte olyan erős, hogy az 1577-es levelek előkerülése után semmi okunk nincs kételkedni Balassi szerzőségében. Idézi Mészöly Gedeon és Horváth Cyrill véleményét, akik szintén ezen az állásponton vannak. Felhívja a figyelmet Eckhardt Balassi idegen mintáival foglalkozó tanulmányára is, melyről majd a későbbiekben ejtünk szót. Már-már úgy látszott, hogy visszabilen a mérleg Szilády álláspontja felé, és lekerül a kérdés a napirendről, amikor bekövetkezett a történet újabb fordulata

Négyesy László nevezetes hipotézise Dobó Jakab személyében kereste a novella magyar fordítóját.²⁶³ Ötlete két szövegre támaszkodott, a Balassa-kódex 46. énekére (*Bezzeg nagy bolondság volt az balgatagban*),²⁶⁴ illetve az *Eurialus és Lucretia* végén található Cupido-leírásra.²⁶⁵ A kódex Balassi-versének címfelirata a következő:

*Negyuen hatodik. Az Dobó Jakab eneke. az mar szinten az idő vala kinylasban ellen szerzet ének. azon Notara*²⁶⁶

Negyuen hatodik. Az Dobó Jakab eneke. az mar szinten az idő vala kinylasban ellen szerzet ének. azon Notara
Bezzeg nagy bolondsaguolt a balgatagban

1. kép: A Balassa-kódex 72. lapjának részlete

²⁶¹ GYULAI Ágost, „Balassa Bálint. 1551–1594, írta Erdélyi Pál, Budapest, 1900. A Magyar Történelmi Társulat kiadása. 251. l.” (könyvismertetés), *Egyetemes Philologiai Közlöny* 25 (1901): 312.

²⁶² HARSÁNYI István, „A pataki névtelen neve”, *Sárospataki Református Lapok* 12, 3–4 (1916): 25–27.

²⁶³ NÉGYESY László, „A Pataki Névtelen és Dobó Jakab”, *Irodalomtörténet* 5 (1916, a továbbiakban: NÉGYESY, „A Pataki Névtelen...”): 81–86.

²⁶⁴ KÖSZEGHY-VADAI, *Balassa-kódex*, 72–74. Az idézet a 72. lapon található.

²⁶⁵ 1474–1506. sor.

²⁶⁶ BALASSI, *Összes művei*, 111.

Négyesy az *eneke* szó utáni pontot vesszőre emendálja, leszögezve, hogy a 46. ének a Júlia-versek egyike, tehát bizonyosan Balassi szerzeménye, nem pedig Dobó Jakabé. Dézsi Lajos elutasítja ezt a javítást, és azzal érvel kiadásában, hogy a cím azt is jelentheti, hogy a költő írt Dobó Jakab számára egy verset.²⁶⁷ Ez igaz, de a pontot mégis javítani kell. Nem a rákövetkező kis *a* miatt, hiszen a harmadik sor is pont utáni kis *a*-val kezdődik, hanem amiatt, mert a kódex prózai bejegyzéséből tudjuk,²⁶⁸ hogy a verset a feleségétől való elválása, vagyis 1586 után szerezte, és ekkor Dobó Jakab már nem élt. Ha viszont elfogadjuk Négyesy javítását, akkor a cím azt állítja, hogy a 46. verset Dobó Jakab éneke ellen szereztek, és ennek a versnek volt a kezdősora: *Már szintén az idő vala kinyílásban*.

Eckhardt Sándor tovább bonyolítja a cím értelmezését, mert szerinte a kódex másolója az *eneke* szó után egy keresztet tett, mivel nem fért hozzá az incipithez, kihagyott egy sort a Dobó Jakab-ének kezdősora számára, s ide csak később toldotta be a *Már szintén az idő vala kinyílásban* szövegrészt. Ezért értelmetlen a kódex szövege.²⁶⁹ A nehézkes magyarázatot egyedül a kéziratban látható halvány kereszt támasztja alá. Szerintem semmi jele annak, hogy az incipit utólagos toldás lenne. A tinta színe nem mutat későbbi lejegyzésre, a második sor betűi pedig egyáltalán nincsenek összezúfólva, ahogy Eckhardt állítja. Egyedül az *az mar* rész zúfoltabb, aminek talán az az oka, hogy a kötés felőli lapszélre esik, és itt a szemközti oldal széle zavarta a másolót. A szóban forgó kereszt pedig egyszerűen tévedésből megkezdett, majd vízszintes vonalkával érvénytelenített betűszár.²⁷⁰

De ne vágjunk a dolgok elébe, térjünk vissza Négyesy eredeti gondolatmenetéhez. A 46. vers címe (vesszővel) egyáltalán nem értelmetlen. Világosan azt mondja, hogy ez egy ellen-vers, egy költői certamen egyik fele, a párdarabja pedig Dobó Jakab éneke, melynek a kezdősorát is megadja. Az *azon Notara* rész vonatkozhat a Dobó Jakab énekére is – az incipit megfelel a 3×12-es metrumnak –, de jelölheti a kódex megelőző versének dallamát is, hiszen a 45. vers (*Kérde egy barátom...*) ugyanilyen formájú, és a nótajelzése is azonos. Mivel a költemény ellenversnek íródott, a 46. vers tartalmából (Cupido gyermekként ábrázolását helyteleníti) következtethetünk Dobó Jakab énekének tartalmára. Ez pedig Négyesy szerint pontosan megfelel a *Lucretia* végén olvasható Cupido-leírásnak.

Innen már egyszerű az azonosítás. Dobó Jakab 1577-ben Sárospatakon lakott, Cupidóról való véleménye pedig azonosítható a *Lucretia* magyar szerzőjének véleményével. Négyesy ezért „A Pataki Névtelen neve” címmel jelentkezett be előadásra a Magyar Irodalomtörténeti Társaság felolvasóülésére, és csak előadásának napján jutott a birtokába annak a levéltári adatnak, hogy Dobó Jakab 1577-ben még csak 15 esztendő volt. Így már csak tétele visszavonásáról számolhatott be.

²⁶⁷ BALASSA, *Minden munkái* 2: 718.

²⁶⁸ *Balassa-kódex*, 57.

²⁶⁹ BALASSI, *Összes művei* 1: 231.

²⁷⁰ Lásd a *Balassa-kódex* hasonló kiadásában a szóban forgó helyére vonatkozó jegyzetet; KŐSZEGHY-VADAI, *Balassa-kódex*, 72.

Itt le is zárhatnánk a Dobó Jakab-ügyet, ha Horváth Iván 1982-es Balassi-könyve nem kezdeményez a tárgyban perújrafelvételt.²⁷¹ A gondolatmenet szellemes érveléssel helyezi a Bodrog-parti gombos kert két egymás melletti lugasába a Pataki Névtelent és Dobó Jakabot, hogy a 15 éves kor dacára kettőjük azonossága mellett törjön lándzsát.

Horváth Iván a 46. vers címében látható keresztre, Eckhardt nemrég vázolt, utólagos betoldást vélelmező gondolatára építette azt az elgondolását, hogy a kódex másolója a ma már csak töredékesen ismert *Íme, ez szívembe lövé egyik nyilát* első sorából tudhatta, hogy mi Dobó Jakab énekének teljes első sora. Abban nincs vita köztünk, hogy az *Íme, ez szívembe...* eredeti kezdősora éppen *Már szintén az idő...* lehetett. Ennek belátásához azonban nincs szükség Eckhardt betoldáselméletére, bőven elegendő annyit megállapítani, hogy azonos versformában (3 × 12), azonos témakörben (Cupido-leírás), de ellenkező állásponton lévő (Cupido gyermekként való ábrázolását helyeslő) költeményről van szó. A kódexben látható kereszt (ha mégsem áthúzott betűszár) lehet éppenséggel olyan hivatkozás is, mely a kódex egy másik pontjára utal. Ilyen *hiperhivatkozás* köti össze például a kódex 116. lapjának végét, a 158. lappal. A Zrínyi-szövegeket másoló 5. kéz #-tel jelöli, hogy máshol folytatja a munkát. Ha ránk maradt volna az *Íme, ez szívembe...* eleje, könnyen meglehet, hogy az élen ott találnánk a *hyperlink* kapcsolódási pontját, egy másik keresztet.

A gondolatmenet buktatója nem az, hogy sikerül-e azonosítanunk a *Már szintén az idő vala kinyílásban...* kezdetű éneket, hanem az, hogy ezt a verset ki írta! Itt is megáll ugyanis Dézsi észrevétele, hogy a *Dobó Jakab éneke* nem feltétlenül jelöl szerzőséget.²⁷² A Balassa-kódex 145–147. lapjain szereplő, csonkán kezdődő *Íme, ez szívembe lövé egyik nyilát...* idegen mintáját már Eckhardt Sándor kimutatta,²⁷³ a költemény Ovidius és Propertius elégiájának összekapcsolása, melybe még néhány további humanista epigramma emléke épül.²⁷⁴ Propertius elégiájának segítségével még a magyar vers elveszett elejének tartalma is kikövetkeztethető, az elejéről kb. 6–8 strofa

²⁷¹ HORVÁTH Iván, *Balassi költészete...*, 262–275.

²⁷² Tanulmányomat 2016. márc. 29-én olvastam fel az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében. Az előadás vitáján vetette fel Csörsz Rumen István, hogy az „X. Y. éneke” kifejezés talán soha nem a szerzőt jelöli. Való igaz, általában nem azt jelöli, hanem a költemény szereplőjét (*Toldi Miklós éneke, Lucretia éneke*), vagy azt, akinek a nevében szól (*Balassa János éneke sólymocskájáról, Kemény János éneke, Rákóczi György éneke, Buga Jakab éneke*). Olykor azonban akad ellenpélda is: *Palatics György éneke* (RPHA 1425) és *Homonay István vitézi éneke és könyörgése* (RPHA 554).

²⁷³ ECKHARDT Sándor, „Balassi Bálint irodalmi mintái”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 23 (1913), 171–192, 405–450. Kötetben lásd Uő, *Balassi-tanulmányok*, szerk.: KOMLOVSZKI Tibor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972, a továbbiakban: ECKHARDT, „Balassi Bálint irodalmi mintái”), 172–252; a szóban forgó versről: 206–209.

²⁷⁴ OVIDIUS, *Amores*, II, 9 (Eckhardt nál az előző jegyzetben idézett helyen, a vers hivatkozása hibás, és ennek nyomán tévesen hivatkozzák a II. 12-t; a 480. jegyzetben Vadai jelöletlenül javítja a hibát. A szerk.); PROPERTIUS, II, 12; MARULLUS, *Ad Neaream* vagy ANGERIANUS, *Ad Coeliam*.

hiányozhat.²⁷⁵ Eckhardt tanulmánya számos példával igazolja, hogy Ovidius verseit Balassi kívülről fújta, a tőle származó képek, mitológiai példák különösen korai verseire, pl. a Csák Borbála nevére írott költeményre hatottak. A Balassa-kódex Júlia-verseket megelőző prózai megjegyzése név szerint említi Ovidiust,²⁷⁶ a kódex 30. versénél pedig a 13. versszak után a vers mellé van jegyezve Ovidius neve. Rimay Balassi verseihez írott előszótervezetében is felbukkan mind Ovidius, mind Propertius neve. Ovidius egyik elégiájából való az alábbi részlet:

Quid me, qui miles nunquam tua signa reliqui
Laedis et in castris vulneror ipse meis.²⁷⁷

Az *Íme, ez szívembe lövé egyik nyilát* negyedik strófája:

Tudod, mindenkoron táborodban éltém,
Abban eleitül fogva vitézkedtem.²⁷⁸

Vessük össze ezt a 9. Célia-énekkal:

Immár zászlód alól kikölttem, sőt távol járok nagy seregedtől.²⁷⁹

Sőt (némi blaszfémiával) Balassi híres utolsó szavait is idézhetjük:

Te katonád voltam, Uram, és az te seregedben jártam.²⁸⁰

Beszédesnek gondolom az Angerianus-párhuzamot is.²⁸¹ A tűz és a víz, a szerelem lángját enyhítő könnyek képe persze nagyon közhelyes, de talán mégsem véletlen, ebből is sokrot lehet kötni. Az *Íme, ez szívembe...* kilencedik strófája:

²⁷⁵ A modern kiadások így is közlik, hatstrófányi hiányt feltételezve. Vö. GYARMATI BALASSI, *Énekei*, 250–251.

²⁷⁶ KŐSZEGHY–VADAI, *Balassa-kódex*, 57.

²⁷⁷ OVIDIUS, *Amores*, II, 9/a. GAÁL László magyar fordításában: „Miért bántasz? Katonád voltam, zászlód soha el nem hagytam! E tábor enyém! S itt kapok újra sebet?” (Ovidius, *Szerelmek*, ford. GAÁL László (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961.) – SZILÁDY ugyanehhez a helyhez Angerianus *Si tua castra sequor...* kezdetű epigrammáját hozza párhuzamul (GYARMATI BALASSI, *Költeményei*, 331).

²⁷⁸ BALASSI, *Összes művei*, 245.

²⁷⁹ Uo., 183.

²⁸⁰ A haldokló Balassi nevezetes búcsúszavait Dobokay Sándor jezsuita pap jegyezte fel és adta közre a Campianus-fordítás előszavában: „Christus mortuus est pro me, et ego diffidam? Tuus miles fui Domine, tua castra sequutus sum. Christus (úgymond) megholt énérttem, és én hogy kételkedjem? Te katonád voltam, Uram, és az te seregedben jártam.” L. BALASSI Bálint *Összes művei*, kiad. KŐSZEGHY Péter (Budapest: Osiris, 2004), 385. A „tua castra sequutus” Angerianus szóhasználatával esik egybe, lásd az előző jegyzetet.

²⁸¹ Eckhardt a bemutatott strófához vagylagosan Marullus *Ad Naeream (Sic me blanda tui...)* és Angerianus *Ad Coeliam (Ni lacrymae fuerent...)* epigrammáit jelöli meg, ill. Angerianus

Az nedvesség tüzel hogyha öszvetérve,
Az én életemnek lött volna már vége,
De az tűznek a víz nagy ellenkezője.²⁸²

Balassi 14. énekében (*Csak búbánat immár...*) a kilencedik strófában pedig ezt olvashatjuk:

Az fiatal fához vagyok már hasonló, ki még nyers és zöldellik,
Ki az tűzben lévén egyfelől *nedvesül*, s másfelől égettetik,
Így egyfelől szívem tőled kínoztatik, s ismét vigasztaltatik.²⁸³

A szép Margaréáról szóló 62. ének 5. szakaszában pedig ezt:

Mely szerelmes tüzem, hogyha eddig engem nem szárazgatott volna,
Könnyhullásom miatt, mint egy folyó patak, mind elcsorgottam volna,
De viszont könnyvemnek köszönöm, hogy élek, mert tüzemet az oltja [...]²⁸⁴

Úgy gondolom, hogy szerzőként teljes joggal gyanakodhatunk Balassi Bálint-ra.²⁸⁵ Azt még csak el lehetne képzelni, hogy valaki más Ovidiust vagy Propertius imitál magyarul, de hogy mindezt Angerianussal vegyítve tegye, ráadásul úgy, hogy Balassinál is megtalálható képeket használjon, az már felettébb gyanús. Ezért nem értek egyet Horváth Ivánnal, aki az Angerianus-hatás közhelyszerűnek minősítésével bizonyítottan látja, hogy *nem* Balassi a vers szerzője.²⁸⁶

Súlyosabb ellenvetés, hogy az *Íme, ez szívembe...* kezdetű töredék a Balassa-kódex azon részében szerepel – a Balassi-rész legvégén, a Célia-énekek után –, ahol Horváth Iván szerint egyetlen hiteles Balassi-vers sem található.²⁸⁷ Ez a megállapítás kissé pontatlan, mert a 141–142. lapon hiteles Balassi-vers áll (2. *Cupido szívemben sok tüzes szikrákkal...*), csak ez korábban már szerepel a gyűjteményben. De a megállapítás lényege az, hogy a kódex ezen helyén már olyan darabok találhatóak, amelyek nem tartoznak a törzsanyaghoz, minden bizonnyal a lezárt Balassi-gyűjtemény után

szövegét közli. Számunkra most a magyar szövegek párhuzama, különösen a *nedvesség* szó előfordulása a fontos. A szó meglehetősen ritka a régi magyar költészetben.

²⁸² BALASSI, *Összes művei*, 385.

²⁸³ Uo., 42.

²⁸⁴ Uo., 152.

²⁸⁵ A Balassi szerzőségét erősítő érvekhez lásd még: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „Dobó Jakab éneke és Balassi Bálint versei Cupido gyermek voltáról”, *Napút* 18, 3 (2016): 89–98 (a továbbiakban: SZENTMÁRTONI SZABÓ, Dobó Jakab...). Meggyőzőnek tartom azt a megfigyelését, hogy a latin minták *fixus* és *habitare* szavait az érintett versek egyaránt a *hever* szóval adják vissza.

²⁸⁶ HORVÁTH, *Balassi költészete...*, 270.

²⁸⁷ Uo.

másolták a kézirat végére őket, szerzőségük tehát legalábbis bizonytalan. Ez persze megint nem kizáró ok.

Szerintem Horváth Iván sikeresen rekonstruálta az *Íme, ez szívembe lövé egyik nyilat* kezdetű töredék eredeti kezdősorát. A *Már szintén az idő vala kinyílásban* incipit talán segíthet abban, hogy a vers problémás elhelyezkedését megoldjuk. Szívesen gondolnám a Balassi-gyűjteményhez tartozónak, mert a 46. *Bezzeg nagy bolondság...* címfelirata gyűjteményen belüli hivatkozás lenne. Ráadásul Balassi négyszer is használja nótajelzésként (a 34., 45., 46., 49. verseknél), sőt Rimaynál is előfordul a Balassa-kódex 2. szerelmes verse, a *Ne csudáld szívemet, hogy ilyen keserves nótajelzéseként*.²⁸⁸ A 3×12-es strófaforma mindkettőjünkél a *dialogus* műfajához kapcsolható.²⁸⁹ Ilyen metrumú verset a Balassi házassága előtt írt versei között kettőt találunk, mindkettő élén a *Byś ty wiedziata* nótajelzés áll (15., 22.). Ha a 34. *Méznél édesb szép szók...* már nem ezt a lengyel éneket, hanem a *Már szintén az idő* nótajelzést adja, akkor e versnek korábban, a kódex első 33 verse között kellene lennie. A részt lezáró prózai megjegyzés ezt az éneket nem jelöli meg hiányzó darabként.²⁹⁰ Akkor pedig csakis egyetlen egy helyre illeszthetjük be, a kódexből hiányzó 31. vers helyére!²⁹¹

²⁸⁸ A *Már szintén az idő vala kinyílásban* kezdősorot érthetjük napra pontos datálásként is. A sor második fele világosan a tavaszra utal, a *már szintén* kifejezés pedig 'szinte már' jelentésű, vagyis a sort ma így mondanánk „a tavasz már-már beköszöntött”, „szinte már kitavaszkodott”. A tavasz csillagászati kezdete, a napéjegyenlőség pedig márc. 21-re esik. Dobó Jakab születésének napja március 22., tehát ha akarjuk, a szóban forgó verset tekinthetjük afféle születésnap ajándéknak. Az már csak a véletlen csúf játéka, hogy a tavaszi napfordulóhoz szintén csak egy napra van március 20., amikor 1585-ben Dobó Jakab lesett a lováról, és nyakát szegte. Annak fényében, hogy a *Már szintén az idő...* 3×12-es versformája éppen a 16. század egyik legismertebb halottas búcsúztató, az *Ember, emlékezzél a szomorú halálról* dallamával esik egybe, akár tudatos rájátszásra is gyanakodhatnánk. A szerelmes és halottas tematika azonban teljesen kizárja egymást.

²⁸⁹ A műfaj és metrum, *genus* és *modus* összekapcsolódásáról: PIRNÁT, *Balassi...*, 21–28; VADAI István, *Balassi Bálint és a virágének*, Prágai Tükör, 13, 1 (2005): 55–61, 13, 2 (2005): 28–32, lásd kötetünk *Metrumok és műfajok Balassi Bálint költészetében* című fejezetét. (A szerk.)

²⁹⁰ KŐSZEGHY–VADAI, *Balassa-kódex*, 57.

²⁹¹ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza a Célia-ciklus elveszett első darabjával véli azonosíthatónak versünket; *i. m.*, 95. Tartalmilag valóban illik is a vesszoroszat élére, de komoly ellenérvék is felhozhatók az elképzeléssel szemben. A Célia-énekek első számozott darabja a *Harmadik*, ezt egy töredék (*Kit csak azért mível...*) és egy számozatlan, de címmel ellátott darab (*Két szemem világa...*) is megelőzi. Emiatt az első ének talán nem is hiányzik, és így a nyitó darab nem lehet a *Már szintén az idő...* kezdetű vers. A ciklus eleje a Balassa-kódexben csonka, de a kézirat forrásában még nem volt az. Mi indokolná a nyitódarab kétszeres lejegyzését? A ciklus élén és a vegyes részben is szerepelt volna? A Célia-énekek véleményünk szerint 1589 nyara után, a költő lengyelországi bujdosásának idején keletkeztek, vagyis Dobó Jakab halála után. SZENTMÁRTONI SZABÓ egy korábbi tanulmánya – „Balassi kötetkompozíciójának rejtelmek”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 103, 5–6 (1999): 635–646. – Celiát Dobó Krisztinával próbálja azonosítani, a ciklus keletkezését pedig 1584 előttre teszi. Így a szóban forgó vers íródhatott volna még Dobó Jakab életében. Szerintem azonban a *Saját kezű versfűzér* záró darabja igazítja a költő szerelmeinek sorrendjét illetően: „Lettovább Juliát, s letinkább Celiát ez ideig szerettem,/Attól keservesen, ettől szerelmessen vígan már búcsút vettem.” Nem is a nevek

Ez a kódex 55. lapját érintő hely a kézirat úgynevezett „kis crux”-a: itt a másolók forrásából kihullott egy levélpár, és emiatt a 30. ének szövege megszakad, hiányzik a teljes 31. ének, valamint a 32. *Áldj meg minket, Úristen* első három strófája.²⁹² Klaniczay Tibor következtetése szerint a teljes egészében hiányzó vers egy szerelmes ének lehetett.²⁹³

Tegyük fel, hogy a *Már szintén az idő vala kinyílásban...* azonos a hiányzó 31. verssel. Jó helyre kerül, mert a két korábbi lengyel nótajelzést követi, a 34. *Méznél édesb szép szókat pedig megelőzi*. Ha a vers elejéről valóban 6–8 versszak hiányzik, akkor a 30. vers záró szakaszaival, illetve a 32. vers három nyitó szakaszával éppen megtölthetett egy levélpárt, mely korábbi rekonstrukcióm szerint egy ívfüzet közepén helyezkedett el. Innen azonban kihullott, a Balassa-kódex másolói már egy olyan kézírathoz jutottak hozzá, mely ezen a helyen hiányos volt. De feltehetjük, hogy a kihullott levélpár mégsem veszett el, csak éppen nem a megfelelő helyére rakták vissza, hanem a Balassi-gyűjtemény végéhez csapták!

A hipotézisnek még az sem mond ellent, hogy a kódex Balassi-versei címükben számozva vannak. Az *Ime, ez szívembe...* eleje a kódex laphiánya miatt az elején csonka, tehát akár számozva is szerepelhetett, a rákövetkező 32. *Áldj meg minket, Úristen* pedig az *Istenes énekek* nyomtatott kiadásában is szerepel, így a másolók egyszerűen kihagyták, ahogyan ezt az 55. lapon a *Bocsásd meg, Úristen...* esetében is tették.²⁹⁴

Ha helyes a következtetésünk, akkor a Balassa-kódex 31. verse a *Dobó Jakab éneke* címet viselte, ám az éneket Balassi írta.²⁹⁵ Jegyezzük meg gyorsan, hogy a ceratamen párdarabja, a 46. *Bezzeg nagy bolondság volt az balgatagban* nem szólja le

sorrendje a döntő, hanem az *attól–ettől* távolra és közelre mutató névmások árulkodóak. További ellenérveket hoz még: VAMOS Hanna, „Hannuska” in *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon, LX, Minden kor, a főszerkesztő, Kőszeghy Péter hatvanadik születésnapjára (ángvod térde – „zsúpra aggnő”)*, szerk.: BARTÓK István et al., (Budapest: rec.iti, 2011): 73–82.

²⁹² A kódex „kis crux”-ának kérdésköréhez: VADAI István, „A Balassi-kódex szerkezete – Mézes kenyér és papírrepülő”, *Hungarológiai Közlemények*, 36, 1 (Újvidék: Újvidéki Egyetem, BTK Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, 2005): 13–23, lásd kötetünk *A Balassa-kódex szerkezete I. Mézes kenyér és papírrepülő* című fejezetét.

²⁹³ KLANICZAY, „Hozzászólás...”, 277. A 31-es szám alá az új kiadások (GYARMATI BALASSI, *Szép magyar komédia*, 281, 311–312) a Csáky-énekeskönyvben található *Engem Venus asszony...* kezdetű verset javasolják felvenni.

²⁹⁴ Egyedül az okoz némi ellentmondást, hogy a három strófásra csonkult szövegnek még a kezdősorát sem jegyezték fel. Talán még a kihullott levélpár is szakadt volt? Vagy a másolók a tíz istenes vers ügyét lezártak tekintették a kódex „nagy crux”-ánál, a Balassa-kódex 101–116-nál hagyott üres hellyel? A kérdés meghaladja e dolgozat kereteit, és talán összefügg azzal, hogy a tíz istenes ének számára csak kilenc sorszám áll rendelkezésre. A 10. éppen az *Áldj meg minket, Úristen* lenne. Erről lásd KŐSZEGHY, *Magyar Amphión*, 184–199.

²⁹⁵ A Balassa-kódex 1610 körüli őseben ráadásul még egy Cupido-leírás szerepelhetett, melyről a Balassi-szakirodalom eddig nemigen vett tudomást. Korábban érveltem már amellest, hogy a kódex harmadik nagy egységének, a *Mostani poéták* résznek a nyitóverse alapján Petki János személyében keressük az 1610 körül dolgozó „művelt, irodalomkedvelő férfiú”-t (ld. VADAI, „Hozzászólás...”, 159–160, illetve kötetünk *Egy művelt, irodalomkedvelő férfiú* című fejezetét). A kódexnek ez a része csonkán fejeződik be, s könnyen elképzelhető, hogy a kézirat végén ott

vitapartnerét.²⁹⁶ A félreértést az „írta” szó használata okozza. Az érintett versek latin forrásaiból egyértelműen kiviláglik, hogy a vita tárgya Cupido *festői* ábrázolása. Dobó Jakab *énekének* forrásában, Propertiusnál, és a 46. vers forrásában, Angerianusnál is „qui pinxit” áll. A *Lucretia*-széphistória végén olvasható Cupido-leírás forrásában, Aeneas Sylvius költeményében is világosan képmásról van szó: „Vidimus effigiem lascivi nuper amoris/Quae nimium mentem movit *imago* meam.”²⁹⁷ Az már más kérdés, hogy az „ír” igét Balassi és a *Lucretia* szerzője is betűvetésként is használja.²⁹⁸ De az irodalmi vita során a festő leleményét minősítik *nem kis okosság*nak, illetve *bolondság*nak. Nem kell tehát ellentmondást látnunk abban, hogy Balassi a 46. *Bezzeg nagy bolondság volt az balgatagban* kezdetű versében önmagát szólná le erős szavakkal. Saját magával persze vitatkozhat, hiszen – ahogyan ezt már Eckhardt Sándor megjegyzi –, Angerianus is megírta a certamen mindkét felét, a gyermek Cupido ábrázolásának helyeslését és ellenzését is.²⁹⁹

Akár igazunk van az *Íme, ez szívembe...* azonosításában, akár nem; Dobó Jakab akár a szerzője, akár a beszélője a versnek, az iménti megjegyzésből az következik, hogy személye nem kötődik az *Eurialus és Lucretiához*. Hogy Cupido gyermekként való festői ábrázolását helyeselte, az nem több, mint humanista közhely. Hogy ez a sok helyen felbukkanó közhely történetesen egybeesik Aeneas Sylvius véleményével, egyáltalán nem bizonyít semmit. Balassi jellegzetes – valóban a *Lucretia* magyar fordítóját idéző – fordulata, a *Bezzeg nagy bolondság* kifejezés pedig nem Dobó Jakabot köti a széphistóriához, hanem saját magát.

Térjünk vissza e két vargabetű után a széphistória attribúciójának tudománytörténeti áttekintéséhez. Illéssy kételyei és Négyesy (azonnal visszavont) ötlete után tényleg elcsitulnak a hullámok a *Lucretia* körül. Dézsi Lajos 1923-as kiadásában – különösebb indoklás nélkül – hiteles Balassi-versként szerepelteti a *Lucretiát*.³⁰⁰

A következő váratlan fordulatot Eckhardt Sándor 1951-es kritikai kiadása hozza. Ebből – ugyancsak minden indoklás nélkül – Eckhardt kihagyja a *Lucretiát*!³⁰¹ Márpedig egy kritikai kiadásnak kötelessége lenne elszámolni minden olyan darabbal, melyet az előző tudományos igényű kiadásoktól eltérően elhagy. A kiadás azonban

állt Petki egy Cupidót gyermekként ábrázoló képről szóló verse is. Kiadva: MAKSAY FERENC, „Petki János Cupido-verse 1610-ből,” *Irodalomtörténeti Közlemények* 71 (1967): 321–324.

²⁹⁶ NÉGYESY érvel így Balassi szerzősége ellen, lásd „A Pataki Névtelen...”, 86. HORVÁTH Iván szerint Balassi vitapartnerét nevezi *balgatagnak*, gondolatát pedig *bolondságnak*; *Balassi költészete...*, 269. SZILASI László úgy véli, hogy a certamen tárgya egy „harmadik mű”, a *Lucretia* végén található Cupido-leírás, vö. *A sas és az apró madarak: Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. században*, Humanizmus és Reformáció, 30, (Budapest: Balassi, 2008), 269. Lásd még B. KISS–SZILASI, „Még egyszer...”, 672.

²⁹⁷ Az érintett strófák forrásáról: RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „Írják gyermek-képben», *Irodalomtörténeti Közlemények*, 80 (1976): 681–684.

²⁹⁸ Balassi, 46, 19: „Szerelem szép képét írom”; *Eurialus és Lucretia*, 1474: „Képét, ábrázatját, magaviseletét, termetét is megírom”.

²⁹⁹ ECKHARDT, „Balassi Bálint irodalmi mintái”, 214.

³⁰⁰ BALASSA, *Minden munkái* 2: 413–474, 772–773.

³⁰¹ BALASSI, *Összes művei* 1.

sem érvekkel, sem ellenérvekkel nem szolgál a *Lucretia* szerzőségével kapcsolatban. Tulajdonképpen ez a különös kiadói magatartás, a hallgatás okozta a legutóbbi időkig fennálló *ex lex* helyzetet. Szilády attribúcióját a kritikai kiadás nem támogatja, de nem is cáfolja. Pedig – ahogy majd később látjuk – éppen Eckhardt egyik megfigyelésére támaszkodva tartjuk igazolhatónak Balassi szerzőségét.

Szilády eredeti elképzeléséhez tért vissza Komlovszki Tibor 1969-es tanulmánya, mely újabb érvekkel támogatta meg Balassi szerzőségét.³⁰² Érvei között szerepel a verstípusok hasonlósága (női dal, szerelmes levél, ajándék mellé írt vers), a reneszánsz női eszmény teljes azonossága, továbbá különféle nyelvhasználati mozzanatok (alliteráció, elvont fogalmakból építkező költői kép, frazeológiai megfelelések). Komlovszki finom megfigyelései igen meggyőzőek, a széphistória és Balassi költészetének olyan fokú rokonságát mutatja be, mely alapján valószínűtlennek tűnik, hogy Balassin kívül bárki is szóba jöhetne fordítóként. Kár, hogy a dolgozat egy gyenge lábakon álló hipotézis irányába is elmozdul: Lucretia életbeli megfelelőjének Kerecsényi Juditot tartja. Bár Komlovszki is elismeri, hogy nem ismerünk a hölgyhöz írott Balassi-verset, egy máshoz szóló ének sorkezdő betűiből mégis kirakja a Kerecsényi nevet, úgy hogy a betűket 1–6–5–7–14–13–15–20–17–25–21 sorrendben olvassa. Ez a sorrend szerintem nem „rejtett szimmetriáról tanúskodik”, ahogy Komlovszki véli, hanem egyszerűen légből kapott. Hasonló módon erőltetettnek gondolom Lucretia egyik levelének állítólagos akrosztichonját, a IOTKHAE betűsört is, mert a második betű, az O nem tűnik cserélhetőnek [„Ó, én szegény fejem, hogy elvöm tetőled először levedet” – „Me miseram! quae tuas suscepi litteras!”], a H betűvel kezdődő strofa meglétét pedig az összes forrás igazolja.

Hasonló módon csúszik félre Tóth István 1970-es tanulmánya is.³⁰³ Ez a dolgozat is Szilády és Matirko frazeológiai példáinak sorát bővíti. Újdonsága, hogy Balassi *Szép magyar komédiáját* is bevonja a vizsgálatba. Egyet lehet érteni azzal az érveléssel, hogy Balassi korai versei, a Krusith Ilonához írott 23., a Chák Borbála nevével szerzett 14., sőt a Krisztina nevére írott 2. vers is feltűnő rokonságot mutat a *Lucretiával*. Talán még abban is igaza van Tóth Istvánnak, hogy a Krisztinához írott vers címzettje Dobó Krisztina, akivel Balassi éppen 1577-ben találkozhatott, amikor Balassa János halálát követően a pataki vár zálogösszegére adott kölcsön ügyeit intézte. Bizonyosat persze nem tudunk. A tanulmány ott válik komolytalanná, amikor a szerző a *Lucretia* állítólagos akrosztichonját kezdi vizsgálni. A Balassi titkosírásával kódolt, és latin rövidítésként felfogott zavaros betűhalmazt nem tudom elfogadni értelmes megoldásnak. Az önkényes és igazolhatatlan próbálkozás az egész dolgozat értékét megkérdőjelezi, noha a táblázatosan összefoglalt szövegpárhuzamok önmagukban erős érvrendszert szolgáltatnának Balassi szerzősége mellett.

³⁰² KOMLOVSZKI Tibor, „Balassi, Kerecsényi Judit és az Eurialus és Lucretia”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 73 (1969): 391–406.

³⁰³ TÓTH István, „Az Eurialus és Lucretia című széphistóriánk szerzőségének kérdése”, in *A Pécsi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* 1970, 3, 73–94.

Legutóbb Kőszeghy Péter foglalta össze a Pataki Névtelenről szóló nézeteket, gondosan összegezve a Balassi mellett és ellen felhozható érveket.³⁰⁴ Egy teljesen új attribúciós javaslattal is szolgál, könyvének külön fejezetében mutatja be Paksi Mihályt, aki 1557-ben Sárospatakon volt rektor.³⁰⁵ Jó helyen és jó időben tehát, hogy ne zárjuk ki a *Lucretia* lehetséges fordítói közül. Már csak azért sem, mert Paksi alapos humanista műveltséggel rendelkezett, jelentős kapcsolati háló veszi körül (Brutus, Dudith, Boissard), latinul verseket is szerzett. Az *Eurialus és Lucretia* öt fejezetének élén álló latin verses argumentumok szerzőjeként könnyű lenne Paksi Mihályt elgondolni. De magyar nyelvű verset egyáltalán nem ismerünk tőle. Az is igaz viszont, hogy Balassitól pedig egyetlen latin verssort sem. Pozitív adat híján a kérdés így nyilván nem dönthető el. Kőszeghynek abban feltétlenül igaza van, hogy lehetséges harmadik megoldásként Paksi Mihály szerzőségét is meg kell fontolnunk. De térjünk vissza a *Lucretia* és Balassi kapcsolatára. A szóhasználat alapján Kőszeghy is úgy gondolja, hogy Balassi már 1577-ben olvasta, sőt szinte betéve tudta a széphistóriát.

Hangsúlyozza, hogy a *Bezzeg nagy bolondság* fordulat, a *szemöldök-ij* vagy *kaláris ajak, víg tekintet* kifejezések nagyon erős attribúciós érveként szolgálnak. Kőszeghy szerint ezek „a 16. században *leginkább csak* a Pataki Névtelennél és Balassi Bálintnál fordulnak elő.”³⁰⁶ A 16. századi költészet teljes szövegtára alapján igazolhatom, hogy az óvatos „leginkább csak” fordulat bátran lecserélhető arra, hogy „kizárólag”. A felsorolt kifejezések *kizárólag* a *Lucretiában* és Balassi verseiben fordulnak elő.

Vegyük például a „kláris/kaláris” szót. Önmagában természetesen előfordul a 16. századi nyelvben, a latin *corallus* szóból származik, és korallból készült ékszer, ruhadísz vagy rózsafüzér anyagát nevezték meg vele, például hagyatéki leltárakban. Nem jelöltek vele azonban színt, különösen nem női ajak színét. A korallszínű ajak csak *Lucretia* és Balassi nőalakjainál található meg. A 17. században aztán persze felbukkan ez a kép, különösen Gyöngyösinél, de ez természetesen már Balassi hatásával magyarázható. Visszatérve Kőszeghy álláspontjához, ő így összegez: „nem vitatható, hogy Balassi kívülről fújta az *Eurialus és Lucretiát*, ha ő volt a szerző, ha nem”.³⁰⁷

És ezzel Kőszeghy a probléma Achilles-sarkát találta meg. Ugyanis hiába tudjuk, hogy Balassi ismerte a *Lucretiát*, említi is 30. számú versében, hiába tudjuk, hogy négy esetben a *Lucretia éneke nótájára* szerzett verset, később pedig a *Lucretia*-strófából alakította ki a belső rimes Balassi-strófát, hiába tudjuk, hogy előszeretettel élt a história motívumaival, képeivel, szavaival – ha kívülről fújta, akkor ezt gond nélkül megtehetette akkor is, ha nem ő volt a szerző. Többen azzal érvelnek, hogy a Krusith Ilonához írt 23. számú vers bizonyosan 1577 nyarán keletkezett, mert Balassi egy ez évi, július 11-ei levelében ír házassági tervéről. Ez így is van, és az is igaz, hogy a Krusith Ilona-versen erős *Lucretia*-hatás mutatható ki. De hiába tudjuk,

³⁰⁴ KŐSZEGHY, *Magyar Amphión*, 118–132.

³⁰⁵ Uo., 133–157.

³⁰⁶ Uo., 130.

³⁰⁷ Uo., 131.

hogy Balassi már 1577-ben ismerte a históriát, mert ha időben megfordult Patakon, már ekkor is kívülről fújhatta.

Minden olyan érvelés, mely a magyar széphistória és Balassi verseinek hasonlóságán alapul, meggyengíthető azzal, hogy a költő más versét is utánozhatta. Ezt a buktatót egyedül Eckhardt Sándor megfigyelései kerülnek ki. Ahogy már említettük, Eckhardt nem vallotta Balassit a história szerzőjének, a *Lucretiát* nem vette fel kritikai kiadásába, sőt a Fanchali Jób-kódex ismertetésekor, 1959-ben így fogalmaz: „A [heroida] műfaj különben már az *Euryalus és Lucretiában* is érvényesült, melynek a szerzőjét máig sem ismerjük.”³⁰⁸ Ez azért különös, mert egy korábbi, 1913-as tanulmányában, ahol Balassi irodalmi mintáival foglalkozott, éppen ő mutatott rá arra, hogy a költő nemcsak a magyar széphistória szövegét ismerte, hanem a latin eredetét is. A Krusith Ilonához írott vers (*Keserítette sok bú és bánat...*) szövegén mutatja be, hogy Balassi Aeneas Sylvius szövegét követve fogalmazza bókjait.³⁰⁹

Non Helenam pulchriorem fuisse crediderim...

Íme, lám naggyal meghaladtad az te szépségeddel,
Az kinek nevét viseled te vezetéknevvel,³¹⁰

Oculi tanto nitore splendentes ut in solis modum respicientium intuitus hebetarent [...] Vicerunt oculorum radii quibus es sole potentior.

Az napnál hatalmasb vagy te két szép szemeddel,
Szép Diana is semmi hozzád magaviseléssel.³¹¹

Comae illae copiosae et aureis laminis similes [...] Labia corallini colores, ad morsum optissima [...]

Látván minapi napon hajad arany színű voltát,
Kaláris szabású ajakid édes mosolygását,³¹²

³⁰⁸ BALASSI Bálint, *Szép magyar komédiája*, 36.

³⁰⁹ ECKHARDT, „Balassi Bálint irodalmi mintái”, 220. A dőlt betűs részek az Aeneas Sylvius-novella kritikai kiadásának 5. és 13. lapjáról valók, l. Josephus DÉVAY, *Aeneae SYLVII „De duobus amantibus” historia cento ex variis* (Budapest: Heisler, 1901). A Balassi-idézetek utáni szám a Balassa-kódexbeli verssorszám és a strófa sorszáma.

³¹⁰ Balassi, *Összes művei*, 63. (23. ének, 7. strófa, 1–2. sor).

³¹¹ Uo., 3–4. sor.

³¹² Uo. 8. strófa, 1–2. sor.

Eckhardt egy lábjegyzetben még azt is megjegyzi, hogy: „Érdekes egyébiránt, hogy e költemény kelte (Balassi látogatása Krusithéknál) egybeesik a magyar Lucretia-fordítás keltével (1577)”.³¹³

A fentebbi felsorolásban idézett latin részeket a Pataki Névtelen is lefordítja, gyakran ugyanazokkal a szavakkal (*naggyal meghaladott szépség, kaláris ajak, rózsaszínű arc*). Talán még az sem véletlen, hogy a *Lucretia* debreceni kiadásának nótajelzése³¹⁴ feltűnő egyezést mutat a szóban forgó Balassi-vers kezdősorával, annak dacára, hogy a két vers metruma különböző:

Lucretia (D₁): *Bánat, keserűség megfogta szívemet*
Balassi (23.): *Keserítette sok bú és bánat az én szívemet*

De térjünk vissza Eckhardt példasorához. Az eddigiektől lényegesen különbözik a helyzet a következő részleteknél!

Intuitus laetus, facies alacris, genae veluti lilia, purpureis immixta rosis. Sparso namque inter genas rubore, tales dabant ore colores, quales indicum ebur, ostro violatum, aut quales reddunt alba immixta purpureis rosis lilia.

[...] olyan szép színe,
Mint rubint gyémánttal miként illik egybe,
Vagy fejér liliummal ha rózsát fogsz egybe. (7,8)³¹⁵

His (oculis) illa et occidere, quos voluit, poterat et mortuos, cum libuisset, in vitam resumere.

Oly igen nagy ereje vagyon te két szép szemednek,
Az kiket akarnak, megölnék, s ismeg megélesztenek.³¹⁶ (23,9)
Te két szép szemeddel, mellyel gyakran megölsz, élessz viszont engemet (14/13)

Így ő szemének is vagyon nagy hatalma,
Magsért szerelmével, mihelyen akarja.
Ő tekintetében villámlik szerelem,
Kivel néha megöl, néha éleszt engem. (15,10–11)³¹⁷

³¹³ ECKHARDT, *Balassi-tanulmányok*, 220.

³¹⁴ A debreceni kiadásban csak ennyi áll: *Banat keserüseghe Notaijara*. A hivatkozott ének nem ismerjük, kezdősorának teljesebb alakja a bártfai 1593-as énekeskönyvben (RMNy 713) fordul elő a *Mely csalárd e világ, ó emberi állat, mit ragaszkodik hozzá* (RPHA 875) nótajelzéseként.

³¹⁵ BALASSI, *Összes művei*, 28.

³¹⁶ BALASSI, *Összes művei*, 63.

³¹⁷ BALASSI, *Összes művei*, 47.

Ezeknél a példáknál hiába üjtük fel a magyar széphistória megfelelő helyét: a Pataki Névtelen ezeket nem fordította le.³¹⁸ Vagyis Balassi ugyanazon évben, a *Lucretia* fordításának idején egyszerre ismeri a latin novellát és annak magyar fordítását, egyazon versében hol a latint, hol a magyart követi!

Eckhardt nem vonja le azt a következtetést, amit szerintem e megfigyelésből kénytelenek vagyunk leszűrni: Balassi Bálint a magyar széphistóriát azért fújta kívülről, mert *ő fordította le*. Balassi szerzősége mellett már eddig is ott tornyosultak a kiválóbbnál kiválóbb érvek, Szilády párhuzamai, Komlovszki megfigyelései, a nőábrázolás módja, az azonos költői képek és motívumok, a párhuzamos toposzkészlet, csak éppen nem tudtuk megkülönböztetni a külső és belső hatást, elválasztani egymástól valaki másnak az utánzását és az önidézetet. Elképzelhetjük persze, ahogy Balassi testközelből (mondjuk a pataki várkert szomszédos lugasából) figyelt volna *valaki mást*, a Pataki Névtelent – Dobó Jakabot vagy Paksi Mihályt –, és szemét hol a latin, hol a frissen készült magyar sorokra vetette, de azt hiszem, hogy ez meglehetősen nehézkes hipotézis.

Önként adódik a kérdés, hogy ha Balassi a széphistória fordítója, akkor miért nem szerepel a költő művei között? A Balassa-kódex miért nem sorolja fel a költő gyermekségétől fogva a házasságáig szerzett énekei között?

Érvelhetnénk azzal, hogy a kódex csak a kisebb darabok gyűjteménye, de ennek ellene mond a kézirat egy prózai megjegyzése, mely a *Jephtes-históriáját* említi, „ki még nem kész [...]”.³¹⁹ A mondat éppen itt szakad meg, de annyi talán mégis kiolvasható belőle, hogy ha a *Jephtes* már készen lenne, akkor helye lenne a gyűjteményben.

Nos, hol helyeznénk el a *Lucretiát* a Balassa-kódexben, ha igazodni szeretnénk a kézirat Balassi-részének kronológiai rendjéhez? Nyilván csakis a gyűjtemény legelejére tehetnénk. Ha pedig így járunk el, akkor kiküszöbölhetjük a kézirat 54. lapjának problémáját, az ott lévő prózai megjegyzés a históriát azért nem említi, mert az nem is hiányzik. A Balassa-kódex 1650 körüli másolói persze nem másolták le a kézirat e terjedelmes nyitófejezetét, hiszen idő hiányában csak a nyomtatásban el nem érhető szövegekre összpontosítottak. A széphistória pedig nyilván könnyen elérhető volt a számukra. Gondolatkísérletünk kellemes következménye, hogy egy csapásra megszűnik a kódex címkezetének sutasága: „Következnek Balassa Bálintnak kölem-kölem féle szerelmes éneki [...]”. Egy korábbi tanulmányomban úgy gondoltam, hogy a *következnek* szó nem jelent feltétlenül ’rákövetkezés’-t, érthető úgy is, hogy ’itt sorakoznak’.³²⁰ Ha azonban a *Lucretia* tényleg megelőzte a jelenlegi címlapot, ez a magyarázat feleslegessé válik.

Egy ilyen felépítésű, a széphistóriát és Balassi kisebb énekeit is tartalmazó versgyűjtemény egykori megléte mellett egyéb érvek is szólnak. Tudjuk például, hogy

³¹⁸ Ha a Pataki Névtelen fordítaná e mondatot, akkor a 16. strófában, a 45. és 47. sor között lenne a helye.

³¹⁹ KŐSZEGHY-VADAI, *Balassa-kódex*, 99.

³²⁰ VADAI István, „Balassi Bálint elvegyült énekei”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 118 (2014): 399–401.

Batthyány Ferenc 1604–1605 táján Balassi-versekkel udvarolt későbbi feleségének, Lobkowitz Poppel Évának.³²¹ Eckhardt Sándor is úgy gondolta, hogy Balassi verseinek teljes gyűjteménye a birtokában volt. Úgy vélem, hogy Balassit éppen ez indíthatta arra, hogy műveit egyetlen nagy gyűjteménybe rendezze.³²² Batthyány szerelmes leveleiben azonban egy kakukktójas is meglapul. Kétszer is ugyanaz a költemény jár a fejében: „mert megh sértet szívemnek sok foházkodasý bizonsagým lehetnek”; „megh sértét szíuemnek sok foházkodasj, bizonsagým lehetnek, hogý magamnal inkább szerettelek tegedett [...]”.³²³ Eckhardt figyelmét elkerüli, hogy e sorok a *Lucretia* 217–219. soraira mennek vissza, arra gondolt, hogy az idézetek Balassi egy mára elvesztett verséből valók, ezért töredékként még Balassi-kiadásába is felveszi.³²⁴ A Batthyány-idézzettel egyező részt emeltük ki dőlt betűvel:

Énmagamnál immár Lucretia téged sokkal inkább szeretlek,
Vélem, tenmagad is eszedben vehetted, mely igen kedveltelek,
Meggértett szívemnek sok foházkodási bizonságim lehetnek.

Ha úgy gondoljuk, hogy Batthyány Ferenc birtokában egy olyan Balassi-kézirat volt, melynek élén a *Lucretia* hiteles Balassi-műként szerepelt, akkor egyáltalán nem kell furcsálnunk, hogy a főúr *kizárólag* Balassi verseiből és a széphistóriából kölcsönöz sorokat.

Hasonló módon kapcsolódik össze a *Lucretia* és a Balassi-korpusz *Wathay Ferenc énekeskönyvében*.³²⁵ A török rabságban synylódó költő szívesen használja a Balassi-strófát, és többször ad meg Balassitól származó nótajelzéseket.³²⁶ Könnyen meglehet, hogy Bocskai váradi udvarában személyesen is találkozott a két költő, hiszen 1593 őszén mindketten ott jártak.³²⁷ Wathay 27. énekének versformája hibátlan belső rimes Balassi-strófa, ehhez azonban mégsem a korábban használt *Ez széles világon...* nótajelzést, vagy saját ilyen formájú költeményének, az *Ázsiának földé...* incipitjét adja meg, hanem a *Bánat, keserűség...* nótajelzést használja. Hiteles Balassi-versek kezdősorai mellett éppen a *Lucretia* debreceni kiadásának élén álló dallamot idézi.³²⁸

³²¹ ECKHARDT, „A körmendi Balassi- emlékek”. Az Eckhardt által közölt idézeteket egy továbbival egészíti ki: STOLL–PAIS, „Balassi...”, 170.

³²² VADAI István, „Batthyány Ferenc és Balassi Bálint” in *A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden 2005. október 27–29.*, szerk.: NAGY Zoltán (Körmend–Szombathely: Körmend Város Önkormányzata, 2006), 217–222, lásd kötetünk *A Cyrano-effektus: Balassi Bálint kötetkompozíciójáról* című fejezetét.

³²³ ECKHARDT, „A körmendi Balassi- emlékek”: 36, 41 (a IV. és X. levél részletei).

³²⁴ BALASSI *Összes művei*, 98. sz. A tévedésre figyelmeztet: STOLL Béla, „Adatok”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 59 (1955), 463.

³²⁵ *Wathay Ferenc-énekeskönyv* (1604–1608) = STOLL, *Bibliográfia*, 18. sz.; kiadása: RMKT 17, 1: 141–242; 538–573.

³²⁶ VI. *Ó, én kegyelmes Istenem...*; IX., XIVb. *Ez széles világon...*; XIX. *Most adá virágom...*

³²⁷ Vö. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „Balassi Bálint halála”: 78.

³²⁸ Nem feledkeztünk meg arról, hogy korábban az *Időd szép virágát, termeted szépségét, szívem, miért hirtaszod?* nótajelzést is szerzőinek véltük. A históriának lehetett alternatív

Ez a nótajelzés egyébként nem fordul elő máshol a 17. századi költészetben, ami még feltűnőbbé teszi az összefüggést.

Wathay Ferenc énekgyűjteménye és az abban lévő nótajelzések más módon is szerephez jutnak a *Lucretia* szerzőségi kérdése kapcsán. Horváth Iván erős ellenérvet lát abban, hogy Balassi korai verseiben a *Lucretia éneke* nótajelzést használja, később pedig felhagy ezzel a jelöléssel, és a Balassi strófában írott daraboknál kizárólag a *Csak búbanat immár...* kezdetű énekekre, azaz saját 14. számú versére hivatkozik.³²⁹ A két érintett vers azonos szótagszámú, csak annyiban különböznek, hogy a *Lucretia* 19-es sorait a Balassi-strófa belső rímekkel látja el. Ha a szótagszámuk és dallamuk is azonos, akkor mi oka lehetett Balassinak arra, hogy felhagyjon a széphistóriára történő közvetlen utalással, és egy másik versen keresztül, áttételes módon hivatkozzon ugyanarra a dallamra? Horváth Iván válasza szerint Balassit valamiféle *copyright*elvtel mozgatja, azért hagy fel a *Lucretia* emlegetésével, mert az valaki másnak a műve, és ehelyett egy *saját* éneket kezd el használni, ezzel is jelölve, hogy a belső rimes Balassi-strófa *saját* leleménye. Kőszeghy Péter is jó ellenérvek tartja ezt a metrikai természetű elgondolást. „Vagy költői gyakorlat volt az ilyenfajta *copyright*olás, vagy Balassi példáját követik, mert ugyanezt tapasztaljuk Wathay Ferencnél.”³³⁰

Úgy vélem, hogy a nótajelzések használati módjának hétköznapi magyarázata van, mint a *copyright*. Ha egy szerző vagy szerkesztő versgyűjteményt állít össze, és eközben a nótajelzésekre is ügyel, akkor természetes módon igyekszik *belső* hivatkozásokat megadni. Így jár el például az *Istenes énekek* rendezetlen kiadásainak szerkesztője, és ezen az úton kerülhet egy 1604-es vers, a *Forog a szerencse...* nótajelzésként Balassi második Szentháromság-himnusza elé. Korábban láttuk, hogy ha a *Már szintén az idő...* kezdetű éneket a 31. helyre illesztjük, a Júlia-ciklus darabjai egy, a gyűjteményben már korábban szereplő darabra utalnak, az *ad notam* belső hivatkozássá válik. Hasonló módon érdemes különbséget tenni a *Lucretia éneke* nótájára és a *Csak búbanat* nótájára használata között. Ezeket nem pusztán az idő választja el egymástól (előbb az egyik, utána a másik), a *Lucretia* nótáját Balassi kizárólag a házassága előtti verscsoportban használja. Ekkor még nem gondolkodott megszerkesztett versgyűjteményben, és természetes módon utalhatott saját versfordítására. A *Csak búbanat* nótájára csak a házassága utáni versekben, a Júlia-ciklus megalkotása közben jelenik meg. A költő ekkor már a *Maga kezével írott könyv* kompozíciójához igazodott, és *belső* nótajelzéseket illesztett versei elé. A saját gyűjteményében leírva is szereplő 3×19-es versek közül a *Csak búbanat* a legkorábbi.³³¹ Meglehet, hogy az ezt megelőző *2. Cupido szívemben...* csak egy későbbi fázisban került jelenlegi helyére,

nótajelzése, mely mindkét változatot megengedte, sőt azt sem zárhatjuk ki, hogy a *Lucretiának* több szerzői variánsa is létezett. A *Bocsásd meg, Úristen...* kezdetű (33.) versének is két szerzői kidolgozását ismerjük. A história kétszeres kidolgozása mellett apró részérvek szólnak, de igazolásukhoz a variánsok újbóli, teljes áttekintése szükséges.

³²⁹ HORVÁTH, *Balassi költészete...*, 266–267.

³³⁰ KŐSZEGHY, *Magyar Amphión*, 123.

³³¹ Erős Aeneas Sylvius-hatás mutatható ki benne, és Giróthi Péter már 1579-ben lemásolta a Csereyné-kódexbe (STOLL, *Bibliográfia*, 1. sz., 67b–68b).

így Balassi akár saját kéziratának sorrendben is legelső megfelelő metrumú darabját választja erre célra. Maga a *Lucretia* széphistória nem része ennek a gyűjteménynek, erről a Balassa-kódex címlapja tanúskodik, a *Maga kezével írott könyvre* történő utalás csak a címlapot követő versekre vonatkozhat. A széphistória csak akkor kerülhet a kézirat elé, amikor a költő 1593-ban eljuttatja Batthyány Ferenchez a verseit.

Hasonló elvek mentén érthetjük meg Wathay Ferenc nótajelzés-használatát is. Eleinte még nem gondolkodott megszerkesztett gyűjteményben, tehát Balassi versére nyugodtan utalhatott. De ő is megszerkesztett kötetet hoz létre, énekeskönyve bizonyosan másolat. A megszerkesztés még Törökországban, a versgyűjtemény későbbi darabjainak írásával párhuzamosan történt, és ekkor Wathay már belső nótajelzés-hálózat kialakítására törekedett. Jellemző mozzanat, hogy abban a pillanatban, amikor kilép e kompozícióból, a Balassi *Aenigmáját* imitáló XXVI. verset követő részben feladja a belső hivatkozást is, és a soron következő Balassi-strófás vers fölött már nem belső, a gyűjteményben is megtalálható versre történik hivatkozás, hanem a *Bánat, keserűség...-re*.

Abból a tényből kiindulva, hogy a nótajelzések igazodnak a versciklusok határaihoz, Balassi és Wathay esetében is úgy gondolom, hogy ennek nem a *copyright* a magyarázata, hanem az énekgyűjtemények belső koherenciájára való törekvés.³³²

Dosztojevszkijnek tulajdonítják azt a kijelentést, hogy „Mi valamennyien Gogol *Köpönyegéből* bújtunk elő”. Nos, a tanulmányban kifejtett attribúció után nekem úgy tűnik, hogy Balassi pedig *Lucretia hálójából* bújt elő. Vagy hogy frivolabban fogalmazzak: egyenesen *Lucretia* szoknyája alól. Bizonyosan 1577-nél korábban írott versét nem ismerjük, vagyis joggal hihetjük, hogy első verseit éppen a *Lucretia* fordítása idején szerezte, onnan kapott inspirációt, onnan merített. A szakirodalomban az 1970-es években éles vita bontakozott ki arról, hogy volt-e Balassi előtt magyar nyelvű, udvari típusú szerelmi költészet. Nem térek ki Pirnát Antal, Horváth Iván, Kőszeghy Péter és mások álláspontjainak ismertetésére, csak arra akarok figyelmeztetni, hogy az egész *virágénekkérdés* valamelyest súlytalanabbá válik, ha úgy gondoljuk, hogy Balassi *Lucretia* hálójából bújt elő. Mert ha így van, akkor lényegében mindegy, hogy volt-e valamilyen szerelmi költészet őelőtte (megengedem, hogy volt, és virágének-töredékek formájában valami még meg is maradt belőle), de azt gondolom, hogy Balassi elsősorban nem ezekre támaszkodott, nem a magyar hagyományt fejlesztette tovább, nem *betetőzője* tehát valamilyen folyamatnak, hanem *kezdeményezője*.

Ugyanez igaz a nemzetközi példákra. Balassi természetesen olvasott latinul, ismerhette a humanista költészetet, de semmi nyoma annak, hogy korai verseiben különféle irodalmi hatásoknak nyoma lenne. Annak viszont igenis van nyoma, hogy

³³² Hasonló elvek mentén érthető meg Pálóczi Horváth Ádám nótajelzés-használata is. A dalmutalások „megfordulnak”: versgyűjteményében a korábbi, mintául szolgáló darabok kapják meg a később keletkezett énekek kezdősorait nótajelzésként, mert a szerkesztő vagy szerző lejegyzésük sorrendjében haladt, és igazodott gyűjteményének belső rendjéhez. Vö. CSÖRSZ Rumen István, *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig, közköltészeti hatások a magyar irodalomban (1700–1800)*, Irodalomtudomány és Kritika, Tanulmányok, szerk.: SZÖRÉNYI László és TVERDOTA György, (Budapest: Universitas Kiadó, 2016), 239.

Aeneas Sylviust imitálja, és jól tudjuk, hogy a *Lucretia* valójában *cento*, léptenyomon Ovidius- és Vergilius-helyek bukkannak fel benne. A latin novella tökéletes modelljét nyújtja az udvari szerelemnek, megtalálható benne, hogy a szerelmes férfi *rab* és *szolga*, megtalálható a bókolás teljes kelléktára. Nincs tehát szükség arra, hogy más forrás után nézzünk. Ha Balassi *Lucretia* hálójából bújt elő, akkor készen kaphatott mindent, ami a petrarkista költészethez köti. Természetesen 1577 után további irodalmi hatások érik, s nyilvánvaló, hogy 1582-től a *Poetae tres elegantissimi* költőivel, 1588-tól pedig Castelletti hatásával is számolnunk kell. De egyre inkább úgy gondolom: nincs szükségünk arra, hogy Balassi korai költészetét túl bonyolult intertextuális *hálóban* képzeljük el. Elég a *Lucretiáé*.

Tudjuk, hogy a 17. század irodalmára milyen erős hatást gyakorolt Balassi költészete. Gyöngyösi Istvánig egészen bizonyosan igaz, de talán még tovább is, hogy a magyar szerelmi líra ennek a költői életműnek a folytatása, akarva-akaratlanul ezt követi, ennek a hatása alatt áll, vagyis a régi magyar irodalom mindenestül benne van *Lucretia hálójában*.

BALASSI BÁLINT ISTENES ÉNEKEINEK NYOMTATOTT HAGYOMÁNYA

BEVEZETŐ: A FA

Ebben a fejezetben Balassi Bálint istenes énekeinek nyomtatott hagyományával foglalkozunk. Azt a gyűjteményt, melyben ezek a versek ránk maradtak, általában csak *Istenes énekek* címmel szokás emlegetni, és az egyszerűség kedvéért gyakran mi is így járunk majd el. A kis tizenkettedrét formátumú nyomtatvány első megjelenésétől, 1632-től kezdve hatalmas népszerűségnek örvendett, pontosan ötven kiadásáról van tudomásunk a 17–18. századból.³³³ A gyűlekezeti énekeskönyvek mellett ez a magánajtatosság céljait szolgáló kis könyvecske volt a korszakban leggyakrabban kiadott énekgyűjtemény.

Az *Istenes énekek* cím azonban nem pontos, és valójában több különböző tartalmú kiadást takar. Az egymással rokonságban álló nyomtatványok több költő műveit tartalmazták, és az idők folyamán számos átszerkesztésen, bővítésen mentek keresztül. Abban mindegyikük megegyezik, hogy törzsanyagukat Balassi Bálint és Rimay János istenes énekeinek gyűjteménye alkotja. Ám a két költő versei először összekeverve jelentek meg (*rendezetlen kiadások*) ezzel a címmel: *Az néhai tekintetes és nagyságos vitéz úrnak, Gyarmati Balassa Bálintnak istenes éneki*. Csak később alakult ki az a kiadástípus, mely elkülöníti Balassi és Rimay verseit (*rendezett kiadások*), ennek megfelelően a cím is kibővül: *A néhai tekintetes, nagyságos vitéz úrnak, Gyarmati Balassa Bálintnak, és ama jó emlékezetű néhai nemzetes Rimay Jánosnak, igaz hazafiainak, és a magyar nyelv két ékességének istenes éneki*. Eleinte a két költő énekei mellett protestáns gyűlekezeti énekek kaptak helyet. Később a katolikus kiadásban Nyéki Vörös Mátyás, a protestáns kiadásokban pedig Pécseli Király Imre énekeivel bővítették a gyűjteményt. A gyűlekezeti énekeket egy idő után elhagyták, benn maradt a kötetben azonban egy több szerző műveiből álló vegyes énekcsoport. Az egész kötetet prózai imádságok zárták, ám ebből is kétfélel figyelhetünk meg, a rendezetlen kiadások végén az *Isten eleibe felbocsátandó áhitatos imádságok* gyűjteményét talál-

³³³ Teljes listájukat lásd H. HUBERT Gabriella, „Balassi és Rimay Istenes énekeinek kiadásai” in *A sajkakazai Radvánszky-könyvtár története, Függelék* (Szeged: JATEPress, 1998, a továbbiakban H. HUBERT, „Balassi és Rimay...”) 109–118.

juk, ezt a rendezett kiadásokban felváltja a *Via Jacobaea*, azaz *Jákob pátriárkának oly úta, mely minden úton járó s bújdosó igaz izraelitákat bátorságos és boldog derék útra igazgat, egynehány oktató regulák és istenes imádságok által*.

Ez a hevenyészett áttekintés is jól mutatja, hogy az *Istenes énekek* cím csak gyűjtőfogalomként használható, az egyes kiadások pedig gyakran lényegesen különböznek egymástól. Ennek megfelelően a modern Balassi- és Rimay-filológia különféle típusokba sorolta a különböző tartalmú kiadásokat. Az egyes kiadástípusok és kiadások egymáshoz való viszonya azonban korántsem volt egyértelmű, és teljes bizonyossággal még ma sem tekinthető annak. Nem ismerjük az összes kiadást, némelyiknek csak a híre maradt fenn, némelyiknek még a híre sem. A meglévő kiadások alapos szövegkritikai vizsgálata sem történt meg maradéktalanul. Ezért aztán az egyes kritikai kiadások sem nyújthattak, és talán ma sem nyújtanak minden tekintetben megbízható szöveget sem Balassi, sem pedig Rimay verseinek kiadásakor. A szövegkritikai igényű kiadások szerkesztői, Szilády Áron, Dézsi Lajos, Eckhardt Sándor az *Istenes énekek*nek csak azokra a példányaira támaszkodhattak, melyek a modern kiadás összeállításakor már ismertek voltak, és ebből kifolyólag a kiadások egymáshoz való viszonyát is különbözőképpen ítélték meg. Nézeteik ma már csak részben állják meg a helyüket, az újabb adatok tükrében sokszor már érvényüket veszítették. Klaniczay Tibor Eckhardt Sándor kiadásairól írott *Hozzászólása* pedig arra figyelmeztet, hogy a meglévő adatok birtokában sem bízhatunk meg a kritikai kiadások szövegében. Mégis érdemes ezeket a nézeteket sorra vennünk, mert csak így válik követhetővé, hogy miként alakult ki az *Istenes énekek* bonyolult leszármazási ágrajza.

Balassi Bálint verseinek első teljesnek nevezhető kiadása Szilády Áron nevéhez fűződik.³³⁴ Létrejöttét annak köszönheti, hogy 1874 nyarán a Radvánszky család könyvtárából előkerült a Balassa-kódex, és ismertté váltak Balassi Bálint szerelmes énekei. A Magyar Tudományos Akadémia azonnal elhatározta a költő verseinek immár a szerelmes versekkel bővített, teljes kiadását. Eredetileg Toldy Ferencre bízták a kiadás elkészítését, Toldy halála után vette át a megkezdett munkát Szilády Áron. Ő az 1879-ben megjelent kötet előszavában beszámol arról, hogy az *Istenes énekek* mely kiadásait ismeri. Érdemes az itt közölt listát újra elővenni, mert csak ez alapján formálhatunk képet arról, hogy Szilády milyen leszármazási rendet gondolt el. Az előszó a következő 17. századi példányokat sorolja fel:

1. Lőcse, 1604.*
2. Várad*
3. Bártfa, 1630–40. körül
4. Várad, 1646.*
5. Kassa, 1655. (helyesen: 1665)
6. Pozsony, 1676.
7. Bártfa, 1679.
8. Kolozsvár, 1681.

³³⁴ BALASSA, *Költeményei*.

9. Lőcse, 1683.
10. Kolozsvár, 1691.
11. Debrecen, 1692.
12. Lőcse, 1693.
13. Lőcse, 1700.

Az editio princeps kiadási dátumát Szilády 1604-ben határozta meg, és ennek folytán egy Rimay János által sajtó alá rendezett őskiadást gondolt el. A kiadás mellett szereplő csillag arra utal, hogy ebből a kiadásból példány nem maradt ránk, Szilády ezért csak kérdőjellel ellátva vette fel lajstromába. Dézsi Lajos azonban helyesen mutatott rá az *Istenes énekek* bibliográfiájának összeállítása közben,³³⁵ hogy Sziládyt egy hibásan leírt évszám téveszthette meg. A Régi Magyar Könyvtár lapjain³³⁶ Szabó Károly valóban említ egy 1604-es *Istenes énekek* példányt, mely báró Radvánszky László könyvtárának 1750-ben készült katalógusában szerepel. Itt kétségtelenül ez áll: „Rimay és Balassi versei, Lőtsén 1604. duodec”. Ennek az adatnak a helyessége azonban erősen kétségbe vonható. Eleve gyanússá teszi az évszámot az a tény, hogy a cím alapján rendezett kiadásról van szó, és ilyen típusú kiadás csak 1650 körül jött létre. Az 1665-ös kassai kiadás (5.) élen található – az őskiadásával azonos – előszó világosan arról beszél, hogy Rimay ugyan tervezte Balassi verseinek a kiadását, de ebben „az üdö s alkalmatosság ez jó igyekezetiben ellent állott”. E megjegyzés szerint Rimaynak, minden igyekezete ellenére, nem sikerült kiadnia Balassi munkáit. Vagyis nem gondolhatunk el Rimay halála, azaz 1631 decembere előtt létrejött kiadást. Hasonló módon ellentmond a korai évszámnak Ráday András 1629. március 25-én Rimayhoz írott levele, melyben Rimay verseinek tervezett kiadásáról beszél,³³⁷ illetve Madách Gáspárnak egy 1631 decemberében kelt levele, melyben Rimay kiadatlan műveit említi.³³⁸ Mindehhez hozzávéve azt a mozzanatot is, hogy 1604-ben Lőcsén még nem is működött nyomda, egészen valószínűvé válik Dézsi vélekedése, miszerint a könyvjegyzék készítője 1704 helyett írt 1604-et, mert 1704-ből valóban ismerünk egy lőcsei rendezett kiadást.

A 2. és 4. helyen szereplő váradi kiadások kérdőjellel szerepelnek Szilády felsorolásában – mi a később alkalmazott jelöléshez igazodóan csillaggal jelöltük meg őket –, mert példányuk szintén nem ismeretes. Szilády hipotetikusán vette fel őket a lajstromba, de itt nincs okunk kételkedni véleményében. A két váradi kiadásra vonatkozó információk a pozsonyi 1676-os kiadás címlapjáról, illetve a kolozsvári 1681-es kiadás előszavából származnak. Az 1676-os címlapján az szerepel, hogy „a váradi negyedik editio szerint egynehány új énekekkel és imádságokkal kibocsátott”; az 1681-es élen álló előszóban pedig az olvasható, hogy „Balassa istenes énekei Rimay János ékes énekeivel annyira edgytűvé voltak elegyedvén az előbbi *bártfai, lőcsei*, sőt még a *váradi első* kibocsátásban

³³⁵ DÉZSI Lajos, *Bibliographia*, 57–59.

³³⁶ Régi Magyar Könyvtár, 1. kötet, szerk SZABÓ Károly (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1879, a továbbiakban SZABÓ, *RMK I*): 391. sz.

³³⁷ RIMAY, *Összes művei*, 161.

³³⁸ Uo., fotómásolatban a 166. és 167. lap között.

is, hogy melyek legyenek a megnevezett úr elméjének istenes rajzati, a más főszemélynek viszont idvességés találmányai, a ki ugyan gyakran olvasta legyen is a két rendbeli munkát, alig tudhatott (avagy nem is) választást köztök tenni.” Miután a pozsonyi 1676-os rendezett kiadás egy rendezett váradi kiadásra hivatkozik, a kolozsvári 1681-es pedig egy rendezetlen váradi kiadást említ, a lajstromban két említésből ismert váradi kiadást (2. és 4.) kell szerepeltetnie az ugyancsak említésből ismert korai lőcsei kiadás (1.) mellett. Az előszóban óvatosan úgy fogalmaz, hogy „afelett, hogy négy váradi editiót számláljunk, vagy a váradit csak az általános sorban vegyük negyediknek, még mindig bizonytalanságban vagyunk”. Lajstroma azonban elárulja, hogy csak két váradi kiadást tételezett fel, és az „általános sorban” tekintette negyediknek a rendezettet. Ebben a tekintetben a szaktudomány jelenlegi véleménye megegyezik Sziládyéval.

A Szilády által összeállított listát a fentebbi megjegyzések után szemügyre véve megállapíthatjuk, hogy két valóban meglévő rendezetlen kiadást tartalmaz, egy bártfai és egy kassai edíciót (3., 5.). Ezek közül a Balassi-kiadás jegyzetei rendre a korábbi, bártfai kiadás szövegváltozatait említik. Hasonló a helyzet a rendezett kiadásokkal. Ezek közül Szilády idejében az 1676-os pozsonyi kiadás volt a legkorábbi (és tegyük hozzá, hogy az első teljes szövegében ismert) kiadás, így Balassi-kiadásának jegyzeteiben rendre ennek a szövegváltozatait tünteti fel, a későbbieket pedig sehohol nem említi. Nem tulajdonít jelentőséget annak sem, hogy az 1676-os pozsonyi és a későbbi lőcsei kiadásokban (6., 9., 12., 13.) található hosszú argumentumok helyett a kolozsvári és debreceni kiadásokban (8., 10., 11.) rövid verses summák állnak. Sztemmát ugyan nem rajzol, de eljárását megfigyelve világos, hogy lineáris szövegleszarmazást gondolt el mind a rendezetlen, mind pedig a rendezett kiadások esetében.

1904-ben rendezte sajtó alá Radvánszky Béla a *Rimay János munkái* című kötetet.³³⁹ Ennek terjedelmes függelékeként látott napvilágot Dézsi Lajos alapvető összeállítása.³⁴⁰ Ebben Dézsi felsorolja az akkor ismert összes *Istenes énekek* kiadást, az egyes kiadástípusok legkorábbi példányairól részletes, minden egyes versre kiterjedő tartalmi leírást ad, sőt a későbbi azonosíthatóság végett az 1704 előtti kiadások címlapjait, illetve 95. oldalát hasonmásban is közzé teszi. Az igen alaposnak nevezhető bibliográfiai munka közli először a rendezetlen kiadások előszavát, mely az 1665-ös kassai kiadásban maradt ránk, illetve a rendezett kiadások előszavát, melyet a kolozsvári 1677-es kiadás őrzött meg.

Dézsi munkájában négy kiadástípust különít el:

- a) bártfai típus
- b) lőcsei típus
- c) kolozsvári vagy debreceni típus
- d) kombinált típus

³³⁹ RIMAY János *Munkái*, kiad. BÁRÓ RADVÁNSZKY Béla, (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1904, a továbbiakban: RIMAY, *Munkái*).

³⁴⁰ Balassa és Rimay „*Istenes énekei*”-nek bibliographiája, szerk.: DÉZSI Lajos in RIMAY, *Munkái, Függelék*, a továbbiakban: DÉZSI, *Bibliographia*.

Az *a)* típusba a rendezetlen kiadásokat sorolta. Szilády Áron listájának vizsgálatakor már felhasználtuk Dézsi azon érvelését, miszerint az őskiadás nem készülhetett 1604-ben. Ehelyett Dézsi őskiadásként egy bártfai kiadást tételezett fel, mely azonban nem lehet azonos a példányból is ismert bártfai rendezetlen kiadással, mert ez már Pécseli Király Imre énekeivel bővített kiadás. Ezért ez utóbbit második kiadásnak tekintette. Az 1681-es kolozsvári kiadás élén álló előszó alapján Dézsi is felvesz a listájára egy ránk nem maradt rendezetlen lőcsei és váradi kiadást. Vagyis Dézsi szerint az *a)* típusba tartozó kiadások (csillaggal jelöltük meg azokat a kiadásokat, melyekből példányt nem ismerünk, Dézsi létezésükre csupán következtetett):

1. Bártfa, 1632–35.*
2. Bártfa, 1635–40.
3. Lőcse, 1640 körül,*
4. Várad, 1640 körül,*
5. Kassa, 1665.

Ez a lista igyekszik követni az 1681-es kolozsvári kiadás fogalmazásmódját: „Balassa istenes énekei Rimay János ékes énekeivel annyira edgyüvé voltak elegyedvén az előbbi *bártfai*, *lőcsei*, sőt még a *váradi első* kibocsátásban is...” Dézsi ennek megfelelően szintén *bártfai–lőcsei–váradi* sorrendet javasol. Mivel azonban *két* bártfai kiadással kell számolnia, az első négy kiadás között nem helyezhet el *két* váradi kiadást. Szilády ezt azon az áron érte el, hogy a csupán említésből ismert lőcsei kiadást listájának élére emelte. Emiatt Dézsi nem érthette az 1676-os pozsonyi kiadás címodalán szereplő „a *váradi negyedik editio* szerint” kifejezést úgy, mintha az az összes kiadások közt tekintené negyediknek a rendezett váradi kibocsátást. Kénytelen volt azt feltételezni, hogy a váradi kiadásokból volt négy, s ezek közül hivatkozik a pozsonyi kiadás a negyedikre. Mivel az 1681-es kolozsvári kiadás előszava csak az első váradi kiadást nevezi meg rendezetlenként, Dézsi az *a)* csoportba szintén csak egy váradi edíciót vett fel, a *b)* csoportba azonban hármat.

A *b)* csoport azokat a rendezett kiadásokat tartalmazza, melyek megőrizték Rimay versei élén a hosszú prózai argumentumokat. Dézsi ide sorolta a feltételezett négy váradi kiadás közül a másodikikat, harmadikat és negyediket. A következő 17. századi kiadásokat szerepelteti a *b)* csoportban:

1. Várad, 1640–60.
2. Várad, 1640–60.*
3. Várad, 1652.*
4. Lőcse, 1670.
5. Pozsony, 1676.
6. Bártfa, 1679.
7. Lőcse, 1683.
8. Lőcse, 1693.
9. Lőcse, 1700.

Az Országos Széchényi Könyvtár őriz egy könyvtáblából kiáztatott, egyetlen levélből álló töredéket, mely Dézsi véleménye szerint a legkorábbi rendezett váradi kiadásból (1.) származik. Ezért ezt a kiadást felsorolásunkban nem csillagoztuk meg. (A töredék pontos meghatározásával egy későbbi fejezetben foglalkozunk.) A negyedik váradi kiadás (3.) datálása azon alapszik, hogy fennmaradt egy *Isten eleibe felbocsátandó áhítatos imádságok* példány 1652-ből, márpedig ez az imádsággyűjtemény a rendezett kiadások szokásos függeléke. Fontos eleme a listának az 1670-es lőcsei kiadás (4.). Ezt Szilády még nem ismerte. A teljes példány előkerülése után ez vette át a szerepet az 1676-os pozsonyi kiadástól, és a modern kiadók (Dézsi Lajos, Eckhardt Sándor, Stoll Béla, Varjas Béla) lényegében ezt tekintették Balassi istenes énekeinél alapszövegnek.

A c) csoport azokat a rendezett kiadásokat tartalmazza, melyekben Rimay énekei előtt a hosszú prózai argumentumok helyett rövid verses summákat találunk. Ezt a kiadáscsoportot a megjelenési helyek alapján Dézsi kolozsvári, illetve debreceni típusnak nevezi. Bibliográfiájában az alábbi 17. századi kiadásokat sorolja fel:

1. Kolozsvár, 1677.
2. Kolozsvár, 1681.
3. Kolozsvár, 1691.
4. Debrecen, 1692.
5. Kolozsvár, 1700.

Ezek közül a kiadások közül az 1. sorszám alatti arról nevezetes, hogy ez őrizte meg azt a Szenci Kertész Ábrahámától származó előszót, mely vélhetőleg az első rendezett váradi kiadás élén szerepelt. Fontos eleme a listának az 1677-es kolozsvári kiadás (1.). Ezt Szilády még nem ismerte. A teljes példány előkerülése után ez vette át a szerepet az 1681-es kolozsvári kiadástól. E kiadáscsoportot a későbbi szövegkiadások kisebb hangsúllyal vették figyelembe, mint a lőcsei típust, minden bizonnyal azért, mert a hosszú argumentumok hiánya azt a látszatot kelti, mintha e kiadások eleve redukált szöveget hoznának. Hogy ez nem feltétlenül van így, arra Kőszeghy Péter figyelmeztetett először, és a legújabb szövegkiadások már a lőcsei típusával megegyező súllyal veszik figyelembe ezeket a kiadásokat is.

A d) csoportba egyetlen 1702-es, nyomtatási hely nélküli kiadás tartozik. Ez a lőcsei típusban szereplő hosszú argumentumok mellett a kolozsvári típusban található rövid verses summákat is közli.

Dézsi bibliográfiája nemcsak a 17. századi kiadásokra vonatkozik, hanem tartalmazza az *Istenes énekek* utolsó megjelenéséig, a pozsonyi 1806-os kiadásig az összes addig ismert edíció adatait. Ez összesen 39 kiadást jelent. A típusok elkülönítése jól mutatja, hogy Dézsi igyekezett áttekinteni a kiadások közötti genealógiai kapcsolatokat. Noha sztemmát ő sem rajzol, munkájának gondolatmenetéből világosan kivehető, hogy a lineáris leszármazás helyett már egy bonyolultabb rendet gondolt el. Nem utal semmi arra, hogy az egyes típusokon belül az időrenden kívül bármilyen más rend uralkodna, az egyes típusok azonban egymással nem keveredhetnek még akkor

sem, ha időrendben felváltva követik egymást. Nagyjából úgy gondolhatjuk el tehát a meg nem rajzolt leszámazási ábrát, mintha a rendezetlen kiadások lineáris vonalán a negyedik váradi kiadástól kezdve két külön ág indulna el, a lőcsei és a kolozsvári típus önálló vonala. Ez a két vonal csak egyetlenegyszer, az 1702-es kombinált típusú kiadás esetében kontaminálódott. Mai tudásunk szerint a rendezetlen kiadások helyzete ugyan valamivel bonyolultabb ennél, de a rendezett kiadások egymáshoz viszonyított helyzetét lényegében már Dézsi Lajos bibliográfiája is helyesen ábrázolja.

Radvánszky Béla 1904-es Rimay-kiadása természetesen felhasználja a Dézsi által összeállított bibliográfia eredményeit. Elsődleges forrásként a Rimay–Madách-kódex szövegére támaszkodik, a nyomtatványok közül pedig az *Istenes énekek* lőcsei 1670-es rendezett kiadását használja, a jegyzetekben pedig a rendezetlen bártfai 1635–40-re datált kiadás alakjait hozza. Ez vélhetően nem azért történt így, mert a legkorábbi rendezett kiadás szövegkritikai értékét bárki belátta, vagy igazolta volna, hanem részben azért, mert a Rimay–Madách-kódex tartalmazza a hosszú prózai argumentumok szövegeit, ami a lőcsei típus hitelességét támasztja alá. A másik természetes ok a rendezett kiadások használata mellett az, hogy a rendezetlen kiadások Rimay verseinél gyakorta erősen romlott, csonka vagy nyilvánvalóan hibás szöveget hoznak. Azt mondhatjuk, hogy a Rimay-kiadás alapszövegének kiválasztása helyes. (Ugyan nem nevezhető szövegkritikailag elvszerűnek, inkább ösztönös eljárásnak, de ma sem járnánk el ettől lényegesen eltérő módon.)

A nagy alaposággal összeállított bibliográfiát 1923-ban követte a szövegkiadás, a *Balassa Bálint minden munkái*.³⁴¹ A kétkötetes mű néhány ponton kiegészíti a bibliográfiát, felsorol három korábban ismeretlen *Istenes énekek* edíciót. Az 1690-es lőcsei kiadás lényegesen nem módosít a korábbi képen, csak egy viszonylag kései taggal bővíti a lőcsei típus csoportját. Annál jelentősebb az 1699-es nagyszombati kiadás felfedezése. Ez a fametszetes képekkel illusztrált kiadvány Balassi neve alatt közli Rimay János énekeit is, tehát kései dátuma ellenére rendezetlen kiadás. Jelentős eltéréseket mutat azonban a korábban ismert rendezetlen kiadásokkal szemben, más benne a versek sorrendje, és egyes énekrészében már a rendezett kötetek énekanyagával mutat rokonságot. Dézsi azonban nem foglalkozik a nagyszombati megjelenés besorolásával, nem osztja be egyik típusba sem, megelégszik azzal, hogy az 1699-es évszámnál beilleszti a kiadást az időrendi sorba. További megoldatlan problémát jelent, hogy a nagyszombati gyűjtemény címlapján a bécsi első edícióra hivatkozik, mely 1923-ban nem volt ismeretes. Ez a bécsi nyomtatvány Dézsinél nincs besorolva sem típusba, sem akárcsak hipotetikus időrendbe sem.

A *Balassa Bálint minden munkáinak* azonban nem ezek a bibliográfiai apróságok jelentik a legsúlyosabb hibáit. Még csak nem is az, hogy az első kötet verssorrendje nem a Balassa-kódex rendjét követi, ahogyan ez Szilády kiadásában szerepelt, hanem Rimay János előszótervezetének elgondolását. Ez ugyan vitatható eljárás, de éppenséggel akár védelmezni is lehetne. Sokkal súlyosabb következményekkel járt az a döntés, hogy Dézsi publikációja második kötetébe felvett minden olyan kétes hitelű darabot,

³⁴¹ BALASSA, *Minden munkái*.

melyet így vagy úgy kapcsolatba hoztak Balassi Bálint nevével. És nemcsak bizonytalan hitelű darabok sorakoznak itt, hanem olyan versek is, melyekről teljesen bizonyos, hogy Balassi nem lehet a szerzőjük. Noha Dézsi nem állítja ezekről a versekről, hogy Balassitól származnának, publikálása mégis azzal a súlyos következménnyel járt, hogy a későbbi válogatott kiadásokban, antológiákban, szöveggyűjteményekben elmosódott a határ a hiteles és hiteltelen énekek között. A Balassi-életmű modernkori hibás hagyományozódásáért nagyrészt ez a helytelen koncepciójú kiadvány a felelős.

A hiteles Balassi-versek esetében Dézsi szövegkiadása lényegében az *editio princeps* elvén alapszik; ahol lehetséges, ott a Balassa-kódex szövegét követi, ahol csak nyomtatványra támaszkodhat, ott pedig elsőként az általa bártfai második kiadásnak nevezett, 1635–40-re datált kiadás szövegét. Csak esetenként tér ki a rendezett kiadások szövegváltozataira, ekkor a Szilády által még nem ismert löcsei 1670-es kiadás alakjait idézi. Ez a szöveggkritikai eljárás lényegében nem különbözik Sziládyétól, egyikőjük sem tulajdonít speciális jelentőséget a rendezett kiadások szövegváltozatainak.

Meglepő mozzanat, hogy Dézsi Lajos hagyatékából előkerült négy olyan *Istenes énekek*-kiadás is, melyet sem bibliográfiájában, sem pedig szövegkiadásában nem ismertet. Ezen kiadások egyikét 1976-ban Kőszeghy Péter úgy határozta meg,³⁴² hogy az egy olyan kolozsvári kiadás, mely minden eddig meglévőnél korábbi (erről a kiadásról a maga helyén később szólunk majd). Nagyon valószínű, hogy a négy ismeretlen kiadás még Kolozsvárott került Dézsi birtokába. Balassi-kiadása viszont már akkor jelent meg, amikor az egyetem áttelepülését követően Szegeden professzorkodott. Tehát igen valószínű, hogy a szövegkiadás megjelenésekor már ismerte ezeket a példányokat. Vajon miért nem szólt ezekről? Igaz, hogy egyik kiadásnak sincs meg a címlapja. Nem sikerült volna meghatározni őket? Vagy mégis később jutott volna a birtokukba?

Balassi Bálint munkáinak harmadik kritikai kiadása, a *Balassi Bálint Összes művei* Eckhardt Sándor munkája.³⁴³ Ennek első kötete 1951-ben, második kötete pedig 1955-ben jelent meg. Ezzel a kiadással szinte párhuzamosan, ugyancsak 1955-ben adta ki Eckhardt a *Rimay János összes műveit*.³⁴⁴ Mielőtt azonban ezekkel a szövegkiadásokkal foglalkoznánk, ki kell térnünk egy új *Istenes énekek* példány felfedezésére. 1940-ben Marosvásárhelyen Varjas Béla rábukkant arra a bécsi kiadásra, melyet az 1699-es nagyszombati kiadás a címlapján említ.³⁴⁵ E címlap, és így kiadási év nélküli példányt tekintette Varjas, és az ő nyomán Eckhardt is az addig előkerült kiadások közül a legkorábbinak, sőt egyenesen az *Istenes énekek* első kiadásának.³⁴⁶ Így értelmezték

³⁴² KŐSZEGHY Péter, „Balassi verseinek egy ismeretlen kiadásáról”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 80 (1976, a továbbiakban KŐSZEGHY, „Balassi verseinek...”): 714–719.

³⁴³ BALASSI, *Összes művei* 1–2.

³⁴⁴ RIMAY, *Összes művei*.

³⁴⁵ VARJAS Béla, „Balassa Bálint istenes énekeinek első kiadása”, *Magyar Könyvszemle* 64/2 (1940): 105–126. Különlenyomat: *Balassi Bálint istenes énekeinek első kiadása*, OSZK kiadványai 11 (Budapest: 1940, a továbbiakban a különlenyomatot használjuk: VARJAS, *Balassi Bálint istenes...*).

³⁴⁶ VARJAS Béla, „Ferenczfi Lőrinc és az első Balassi-kiadás”, *Irodalomtörténet* 30, 2 (1941, a továbbiakban VARJAS, „Ferenczfi Lőrinc...”), 57–64. Különlenyomata: *Irodalomtörténeti Füzetek*, 2, vö. BALASSI, *Összes művei* 1.

a nagyszombati 1699-es kiadás címlapján olvasható megjegyzés, miszerint az a „bécsi első edíció” alapján készült.

A bécsi kiadás – noha első 26 éneke megegyezik a rendezetlen bártfai kiadás első 26 énekével –, több ponton is jelentősen eltér a korábban ismert kiadásoktól. Katolikus kiadás, és ennek megfelelően a protestáns hangvételű darabokat is tartalmazó vegyes énekrészt elhagyja, helyette Nyéki Vörös Mátyás vallásos énekeit tartalmazza. A betűtípusok és a fametszetek vizsgálata alapján Jenei Ferenc mutatta ki, hogy ez az edíció Ferencffy Lőrinc nyomdájában készült.³⁴⁷ A kiadás függelékéhez igazodóan Jenei úgy gondolta, hogy Nyéki Vörös is részt vett a kiadás megszerkesztésében, tipográfiai munkálataiban. Sajnos az előkerült példány a 190. oldalon megszakad, tehát teljes tartalmát nem ismerjük.

Eckhardt Sándor kritikai kiadásaiban felsorolja az *Istenes énekek* akkor ismert kiadásait, listája a 17. századi rendezett edíciók sorát egy 1695-ös lőcsei kiadással bővíti. Sztemmát ő sem rajzol, de megjegyzéseiből világos, hogy a rendezetlen kiadások esetében lineáris szövegleszármazást gondolt el, melyben a meglévő példányok bécsi–bártfai–kassai sorrendben követik egymást, ezért a versek kiadásánál a bécsi rendezetlen kiadás alakjait vette első helyen figyelembe. Az ebből a döntésből fakadó hibás következményekre a következő alfejezetben térünk majd ki. A rendezett kiadások két típusa közül ő is a lőcsei típust részesítette előnyben, vélhetően a versek előtti hosszú argumentumok megléte miatt, részben pedig az időrend miatt, hiszen a kritikai szöveg megjelenésének az idején a legkorábbi meglévő példány a lőcsei 1670-es volt.

Eckhardt kritikai kiadásait 1957-ben Klaniczay Tibor alapos bírálatban részesítette. *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásaihoz* című tanulmányában³⁴⁸ áttekinti a Balassi- és Rimay-filológia addig megválaszolatlan vagy hibásan megválaszolt kérdéseit, és teljesen újszerű képet alkot a versgyűjtemények hagyományozódásáról. Külön fejezetekben vetünk számot majd e tanulmány jelentős állításaival, ezen a helyen csupán az *Istenes énekek* kiadástörténetére vonatkozó megjegyzéseit foglaljuk össze röviden.

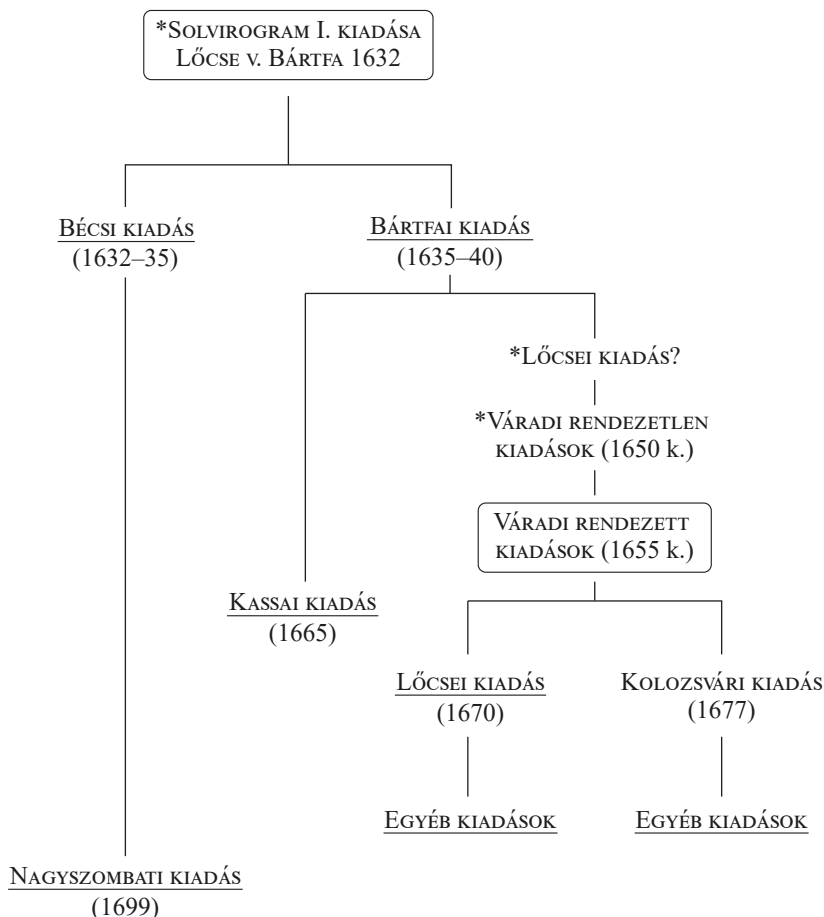
Klaniczay felismerte, hogy a két legkorábbinak tekintett kiadás nem származhat egymásból. A bártfai kiadás nem követheti a bécsit, ahogyan ezt Eckhardt vélte, de megfordítva sem lehetséges, a bécsi sem származhat közvetlenül a bártfaiából. Szövegkritikai érvei mellett a kiadások szerkezetében figyelt meg olyan eltéréseket, melyek csak másképp magyarázhatóak. Léteznie kellett egy olyan őskiadásnak, mely vegyes énekrészeiben még sem Nyéki Vörös Mátyás, sem pedig Pécseli Király Imre énekeit nem tartalmazta, és amelyre a szóban forgó meglévő példányok egymástól függetlenül mennek vissza. E mellett az elveszett őskiadás mellett számos érv felhozható. Klaniczay ezeken kívül még kéziratos bizonyítékot is szolgáltat. Rámutat arra,

³⁴⁷ JENEI Ferenc, „Az első Balassi-kiadás történetéhez”, *Irodalomtörténet* 39, 3 (1951, a továbbiakban JENEI, „Az első Balassi-kiadás...”): 343–346, JENEI Ferenc, „Ferencffy Lőrinc nyomdájának történetéhez”, *Magyar Könyvszemle* 77, 3 (1961, a későbbiekben: JENEI, „Ferencffy Lőrinc...”): 297–308.

³⁴⁸ KLANICZAY, „Hozzászólás...”.

hogy Tholnay Ferenc énekeskönyve megőrizte az elveszett őskiadás emlékét, néhány ének előtt éppen erre tartalmaz hivatkozásokat. Az elveszett őskiadás feltételezésével, és bécsi és bártfai kiadások független leszármazásával Klaniczay jól meg tudta magyarázni a kötetek szerkezetében megfigyelhető anomáliákat.

Tanulmánya végén Klaniczay egy összesített leszármazási ábrán mutatja be, hogyan függenek össze az egyes Balassi- és Rimay-gyűjtemények, beleértve ebbe a kéziratos és a nyomtatott példányokat is. A kéziratos hagyományra vonatkozó rész azonban véleményünk szerint sok hipotetikus mozzanatot tartalmaz, az egyes kéziratpéldányok gyakran csak egy-egy említésből ismeretesek, tartalmukról pedig olykor szinte semmit nem tudunk. Ezért ezeket most nem szerepeltetjük a sztemmán. A 4. ábra Klaniczay leszármazási rajzának azt a részét mutatja be, mely kizárólag az *Istenes énekek* nyomtatott kiadásaira vonatkozik.

4. ábra: Az *Istenes énekek* sztemmája Klaniczay szerint

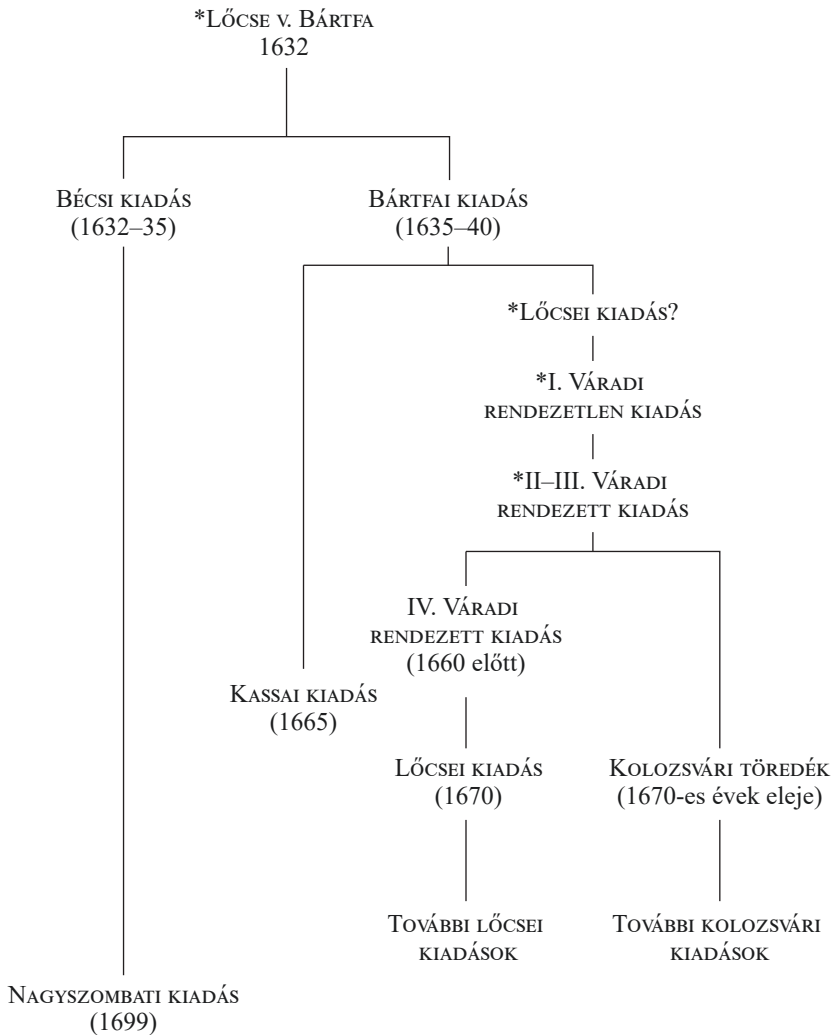
Az ábrán az eddigi jelölésnek megfelelően csillag jelöli a példányból nem ismert, kikövetkeztetett kiadásokat. A két bekeretezett rész emeli ki az első rendezetlen és az első rendezett kiadást. Jól látszik Klaniczay tanulmányának az eredménye: már nemcsak a rendezett szövegek különülnek el két ágra (lőcsei típus – kolozsvári típus), hanem a rendezetlenek is (bécsi típus – bártfai típus). A szemta azt is mutatja, hogy Klaniczay a lineáris leszármazás helyett egy elágazásokat is tartalmazó megoldást javasol. Csak az elágazások teszik lehetővé, hogy egy viszonylag kései megjelenés (mondjuk az 1699-es nagyszombati) közvetlenül a tényleges forrásához (a bécsihez) kapcsolódjon, kikerülve az összes többi (idő közben már részben rendezetté vált) kiadást.

Leolvasható az ábráról, hogy Klaniczay Dézsitől eltérően nem egy rendezetlen és három rendezett váradi edíciót tételez fel, hanem három rendezetlent és egy rendezettet. Azt az egy lapos töredéket, melyet Dézsi a legkorábbi rendezett váradi kiadásból valónak gondol, Klaniczay nem tartja biztonsággal azonosíthatónak. A váradi kiadások megjelenési éveit illetően is bizonytalan. (A töredék meghatározásával később foglalkozunk.)

A rendezett váradi kiadás létrejöttét Klaniczay úgy tartja magyarázhatónak, hogy Szenci Kertész Ábrahám, a váradi nyomdász hiteles Balassi- és Rimay-kéziratokhoz jutott, s ezek alapján különítette el a két költő verseit. A kéziratok azt is lehetővé tették, hogy számos ponton javítsa a korábbi kiadások hibáit, ezért a rendezett kötetek – noha időben későbbiek – szövegkritikailag értékesek. A versek azon csoportjánál, ahol Szenci Kertész saját kéziratra támaszkodhatott, és a rendezetlen és rendezett kiadások szövegei eltérnek egymástól, a fenti gondolatmenet értelmében a modern kiadó választása fakultatívvá válik. Klaniczay ezeknél a szövegeknél az 1670-es lőcsei kiadást jelölte meg elsőrendű szövegforrásként (melynek sajtóhibáit az 1955-ben előkerült 1671-es lőcsei kiadványból lehet javítani).

Korábban említettük már, hogy Dézsi Lajos hagyatékában ránk maradt négy olyan töredékes *Istenes énekek* kiadás, melyeket senki nem azonosított, és a bibliográfiákba sem kerültek be. Kőszeghy Péter 1976-ban tette közzé azt a felfedezését, hogy a négy példány közül az egyik szövegkritikailag igen értékesnek minősíthető, mert vélhetően a kolozsvári típus legkorábbi példányának töredéke.³⁴⁹ A meglévő kolozsvári példányokkal való összevetés arra mutat, hogy számos helyen ez a töredék hozza a legjobb alakot. Pontosán datálni ugyan nem sikerült, de könnyen elképzelhető, hogy időben megelőzte a legkorábbi, 1670-es lőcsei kiadást. Ezért Kőszeghy arra is figyelmeztet, hogy a lőcsei típus mellett a kolozsvári típust is ugyanolyan súllyal kell figyelembe venni a szövegkritikai vizsgálatoknál. Tanulmányában a következő módon javasolja kiigazítani az *Istenes énekek* szemtaját (5. ábra):

³⁴⁹ KŐSZEGHY, „Balassi verseinek...”

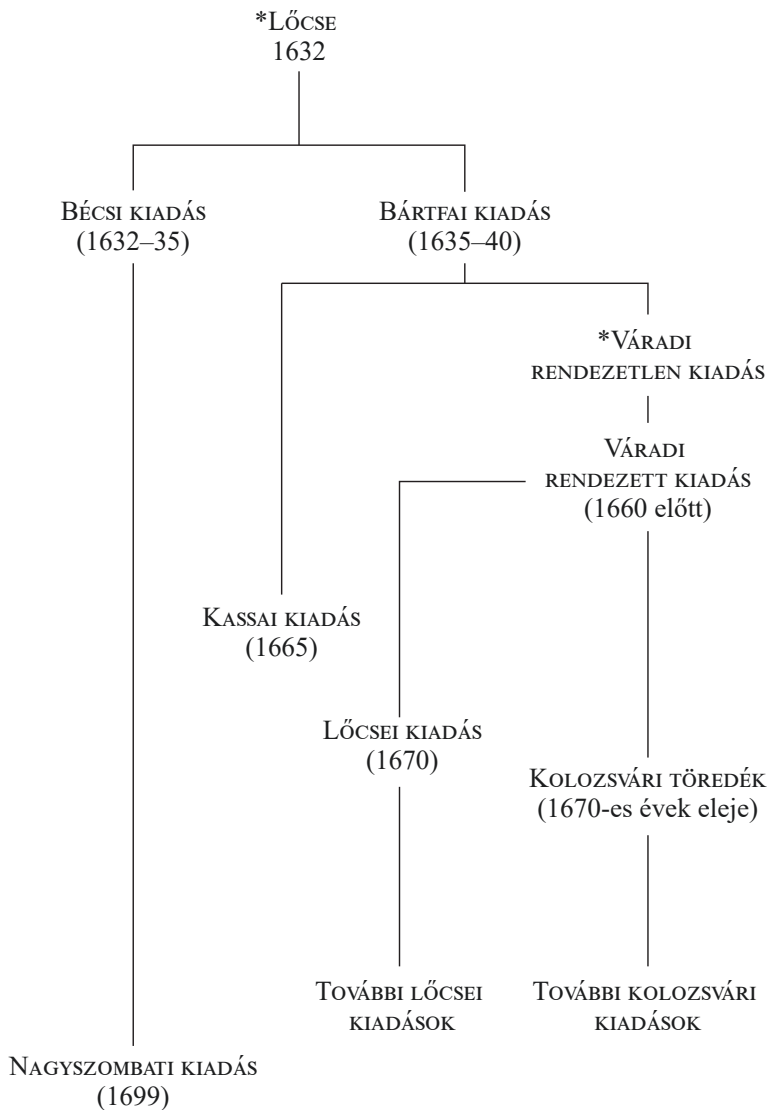

5. ábra: Az Istenes énekek sztemmája Kőszeghy szerint

Kőszeghy sztemmája feltételezi, hogy Dézsi elképzelésének megfelelően valóban négy váradi kiadás volt, de legalábbis azt, hogy egynél több rendezett váradi kiadás létezett. Ezen a ponton 1983-ban Szentmártoni Szabó Géza eltérő megoldást javasolt.³⁵⁰

³⁵⁰ SZABÓ Géza, „Balassi Bálint és Rimay János Istenes énekei.” Kísérőtanulmány a kolozsvári 1701-es *Istenes énekek*-kiadás hasonmásához, in *Balassi Bálint és Rimay János Istenes énekei*, kiad. SZABÓ Géza (Budapest: Helikon Kiadó, 1983, a továbbiakban SZABÓ, „Kísérőtanulmány...”).

Véleménye szerint csak két váradi kiadás létezett, egy rendezetlen és egy rendezett. Visszatér tehát Szilády azon nézetéhez, miszerint a pozsonyi 1676-os kiadás címlapján szereplő „váradi negyedik editio szerint” kifejezés az összes kiadás közötti negyedik helyet jelenti. Vagyis Szenci Kertész Ábrahám nem tudott a katolikus bécsi kiadásról, így saját kiadását negyediknek hitte. Ehhez a gondolatmenethez az is szükséges, hogy a sztemmáról töröljük a bártfaiából származó kérdőjeles lőcsei kiadást, s helyette az őskiadást tekintjük Lőcsén keletkezettnek. Ez a látható a következő ágrajzon (6. ábra):

6. ábra: Az Isteneš énekek sztemmája Szentmártoni Szabó szerint

Köszeghy Péter 1985-ös tanulmányában a rendezetlen kiadások létrejöttét vizsgálta.³⁵¹ Eredményeivel egy későbbi fejezetben részletesen is foglalkozunk majd. Az *Istenes énekek* sztemmájának ügyében ez a tanulmány két javaslatot fogalmaz meg. Az első a *Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása...* kezdetű Balassi-ének kétszeres közlésével kapcsolatos. Ez a vers ugyanis szerepel a kiadások Balassi-részében és a kötetek vegyes énekrészében is. Erre már Klaniczay Tibor felfigyelt,³⁵² Köszeghy pedig csak úgy tartja megmagyarázhatónak a dolgot, ha felteszi, hogy az őskiadás, és az ágrajzon közvetlenül belőle leágazó bécsi és bártfai kiadások közé felveszünk egy eddig ismeretlen kiadást is. Ebben kellett a kiadónak újabb szövegekkel bővítenie az őskiadást, s az ő tévedése folytán jöhetett létre a kettős közlés.

Ezt a véleményt nem tartjuk kellően indokoltnak. Az őskiadásról szóló fejezetben részletesen is kitérünk majd erre, most csak röviden indokoljuk, hogy miért nem rajzoljuk át a leszarmazási rajzot e javaslat nyomán. Feltehető ugyanis az, hogy a bővítés már az őskiadásban megtörtént, ez ugyanis – ahogyan a kassai 1665-ös kiadásban fennmaradt előszó állítja – Rimay János leírt könyvén alapszik. Ha Rimay kézírata még nem tartalmazta a vegyes énekrészt – ahogyan ezt általában gondoljuk is –, akkor a téves kettős közlés az őskiadás ismeretlen összeállítójának is tulajdonítható. A hipotetikus kiadás felvételére csupán a Tholnay Ferenc-énekeskönyv egy bejegyzése kényszerítene bennünket. Hajlamosabbak vagyunk azonban inkább a bejegyzés hitelességében kételkedni, minthogy rögvést egy elveszett kiadás feltételezzünk.

Köszeghy másik javaslata az 1665-ös kassai kiadás leszarmazására vonatkozik. Véleménye szerint ez nem a rendezetlen bártfai kiadás leszarmazottja, hanem talán a ránk nem maradt váradi rendezetlen kiadásból ered. A kassai kiadás tartalmára és szerkezetére vonatkozó érvekkel külön fejezetben foglalkozunk. Addig a pontig egyetértünk Köszeghy Péter véleményével, hogy a kassai kiadás lapszámozásánál megfigyelhető anomália miatt a kiadás leszarmazása bizonytalan. Mi azonban más módon próbáljuk magyarázni e kiadás létrejöttét. Mivel a megoldás a mai napig bizonytalan, ezt a javaslatot sem rajzoljuk fel a sztemmára, hanem az egyszerűség kedvéért úgy teszünk, mintha e kiadás közvetlenül a rendezetlen bártfai kiadásból származna, bizonytalanságunkat pedig egy kérdőjellel jelöljük. A kérdésre a későbbiekben még visszatérünk.

Köszeghy nem tér ki külön az 1676-os pozsonyi kiadás kérdésére, de a tanulmányában közölt leszarmazási rajzon elsőként ő szerepelteti, s rögtön indoklást is fűz az elhelyezéséhez. Mivel e kiadás még nyomdahiráiban is megegyezik az 1670-es lőcsei kiadással, a lőcsei típuson belül kétségtelenül ennek a kiadásnak a leszarmazottja. Ezt az észrevételt a további sztemmákon természetesen figyelembe vesszük majd. Ugyancsak érdekes mozzanata Köszeghy ábrájának, hogy jelöli az 1699-es nagyszombati kiadás vegyes énekrészének, és a rendezett kiadások vegyes énekrészének rokonságát. Ettől csak az egyszerűbb rajz érdekében tekintünk el. Hasonló a helyzet a váradi kiadás és a lőcsei 1671-es kiadás közötti szaggatott vonallal. Ez

³⁵¹ KÖSZEGHY, „A Balassi-szöveghagyomány...”

³⁵² KLANICZAY, „Hozzászólás...”, 316.

arra utal, hogy Kőszeghy véleménye szerint az 1671-es edíció csak úgy javíthatta az 1670-es hibáit, ha visszanyúlt egy korábbi, azonos tartalmú rendezett kiadáshoz. Ezzel egyetértünk, sőt külön fejezetben igyekszünk megvizsgálni a lőcsei és kolozsvári típusokon belül általában a linearitás kérdését. Korántsem bizonyos ugyanis, hogy az azonos helyen megjelenő, időben egymást követő kiadások mindig a közvetlenül őket megelőző kiadásra támaszkodtak.

1995-ben Hubert Gabriella és Szentmártoni Szabó Géza a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában egy olyan nyolclevelnyi nyomtatványtöredéket találtak, mely minden valószínűség szerint az *Istenes énekek* őskiadásából való.³⁵³ A betűtípusok alapján kétségtelenül bártfai nyomtatványról van szó. Sajnos a töredék a kötet törzsanyagáról nem árul el semmit, mert csak a vegyes énekrészből őrződtek meg szövegek. De ez alapján is biztonsággal azonosítható a töredék, mert a lapok élőfején rendre a „Balassa Bálintnak Istenes Éneki” felirat olvasható. Ezzel a felfedezéssel megdőlt az a vélekedés, hogy a szemma gyökerénél jelölhetjük ki a Szenci Kertész Ábrahám által említett, példányból nem ismert lőcsei kiadást. Vagy azt kell gondolnunk, hogy az immáron két korai bártfai kiadás közül Szenci Kertész csak az egyiket ismerte, és említette már idézett előszavában, vagy pedig az eddig igen korainak, 1635–40 körülre datált bártfai kiadásnak a datálását kell felülvizsgálni.

V. Ecsedy Judit tipográfiai vizsgálódásai a második lehetőséget valószínűsítik.³⁵⁴ Tanulmányában úgy véli, hogy az eddig korainak gondolt bártfai *Istenes énekek*-kiadás csak jóval később, 1660 körül hagyhatta el a sajtót. Vagyis talán csak az első rendezett váradi kiadás megjelenése után. Ez azért nem teljesen elképzelhetetlen, mert az 1665-ös kassai kiadásról ugyanezt mondhatjuk el. Ha a betűkopások alapján levont következtetés helyes, akkor a 7. ábrán látható szemmat kapjuk.

A kötetünkben szereplő fejezetek – egy-két kivételtől eltekintve – eredetileg önálló tanulmány formájában jelentek meg, vagy előadás formájában kaptak nyilvánosságot. Megírásuk különböző időben történt, a legkorábbi 1991-es, a legfrissebb 2017-es.³⁵⁵ A két időpont között a Balassi- és Rimay-filológia is előrehaladt, néhány ponton cáfolva, néhány ponton pedig igazolva nézeteinket, de a szakmai konszenzust mindenképpen megváltoztatva. Nem jelölhető ki tehát egy olyan időpillanat, ahonnan nézve az egyes fejezetek egységes módon ütköznek egy ugyancsak egységesnek gondolt eltérő állásponttal. Igyekeztünk a kötet összeállításakor a 2017-es³⁵⁶ nézőponthoz igazítani állításainkat, időnként mégis arra kérjük az olvasót, hogy vegye figyelembe a tanulmány korábbi keletkezési időpontját.

Lényegében a legutóbb felrajzolt szemma az, amihez mondandónkat igazítani fogjuk. Az egyes csomópontokkal külön-külön fejezetben foglalkozunk, eközben

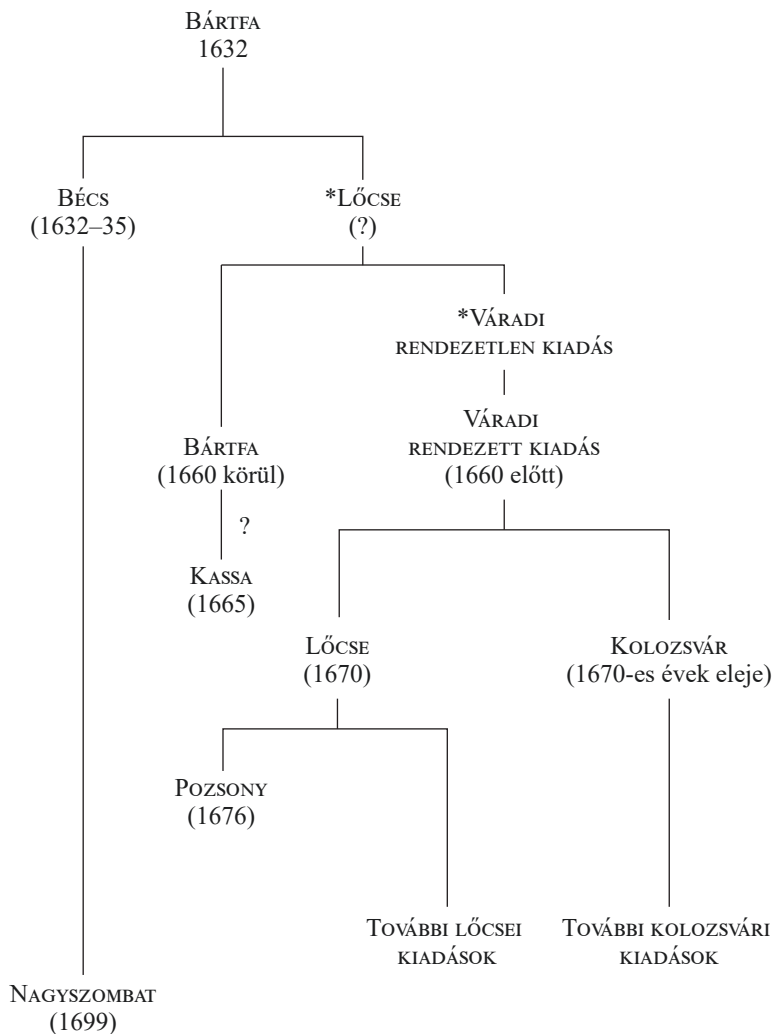
³⁵³ H. HUBERT Gabriella, „Balassi Istenes énekeinek legelső kiadása?”, *Magyar Könyvszemle* 111, 2 (1995, a továbbiakban H. HUBERT, „Balassi Istenes énekeinek...”): 169–172.

³⁵⁴ V. ECSEDY, „Tipográfiai vizsgálódások...”

³⁵⁵ A 2017. március 29-én az MTA Irodalomtudományi Intézetében elhangzott előadásáról van szó, amely előzetes munkabeszámolónak tekinthető; a tanulmány teljes egészében nem maradt ránk, annak rekonstrukciója a jövő feladata.

³⁵⁶ A kötet koncepciója 2007-ben állt össze.

gyakran újrarajzoljuk az ábrát. A fejezetek sorrendjét is a sztemma határozza meg, az *Istenes énekek* kiadási rendjében haladunk majd, az őskiadással kezdjük, és a rendezett kiadások kérdéskörével fejezzük majd be. Ha a jelenleg érvényesnek gondolt ágrajzra kíváncsi az olvasó, könyvünk *A fá* című részének legvégén találhatja meg.

7. ábra: Az Isteneš énekek sztemmája Vadai szerint (első változat)

Balassi Bálint és Rimay János istenes énekeinek ötven különböző kiadását ismerjük a 17–18. századból.³⁵⁷ A két költő versei eleinte összekeverve jelentek meg Balassi Bálint neve alatt. Ezekből hét különböző kiadásról van tudomásunk. Ilyen, rendezetlen kiadás volt a legelső bártfai nyomtatvány³⁵⁸ (1632 körül). Először Klaniczay Tibor rajzolta meg azt a sztemmát, mely már lényegében helyesen mutatja be ennek a kiadásnak a leszármazottait.³⁵⁹ Az őskiadást két katolikus kiadás alaposan megcsonkítva és átszerkesztve követi: az egyikük a valójában meg sem jelent³⁶⁰ bécsi kiadás (1633), a másik pedig ennek módosított redakciója, a nagyszombati (1699). A protestáns felekezetű rendezetlen kiadások közül Szenci Kertész Ábrahám előszava³⁶¹ hármat sorol fel: „Mivel az néhai, jó hírrel nével tündöklő vitéz Urnak, a’ Tekintetes és Na[gysá]gos Gyarmathi BALASI BALINTNAK Istenes Eneki; Amaz jó emlékezetű, Istenben bódogúl ki-mult Néhai Nemes é[s] Nemzetes RIMAI JANOS ékes Enekivel annyira edgyüvé voltak elegendvén, az elébbi *Bártfai, Lócsei*, sőt még a’ *Váradai első* ki-bocsátásban-is, hogy, mellyek legyenek a’ meg-nevezet Ur elméjének Istenes rajzati, a’ más fő fzemélynek vízfönt idvelféséges találmányi, a’ ki ugyan gyakran olvafta légyen-is, a’ két rendbéli munkát, alig tudhatott (avagy ugyan nem-is) válaftást közöttök tenni.” A Szenci Kertész említette bártfai kiadás az 1632-es őskiadás lehet. Csak az előszó említéséből ismerjük az ezt követő lócsei kiadást és az első váradai edíciót is. A következő sztemma az *Istenes énekek* 17. századi kiadásainak leszármazási rendjét mutatja be (8. ábra).³⁶² Mivel a rendezett második váradai kiadás, melyhez az idézett előszó

³⁵⁷ Egészen pontosan ötven kiadást sorol fel 1806-ig H. HUBERT Gabriella (Uő. „Balassi és Rimay...”). Lásd a 333. jegyzetet.

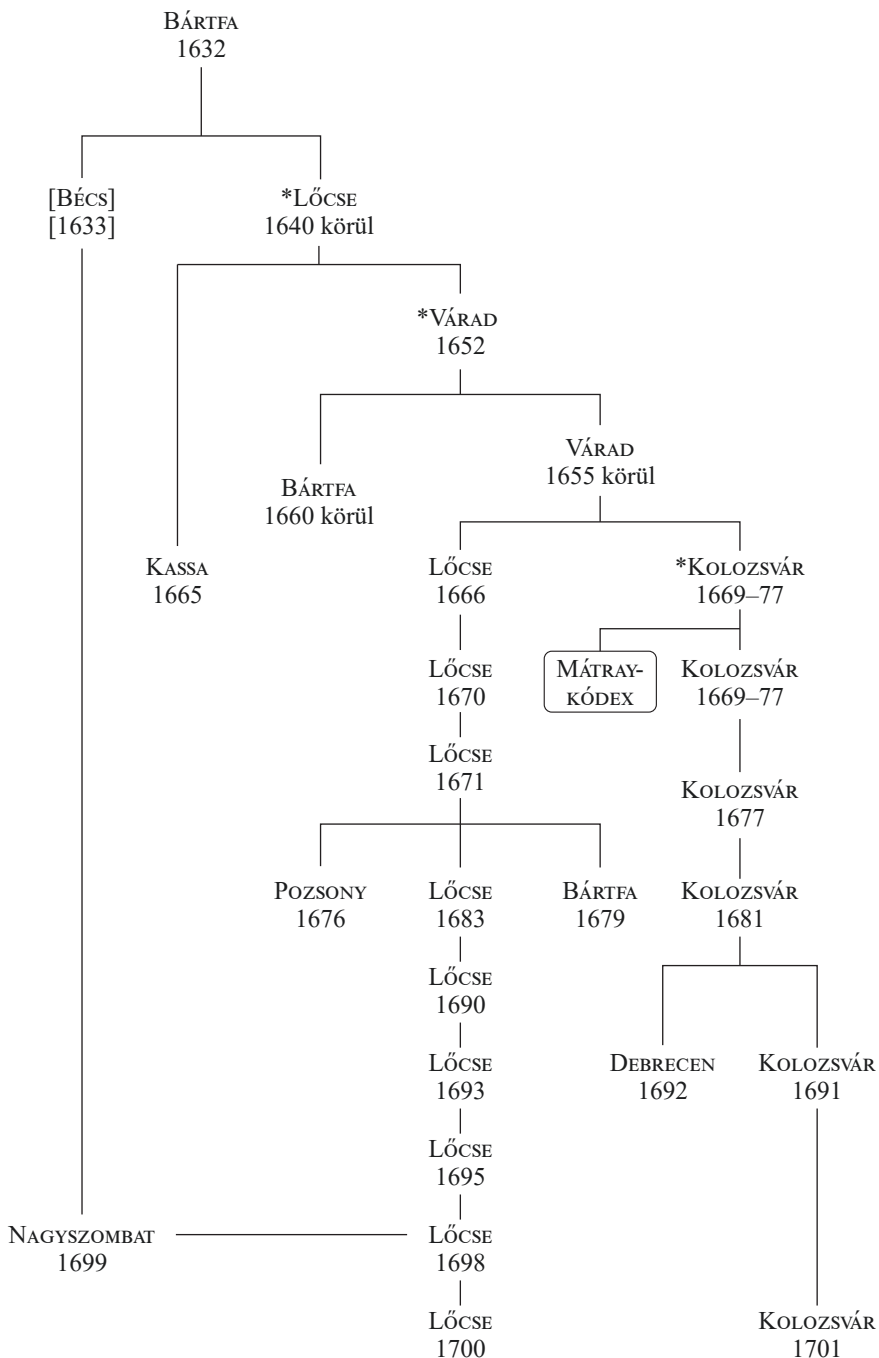
³⁵⁸ H. HUBERT, „Balassi Istenes énekeinek...”

³⁵⁹ KLANICZAY, „Hozzászólás...”, 265–338.

³⁶⁰ VADAI ISTVÁN, *Mikor jelent meg Balassi Bálint Istenes énekeinek bécsi kiadása?* Elhangzott a MTA Irodalomtudományi Intézete és az egyetemek régi magyar irodalom tanszékei által rendezett konferencián, Pécs 1991. május; NUZZO, Armando, „Balassi Bálint Istenes énekeinek első bécsi és lócsei kiadásáról”, *Magyar Könyvszemle* 108, 4 (1992), 348–351. – NUZZO, Armando, Bevezető tanulmány a hasonmás kiadáshoz in *Gyarmati Balassa Bálintnak Istenes éneki, Bécs 1633*, kiad. KŐSZEGHY Péter (Budapest: Balassi Kiadó – Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1994.)

³⁶¹ Ezt az eredetileg a második, 1656 körüli váradai kiadáshoz írott előszót csak az 1677-es kolozsvári rendezett kiadás őrítte meg számunkra. Modern kiadása: DÉZSI, *Bibliographia*. – Az idézetekben szereplő dőlt betűs kiemelések itt, és a későbbiekben is mindig tőlem származnak. (V. I.)

³⁶² A kassai kiadás elhelyezésében a saját elgondolásomhoz igazodom (lásd kötötünk *Az Istenes énekek kassai kiadásáról* c. fejezetét. A szerk.), és feltüntettem a rendezett kolozsvári kiadások között a Mátray-kódex alapján általam kikövetkeztetett legelső kiadást is. Erről a még publikálatlan eredményről az MTA Irodalomtudományi Intézetében tartottam előadást *A Cyrano-effektus, Balassi Bálint kötetkompozíciójáról* címmel 2006. február 22-én; lásd kötötünk hasonló című fejezetét, illetve *A Mátray-kódexről* című szakaszt. (A szerk.)

8. ábra: Az Isteneš énekek leszármazási rendje a 17. században, Vadai szerint

íródott, 1656 körül jelenhetett meg,³⁶³ Szenci Kertész még nem ismerhette az 1660 körüli második bártfai kiadást,³⁶⁴ valamint az 1665-ös kassai kiadást. E két utóbbi megjelenés azért rendkívül fontos számunkra, mert szinte kizárólag ezek alapján alkothatunk képet az őskiadás szerkezetéről, tartalmáról. Korábban úgy vélte a szakirodalom, hogy a kassai kiadás csupán szolgálai utánnomata a jóval korábbi bártfainak. Újabb azonban két olyan dolgozat is született, mely ettől eltérő megoldást javasol.³⁶⁵

A kassai edíció³⁶⁶ különösen azért érdemel figyelmet, mert egyedül ez őrizte meg a rendezetlen kiadások előszavát. A kiadást, melyet jelenleg a székesfehérvári püspöki könyvtárban őriznek, Pauer János püspök áztatta ki egy könyvtáblából, majd a leletet Szabó Károly ismertette.³⁶⁷ A címlapról kiderül, hogy az 1665-ös nyomtatvány „Severina özvegnénél” jelent meg. Igen hanyag szedéssel készült, több helyen durva nyomdahibák találhatók benne. Például az olvasóhoz szóló előszó élőfeje csak háromszor szerepel helyesen, négyszer viszont „AZ OLVASÁHOZ” alakban áll. A szöveg azért is nehezen olvasható, mert a meglévő lapok sokszor körül vannak vágva, a lapszélre eső betűk, olykor egész szótagok gyakorta hiányoznak. Mindezek ellenére szövegkritikailag értékes kiadás, mert van olyan része, amit csakis innen ismerünk, és olyan is, ahol a bártfai 1660 körüli kiadásnál *jobb* szöveget közöl. Például a vegyes énekrészben található *A gonosz természet megromlásáról...* kezdetű ének³⁶⁸ 16–17. versszaka esetében. Ez az ének az 1593-as bártfai gyülekezeti énekeskönyv³⁶⁹ anyagában fordul elő először, majd az 1602–1614 között megjelent gyülekezeti énekeskönyvben³⁷⁰ másodjára. Ezt követően a Balassi és Rimay istenes énekeit közlő kiadások vegyes énekrészének állandó tagja lesz. A kiemeléssel a szövegeltéréseket jeleztük:

³⁶³ A datáláshoz lásd VADAI István, „Balassi – Rimay »Istenes éneki«-nek elveszett kiadásairól”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 95 (1991): 63–73. (Lásd kötetünk *Az őskiadás tartalomjegyzéke* című fejezetét. A szerk.)

³⁶⁴ A szakirodalom ezt a bártfai kiadást sokáig igen korainak, 1635–40 körülinek gondolta. Csak az őskiadás töredékének felfedezése után vált nyilvánvalóvá, hogy ez a kiadás nem lehet a legelső bártfai edíció, és újabb betűkopás-vizsgálatok azt valószínűsítik, hogy 1660 körül jelenhetett meg. Lásd V. ECSEDY, „Tipográfiai vizsgálódások...”, 202.

³⁶⁵ KŐSZEGHY, „A Balassi-szövegahagyomány...”, illetve VADAI, „Hozzászólás...”

³⁶⁶ SZABÓ, *RMK I*: 162. – Mikrofilmje: OSZK FM 2/607. 127. t.

³⁶⁷ SZABÓ Károly, *Vegyes közlemények, Magyar Könyvszemle* 3, 6 (1878): 336.; SZABÓ Károly, *Régi magyar könyvészeti adalékok*, 2. közlemény, *Magyar Könyvszemle* 4 (1879): 122–123.

³⁶⁸ *RPHA*, 7. sz.

³⁶⁹ *Az keresztieni gievlekezetekben valo isteni diczerekek egyben szedegettetett, vjonnan nyomtatatot, emendáltatot, és sok szép diczireteckel megöregbittet* (Bártfa: David Gutgesell, 1593), 382. (RMNy 713.)

³⁷⁰ *Ditseretekkel s egyéb istenes énekekkel és hymnusokkal tellyes könyv, melyben amaz réghy s igazán ki nyomtatott editio szerint rendel fel vadnak tétetve amaz sok szép dicseretek* (Bártfa: Jakob Klöss, 1602–1614), 478. (RMNy 965.)

Bártfai kiadás (1660 k.)

Kassai kiadás (1665)

Láffa azért meg ne verjen az Iften,
Tökéletlenfejedért ugyan itten,
Mert nem hadgya az igazakat Iften,
Téged penig el-vefzt hamis hitedben.

Láffad azért meg ne verjen az Iften,
Tökéletlenségedért ugyan itten,
Mert nem hadgya az igazakat Iften,
Téged penig el-vefzt hamis hitedben.

Lám hallottad régi *parafzt* befzédben,
A' ki máfnak vermet ás életében,
Nem fok kerülheti el-életében,
Maga nyaka fzakad belé *éltében*.

Lám hallottad régi *pélada* befzédben,
A' ki máfnac vermet ás életében,
Nem foc kerülheti el életében,
Maga nyaka fzakad belé *véletlen*.

A 16. strófa legelső szava nyilvánvalóan a bártfai kiadásban hibás. A 17. strófa első sorát a korábbi énekeskönyvek, sőt az 1632-es, töredékes bártfai *Istenes énekek* is „Lám hallottad régi paraszt példában” alakban hozzák, vagyis a vizsgált két edíció egymástól eltérően rontotta el a sort. A 17. strófa utolsó szava a korábbi kiadásokban „éltében”,³⁷¹ de itt a *lectio difficilior* szabályának értelmében a kassai kiadás tűnik helyesebbnek. A kassai kiadás alakjai mindhárom esetben a rendezett kiadások alakjaival egyeznek meg.

A kassai kiadásban található előszó modern kiadását először Dézsi Lajos közölte.³⁷² Ez a kiadás nehezen hozzáférhető, Szabó Géza modern újabb közlése³⁷³ pedig, noha több ponton javítja a korábbi közlés pontatlanságait, nem törekszik betűhűségre, és nem tünteti fel az előszó szöveghiányait. Mivel a szöveg a Balassi-filológia alapvető fontosságú dokumentuma, mi is sokszor hivatkozunk rá a továbbiakban, ezért teljes terjedelmében közöljük. A Dézsi Lajos olvasatától való eltéréseket jelezzük. A szövegben szögletes zárójelben szerepelnek a nyomtatvány csonkasága miatt hiányzó, de kikövetkeztethető részek:

[A]Z OLVASOHOZ.

SOkan vadnak, kik felette igen ez Iftenben el-njugot, hazája [fze]rető vitez URNAK mun[káj] ára régtül fogva vágy[na]k, de mind edgyütt, s' [iga]zán fohol nem találhat[án]ak:³⁷⁴ mert

³⁷¹ A bártfai 1632 körüli kiadás is „éltében” alakot hoz, és ez ellentmond korábban felrajzolt szemmáknak, horizontális variánst eredményez. Az ellentmondást nem tudjuk magyarázni. A korábbi elképzelés sem tartható, mert ekkor a kassai és a rendezett kiadások alakjai horizontális variánsok lennének. Ez KÓSZEGHY Péter elgondolásával kiküszöbölhető (ld. 8. számú jegyzet). Vagy arról van szó, hogy a kassai kiadás Balassi-része még a korábbi rendezetlen kiadásokhoz igazodik, vegyes énekrésze pedig már a rendezettekéhez hasonlít, vagy pedig arról, hogy a rendezetlen kiadások leszármazási rendje még bonyolultabb, mint eddig feltételeztük.

³⁷² DÉZSI, *Bibliographia*, 21–22.

³⁷³ SZABÓ, „Kisérőtanulmány...” Mivel ez a közlés nem betűhív, az eltéréseire csak esetenként térünk ki, főként akkor, ha a nála lévő, Dézsiétől eltérő alakot nem fogadjuk el.

³⁷⁴ Dézsinél: találhat[ná]k – az a azonban félig látszik, és ékezetnek nincs nyoma rajta. A becsülhető szöveghiány két és fél betűnyi.

némelly maga [go]ndolatlanok, elmés vol[to]kot akarván mutogatni, [fel]ette igen meg-vefztege[ték],³⁷⁵ magok vagy másoknak [ne]vét imigy-amügy ki-ka[lap]álván a' versek fejéből és így ofztán az ő elmé[je]köi³⁷⁶ fzáramazott munka[nak]³⁷⁷ mondgyák, maga ha va[ló]ban meg-visgálnak, üre[sen] találnák a' Kalafromo[kat,] mert bizony azt fem [tud]gyák, honnan jött s h[ová] mégyen, mivel-hogy [oly] dolgok vadnak, kivált[kép]pen a' hol (Exemplis pe[n] narum él) mellyek f[em]³⁷⁸ Magyar fem Deák nye[lven] nem találtatnak, ha[nem] vagy Török, vagy p[enig] más írásokban; jolle[het] nem e' kibotsátott En[eki]ben,³⁷⁹ hanem más mun[kái] ban³⁸⁰ vadnak. De eze[k] sohu[ly] (avagy ha találtat[na]k-is, igen ritkán) nem [tal]áltatnak mind edgyüt [iga]zan,³⁸¹ hanem tsak az Ne[mzete]s³⁸² vitézlő Rimái Iános[nak] le[-irt] könyvében[,] me[lyet] ugyan ezen v[it]jez³⁸³ Ur[nak] emlekezetire ki-akar[ván] botsátani, ez énekek [elei]ben irt Elogiákat-is [hely]hezette volt: De mint [hog]y Menfura rerum om[niu]m tempus est & dies oc[caffi]o,³⁸⁴ az idő s' az alkalma[to]l[ág] ez jó igyekezetiben [elle]nt állott Ellenberpenig³⁸⁵ [vad]nak fobán³⁸⁶ ífmét oly [ize]tlen agyafürt emberek, kik hejaban való tsáts[ogó]³⁸⁷ nyelveket meg zabo[lázn]i³⁸⁸ nem tudván, e' vitéz U[rat] immár halála után-is r[á]gal[mazás]okkal séregetik [...]³⁸⁹ azé[rt], hog' a' regi tud[em]berek[et]³⁹⁰ követvén, f[zerel]mes verfeket irt. U[gyan-] is inkább akart a' tud[em]berekkel gyaláztatni[, mint] a' bolondokkal ditsi[rtetni].³⁹¹ Nem-is tsuda peni[g ...]³⁹² mert hogy hogy álh[atna]meg³⁹³ a' böltseknek i[mez] mondasa: Virtutem f[equi]tur³⁹⁴ invidia, ha minden [em]bereknek tettzenék. S[en]ki nem tsudálhattya, [mert] nem ujság, így volt elei[től] fogva, s' így léfzen örök[ké.]

³⁷⁵ Dézsinél: meg-vefztege[tték] – a becsülhető szöveghiány 3 betűnyi, az ige félmúlt alakja tűnik helyesnek.

³⁷⁶ Dézsinél: elme[je]köi – az ékezet azonban kivehető. Nyomdahiba *elméjeből* helyett.

³⁷⁷ Dézsinél: munk[ának] – az *a* azonban kivehető, és ékezetnek nincs nyoma rajta.

³⁷⁸ Dézsi nem jelöli a szöveghiányt.

³⁷⁹ Dézsinél: En[ek]ek[ben] – a becsülhető szöveghiány 3 és fél betű (elválasztójellel együtt!)

³⁸⁰ Dézsinél: mun[kák]ban

³⁸¹ Dézsinél: [s iga]zan – a becsülhető szöveghiány azonban csak 2 és fél betű.

³⁸² Dézsinél: Ne[m]es – a szóvégi *s* azonban kivehető, és előtte 4 és fél betűnyi hiány tételezhető fel. Szabónál: Nemes és

³⁸³ Dézsinél: [vit]éz – a szóeleji *v* azonban kivehető, az ékezet viszont nem látszik.

³⁸⁴ Dézsinél: oc[ass]io – a becsülhető szöveghiány azonban két és fél betűnyi, tehát a vékonyabb *f* kell.

³⁸⁵ Dézsinél: Ellenber penig – Nyomdahiba *Ellenben penig* helyett.

³⁸⁶ Nyomdahiba *fokan* helyett.

³⁸⁷ Dézsinél: tsát[sogó] – a második *s* azonban tisztán kivehető.

³⁸⁸ Dézsinél: meg-zabo[lázn]i – a kötőjel helyén azonban csak a papír elszíneződése látható, nyomdafesték nem.

³⁸⁹ 4 betűnyi szöveghiány: *-meg* [?]

³⁹⁰ Dézsinél: [em]bereket – a *t* azonban nem látható.

³⁹¹ Dézsinél: ditsi[rtetni] – az *r* azonban nem látható.

³⁹² Dézsi csak a hiányzó *g-t* pótolja, és nem jelez szöveghiányt, pedig itt 3 betűnyi hely van: *ez*, [?]

³⁹³ Dézsinél: álh[at] meg – a kikövetkeztethető szöveghiány azonban 4 betűnyi.

³⁹⁴ Dézsinél: f[eq]uitur – a *qui* betűk azonban nem láthatóak.

Mert vallyon s' ki vól[na]³⁹⁵ böltseb Aristotelesnél, [é]kesben szólló a' Deak[ok] közöt³⁹⁶ Cice-ronál? a' Gör[ö]gök között Demofhene[s]nél? mindazonáltal ök se[m] tetzettenek mindenek.³⁹⁷ S [e']³⁹⁸ dologért pedig egyeb mu[n]káját-is megvetik. Ugya[n-]is nem jó dífzno³⁹⁹ orrába[n] arany peretz, nem-is⁴⁰⁰ ille[ti] a' fzmárt bársony nyere[g,]⁴⁰¹ bolondnak jó fa pénz-[is,] fém az fém más munkáj[a] nem kengk valós⁴⁰² hanem annak a' ki tudgya hol [la]kik⁴⁰³ s' mit efzik.

Nints fo ha olly fzés har[ma]tos gyenge virág, hogy [a' p]ók⁴⁰⁴ mérget nefzizon ro[la,]⁴⁰⁵ mellyről a' méhek mé[zet] fzedeketnek: azokban [a']⁴⁰⁶ Magyar nyelvnek ékelsé[gét,]⁴⁰⁷ s'⁴⁰⁸ a' fzőknak okofsan és [he]lyefsen való öfzve fzer[kef]ztetését⁴⁰⁹ abban lévő hár[m]joniát,⁴¹⁰ s' elmés inventio[kaj], mellyekkel mint a'⁴¹¹ fzés [fo]lyo patak, ékefen tserge[de]z, kell meg-tekinteni. [...] ⁴¹² annak békét hagyok [ha]nem im ez negány⁴¹³ Ifte[nes] Enekit, mellyeket töb [fog]lalatofsági között mi[kor] hozzá érkezett, kit Pfálmufokbol, kit az Uj testamentomban lévő idvöféséges Locusokbol, kit pedig tsak a' maga inventiojából irt azoknak joságos tselekedeteket meg-tudgy[ok]⁴¹⁴ bötsülni, ki-erefztem, hogy ez vitez Urnak orfzága mellet valo ditsiretelsen vífelt dolgainak tündöklö hirét elméjének ékes volta-is öregbitse, lelke Iftennél, teste pedig az földben lévén, közöttünk való jó emlekezetit terjefzfe, álhatatofon örökké meg-tartván.

³⁹⁵ Dézsinél: vólt[...] – a *t* azonban nem látszik, a kikövetkeztethető szöveghiány pedig 2 betűnyi.

³⁹⁶ Nyomdahiba *között* helyett.

³⁹⁷ Nyomdahiba *mindennek* helyett.

³⁹⁸ Dézsinél: [ez] – a becsülhető szöveghiány 1 és fél betűnyi.

³⁹⁹ Dézsinél: dífzno – az *o*-n azonban nincs ékezet.

⁴⁰⁰ Szabónál: nem

⁴⁰¹ Dézsinél: nyere[g, a'] – a becsülhető szöveghiány azonban másfél betűnyi.

⁴⁰² Két szót is érintő nyomdahiba. Dézsi csak a *kengk* helyet javasolja kérdőjellel az *ennek* szót. Szabó sem javítja a *valós* szót, *kengnk*-et pedig a *kegyelmeteknek* szó rövidítésének véli, ám ez az alak inkább levelezésbeli megszólítás, a nyomtatott előszóba nem illeszkedik, és a szöveg jelentéséhez sem illik. Talán *ennek valók* [?] [A kontextusba talán a *kegyelmeknek valók* feloldás illene legjobban, hiszen addig harmadik személyben beszél a szövegrontókról. A szerk.]

⁴⁰³ Dézsinél: la[kik] – nyilván mechanikus tévesztés.

⁴⁰⁴ Dézsinél: [a p]ók – az *a* névelő után azonban következetesen szerepel aposztróf, és hely is van rá.

⁴⁰⁵ Dézsinél: ro[la] – a tagmondat határán álló vesszőnek jut hely.

⁴⁰⁶ Dézsinél: a – az *a* névelő után azonban következetesen szerepel aposztróf, és hely is van rá.

⁴⁰⁷ Dézsinél: ékelsé[gét,] – a szövégi *t*, azonban látszik.

⁴⁰⁸ Dézsinél: s – az aposztróf határozottan látszik.

⁴⁰⁹ Dézsinél: fzer[kef]ztetését – a szöveghiány utáni *z* azonban határozottan látszik.

⁴¹⁰ Dézsinél: hár-[mo]niát, – a kötőjel felesleges (máshol nem jelöli), az *o* pedig kivehető.

⁴¹¹ Szabónál elmarad a névelő.

⁴¹² Dézsi nem egészíti ki a szöveghiányt, mely két betűnyi. Szóbajöhet a *De, Ám* vagy *Én* kiegészítés.

⁴¹³ Nyomdahiba *nehány* helyett.

⁴¹⁴ Dézsinél: meg-tudgy[á]k – ékezetnek azonban semmi nyoma, talán egy *o* teteje látszik. A szöveg jelentése sem harmadik személyű alakot kíván.

Illy jót tellyes fzivből, S' igaz fzeretéből, Hogy ez Urnak kívánnunk.
Az ő szép munkai, S'⁴¹⁵ elméje javai, Azt kívánnák mi tőlünk.
Kiket más javára, Nem maga halfnára, Szerzett, Mig volt közöttünk.

Olvasd-meg irását, Mellynek⁴¹⁶ szép folyását, Ez könyvben meg-taláod.⁴¹⁷
Elméjének élet, S' ditsőséges fényét, Holott felvadaľzhatod.
De ugy ha néked is Volt, mint ő nek-is,⁴¹⁸ Apollonnal lakásod.

SOLVIROGRAM.
Pannonius.

Solvirogram Pannonius kilétét a kassai kiadás ismertetése óta, immár százharminc éve homály fedi. Időről időre történik kísérlet az azonosítására,⁴¹⁹ sikeres attribúcióról azonban nem beszélhetünk. Még az sem bizonyos, hogy latin rövidítéssel van dolgunk, vagy anagrammával. Nem tudjuk, hogy személynév van elrejtve az aláírásban, vagy csak valamilyen formula. Például elképzelhető, hogy latin szavak rövidítései állnak az előszó végén összeolvasztva:

SOLVI
VIR(i)
ROG(ato)
GRA(tia)M.

Vagy rövidítést, monogramot és anagrammát kombinálva:

SOLV(i) IO(hannes) R(imay) GRAM(maticus) Pannonius

⁴¹⁵ Dézsinél: S – az s kötőszó után azonban következetesen szerepel aposztróf, és itt ki is vehető.

⁴¹⁶ Dézsinél: Mellynék – az ékezet helyén azonban csak a papír elszíneződése látszik, festéknyom nem.

⁴¹⁷ Dézsinél: megtaláod – a két szó közötti kötőjel kivehető.

⁴¹⁸ Nyomdahiba *neki-is* helyett. Az előszót a továbbiakban innen idézzük. (A szerk.)

⁴¹⁹ ECKHARDT Sándor szerint Madách Gáspár, Ráday András vagy Darholcz Kristóf körületehez tartozik az őskiadás szerkesztője. Kiad. BALASSI, *Összes művei* 1: 10. – Rimay János mellett teszi le a voksát BÓTA, „A Balassi–Rimay versek...”: 173–188. – Balassi Imre környezetében keresi a szerkesztőt KŐSZEGHY Péter, „Balassi Bálint és Imre,” in *Jankovics József 50. születésnapjára* (Budapest: Balassi Kiadó, 1996), 19–21. – Rimaynál tett látogatása okán Szenci Molnár Albert személyét hozta gyanúba TÓTH Tünde sárospataki konferencia-előadásában. [Vadai István e fejezetben található dolgozata óta újabb munkák születtek Solvirogram lehetséges személyéről is, Kőszeghy Péter szerint Ráday András, Szörényi László szerint Rimay János lehet a rejtélyes szerkesztő. Solvirogram tevékenységének itteni leírása azonban mindettől függetlenül sok tanulsággal jár. Kőszeghy Péter: „A titokzatos Solvirogram”, 1. Uő: *Magyar Amphión*, 213–232. SZÖRÉNYI László, „Önfiloszhattú, kísérlet a Solvirogram Pannonius aláírás anagrammaként való megfejtésére”, in *Önfiloszhattú, irodalomtörténeti rejtélyek* (Budapest: Balassi, 2010), 67–77.] (A szerk.)

Eckhardt Sándor jelmondatot gyanít a szöveg mögött.⁴²⁰

SOL(i) VIRO GRA(tia)M

Bóta László egyszerre használ latin rövidítést és hiányos anagrammát.⁴²¹

SOLV(it) ROG(atum) RIMA(i) Pannonius.

Nyilván további megoldások is elképzelhetők, de úgy tűnik, hogy egyik sem megnyugtató. A monogramok feloldása bizonytalan, vagy a latin tárgyeset használata okoz gondot, vagy a *Pannonius* szövegrész nem jut megfelelő szerephez. Ráadásul folyamatosan számolnunk kell azzal az eshetőséggel, hogy a kassai kiadás éppen a szignó szövegében tartalmaz sajtóhibát. Erre nem is kicsi az esély, hiszen csak az előszó lapjain 13 helyen szerepel nyomdahibás alak. Nagyon valószínű, hogy Severina özvegnénél nem magyar anyanyelvű szedő dolgozott. Helyesebb tehát, ha nem a rejtélyes szignó felől közelítjük meg a kérdést, hanem a teljes előszó alapján próbáljuk meg fölvezetni a sajtó alá rendező portréját. Mit tudunk a szerkesztőről?

Tudjuk, hogy az előszó több ponton feltűnő azonosságot mutat Rimay Balassira vonatkozó megjegyzéseivel. Már Ferenczi Zoltán és Klaniczay Tibor felhívta a figyelmet arra,⁴²² hogy az előszó összevethető Rimay tervezett Balassi-kiadásához készített, a Rimay–Madách-kódexben⁴²³ fennmaradt előszavával, ehhez a megfigyeléshez csatlakozom magam is.

Mindketten arra panaszkodnak, hogy követők mostohán bánnak Balassi verseivel. Rimay így fogalmaz: „méltó szübeli fájdalommal való szánakozásom volt ez énekeknek mód nélkül való marcongasin s vékony sugár ágainak természetiből való tekergetésével hozott fonnyadásin, midőn ki-ki az ő maga elméje csonkaságához, tompaságához csonkítaná s tompítaná hajlásokat, ez egész magyar nemzetség, magyar nyelv ékessége tükörinek fertetiztetésével és pazarlásával.”⁴²⁴ Solvirogram pedig így ír: „némelly magagondolatlanok, elmés voltokat akarván mutogatni, felette igen meg-vefztegették, magok vagy másoknak nevét imigy-amugy ki-kalapálván a’ versek fejből és igy ofztán az ő elméjeből fázarmazott munkának mondgyák, maga ha valóban meg-visgálnak, üresen találják a’ Kalafstromokat”.

A panasz egyik jellegzetes szava, az „ízetlen” is azonos. Rimay így ír: „Így annak okáért, amint maga bánta éltiben írási természetinek pazarlását s tövel-heggyel visszájára való forgatását, úgy képébe holta után nehezelteltem én is, s nem szenvedhetem is sok embereknek vélek való *ízetlenkedését*, kik a magyar nyelv ékessége példájának közöttünk való terjedéséért, sörödéséért irtoztatni is erőlködtek reájok ragadott bojtorjánjoktól és

⁴²⁰ BALASSI, *Összes művei*, 10.

⁴²¹ BÓTA, „A Balassi–Rimay versek...” 186–187.

⁴²² FERENCZI Zoltán, *Rimay János (1573–1631)*, (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1911), 30. – KLANICZAY, „Hozzászólás...” 297–298.

⁴²³ *Rimay–Madách-kódex* (1629–38), OSZK Quart. Hung. 3245–6. STOLL, *Bibliográfia*, 48.

⁴²⁴ RIMAY, *Összes művei*, 41.

színekhez nem illendő haloványoktól, hogy így természetjek szerint való ábrázatjokban is tekintelgetnök őket, s tökéletes magyarság ajánló formát és példát is vehetnénk követésünkre belőlök.⁴²⁵ Solvirogram pedig így fogalmaz: „Ellenben pedig vadnak fokban ífmet olly *izetlen* agyafürt emberek, kik hejaban való tsátsogó nyelveket megzabolázni nem tudván, e' vitéz URAT immár halála után-is rágalmozásokkal séregetik”.

Mindketten védelmükbe veszik Balassi Bálint költészetét, bár Rimay apologetikus előszava elsősorban a szerelmes verseket védelmezi, Solvirogram pedig általában beszél Balassi költészetének értékeiről. Ehhez a védekezéshez jellegzetes retorikai eszközt vetnek be mindketten, ókori nagyságokkal vetik össze a magyar költő retorikai kiválóságát. Rimay latin versidézetebe szöve: „Nappal a Stagirita bölcs írásait bújta, s aztán egész éjjel Ptolomaeus barátságos csillagait vizsgálta, tanulta a bölcsen szóló Demosthenes ritmikus mondatait; és hozzávette átvirrasztott éjszakákon és zsenge fiatalóságában Tullius szögörgetegeit is.” Solvirogram pedig ekként fogalmaz: „Mert vallyon s' ki vólt böltseb *Aristotelesnél*, ékesben szólló a' Deakok között *Ciceronál*? a' Görögök között *Demofthenesnél*?” (Az idézetekben lévő kiemelések tőlem, V. I.) Noha igencsak közhelyesnek számít mindhárom név felemlegetése, a párhuzam kétségtelen.

A két szöveg nagyfokú hasonlósága, azonos gondolatmenete, egymásnak megfelelő képek és példák alapján vagy arra kell gondolnunk, hogy mindkét szöveget Rimay János írta, vagy arra, hogy Solvirogram Rimay előszótervezetét alaposan ismerte. Mivel Rimay előszótervezete nyomtatásban nem jelent meg, Solvirogramnak Rimay sajtókész kéziratát kellett olvasnia. Arra is lehet azonban példát találni, hogy a Solvirogram-előszó Rimay más írásával függ össze. Solvirogram előszava azt állítja például, hogy Balassi írásában „oly dolgok vadnak, kiváltképpen a' hol (*Exemplis pennarum él*) mellyek sem Magyar sem Deák nyelven nem találhatnak, hanem vagy *Török vagy pedig más írásokban*; jollehet nem e' kibotsátott Enekiben, hanem más munkáiban vadnak.” Vagyis tudomása van az istenes énekeken kívül más gyűjteményről is, tud Balassi szerelmes verseiről, azok stilisztikai megoldásairól. Lehet, hogy a török bejtekről beszél itt, és Rimaynak az *Epicédium*⁴²⁶ elé szánt, Darholcz Kristófhöz intézett ajánlásának gondolatmenetéhez igazodik: „Igaz ugyan, hogy latin, olasz, német, lengyel, cseh nyelvtudása mellett a mi nyelvünket is teljesen átítatva a retorika mézével, az ékesszólás csúcsáig emelte, s ennek művelésével kívánt minden hozzáértő szemében csodálatra méltó lenni, de *a török nyelvben is oly nagy ékesszólással tűnt ki*, hogy mindazok, akik e nyelvhez értenek, tanúsították, hogy ebben páratlanul fényes művészi jártassággal rendelkezett.”⁴²⁷

Gyanúsán hasonlít egy másik rövid részlet is. A Darholcz Kristófhöz írott apológia szövege: „Akad-e ugyanis olyan ékesség, amely öelötte rejtve maradt volna valaha is az irodalomnak azon a széles mezején, amelynek virágocskáiból *e méh serény szívó-*

⁴²⁵ RIMAY, *Összes művei*, 42.

⁴²⁶ A KLANICZAY Tibor („Hozzászólás...”, 284–288.) által javasolt szerkezetet helyreállítva mutatja be a kiadást: RIMAY, *Epicédium...*, 59.

⁴²⁷ PIRNÁT Antal, „Az *Epicédium* latin kísérőszövegei”, *Itk* 70 (1966), 197–208. Az idézet a 205. lapon található.

kájával könnyedén kiszívta a nektárt, és ízes lépesmézzé változtatta a művelt emberek hasznára azt is, ami addig rejtve volt, csodálatot és dicséretet szerezve szellemének?” Solvirogram pedig így fogalmaz: „Nints foha olly szép harmatos gyenge virág, hogy a pók mérget ne fziyon rola, mellyről a’ méhek mézet fzedegetnek: azokban a Magyar nyelvnek ékeféségét, s’ a’ fzőknak okofsan és helyefsen való őfzve fzerkesztetését abban lévő hármoniát, s’ elmés inventiokat, mellyekkel mint a’ szép folyo patak, ékefen tsergedez, kell meg-tekinteni.”

Az irigység elutasításához Rimay és Solvirogram is hasonló latin idézetet keres. A Darholcz Kristófhhoz szóló írásban: „*virtutis aemula est invidia, invidiam autem subsequitur liuor et obtrectatio* [az erény versenytársa az irigység, az irigységet pedig követi a sandaság és gyalázkodás]”.⁴²⁸ Solvirogram előszavában: „hogy álhatna-meg a’ böltseknek ilyen mondasa: *Virtutem fequitur invidia*, ha minden embereknek tettzenék”.

Ezek után már azt kellene gondolnunk, hogy a bártfai őskiadás előszavát Rimay írta, vagy pedig Solvirogram Rimay kéziratoss előszótervezete mellett még az *Epicédium*hoz írott latin nyelvű ajánlást is ismerte. Az utóbbi állításnál az okozza a nehézséget, hogy tudomásunk szerint a Darholcz Kristófhhoz intézett ajánlás ugyanúgy nem jelent meg nyomtatásban, mint Rimay előszótervezete. Vagyis Solvirogramnak mindkét eddig említett Rimay-írást kéziratból kellene ismernie. Mintha bizony olvashatta volna a Rimay–Madách-kódexet.⁴²⁹

A szövegpárhuzamok ügye azonban még ennél is összetettebb kérdés. Jól mutatja ezt, hogy a Solvirogram által írott előszó gyanúsan hasonlít a Balassa-kódex⁴³⁰ 99. oldalán szereplő bejegyzésére is. A kódex „nagy crux”-ánál szereplő híres csonka bejegyzésben ez áll: „Még vadnak (1) *ennéhány Istenhez való énekek*, (2) *kiket a psalmusokból is*, (3) *magátul is szerzett*”, Solvirogram ezt írja: „... annak békét hagyok, hanem ím (1) *ez nehány Istenes Énekit*, melyeket több foglalatossági között, mikor hozzá érkezett, (2) *kit a Psalmusokból*, kit az Újtestamentomban lévő idvösséges Locusocból, (3) *kit pedig csak a maga inventiójából írt*, azoknak jóságos cselekedeteket meg tudják böcsülni, kieresztem, hogy ez vitéz Úrnak országa mellett való dicséretesen viselt dolgainak tündöklő hírét, elméjének ékes voltát is öregbítse”. Mivel Solvirogram részletesebben fogalmaz Balassi istenes énekeit illetően, mint Rimay saját előszótervezete („Az első részében Istenhez tött keresztyén buzgó könyörgéssi vadnak helyheztetve”), megint azt kell gondolnunk, hogy vagy a Balassa-kódex bejegyzésének szövegét és a Solvirogram-előszót is ugyanaz az ember, Rimay János írta, vagy Solvirogram a fentebb gyanúba hozott Rimay-szövegek mellett még a Balassa-kódex 1610 körül keletkezett őstét, vagy az ebben szereplő istenes énekekre

⁴²⁸ RIMAY, *Összes művei*, 48.

⁴²⁹ Ez természetesen képtelen állítás, hiszen a Rimay–Madách-kódex valójában különálló kisebb füzetek, levelek gyűjteménye, melyet a tulajdonos Radvánszky Béla utólag köttetett be. Ezt a szövegegyüttest a 17. század elején együtt senki sem láthatta, legfeljebb darabonként férhetett hozzá a Madách-hagyatékban.

⁴³⁰ KŐSZEGHY–VADAI, *Balassa-kódex*, 99.

vonatkozó bejegyzést is ismerte valahonnan.⁴³¹ Solvirogram előszava mindezek felül párhuzamba állítható Rimay János egyik versével, az Udvar s irigy tisztok, tőlem távozzatok... kezdetével is. Solvirogram így fogalmaz: „nem jó dífzno orrában arany peretz, *nem-is illeti a ’fzamárt bársony nyereg*, bolondnak jó fa pénz-is”. Rimay versének 19. strófája pedig így kezdődik:

Sok helyen sok számár visel bársonnyerget,
Senki nem érdemel pénzért böcsületet,

A Rimay-vers megtalálható a Balassa-kódexben és az *Istenes énekek* mindegyik protestáns kiadásában, Solvirogram tehát ismerhette. Ráadásul mindhárom általa használt közmondás jól ismert volt a 17. század elején.⁴³² Mégis jellemző mozzanatnak tekinthető, hogy a Solvirogram-előszó egyetlen, az utána következő kötetből is ismerhető verssel való szövegpárhuzama nem Balassi-énekre, hanem Rimay egy költeményére épül.

Azt kell tehát mondanunk, hogy Solvirogram előszava olyan sok szálon kötődik Rimay János szövegeihez, és ráadásul egyszerre több különböző Rimay-szöveghez is, hogy jóformán elképzelhetetlen, hogy Solvirogram ezeket mind külön-külön ismerte, olvasta és beépítette volna az előszavába. Csupán két személy jöhet szóba, akiről tudjuk, hogy az összes fentebb érintett szöveget ismerhette: az egyik a Rimay–Madách-kódex anyagát lejegyző Madách Gáspár, a másik pedig az érintett szövegek szerzője, maga Rimay János.

Madách Gáspár azonban bármennyire is jó jelöltnek tűnik első pillantásra, nem szerkeszthette az *Istenes énekek* bártfai 1632 körüli kiadását. Éppen az zárja ki ezt a lehetőséget, hogy túlon túl jól informált. A fentebb idézett prózai Rimay-szövegeken túl ugyanis ismernie kellett Rimay János verseit is. És nem csupán magukat a verseket, hanem azok sorrendjét, és az egyes versekhez írott terjedelmes argumentumokat is. Ugyanis ezeket az argumentumokat szintén Madách Gáspár keze írása nyomán ismerjük, ez is része ugyanis a Rimay–Madách-kódexnek.⁴³³ Ráday András 1629. március 25-én Rimayhoz írott levelében szerepel a következő részlet: „Küldje fel Kegyelmed az Virtusról Componált éneket Ferenczfi Uramnak. Ezeket az eneket

⁴³¹ Ugyan kissé nehézkes, de talán a fordított eset is elképzelhető: a Balassa-kódex 1650 körül dolgozó másolója esetleg éppen a rendezetlen kiadások előszavára támaszkodva hagyhatták csonkán a 99. lap mondatát. Lásd VADAI, „Hozzászólás...”

⁴³² Mindhárom megtalálható a legismertebb nyomtatott közmondásgyűjteményben: BARANYAI DECSI János, *Adagiorum Graecolatinvngaricorum...*, (Bártfa, Jakob Klöss, 1598), RMNy 815. – *Nem jó dífzno orrában aranyperec*, 1–3–7–5, 1–5–8–1; *Nem illeti a számárt bársonnyerreg*, 1–3–1–3, 1–4–3–1, 3–5–3–1, 3–9–5–1; *Bolondnak jó fapénz is*, 1–1–7–10. – Ezen felül számos helyről adatolhatóak, például Pázmány Péter szívesen él velük. 16. századi példa: *Szépség hitván erkölcsben olyan, mint arany perec az dífzónak orrában*. (DECSI Gáspár, *Dávid és Uriás históriája*, ([Debrecen, Rhéda Pál, 1596–1619]), RPHA 289.

⁴³³ Pontosabban szólva csak az első tizenöt vershez írott argumentum másolata maradt ránk. Kiadva: RIMAY, *Munkái*, 319–325.

kik Madacz Gaspar Uramnál voltak, minden argumentomjua! ugy mint harminczhettek kell lenni, jo Corrigalással ha Kegyelmednek teczenek egy czomoban kj kellene njomtattatnunk...”⁴³⁴ Ez alapján Klaniczay Tibor sikeresen azonosította az *Istenes énekek* rendezett kiadásainak egyik forrását, Rimay János sajtókész kéziratát, mely egykor az argumentum-másolatokkal együtt Madách Gáspárnál volt.⁴³⁵ Ezek alapján Madách Gáspár számára nyilvánvaló lett volna, hogy a kiadásra kerülő kötet nem kizárólag Balassi Bálint istenes verseit tartalmazza, hanem Rimay János énekeit is.

Szintén Madách Gáspár személye ellen szóló érv lehet a Balassi versei előtt szereplő *Elogium* első sorának Rimay–Madách-kódexben található szövegváltozata. A nyomtatott kiadások mindig a

Bálint, *nemzetedben* ki voltál Balassa

sorral kezdik a verset, míg a kódexben a

Bálint, *nevezetben* ki voltál Balássá

sor olvasható. Szentmártoni Szabó Géza értelmezési javaslata⁴³⁶ alapján a szójátékra (balássá = ékkő) épülő megoldás lenne a helyes. Bár Madách Gáspárra igencsak jellemzőnek mondható, hogy ritkán írja le kétszer ugyanazt a szót ugyanúgy, itt talán mégsem tévedett volna.

A Ráday-levél azt bizonyítja, hogy 1629 táján történtek bizonyos lépések Rimay verseinek kiadása ügyében. Egy Ötvös Péter által publikált másik levél alapján, melyet Bornemisza János írt Bosnyák Tamásnak, arról is tudásunk van, hogy Rimay Balassi verseinek kiadása ügyében remél segítséget Bethlen Gábornól.⁴³⁷ Azt gondolom, hogy a két levél két különböző akció része volt. A Ráday-levél egy Rimay János–Madách Gáspár–Ferenffy Lőrinc útvonalat vázol, melynek nyomán 1629 táján nem jött létre semmiféle kiadás, de a sajtó alá rendezett kézirat végül is eljutott Szenci Kertész Ábrahámhoz, aki az *Istenes énekek* rendezett kiadásába beépítette azt. Bennünket azonban a másik, a rendezetlen kiadás ügye érdekel most, Solvirogramé, melyhez a fenti érvek alapján Madách Gáspárnak nincsen köze.

Solvirogram személyét illetően a másik szöbajóhető jelöltünk maga Rimay János. Magától értetődő módon hozzáférhetett minden általa írt korábbi szövegéhez, versehez, előszótervezethez egyaránt, és azt is tudjuk, hogy kevéssel a halála előtt mind Balassi Bálint, mindpedig a saját versei kiadásának ügyében aktívan tevékenykedik. A Rimay–Madách-kódexben fennmaradt, tervezett Balassi-kiadása elé szánt előszó arról beszél, hogy eredetileg Balassi Bálint minden versét sajtó alá rendezte. A szerel-

⁴³⁴ IPOLYI ARNOLD, *Rimay János államiratai és levelezése* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia 1887), 321. Újabb kiadásai RIMAY, *Összes művei*, 161.

⁴³⁵ KLANICZAY, „Hozzászólás...”, 288–295.

⁴³⁶ SZENTMÁRTONI SZABÓ, „Balassi Bálint halála”, 85.

⁴³⁷ Ötvös, „Rimay...”, 81–87.

mes verseket is ki akarta adni, az előszó kijelöli a Júliáról szóló költemények kötetbeli helyét, és erre vonatkozik az előszó apologetikus része. Solvirogram és Rimay János azonosításának azonban több akadálya is van.

Az első, és legnyilvánvalóbb, hogy Solvirogram előszava egyes szám harmadik személyben beszél Rimayról: „[Balassi versei] nem találtnak mind edgyüt igazan, hanem tsak az *Nemzetes vitézlő Rimái Iánosnak le-irt könyvében*, melyet ugyan ezen vitez Urnak emlekezetire ki-akarván botsítani, ez énekek eleiben irt Elogiákat-is *helyhezette volt.*” Ezzel szemben saját magáról egyes szám első személyben szól: „annak *békét hagyok* hanem, im ez néhány Iftenes Enekit, mellyeket töb foglalatosági között mikor hozzá érkezett, kit Pfalmufökbol, kit az Uj testamentomban lévő idvöfséges Locusokbol, kit penig tsak a’ maga inventiojából irt azoknak joságos tselekedeteket meg-tudgiuk bötsülni, *ki-erefztem*”.

Igaza van Klaniczay Tibornak, amikor azt írja, hogy „Solvirogram előszava Balassiról mint »Istenben elnyugodt« emberről, vagyis halotról beszél, de Rimaynál ugyanezt nem említi.”; ám ebből mégsem következtetnék arra, hogy az előszó feltétlenül Rimay életében íródott volna. Ha Solvirogram abban a hiszemben van, hogy kizárólag Balassi költeményeit adja ki, akkor az előszó számára nem igazán lényeges mozzanat, hogy a versek összegyűjtögetésén fáradozó Rimay él-e még. Nem feltétlenül kell megemlékeznie a haláláról akkor sem, ha az már esetleg megtörtént. Az előszó szempontjából az az igazán lényeges, hogy a kiadás korábban nem jött létre. És azt a tényt, hogy Rimay szándéka nem valósult meg, az előszó hangsúlyozza is: „az idő s’ az alkalmatosság ez jó igyekezetiben ellent állott”. Egyébként nem nagyon tudom elképzelni, hogy ezt ilyen végérvényességgel Solvirogram leírhatná, ha Rimay még élne. Klaniczay véleményével szemben⁴³⁸ tehát azt gondolom, hogy a bártfai őskiadás előszava 1631. december 10. után íródott, valószínűleg csak 1632-ben.

Ugyancsak Rimay ellen szóló érv az is, hogy a Solvirogram-előszó végén található két strófás ajánlóvers nem tűnik Rimay-szerzeménynek.⁴³⁹ Az tulajdonképpen nem más, mint az őskiadás nyitódarabjának, és Rimay tervezett kötetének élén álló, *Bálint, nevezetben ki voltál Balassa...* kezdetű *Elogium* első versszakának átdolgozása. Világosan látszik a tartalmi azonosság, ha a két strófát egymás mellé helyezzük:

Az *Elogium* szövege a kassai kiadásból

BALINT nemzetedben ki voltál BALASSA,
Munkádat ki-adom, hogy minden fzem láffa,
De *élit elmédnek* nem vélem kaphaffa,
Kinec *Apollonál* nem volt tanuláfa.

⁴³⁸ KLANICZAY, „Hozzászólás...” 309.

⁴³⁹ *Bethlen Gábor korának költészete*, Régi magyar költők tára, 17, 8, kiad. KOMLOVSZKI Tibor és STOLL Béla (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976, a továbbiakban: RMKT 17, 8): 150. sz.

Rimay egyébként szívesen használt versidézeteket előszavaiban. Az *Epicédium*-hoz írott kísérőszövegeknél és a tervezett Balassi-kiadáshoz írott előszónál is él ezzel a fogással. Az utóbbi esetben éppen a szóban forgó *Elogium* tekinthető ilyen előszóba illesztett versnek, ahogy ez a Rimay–Madách-kódexben szerepel. (E tekintetben mind Eckhardt Sándor kritikai kiadása,⁴⁴⁰ mind pedig Ács Pál Rimay-kiadása⁴⁴¹ helytelenül jár el, amikor leválasztják az előszóról az *Elogiumot*, és különálló versként kezelik.) Rimay nyilván nem követte volna el azt a sutaságot, hogy a korábbi előszótervezet végén álló vers első strófáját átdolgozza, majd egymás után közli mindkettőt, előbb a kurtábbikat az előszó szövegében, majd a korábbi teljes terjedelmében a kötet nyitódarabjaként.

Korábban azonban azt bizonygattuk, hogy Solvirogram előszava oly mértékben függ össze Rimay több különböző szövegével, hogy ha Madách Gáspárt kizárjuk a lehetséges jelöltek közül, egyedül Rimay hozható gyanúba a szerzőséggel. Ellentmondásba ütköztünk. Egyszerre kell azt gondolnunk, hogy az előszót Rimay János írta, és azt, hogy nem ő írta. Egyetlen menekülési útvonalunk maradt: ha azt gondoljuk, hogy a kassai kiadás élén álló előszó első változatát Rimay János szerezte, de ez nem jelent meg ebben a formájában, hanem valaki más átfogalmazta, és ebben a módosított, kiegészített formában nyomtatásban megjelentette az *Istenes énekek* élén. Külön kell tehát választanunk az előszó szerzőjét és az őskiadás szerkesztőjét.

Ha így járunk el, akkor védhetővé válik a Rimay-szövegekkel való számos párhuzam. Rimay egyéb esetben is használ olyan képeket, szólásokat, idézeteket, melyekkel más írásában már élt. Csak egyetlen példa arra, hogy az önidézés nem idegen tőle. Az *Epicédium* Nádasdy Tamáshoz intézett apologetikus előszavában Rimay egy Balassitól kapott levelet idéz, melynek a végén ez áll: „Énnekem elég az, ha kegyelmed s egyebek, kik olyak, mint kegyelmed, azaz *quorum virtus nativa alijs quoque virtutibus est cumulata [akikkel velük született az erény, és más erényekkel vannak elhalmozva], szerettek, s tinektek soha meg nem hül szívetekben az emlékezetem, s kedves lehet is életem, instar omnium vos mihi tres quatuorue estis etc. [minddel felértek ti, hárman-négyen].*”⁴⁴² A Balassi verseihez írott előszótervezetében újra idézi ezt a levelet (a ki nem emelt részeknél meglepő módon jelentősen átfogalmazva!), ám a levél befejező része kétségtelenné teszi, hogy ugyanarról a szövegről van szó: „Kegyelmed és egyebek is, olyak, mint Kegyelmed, azaz *quorum nativa virtus alijs quoque virtutibus est cumulata [akikkel velük született az erény, és más erényekkel vannak elhalmozva], szerettek, és ha Kegyelmetek elméjéből ki nem kopik az emlékezetem, megmaradván kedve is hozzám, instar omnium vos mihi tres quatuorve estis [minddel felértek ti hárman-négyen].*”⁴⁴³ A levél módosított formában való kétszeri felhasználása arra mutat, hogy Rimay bátran élhetett az önidézéssel, vagy (mivel meg nem jelent szöveget használ) önismétléssel a Solvirogram-előszó megírásakor is.

⁴⁴⁰ RIMAY, *Összes művei*.

⁴⁴¹ RIMAY, *Írásai*.

⁴⁴² RIMAY, *Összes művei*, 48.

⁴⁴³ Uo., 41.

A kassai kiadás előszavának azon részeit pedig, melyek ellentmondanak Rimay szerzőségének, egy másik személynek kell tulajdonítanunk. Az őskiadás szerkesztője beszélhet egyes szám harmadik személyben Rimayról, átírhatja úgy az előszót, hogy az már Rimay kiadási szándékának meghíusulásáról számoljon be, és illeszthet az előszó végére olyan verszetet, mely Rimay szándékától, művészi kompozíciós készségétől, stílusától idegen.

Nem tudom, hogy melyikőjüket jelöli a *Solvirogram Pannonius* szignó. Ha Bóta László megoldási javaslatának⁴⁴⁴ hiszünk, akkor Rimay Jánost. Ha azt gondoljuk, hogy a kétstrófás záróvers szerzőjét, akkor egy ismeretlen poétát. De az is lehet, hogy egyikőjüket sem, hanem az őskiadás szerkesztőjét. Az eddigi szakirodalom nem tett különbséget az előszó szerzője, a záróvers szerzője és a kötet szerkesztője között. Úgy gondolom, hogy többek között ez is nehezítette az őskiadás megjelenési körülményeinek tisztázását.

Ha elfogadjuk, hogy az őskiadás szerkesztője nem Rimay János, de rendelkezik Rimay sajtókész Balassi-kéziratával, sőt egy ahhoz írott (rövid?) előszóval is, akkor semmi akadályja nincsen annak, hogy ez a szerkesztő abban a formában adja nyomdába a kötet anyagát, ahogyan ismerjük. Az előszó szövegének módosításán kívül két, súlyos következményekkel járó szerkesztési mozzanatot kell még neki tulajdonítanunk: (1) Balassi szerelmes verseinek a kötetből való elhagyását, (2) Balassi és Rimay verseinek az összekeverését.

(1) Rimay korábbi kiadástervezete Balassi minden versét tartalmazta volna, a szerelmes verseket is. Az előszó nemcsak megemlíti őket, hanem védelmébe is veszi ezeket. Nem éréktelen megfigyelni, hogy milyen hasonlat bújjik meg a következő sorokban: „Ha ki a szerelem argumentomában való énekének munkáját nem javallja penig, sőt kárhoytatná inkábbban, kárhoytassa az egyéb minden nemzetségek nyelvén írt hasonló munkákat is, hát az tegye semmivé őket, csak arányozhassa, hogy bizony részekbűl épített valami dolognak épületi és épsége nagyobbik részének tőle való elszakasztásával még maradékát is teheti-e épségben? Az deáki nyelvnek kincses tárháza is felette megűresűlne, bizony meghalványodnék igen ábrázatjának képe is, ha az ábrázatját igen ékesítű egyéb szűne közűl ezt a tekintetit felette szűpítű *miniumját* letűrlenűk rűla, s elszakasztanűk mellűle. [...] Szántalan fű tudűs emberek [...] az deák nyelv ékesítűse mellett ezen *miniummal* az közűnséges honjokbeli nyelveket is mind szűnezték s mind ékesítűtték [...]”

A *minium* a középkori kódexek szűnezésűre, díszítűsűre, festűsűre szolgálű vűrűs festék (ma a korrűziűvűdelem egyik alapanyaga). Ebbűl a szűbűl ered a *miniatura* kifejezés is. A most idűzett előszű zárűverse a korábban már említett *Elogium*, mely nem kis részben a Balassi verseit elutasítű vűleműnyek cáfolásűra épűl.⁴⁴⁵ A vers egyik

⁴⁴⁴ BÓTA, „A Balassi–Rimay versek...”

⁴⁴⁵ A kűlteműny érdekes szempontű elemzésűt nyűjtja SZILASI Lászlű, „Hibbe(csűf) – Rimay János Balassi-elegiuma”, in HÁRS Endre–SZILASI Lászlű, *Lassű olvasás* (Szeged: Ictus – JATE Irodalomelműlet Csoport, 1996), 193–205.

látványos metaforája a vörös színt használja, ha jól értem, akkor éppen a szerelmes költemények szépségére, értékére utalva. A költemény zárata a kassai kiadásban így fest:

[...] itt feklzik az a' BALASSA BALINT,
Ki kevés öröm közt nyelt fok keferves kint,
Kinek iráfiban a' ki jól-is tekint,
Elméje bárfonyán fzezlélhet *Skárlát fzint*.

A bártfai őskiadásban nem szerepelnek Balassi szerelmes versei. Elképzelhető ugyan, hogy valamilyen oknál fogva Rimay döntött úgy, hogy korábbi kiadástervét feladva csakis az istenes énekeknek enged helyt, de valószínűbbnek tartom, hogy nem így történt. Az őskiadás előszava megemlíti a szerelmes verseket. Miért tenné, ha az előszóírónak szándékában sem állna ezek közlése? A kiadás élén a korábbi tervnek megfelelő *Elogium* áll, mely véleményem szerint éppen a *skárlát szín* előfordulását jelzi előre. Végül – részben már a (2) pont kifejtéséhez kapcsolódva: a szerelmes versek kiiktatása a kötetből kellően durva kötetdekompozíciós beavatkozás ahhoz, hogy a megmaradó szövegek esetleges összekeveredéséhez vezessen. Mindezek alapján úgy vélem, hogy Rimay sajtókész kézírata még tartalmazta Balassi szerelmes verseit, s azokat az őskiadás szerkesztője iktatta ki onnan.

Klaniczay a szerelmes versek elhagyásával kapcsolatban így fogalmaz:⁴⁴⁶ „A sajnos több helyen megcsonkult előszóból az is kiderül, hogy Solvirogram Balassi összes versei közül emelte ki az *Istenes Énekeket*. A szerelmes versekről szóló elmélkedése, s ezek nyelvi kiválóságának dicsérete után *hiány van az előszóban*, majd a szöveg így folytatódik: »... *annak békét hagyok*, hanem ím ez néhány Istenes Énekít, melyeket több foglalatossági között mikor hozzá érkezett, kit Psalmusokból, kit az Uj testamentomban lévő idvösséges Locusokból, kit penig tsak a' maga inventiojaból irt ... ki-eresztem.« A szöveg csonkasága ellenére is nyilvánvaló, hogy az előszó írója itt Balassi világi verseinek »hagy békét«, és csak az Istenes Énekek kiadására vállalkozik.” A kassai kiadás előszavának csonkaságáról szóló megjegyzés azonban erősen túloz. Nem azért vagyunk kellő információk híján, mert az előszóból ki lenne szakadva a szükséges rész, hiszen az előszó mind a négy lapja ránkmaradt, a lapok körbevágása pedig legfeljebb csak egy-egy szótagot tüntetett el, melyek majd mindegyike megleghehets biztonsággal kikövetkeztethető. A szóban forgó helyen, a szerelmes versekre vonatkozó résznél pedig összesen kétbetűnyi (!) hiány van. Én az „Én annak békét hagyok...” megoldást is elfogadhatónak tartom, de ha ellentétes kötőszóval kezdődne a mondat, akkor is világos, hogy a szerkesztő tekintett el a szerelmes versek közlésétől.

(2) Balassi Bálint és Rimay János istenes énekei összekeverve jelennek meg a bártfai őskiadásban. Ez a keveredés az *Istenes énekek* máig megoldatlan filológiai problémája. Ez ügyben Klaniczay Tibor gondolatmenetét elfogadhatónak tartom: „Biztosra veszem [...], hogy nem valamiféle misztifikáció eredménye a két költő énekeinek összekeverése. Solvirogram abban a hiszemben kellett, hogy legyen,

⁴⁴⁶ KLANICZAY, „Hozzászólás...”, 298.

hogy csupa Balassi-éneket közöl. Az általa Balassiének tartott énekek sorát zárta azután le Rimay *Epicédium*ával, melyről tudva, hogy az Rimay műve, nevét nem is mulasztotta el kitenni. Tévedésének oka egy félrevezető kézirat s egy pontatlan másoló lehetett. Rimay talán nem adta oda tervezett Balassi-kiadásának letisztázott kéziratát Solvirogramnak, hanem egy másik kódexet, melybe előzőleg Balassi verseit összegyűjtötte, s amelynek egy további részébe saját verseit írta le. Solvirogram azután egy másolóval kiíratta az istenes verseket, s ez a másoló egyformán másolt ki Balassi- és Rimay-verseket. Az így összegyűlt énekeket rendezhette el azután a kötet szerkesztője a bártfai kiadásból ismert sorrendben, és ő írhatott számos ének elé rövid magyar nyelvű címet, vagy argumentumot.⁴⁴⁷

Ha az őskiadás szerkesztője abban a hiszemben volt, hogy az előtte fekvő sajtókész kézirat Balassi Bálint verseit tartalmazza, sőt ha esetleg nem egy ilyen kézirat hevert előtte, hanem több különböző versgyűjtemény, akkor könnyen elképzelhető, hogy kiadásában Balassi- és Rimay-versekből álló nagyobb tömböket hoz létre. Ezt a tömbös szerkezetet Kőszeghy Péter mutatta be először részletesebben.⁴⁴⁸ Vagyis azt kell gondolnunk, hogy Rimay sajtókész Balassi-gyűjteménye nem különítette el egyértelműen Balassi verseit a sajátjától, erről a kézirat címe nem tájékoztatott, és a kiadó esetleg több forrásból dolgozott.

A két durva szerkesztési mozzanat áttekintése után számot kell még vetnünk Klaniczay Tibornak a sajtókész kézirrattal kapcsolatos ellenérveivel:⁴⁴⁹ „Solvirogram előszava Rimay Balassi-kéziratára hivatkozik, s a bevezető elgiumok átvétele, Balassi szerelmes verseinek ismerete, valamint Rimay bevezetésének az ő előszaván megmutató hatása kétségkívül bizonyítják, hogy valóban ismerte Rimay gyűjteményét. Mégis a versek szövegét nem merítette közvetlenül Rimay sajtókész Balassi-kéziratából. Rimay ugyanis azt írja tervezett kiadása bevezetésében Balassi istenes énekeiről: »Ez énekeinek eleiben pedig mindeniknek deák summácskát jegyztettem, az három első Himnusát ő maga is deák Argumentumocskával ékesítvén, kiből arányozám, hogy bizonyos emberek kedvéért nem alkalmatlanul helyeztetek az többi eleiben is deák nyelven való rövid Argumentumocskákat.« Solvirogram kiadásának a bártfai és bécsi kiadásokban megőrzött énekszövegei előtt azonban hiába keressük e latin argumentumokat. Mindössze a három Szentháromság-himnusz előtt találunk ilyet, ez azonban, mint Rimay mondja, magától Balassitól származott. Sőt Rimay szavaiból az is kiderül, hogy az ő összeállításában e három himnusz állt Balassi istenes sorozatának az élén, mert a »három első Himnus«-ról beszél. A kiadásokban e himnuszok nem a versek élén állnak, tehát az első kiadásban az énekek sorrendje sem igazodott Rimay tervezetéhez.”

⁴⁴⁷ Uo. 311. – Nem tartom kellően védhetőnek BÓTA László tudatos összekeverésre vonatkozó elgondolását, lásd BÓTA, „Balassi és Rimay verseinek...”

⁴⁴⁸ KŐSZEGHY, „A Balassi-szövegahagyomány...” Elgondolásának néhány pontjával nem értek egyet csupán.

⁴⁴⁹ KLANICZAY, „Hozzászólás...”, 310.

Klanciczaynak kétségkívül igaza lenne, ha úgy gondolnánk, hogy Rimay sajtókész kéziratának élén az a korábbi előszótervezet állt, amit a Rimay–Madách-kódexből ismerünk. De gondolatmenetünk során már beláttuk, hogy a Solvirogram-előszó tulajdonképpen egy Rimay által írt *másik* előszó átdolgozása. És ebben Rimay nem tesz említést sem a deák summácskákról, sem a három himnusz elhelyezkedéséről. Ráadásul még az sem bizonyos, hogy melyik előszó a korábbi! Klanciczay úgy gondolja el a kiadás létrejöttét, hogy előbb Rimay megírta a kéziratban maradt előszót, majd létrejött egy nyomtatott kiadás, mely nem igazodik ehhez. Valójában elképzelhető az is, hogy Rimay a nyomtatásban megjelent Solvirogram-előszó eredeti fogalmazványát írta korábban, és ez a kézirat Balassi és Rimay verseinek másolatával együtt pihent valahol. Rimay később ellátta Balassi verseit latin summácskákkal, a tervezett kiadás élére emelte a három himnuszt, és megírta a kéziratban maradt előszót. Tudjuk, hogy Rimay hosszú időn keresztül foglalkozott Balassi verseinek összegyűjtésével. Nincs okunk rá, hogy csak egyetlen Rimay-tervezetet gondoljunk el. Az őskiadás szerkesztője vagy csak a korábbi sajtókész kézirathoz jutott hozzá, vagy esetleg mindkettőhöz, és ez aztán tényleg segíthetett a Balassi- és Rimay-versek összekeveredésében.

Mindezek után megkísérelhetjük lokalizálni Rimay sajtókész kéziratát. A Rimay–Madách-kódexben nincsen nyoma, ott csak a kézirat előszótervezet szövege szerepel, melyről beláttuk, hogy talán nem is jutott el a bártfai őskiadás szerkesztőjéhez. Fennmaradt azonban egy adat arról, hogy Rákóczi György könyvtárában 1638–39-ben még megvolt „*Balassi Balint enekei Rimai Ianos keze irasa alatt*”.⁴⁵⁰ Jenei Ferenc úgy értékeli ezt az adatot, hogy ez a kézirat nem lehet azonos a Szenci Kertész Ábrahám által a rendezett kiadásokhoz használt kézirattal. Véleményét nem indokolja, minden bizonnyal félreérti az idézett Pirnát Antaltól és Klanciczay Tibortól származó gondolatmenetet. Abból, hogy Szenci Kertésznek megbízható, és az *Istenes énekek* rendezetlen kiadásainál jobb szöveg állt a rendelkezésére, nem következik sem az, hogy ez nem azonos a Rákóczi-példánnyal, sem ennek az ellenkezője.

Szenci Kertész Ábrahám bizonyosan rendelkezett Rimay Jánosnak egy olyan versgyűjteményével, mely már a terjedelmes argumentumokat is tartalmazta. Ez leginkább a Ráday–Madách–Ferenczffy-útvonalon elhelyezhető kéziratot sejtet. Úgy gondoljuk, hogy valóban nem ezzel a kézirattal azonos a Rákóczi-példány, hiszen az címe alapján határozottan Balassi verseit tartalmazónak tűnik, ami alapján nem szétválasztani, hanem összekeverni lehet a két költő verseit. Noha az indoklást elutasítom, Jenei következtetésével mégis egyetértek: kéziratunk valóban nem a rendezett kiadások forrása.

De semmi nem utal arra, hogy ez a kézirat ne lehetne a rendezetlen kiadások forrása! Nincs tudomásunk másik olyan kéziratról, mely Rimay sajtókész Balassi-kéziratának minősülhetne. Az sem valószínű, hogy Rimay ezt a kéziratot több példányban terjesztette volna. Miért készített volna másolatokat gyűjteményéről, ha úgyszólván az volt

⁴⁵⁰ Először ismerteti: JENEI Ferenc, „A Balassi-hagyaték történetéhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 70 (1966), 190–197. – Lásd még MONOK István, *A Rákóczi család könyvtárai, 1588–1660*, 680. sz. tétel (Szeged: Scriptum, 1996), 185.

a szándéka vele, hogy nyomtatásban sokszorosítja? Rákóczi György és Rimay János kapcsolatát ismerve pedig egészen hihető, hogy Balassi verseinek gyűjteménye éppen itt bukkanjon fel. 1629-ben szinte folyamatos kapcsolatban állnak egymással, Rimaynak két Rákóczihoz írott levelét is ismerjük, tudjuk, hogy Reöthy Orbánon keresztül is üzenetet váltottak egymással. Talán a Balassi-kiadás tervéhez kapcsolható az a mozzanat, hogy Rákóczi valamilyen üres könyvet küldött Rimaynak, amibe a költő a saját (és talán Balassi) verseit jegyezhetette le. Rimay írja 1629. május 25-én:

„Emlékeztet levelének utoljában ellenem való panaszolkodásával régi énnékem parancsolt szolgálatom hivatala elmulatásomról Nagyságod. Nem magamon múlt, bizonyos legyen Nagyságod benne, de múlt hozzája akadott szerencsétlenségen el. Nem vala immár olyan ürességgel a Nagyságod könyve, mint nekem adta vala Nagyságod, de azon veszedelembe keveredék, kiben keveredtenek vele együtt a több könyveim is házamnak felprédálásában. [...] De hogy mindezekben is a Nagyságod parancsolatja szerint munkáim gyümölcsseinek valami részei kiszolgáltatását continuálhassam, alkalmatosságot választok hozzája, úgy hogy Kisasszony napig kezéhez is juttathassam Kegyelmednek, ajánlván haltamig való alázatos szolgálatot Nagyságodnak.”⁴⁵¹

Hogy Rimay nem postai küldemény formájában gondolta, hogy Rákóczi „kezéhez juttassa” a teleírt könyvet, egy 1629. augusztus 28-i leveléből derül ki: „Ne kételje Nagyságod, hogy igen ne reveráljam, böcsüljem, magasztaljam is érdemében Nagyságodot, és hogy ne kívánjam is közeledésemet Nagyságodhoz. Annyival inkább peniglen immáran, hogy érthetem kedvemhez való kedvét magának is Nagyságodnak. Szent Mihály ünnepének előtte szemben is igyekeztvén azért Nagyságoddal lennem, ha vagy betegséggel, vagy valami lehetetlenséggel nem praecupáltatom, szívem szerint beszélgetek Nagyságoddal. E minap Tokajban létemben is igen kívánkozom vala Nagyságodhoz mennem.”⁴⁵² A határidő ugyan némileg módosult (Kisasszony napja = szeptember 8., Szent Mihály ünnepe = szeptember 29.), de nyilván ugyanarról az ígéretről, és tervezett találkozóról van szó.⁴⁵³ A szóban forgó könyv tartalmáról

⁴⁵¹ Rimay János Rákóczi Györgyhez, 1629. május 25. RIMAY, *Írásai*, 232–234. – JENEI Ferenc egyik citátuma megtévesztő, a „De tudom hogy Ngod elméje nem elégedhetnék csak ezen meg, kívánhatnám Ngod bővebb csorgássával való folyássát is az én írásomnak látni és szemlélni.” részlet nem Rimay költeményeire vonatkozik, azért fejtette ki levelében bőven a *Fejedelmeknek serkentő órája* című könyvről való véleményét, mert tudja, hogy Rákóczi nem elégedne meg párszavas értékeléssel, hanem örömet leli a hosszú, irodalmi levélben.

⁴⁵² Rimay János Rákóczi Györgyhez, 1629. augusztus 28. RIMAY, *Írásai*, 235–236.

⁴⁵³ Érdekes egybeesés, hogy 1629 tavaszán–nyarán nem csak Bethlen Gábor várja Rimayt. Bornemisza János ezt írja egy levelében: „Egy néhány ezer forintot érő győrójinek áráról is emlékezett vala őkegyelme nekem ennek előtte, melyről írván őfelségének, nem csak az győró felől resolválta őfelsége kegyelmesen magát, de az minémő írásit az jó emlékezető vitéz úrnak, Balassa Bálintnak az idegenek kezekben forgani tudjuk, azoknak megszerzését írás ki nyomtatásának okáért ígérte őfelsége, és ha valami kötelességben maga [ti. Rimay] nem volna, s idős mivolta engedné s őfelségét akarná szolgálni is, nem volna idegen őfelsége hozzá.” (1629. március 15.) Rimay Reöthy Orbánnak írott levelének egy mondata pedig így szól: „Bornemisza uram az én gyűróim felől jó hírrel éreget. Vagyon valami parancsolatja őfelségének felőle, alá hív Kassára, két levelet küldött immár felőle.” (1629. május 4.) Beth-

ugyan keveset tudunk, és egyáltalán nem lehetünk biztosak benne, hogy éppen ez tartalmazta Balassi Bálint énekeit Rimay János keze írása alatt, annyi azonban bizonyos, hogy Rákóczi György udvarába eljutott egy ilyen tartalmú Rimay-kézirat is.

Tudunk-e Rákóczi György környezetében olyan személyt, akiről joggal feltételezhetjük, hogy átszerkeszthette Rimay tervezett kiadását, és eljuttathatta Bártfára, hogy ott 1632-ben végül napvilágot lásson? Nem kell sokáig találgatnunk, azonnal alkalmas jelöltnek kínálkozik Prágai András személye. Tudjuk, hogy Rimay egy levelében⁴⁵⁴ Reöthy Orbántól már akkor kéri a *Fejedelmeknek serkentő órája*⁴⁵⁵ mielőbbi beszerzését, amikor hírét veszi, hogy a könyv elhagyta a sajtót, sőt Pacoth Sándor Bécsben való létezésében már hozzá is jutott egy példányhoz. Ezt követően Rákóczi György megküldi neki az áhított kötetet, melyet Prágai András fordított, Rimay pedig terjedelmes értekező levélben ecseteli az eredeti Guevara-mű érdemeit és a magyar fordításról való véleményét Rákóczinak. Érdemes arra is odafigyelnünk, hogy eközben saját fordítói hozzáértését sem rejti véka alá: „Mindazonáltal ha Őkegyelméhez [ti. Prágaihoz] közellétemmel némely-némely részeiben két vagy három igebéli suggerálásommal foveálhattam volna elméjét tulajdon maga ítéletivel is, nem lehetett volna megvethető abbéli jelenlételem őkegyelme előtt.”⁴⁵⁶

Prágai András személye azért különösen fontos számunkra, mert tulajdonképpen ő az egyetlen olyan alapos irodalmi felkészültséggel rendelkező szereplő Rákóczi György környezetében, aki okkal gyanúsítható meg azzal, hogy közreműködhetett Rimay sajtókész Balassi-kéziratának kiadásában. Geleji Katona István és Keserői Dajka János természetesen szintén ott voltak Rákóczi György udvarában, sőt az *Öreg graduál*⁴⁵⁷ összeállításáról és megjelentetéséről sem feledkeztünk meg, de e két protestáns teológus elsősorban polemikus hangvételű munkáikról nevezetesen, s nehezen gyanúsíthatóak meg Balassi szerelmes verseinek dicséretével. Prágai mellett azonban több meggondolandó érv is felsorakoztatható.

Prágai András Rákóczi György környezetéhez tartozott, udvari papja volt, irt dicsőítő verset Lorántffy Zsuzsannának⁴⁵⁸ és Rákóczi Györgynek⁴⁵⁹ is, a *Fejedelmeknek*

len Gábor 1629. november 15-én halt meg, Rákóczi Györgyöt pedig csak 1630. november 26-án választotta a segesvári országgyűlés erdélyi fejedelemmé, ezért az „őfelsége” titulus csakis Bethlenre vonatkozhat, lásd ÖTVÖS, „Rimay...”, 81–87.

⁴⁵⁴ Rimay János Reöthy Orbánnak, 1629. május 11. RIMAY, *Írásai*, 223–224.

⁴⁵⁵ *Fejedelmeknek serkentő órája [...]*, ford. PRÁGAI András (Bártfa: Jakob Klöss, 1628), RMNy 1400.

⁴⁵⁶ Rimay János Rákóczi Györgyhez, 1629. május 25. RIMAY, *Írásai*, 224. – Az idézett mondatból nem arra következtetnék, amire KOMLOVSZKI Tibor, tudniillik hogy Rimay és Prágai személyesen ismerték volna egymást, hanem ennek éppen az ellenkezőjére (vö. KOMLOVSZKI, „Egy manierista...”). Ha ismerték volna egymást, Rimay talán nem Reöthy Orbánon keresztül igyekezett volna hozzájutni a kötethez, hanem egyenesen a fordítóhoz fordult volna.

⁴⁵⁷ *Az keresztyeni üdvözítő hitnek egy nyomban jaro igazsagahoz intezetett ekes rhythmus hymnusokkal [...]* meg töltetett öreg gradval, szerk.: Geleji Katona István és Keserői Dajka János, (Gyulafehérvár: fejedelmi nyomda, 1636), RMNy 1643.

⁴⁵⁸ RMKT 17, 8, 3. sz.

⁴⁵⁹ RMKT 17, 8, 2. sz.

serkentő óráját a kiadvány címlapja szerint Rákóczi „parancsolattyára” az ő költségén, és neki ajánlva jelentette meg, hozzáférhetett ahhoz a kéziratához, amit patrónusa könyvtárában *Balassi Balint enekei Rimai Ianos keze irasa alatt* címmel vettek fel a Regestrumba. Ismerhette tehát Balassi Bálint verseit, és a jelek szerint nemcsak az istenes hangvételi darabokat, hanem a szerelmes költeményeket is olvasta. Komlovszki Tibor attribúciója nyomán tulajdonítjuk Prágának a *Sebes agynak késő sisak* című versciklust,⁴⁶⁰ és ennek nótajelzése:

Óh, megkeseredett, kősziklák közt...,

ami egy szónyi eltéréssel Balassi Bálint *Nagyciklusa Huszonegyedik* darabjának, a *Nő az én gyötrelmem az én szerelmemnek erre való néztében...* kezdetűnek a 7. strófájából való:

Ó, megrepedezett kősziklák közt legelt, kietlenben született...⁴⁶¹

Ugyancsak a *Sebes agynak késő sisak* a forrása egy másik Balassi-reminiszcenciának. A *Belgium luget fatum Germanie, sororis suae* című darab első sora így szól:

*Ez széles világon
mennyi tenger vagon
könyveim hullására...,*⁴⁶²

⁴⁶⁰ RMKT 17, 8, 16. sz. – KOMLOVSZKI Tibor, „Egy manierista »Theatrum Europaeum« és szerzője”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 70, 1–2 (1966, a továbbiakban: KOMLOVSZKI, „Egy manierista...”): 85–106. Bár a kérdésben eddig nem került elő perdöntő érv, az újabb kutatások további érveket szolgáltatnak Komlovszki attribúciójához. lásd FAZEKAS Sándor, „A soknyelvű tolmács”, a *Sebes agynak késő sisak forrásai, műfaj és eszmetörténeti jellemzői* (PhD-disszertáció, Szeged, 2008). BENE Sándor is hasonló véleményt fogalmaz meg: BENE, Sándor, „Szinkretisták és szamaritánusok: Címzavak a kora újkori magyar politikai szótárból”, in *Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországon*, Budapest: Reciti Kiadó, 2020), 327–379.

⁴⁶¹ Nem világos, hogy Prágai miért a költemény 19. sorát választja nótajelzésül. Nem megfelelő magyarázat, hogy a vers kezdete túlon túl erotikus, hiszen a 7. versszak sem kevésbé az. [A kérdés érdekes; a megkeseredett szó a vers utolsó strófájából kerülhetett ide (éneklélem ezeket megkeseredett szívvel). Nem példátlan jelenség, hogy a mű közepéből jön előre kezdősornak egy strófa, így zajlott ez a Horváth Iván által vizsgált *Oly búval, bánattal...* kezdetű Iliász-változatban is. Maga Vadai ír erről egy tanulmányában (VADAI István, „Az eposztól a ponyváig. »Oly búval bánattal az Aeneás király... «”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 96 (1992), 5–6, 676–684.)] Vélhetőleg ennek az elég laza strukturájú Balassi-versnek is lehetett egy másik, ma már ismeretlen verziója, amelyet Prágai ismert, és nótajelzésként is felhasznált. A szerk.]

⁴⁶² [Vadai a szöveget az RMKT betűhív átirata alapján közli, a másolat azonban igen sok hibát tartalmaz, az idézett helyek némelyikén is. Mivel a párhuzamba állított Balassi-helyet modern átírásban közli, azt a megoldást választottuk, hogy az új forráskiadás modern átíratát

Balassi első török bejtje pedig így kezdődik:

Ez széles világon mennyi rózsa vagyon, mindaz sem ér egy bakpát...

Prágai versciklusa egy másik darabjának, a *Cardinális Richellius consiliárius et dux regis Galliarum* címűnek⁴⁶³ a 7. strófája pedig Balassi *Negyvenhetedik* énekének 2. strófájával állítható párhuzamba:

Prágai: <i>Sebes agynak...</i>	Balassi: <i>Idővel paloták...</i>
Hatalmas királyság,	Királi méltóság,
Sok kincsű urasság,	tisztesség, nagy jószág
Csakhamar eltávozik,	idővel mind elvesznek,
Sok drága öltözet,	Nagy kövek hamuvá,
Nagy erős épület,	s hamu kősziklává
Rothadás alá esik,	nagy idővel lehetnek,
De az szép bölcsesség,	Jó hírnév, dicsőség,
Jó hírnév, egyesség	angyali nagy szépség
Mind örökké tündöklük.	idővel porrá lesznek.

A párhuzam még fokozható, ha kiegészítjük azzal, hogy Balassinál az első szakaszban még a *sok kincs* kifejezés is előfordul.

Prágai idézett verse Balassi-strófákban íródott. A *Fejedelmeknek serkentő órája* versbetéteiben, és más költeményeiben is használja ezt a versformát. Összesen 370 strófányi verset ír ebben a metrumban. Kijelenthetjük, hogy gyakorlott és otthonosan mozog ebben az ekkor még nem általánosan elterjedt versformában. A Solvirogram-előszó két Balassi-strófájának tipográfiai megoldását is érdemes szemügyre vennünk. Minden 6/6/7-es nagysor külön bekezdésbe kerül, azon belül pedig minden kissor nagybetűvel kezdődik. Prágai teljesen azonos módon jár el a *Fejedelmeknek serkentő órája* egyik versbetétjének fordításánál, az *Oh, mely nagy munkával...* kezdetűnél.⁴⁶⁴ Itt a nagysorok hasonlóan önálló bekezdéseket alkotnak. A *Sebes agynak késő sisak* Balassi-strófái pedig kilencsorosan, nagybetűs sorkezdettel szerepelnek.

Amikor Komlós Tibor attribúciója során a *Sebes agynak késő sisak* szerzőjének profilját próbálja megragadni, felsorolja azokat a tulajdonságokat, amelyeket a költemény feltételez. Eközben nagyon érzékenyen és találóan foglalja össze a szerző leglényegesebb tulajdonságait: „A szerzőség kérdésének lehetőségeit vizsgálva csakis olyan verselőt foghatunk gyanúba, aki otthonos a fejedelmi tükrök világában, annak

illesztettük a szövegbe: *A harmincéves háború verses arcképcsarnoka: a Sebes agynak késő sisak és latin forrása*, kiad. FAZEKAS Sándor és JUHÁSZ Levente, szerk. KESERŰ Gizella, utószó KESERŰ Bálint (Szeged: SZTE Régi Magyar Irodalmi Tanszék, 2010, a továbbiakban FAZEKAS–JUHÁSZ, *Sebes agynak...*).] Az idézett hely a kiadás 154. lapján található. (A szerk.)

⁴⁶³ Uo., 144.

⁴⁶⁴ RMKT 17, 8, 4. sz.

terminológiája vérvé vált, aki rutinos verselő, Balassi-strófában más verseket is írt, hivatását tekintve prédikátor, vagy legalábbis protestáns hitű, de csak mértékkel indulatos a pápistákkal szemben, az erdélyi fejedelmi udvar szférájának közelében él, sztoikus elmélkedésre hajlamos, más műveiben is szónokias hangvételű, mert ez alkatbeli sajátja. E kizáró szempontok mérlegelésével végül is – némi engedménnyel – két verselő jöhet számításba: Rimay János és Prágai András.⁴⁶⁵

Az *Istenes énekek* őskiadásával kapcsolatban azt állapíthatjuk meg, hogy aki a vélhetően Rimay János által írt prózai előszót átdolgozta, az csak egy stílusában hozzá közel álló, terminológiáját tekintve vele rokonítható, Balassi-strófában verselő, protestáns hitű, az erdélyi fejedelmi udvar környezetében élő, elmélkedésre hajlamos, szentenciózus szerkesztő. Ennek a képnek Prágai András, úgy tűnik, mindenben megfelel.

Rimay manierista stílusa, neosztoikus filozófiai beállítottsága, az *Udvar s irigy tiszték, tőlem távozzatok...* „tisztkívánást” elutasító gondolata visszhangra találhatott Prágaiban. Komlovszki Tibor jellemzését idézhetjük megint: „Manierista és sztoikus költő, korának törekvései, indulatai, történeti eseményei vezetik tollát. Csak erkölcsi tanulság kedvéért vesz kezébe pennát, s az etikai szándék csaknem mindig az erdélyi fejedelemség érdekeire is ügyel. Félig-meddig udvari ember, Rákóczi György szerencsi prédikátora; már fejedelemsége előtt is. A „tisztkívánás” azonban nem kenyere, nem kerül a fejedelem közvetlen közelébe, mint Geleji Katona vagy Keserői Dajka János. [...] Rimayt is ismerhette, talán személyesen is: valamelyest rokon lelkek, a verseikből kitápntható egyéniség hasonló jellemvonásokat mutat.”⁴⁶⁶

Prágai András versei között akad olyan, mely – ha nem is előszó – könyvet ajánl az olvasónak. A tartalmi azonosság okán helyezhetjük egymás mellé a Solvirogram-előszó végén található vers 2. szakaszát, és Prágai egyik rövid versének két részletét:

Az Istenes énekek előszava

Olvasd meg írását,
Melynek szép folyását,
Ez könyvben megtalálod.
Elméjének élet,
S dicsőséges fényét,
Holott felvadászhatod.
De úgy, ha néked is
Volt, mint ő néki is,
Apollónál lakásod.

Prágai: *Egynéhány ritmusokból*
álló énekecske

Valaki ez könyvet fogod olvasni,
Ha kívántál szép újságot tanulni,
Itt két szemed mindazokat nézheti,
Azmelyeket nem szoktál volt hallani.
[...]
Nyisd föl mostan olvasó szemeidet,
Az serkentő óra serkent tégedet,
Ez tudománhoz hogy hajtsad szívedet,
Mely tanítja jó erkölcsre lelkedet.⁴⁶⁷

⁴⁶⁵ KOMLOVSZKI, „Egy manierista...”, 88.

⁴⁶⁶ Uo., 103.

⁴⁶⁷ RMKT 17, 8, 13., 1. és 3. versszak.

A két Balassi-strófányi epigrammatikus terjedelem sem idegen Prágaitól, a *Fejedelmeknek serkentő órája* versbetéteit időnként éppen így fordítja.⁴⁶⁸ A szentenciózusság nem csak a versbetétek egy-két strófás tömörségében jelenik meg. Prágai, ahogyan ezt a *Sebes agynak késő sisak* cím is mutatja, előszeretettel használ közmondásokat. Műveiből tucatszámra lehetne idézni parasztpéldákat, szólásokat. A Solvirogram-előszóban három feltűnő közmondás is szerepel. Ha ezekhez keresünk frazeológiai párhuzamot, Prágainál megint sikerrel járunk:

Az Istenes énekek előszava

Prágai: Sebes agynak késő sisak

nem jó disznó orrába *arany perec*

De ti olasz urak,
híres rómaiak,
engem ne vádoljatok,
Hogy ti az szerencsét,
mint *arany perecet*,
üstökön nem kaptátok...⁴⁶⁹

bolondnak jó *fapénz* is

Azki csak *fapénzen*
címert könnyen vészen,
nem irtózik az kardtól.⁴⁷⁰

De hogy olyan részletet hasonlítsunk össze az előszóból, amit vélhetően nem Rimay János fogalmazott, hanem az őskiadás előszavát átalakító szerkesztő saját betoldása, nézzük meg a Rimay kiadástervezetének meghiúsulásáról szóló részletet:

Az Istenes énekek előszava

Prágai: Sebes agynak késő sisak

De minthogy *Mensura rerum omnium tempus est & dies occasio, az idő s' az alkalmatosság ez jó* igyekezetiben ellent állott

De én az *időtől*
És alkalmatosságtul
Jobb várni, azt gondolám.⁴⁷¹

A Rákóczi-udvarhoz fűződő kapcsolat, a Balassi- és Rimay-versekkel való metrikai azonosság, és a frazeológiai megfelelések mind támogatják azt a feltevést, hogy Prágai az, aki hozzáfér Rimay sajtókész Balassi-kéziratához, és átfogalmazza annak előszavát. Prágai buzgó prédikátor volta, latin nyelvű disputációi⁴⁷² és a bekecsi temp-

⁴⁶⁸ Például: RMKT 17, 8, 4., 15. s), 15. ss).

⁴⁶⁹ FAZEKAS–JUHÁSZ, *Sebes agynak...*, 106.

⁴⁷⁰ Uo., 111.

⁴⁷¹ Uo., 135. A *Sebes agynak késő sisak* forrásában, az *Elegidiában* is ott van egy hasonló értelmű, de másik latin mondás, Prágai ezt fordítja, valóban az *Istenes énekek* előszavához hasonló, szólásszerű fordulattal. (A szerk.)

⁴⁷² Felsorolásukat ld.: RMKT 17, 8, 453–454.

lomszentelésre írott terjedelmes prédikációja⁴⁷³ arra is választ ad, hogy miért hagyta ki a kiadásból a szerelmes verseket. Erre okot adhattak a megvalósuló nyomtatott kiadás egyéb (anyagi, technikai, üzleti) körülményei is, de ennél alapvetőbb oka lehet a szerkesztő személye. Prágaitól nem volt idegen a világias (politikai, történeti) tárgy, ám a szerelmes versek közlésétől való tartózkodása érthető.

Hogy a szerelmes versek kihagyása a Rimay által tervezett kötetből hogyan történt, nem tudjuk. Korábban már felvetettük azt a lehetőséget, hogy az *Istenes énekek* első kiadásainak rendezetlen volta összefügg ezzel a szerkesztési mozzanattal. Lehetséges, hogy az istenes versek anyaga a mechanikus összekeveredésen túl is jelentősen változott. Prágai elhagyhatott közülük, vagy akár bővíthette is az anyagot. Ilyen bővítésre valló mozzanat például Kanizsai Pálfi János *Dicsőült helyeken, mennyei paradicsomban...* kezdetű 148. zsoltára,⁴⁷⁴ mely Balassi Bálint ugyanezen zsoltárparafrázisát követi a kötetben. A tematikai azonosság okán itt szereplő Kanizsai Pálfi-költemény Rimay kéziratos kötetterve alapján nem állhatna itt, csakis a nyomtatott kiadás szerkesztője bábáskodhatta ide. Prágai ismerhette a költeményt, hiszen mindketten Heidelbergben tanultak, és Szenci Molnár Albert ismeretségi körébe tartoztak.

Hasonló lehet a helyzet a vegyes énekrészben már másodjára szereplő *Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása...* kezdetű Balassi-verssel. A kétszeres közlés azt mutatja, hogy a szerkesztő figyelmét elkerülte a Balassi-részben már meglévő szöveg, és az általa más forrásból gyűjtött verset a kötet vegyes énekrészében is elhelyezte.⁴⁷⁵

A két, vélhetően a nyomtatott kötet szerkesztője által beillesztett vers példája arra figyelmeztet, hogy érdemes az *Istenes énekek* vegyes énekrészét (pontosabban szólva: a Pécseli Király Imre verseit megelőző verseket) alaposabban is tanulmányoznunk, hiszen az itt szereplő versek tanúskodhatnak a szerkesztő forrásairól, kapcsolatairól, szerkesztői elgondolásáról. Például Kanizsai Pálfi János egy másik költeménye⁴⁷⁶ és Szepsi Csombor Márton két verse is szerepel a vegyes énekrészben,⁴⁷⁷ Szepsi Csomborról szintén elmondhatjuk, hogy kapcsolatban állt Szenci Molnár Albert körével, és megjárta Heidelberget.

Rimay kéziratos kötetének átszerkesztése és az előszó módosítása után az *Istenes énekek* őskiadása Bártfán jelent meg, vélhetően 1632-ben. Prágai Andrásról tudjuk,

⁴⁷³ RMKT 17, 8, 481–469.

⁴⁷⁴ RMKT 17, 8, 55. sz.

⁴⁷⁵ A kétszeres közlésre már KLANICZAY Tibor felhívja a figyelmet (*Hozzászólás...*, 316.), KŐSZEGHY Péter pedig úgy képzei (*i. m.* 81–82.), hogy a vers az őskiadásban csak a vegyes énekrészben szerepelt, s csak egy későbbi kiadás során kerül be Balassi versei közé is. Mivel az őskiadást követő bécsi kiadásban és a későbbi bártfai kiadásban ez a vers ugyanott helyezkedik el Balassi versei között, egyfelől megkérdőjeleződik Balassi szerzősége, másfelől legalább két olyan kiadást kell feltételeznünk, mely a bécsi és bártfai kiadásokat megelőzte. Nincs azonban szükség sem a vers hitelességét kétségbevonnunk, sem újabb kiadást feltételeznünk, ha úgy gondoljuk, hogy a vers a Balassi-részben helyezkedett el, a szerkesztő pedig a vegyes énekrészbe is felvette más forrásból.

⁴⁷⁶ *Ne szállj pörben én velem, oh, én édes Istenem...* (RMKT 17, 8, 56. sz.)

⁴⁷⁷ *Ifjúságom vétké gyakran jut eszemben...* (RMKT 17, 8, 62. sz.); *Egekben lakozó szentséges háromság...* (RMKT 17, 8, 63. sz.)

hogy a *Fejedelmeknek serkentő órája* című kötetét ugyancsak Bártfán jelentette meg négy évvel korábban, 1628-ban. Van tehát kapcsolata Klösz Jakabbal, ismeri a nyomdát, természetes módon fordulhatott ide újabb kötetnyi szerkesztményével.

Prágai talán nem szignálja a kötetet, vagy legalábbis a kassai kiadás nem őrzött meg olyan adatot a címlapján, mely erre utalna. „Severina özvegyné” csak saját magát nevezi meg a címlapon, az előszó végén pedig a rejtélyes SOLVIROGRAM Pannonius szignót találjuk. Továbbra sem világos, hogy ez kire, vagy mire utal. Prágai hasonlóan rejtélyes szignót használ a Lorántffy Zsuzsannához szóló versénél: P. J. S. P. csinálta. A kritikai kiadás is tanácstalan, csak így tudja feloldani: P[rágai] J.[?] S[zerencsi] P[rédikátor] csinálta.⁴⁷⁸ Tréfaképpen feloldhatjuk a S. P. betűket akár így is: S[olvirogram] P[annonius]. Ez azonban semmivel nem visz bennünket közelebb a szignó feloldásához, még akkor sem, ha tudjuk, hogy Prágai András Nemeskéren (ma Vas megye) született, tehát pannoniai volt.

A korábban bemutatott sztemmára pillantva azonnal látszik, hogy Balassi Bálint és Rimay János *Istenes énekeinek* kiadása rendkívül népszerű volt a 17. században. Felmerülhet a kérdés, hogy ha az őskiadás Bártfán jelent meg, akkor a nyomda miért nem adja ki újból. Miért nem követi az első kiadást néhány év távolsággal újabb bártfai edíció? Miért kell erre 1660-ig várni? Nos, a kérdés megválaszolásához talán közelebb visz Prágai halálozási dátuma. 1636-ban hal meg, négy évvel az *Istenes énekek* első megjelenése után. Nem volt tehát, aki szorgalmazta volna az újabb kiadást, így a kínálkozó üzleti lehetőséggel más nyomdák élhettek, és az adataink szerint éltek is.

Összefoglalva mondandónkat a következőképpen summázhatjuk megfigyeléseinket: Az *Istenes énekek* kassai kiadásában megőrződött, SOLVIROGRAM Pannonius szignóval ellátott előszót a tanulmányunkban bemutatott szövegpárhuzamok alapján véleményünk szerint Rimay János szerezte. Rimay kéziratos Balassi-kiadás tervezete nem került kiadásra, azonban eljutott Rákóczi György könyvtárába. Prágai András a fejedelem környezetében hozzájutott ehhez a kézirathoz, a versgyűjteményt átszerkesztette, elhagyta belőle a szerelmes költeményeket, és eközben keveredhettek össze Balassi és Rimay istenes énekei is. A gyűjtemény élén álló előszót Prágai átfogalmazta, majd az anyagot 1632-ben, Bártfán megjelentette. Hogy ennek a kötetnek Prágai András lehet a szerkesztője, két oldalról próbáltuk belátni. Egyrészt Prágai a megfelelő helyen tartózkodik megfelelő időben, és előélete, műveltsége, alkata lehetővé teszi, hogy neki tulajdonítsuk az elvégzett munkát. Másfelől beláttuk azt is, hogy első kézből ismerte Balassi versformáját, szerelmes verseit. Sajnos, a szerkesztő személyének lehetséges azonosítása után is az a helyzet, hogy nem értjük az előszó végén szereplő szignót, vagy jelmondatot, nem tudjuk, hogy kire, vagy mire utal a rejtélyes két szó: SOLVIROGRAM Pannonius.

⁴⁷⁸ RMKT 17, 8, 3. sz., a jegyzet a 498. lapon. A részben vagy teljesen feloldhatatlan egybetűs rövidítések egyáltalán nem ritkák a korban. Madách Gáspár például *Krónika* című versének címe alá ezt jegyzi: P. G. D. P. B. D. V. M. F. Lásd RMKT 17, 12, 38. sz.

AZ ŐSKIADÁS TARTALOMJEGYZÉKE

Kőszeghy Péter a Balassi-szöveghagyományról értekezve⁴⁷⁹ szellemes eljárással bizonyítja, hogy a kassai kiadás vegyes énekrészében már a rendezett kiadások sorrendjében közli az énekeket. A bizonyítás alapötlete az, hogy ha két kiadás tartalma azonos, akkor a terjedelmek közötti arány a kiadványokon belül is közel állandó. Megfordítva: ha ismerjük két kiadvány között a szedés módból, tükörméretből, betűméretből, sűrűségéből adódó terjedelemarányt, akkor az egyik kiadványból rekonstruálható a másik terjedelme és lapszámai is. Sarkított példával élve: ha az egyik kiadás fele olyan szellős szedésű, mint a másik, akkor ebből a tényből következik, hogy ha az egyik kiadás 100 lapos, akkor a másik 50; ha az egyikben egy bizonyos vers a 60. lapon kezdődik, akkor a másikban ugyanez a vers a 30. lapon.

Kőszeghy ugyan nem rekonstruálja a kassai kiadás elveszett részeinek lapszámait (erre nincs szüksége gondolatmenetében), de eljárását használva minden nehézség nélkül megtehetné. Módszere szükségszerűen statisztikai jellegű, de (mint ahogyan ez remélhetőleg ki fog derülni az alábbiakból is) kellőképpen pontos és megbízható. A módszer birtokában nincs is másra szükségünk az elveszett kiadások lapszámainak megállapításához, mint a kiadások tartalmára és egy-egy versük pontos lapszámára.

Nézzük az őskiadást! Mivel van két meglévő, egymástól független leszármazott, a kiadás tartalma és verssorrendje többé-kevésbé megállapítható. Ahhoz, hogy a lapszámokat arányba állíthassuk a bártfai kiadás lapszámaival, szükségünk van az őskiadás legalább egy versének pontos lapszámára. Meg tudjuk-e mondani az őskiadás legalább egy versének a kezdő lapszámát? A válasz: igen! Klaniczay Tibor a már említett *Hozzászólásban*⁴⁸⁰ hívta fel a figyelmet Tolnay Ferenc kéziratára,⁴⁸¹ amiben három esetben a leírt vers elé a lejegyző odairta az őskiadásbeli előfordulás lapszámát is. Klaniczay ezeket a lapszámokat fel is használja összehasonlításra, mi egy lépéssel továbbmehetünk, elkészíthetjük az elveszett őskiadás teljes tartalomjegyzékét. Az ismert lapszámokból kiderül, hogy a bártfai kiadás majdnem pontosan másfélszer szellősebb, mint az őskiadás volt. Nem kell tehát mást tennünk, mint a bártfai kiadás lapszámait szorozni kettővel és osztani hárommal. A következő tartalomjegyzék alakul így ki:⁴⁸²

⁴⁷⁹ KŐSZEGHY, „A Balassi-szöveghagyomány...”

⁴⁸⁰ KLANICZAY, „Hozzászólás...”, 265–338.

⁴⁸¹ Uo., 307–309.

⁴⁸² Természetesen nem a bécsi kiadáshoz viszonyítunk, hiszen annak a tartalma is részben más, és ráadásul fametszetekkel ellátott, képes kiadás. A bártfai kiadás lapszámait másféllel osztva még kerekíteni is kell az értékeket, felfelé!

INCIPIIT	BÁRTFAI	ŐSKIADÁS
Világon ég alatt nincs	1	1
Bocsásd meg, Úristen	6	5
Bizonyal ismerem rajtam	12	9
Ó, én Istenem, ím mi	16	12
Ó, szent Isten, kit kedvedben	21	15
Kegyelmes Isten, kinek	24	17
Legyen jó idő csak	26	18
Ó, ki későn futok lelkem	29	20
Az Úr az égben, mint	31	22
Adj már csendességet	33	23
Ó, kegyelmes Isten, nézz	35	25
Jöjj mellém, szent Isten	38	27
Egyedül tebenned	41	29
Lelkemnek hozzád való	42	29
Ó, én kegyelmes Istenem	45	30
A Szent Háromságnak első	48	32
A Szent Háromságnak, kinek	52	34
A Szent Háromságnak harmadik	56	37
Nincs már hová lennem	59	39
Az én jó Istenem	60	40
A te nagy nevedért	65	43
Mint a szomjú szarvas	68	45
Mennyei seregek	73	49
Dicsőült helyeken	77	52
Áldj meg minket, Úristen	82	55
Segélj meg engemet, én	83	56
Nem lehet szebb dolog	87	58
Könyörülj énrajtam, Úristen	93	63
Kiáltok hozzád mélységből	101	68
Reménységem te légy nékem	104	70
Örök életnek szép	105	71
Boldog, kinek az Úr vét két	108	73
Hívek, keresztyének, jer	112	76
Ó, Uram Isten, mely távol	117	79
Vitézség embernek föld felett	121	82
Virtus, lelki jószág	125	85
Kerekded ez világ, gömbölyű	133	90
Udvar s irigy tiszték	138	94
Katonák hadnagya	143	97
Vitézek, mi lehet	146	99

INCIPIIT	BÁRTFAI	ŐSKIADÁS
Ó, szegény megromlott	150	102
No, nem kesergetlek	153	104
Bocsásd Szent Lelkedet	153	104
Hadvezérlő Pallás	164	111
Ihon édes hazám	169	115
Végtelen irgalmú	175	119
Mint ágyúgolyóbis	181	123
Mert ki megtér	184	125
Pallás nem nyughaték	185	126
Délos szigetéből	187	127
Kérdhetd e koporsót	195	133
Csudálható nagy dolog	198	135
Rettenetes rút gyászt	204	139
Ó, szép drága zálog	206	140
Forog a szerencse	218	149
Ifjúságom vétké	226	154
Egekben lakozó	233	159
Sublimi te Pater	240	164
Szegény fejem Uramhoz	243	166
A gonosz természet	246	168
Téged Uram valamikor	256	175
A Múzsák szállási	261	178
Járulok az Úrhoz	266	182
Lelkemnek hozzád való	272	186
Megadja még Isten	275	188
Aki indul hosszú útra	280	191
Vigasságom mint fordula	289	198

Nézzük ezek után az őskiadás formátumát! Tudjuk, hogy az a bizonyos Solvirogram által írt előszó a kassai (és így a bártfai) kiadásban a címlappal együtt 9 levélnyire rúgott. Ezekben a kiadásokban ez nem került külön ívre, külön ívfüzetbe, hiszen csak változatlan lenyomatok; viszont az *első* kiadásnál vélhetően utoljára szedték a prelimináriákat, ezért ott a terjedelemnek pontosan egy ívfüzetnyinek kell lennie. A 9 a 6-nak másfélszerese, ebből tehát arra következtethetünk, hogy az őskiadás hatleves ívfüzetekből állott, formátuma ennek megfelelően 12-edrét volt.

MIKOR JELENT MEG BALASSI BÁLINT *ISTENES ÉNEKINEK* BÉCSI KIADÁSA?

Az *Istenes énekek* bécsi kiadásának meglehetősen furcsa története van. Nagyon sokáig teljesen ismeretlen volt a Balassi-kutatók előtt. Csak 1939-ben talált rá Varjas Béla a marosvásárhelyi Teleki-téka anyagában.⁴⁸³ Meglepő módon ugyanabban a könyvtárban, ahol az *Istenes énekek* rendezetlen kiadásainak másik legértékesebb példányát, a bártfai rendezetlen edíciót őrzik. A felfedezés előtt ez a bártfai példány számított a legrégebbinek, így szövegkritikailag is legfontosabbnak. A felfedezés azonban egycsapásra módosított a megítélésen. Varjas Béla egy olyan kiadásról adott hírt, mely minden jel szerint még a bártfai példánynál is korábbi, és ennél fogva a benne szereplő Balassi-versek hiteles szövegének megállapításánál is döntő szerep illeti meg.

A betűkészlet, illetve a fametszetek alapján Varjas meghatározása szerint a kötet Ferenczffy Lőrinc betűinek és nyomdadszeinek felhasználásával Michael Rickhes bécsi sajtójában készült 1633–35 között. Jenei Ferenc annyiban módosított e meghatározáson, hogy a nyomtatáshoz Matthäus Formica műhelyének is köze volt, a datálást pedig 1635–36-ra tolta.⁴⁸⁴ Holl Béla Ferenczffy Lőrincről készült alapos monográfiájában úgy foglalt állást, hogy a nyomtatás 1632–38 között történhetett.⁴⁸⁵

A marosvásárhelyi Teleki-téka unikum példánya⁴⁸⁶ csonka, hiányzik a címlapja, nincsenek meg a 33–36. lapok, és nem ismerjük a kötet végét, mert az a 190. lappal megszakad. Varjas helyesen vette észre, hogy az 1699-es nagyszombati kiadás segíthet a hiányok pótlásában. Ez a kiadás már címlapján a „bécsi első editió”-ra hivatkozik, tartalma és beosztása pedig a 120. lapig – még a tipográfiai jellegzetességeket tekintve is – teljesen megegyezik a bécsi kiadásával. Különös fintora a sorsnak, hogy Varjas Béla az 1699-es nagyszombati kiadást 1940-ben nem tanulmányozhatta eredetiben, mert az a sajkókazai Radvánszky-könyvtárban volt. Ha Varjas összevethette volna a két kiadást, bizonyára felfigyelt volna arra, hogy még helyesírási eltérések sincsenek közöttük az első 120 lapon, mint ahogyan ezt a bécsi kiadás hasonmásához írt jegyzetében állítja.⁴⁸⁷ Még hozzá azért nincs semmilyen eltérés a két kiadás egymásnak megfelelő részei között, mert Hörmann János, a nagyszombati nyomdász a bécsi kiadás krúdában maradt íveit felhasználva készítette el saját kiadását. Vagyis az 1699-es nagyszombati kiadás első 120 lapja fizikailag azonos a bécsi edíció megfelelő részével! Így a hiányzó

⁴⁸³ VARJAS, *Balassi Bálint istenes...*

⁴⁸⁴ JENEI, „Az első Balassi-kiadás...” JENEI, „Ferenczffy Lőrinc...”; RMKT 17, 2: 449.

⁴⁸⁵ HOLL Béla, *Ferenczffy Lőrinc: egy magyar könyvkiadó a XVII. században* (Budapest: Magyar Helikon, 1980.)

⁴⁸⁶ Ez a fejezet a legkorábbi írás kötetünkben, alap gondolata 1991 tavaszán vetődött fel. Ekkor az *Istenes énekek* bécsi kiadásának második, Firenzében felbukkant példányáról még nem tudtunk.

⁴⁸⁷ GYARMATI BALASSA *Bálintnak Istenes éneki*, hasonmás kiadás, kiad. VARJAS Béla (Budapest: Rózsavölgyi és társa, 1941, a továbbiakban GYARMATI BALASSA, *Istenes éneki*).

33–36. lapokat akár a nagyszombati kiadásból pótolhatta volna hasonlóan. Mivel azonban erre a megfelelésre Varjas nem jöhetett rá, csak Dézsi Lajos Balassi-kiadásának⁴⁸⁸ szövegét használta erre a célra.

Ferenczffy Lőrinc királyi titkár katolikus felekezetű volt, és ennek megfelelően az *Istenes énekek* bécsi kiadása is az összes korábban ismert kiadással szemben katolikus szemléletű. Balassi és Rimay verseit összekeverve közli, azaz rendezetlen kiadás. A két költő énekei után nem a többi kiadásból ismert verseket közli, nem szerepelnek benne Pécseli Király Imre énekei, hanem a felekezeti szempontoknak megfelelően teljesen más anyagot hoz, Nyéki Vörös Mátyás győri kanonok verseit. Ezek között számos olyan darab is van, melyet csak ebből a kiadásból ismerünk.

Ahogy erre az előző fejezetben kitértünk, a bécsi kiadást egészen Klaniczay Tibor *Hozzászólásáig*⁴⁸⁹ mindenki az *Istenes énekek* őskiadásának hitte, többek között a kritikai kiadást készítő Eckhardt Sándor is.⁴⁹⁰ Erre főképpen a nagyszombati kiadás címlapja adott alaposnak látszó okot, az itt szereplő „a bécsi első editio” kitélt Varjas minden további nélkül szó szerint értette. Klaniczay tanulmánya azonban rávilágított, hogy ezt a kifejezést csakis úgy érthetjük: „az ezt megelőző bécsi editio”. Léteznie kellett egy általunk nem ismert őskiadásnak, melyből mind a bécsi, mind pedig a bártfai rendezetlen kiadás származhatott. Ez azt is jelenti, hogy a bécsi kiadás nem feltétlenül a legjobb szövegforrásunk, a rendezetlen bártfai kiadás legalábbis egyenrangú vele.

Klaniczay felismerése megfosztotta a bécsi kiadást attól a rangtól, ami a szövegkritikában kizárólag az archetypust illeti meg. A csinos, fametszetekkel díszített kiadás így a leszármazási fa oldalágára csúszott. Nem vesztette el ugyan teljesen szövegkritikai értékét, de egyéb körülmények miatt valóban háttérbe szorult. Ilyen egyéb körülmény például a versek sorrendje. Ferenczffy ma már pontosan nem követhető metódus szerint válogatva adta közzé az őskiadás szövegeit. Egy darabig pontosan követte forrását, majd váratlanul Balassi 51. zsolttára után – mivel ez a hét bűnbánó zsolttár egyike – közli a többi hatot, melyeket mai tudásunk szerint nem Balassi Bálint szerzett. Ezt követően eltér az őskiadás sorrendjétől, a Rimay *Epicédium* közepére (!) ugrik (nyilván azért, mert itt is előfordul az 51. zsolttár), és innen halad a versciklus végéig. Csak ezt követően közli az *Epicédium* elejét, majd a vegyes énekrész néhány darabját. A felforgatott sorrend kialakulásáról Klaniczay plasztikus képet ad. Ferenczffyt vélhetően felekezeti szempontok vezették arra, hogy eltérjen az őskiadástól, szerkesztői munkája pedig azzal a következménnyel járt, hogy számunkra kiadása – a versek sorrendjének tekintetében mindenképpen – megbízhatatlanná vált. Ez még akkor is igaz, ha tudjuk – szintén Klaniczay tanulmánya alapján –, hogy a vegyes énekrész néhol olyan darabokat is megőrzött számunkra az őskiadásból, melyeket a ránk maradt protestáns kiadások nem. (Ezekre a speciális darabokra majd a kassai kiadásról szóló fejezetben térünk vissza.)

⁴⁸⁸ BALASSA, *Munkái* 1–2.

⁴⁸⁹ KLANICZAY, „Hozzászólás...”, 265–338.

⁴⁹⁰ BALASSI, *Összes művei* 1.

A bécsi kiadás története Varjas felfedezésével és Klaniczay helytálló filológiai megfigyeléseivel nem ért véget. Ahhoz azonban, hogy gondolatmenetünket folytassuk, kissé el kell távolodnunk a tárgytól, és egy másik könyvre kell figyelniünk.

Ez a mű Beniczky Péter *Magyar Ritmusok* című kötete, 1664-ben jelent meg Nagyszombatban. A sok kiadást megért, népszerű könyvecske két nagyobb részből áll. A második a közismertebb, ebben található Beniczky híres közmondásgyűjteménye, a *Magyar példabeszédek* kétszázötven Balassi-strófányi terjedelemben. A könyvecske megelőző része jobbára istenes verseket tartalmaz. Noha a kötet nem tünteti fel, tudjuk, hogy ezeket nem mind Beniczky Péter szerezte. Korábban a szakirodalom úgy vélte, hogy Bartók István, a könyv sajtó alá rendezője bővítette meg Beniczky verseit, mivel kevesellte az első rész terjedelmét. Az RMKT 12. kötetének jegyzeteiben Stoll Béla bizonyította,⁴⁹¹ hogy Beniczky Péter állította össze a versgyűjteményt, és a másoktól származó darabokat is ő maga keverte a saját versei közé. Tudjuk ugyanis, hogy Bartók István a kötet kiadásakor bizonyos korrekciókat hajtott végre a szövegen. A kéziratot másolat még ezen korrekciók végrehajtása előtt készült, és ennek ellenére tartalmazza a másoktól származó verseket. Tehát Bartók István már olyan gyűjteményhez jutott hozzá, melyben már ott voltak ezek a bővítmények.

Mik is ezek? Nyéki Vörös Mátyás nyolc, és Rimay János egy verse. Alaposabb vizsgálat után Beniczky szerkesztői eljárása jól nyomon követhető. Nem arról van szó, hogy egy tömbben vesz át idegen anyagot a költő, hanem arról, hogy egy-egy Nyéki-vershez párdarabot készít. Ugyanúgy rivalizál, ahogyan korábban Rimay Balassival. Azonos témára, hasonló címekekkel, kezdősorokkal készít versenydarabokat. Beniczky *Magyar Ritmusok* című kötete azért fontos számunkra, mert tudjuk, hogy Nyéki Vörös és Rimay verseit Beniczky az *Istenes énekek* bécsi kiadásából emelte át. Ez teljesen egyértelmű, hiszen Nyéki Vörös szóban forgó verseit és Rimay énekét kizárólag ebből a kiadásból ismerjük. Ezért Beniczky forráskezelése is jól tanulmányozható. Pontosabban szólva, jól tanulmányozható lenne, ha a bécsi kiadás egyetlen megmaradt példánya nem lenne a végén csonka.

Ennek a fejezetnek a kiinduló ötlete az volt, hogy Beniczky kötetét érdemes tüzetesebben megvizsgálni a bécsi kiadás hiányzó részének rekonstruálásához. Hiszen *elképzелhetetlen*, hogy Beniczky előre tudta volna, hogy a bécsi kiadás mely része fog ránk maradni, és ezt figyelembe véve csak a ma is olvasható részt aknáztta volna ki. Márpedig ha nem tudta, hogy mely verseket fogjuk ma ismerni, akkor minden bizonnyal beemelt kötetébe olyan verseket is, amiket nem ő írt, de mi a mai napig Beniczky Péter költeményeként olvasunk. Van rá esélyünk, hogy az RMKT 12. kötetében további, eddig Beniczkyének hitt Nyéki Vörös-versek, vagy akár Rimay-vers is lapuljanak.

A fenti gondolatmenetet ismertetve a szegedi egyetem régi magyar irodalom szemináriumán Tóth Tünde figyelmeztetett rá, hogy igenis *elképzелhető* olyan eset, hogy Beniczky csak a ránk maradt oldalak anyagából emelt át verseket. Ehhez csupán arra van szükség, hogy az *Istenes énekek* bécsi kiadásának mindegyik példánya ugyanott

⁴⁹¹ RMKT 17, 12.

legyen csonka! A felvetést eleinte nagyon valószínűtlennek tartottam, de aztán be kellett látnom, hogy a váratlan feltételezés majdnem bizonyosan igaz!

Képzeljük el, hogy a bécsi kiadás minden példánya nyolc ívből áll, azaz a 190. oldal után megszakad. Ez természetesen azt jelenti, hogy a kiadás nincs befejezve, nincsen készen. Megerősítheti ezt az a tény is, hogy a marosvásárhelyi Teleki-tékában őrzött példány az A2 levélen kezdődik, tehát nincsen előtte előszó. Ha a kiadás megjelent volna, Ferencffy Lőrinc bizonyára nem mulasztotta volna el kommentálni kiadását. Ez azonban mint a nyomtatás utolsó lépése, úgy látszik, elmaradt.

Az *Istenes énekek* rendezett kiadásának megjelenése, azaz 1656 után rendezetlen kiadást megjelentetni visszalépést jelentett. Kőszeghy Péter joggal mutatott rá,⁴⁹² hogy az 1699-es nagyszombati rendezetlen kiadás megjelentetése üzletpolitikai célokkal magyarázható. Ez a kiadás ugyanis a bécsi krúdában maradt íveit használja fel, vagyis spórol a papírral és a szedéssel. Egy kérdés azonban ezzel kapcsolatban joggal vethető fel: ha Bécsben kiadták az *Istenes énekeket*, akkor mi maradt krúdában? Megfordítva: ha Nagyszombatban volt miből elkészíteni az 1699-es kiadást, akkor mit adtak ki Bécsben? Vagy hihetetlenül nagy példányszámú bécsi nyomást kell elképzelnünk, vagy csupán egyetlen kiadást. Márpedig a nagyszombati kiadás megjelent.

Hörmann János, a nagyszombati kiadó nem mulaszt el ajánlólevelet illeszteni kiadása elé. A címlapon a bécsi kiadást is megemlíti. Ez lehet az egyik legerősebb ellenérv gondolatmenetünkkel szemben. Ezt írja: „A Tekintetes és Nagyságos Vitéz URNAK GYAMATHY BALASSA BÁLINTNAK ISTENES ÉNEKI Melyek a Bécsi első Editióbul, most újonnan kinyomtatattak.” Varjas Béla az *első* jelzöt úgy értette korábban,⁴⁹³ hogy a bécsi kiadás az őskiadás. Klaniczay Tibor *Hozzászólása*⁴⁹⁴ óta tudjuk, hogy ez nem igaz. Több bécsi kiadásról pedig nem tudunk. Akkor hát mely kiadások között *első* a bécsi? Ha jól értem, a nagyszombati kiadó szemszögéből nézve az *első* szó azt jelenti, hogy a nagyszombati kiadást *megelőző*, hasonló felépítésű, katolikus szellemű kiadás. Hogy valójában létező kiadásról, megjelent kötetről nyilatkozik-e a kiadó, azt nem tudhatjuk. Elképzelhető, hogy csupán a krúdában maradt ívek alapján nyilatkozik, hiszen a bécsi kiadástól és a tényleges első kiadástól hatvanévnnyi távolság választja el. Akár őskiadásnak is gondolhatta a nálánál öregebb hordó tartalmát.

A bécsi kiadásnak címlapja nincs, kötése azonban van. Csonka ugyan, de be van kötve. Ha 17. századi kötése lenne, zavarban lennénk, ám a bőrkötésről Varjas Béla megállapította, hogy a 18. század közepénél nem korábbi. Valószínűleg a megbontott krúda egy ívsorozatát köttette valaki egybe utólag. Varjas Béla hasonló kiadása sajnálatos módon retusált kiadás. Hiányzanak belőle a kéziratos bejegyzések. Az eredeti példányból azonban kiderül, hogy egykor a kötet Bigali András borbély tulajdonában volt.

Szenci Kertész Ábrahám, a váradi nyomdász, az első rendezett *Istenes énekek* szerkesztője saját kiadását *negyedik* váradi edícióként említi. Szabó Géza mutatta

⁴⁹² KŐSZEGHY, „A Balassi-szöveghagyomány...”

⁴⁹³ VÁRJAS, „Balassi Bálint istenes...”, kiad. GYARMATI BALASSA *Bálintnak Istenes éneki*.

⁴⁹⁴ KLANICZAY, „Hozzászólás...”, 265–338.

meg,⁴⁹⁵ hogy nem kell minden áron négy váradi kiadást feltételeznünk, hiszen a rendezetlen kiadásokat számbavéve maga Szenci Kertész is csak *három* kiadást említ: egy lőcseit, egy bártfai és saját váradi rendezetlen kiadását. A katolikus bécsi kiadást nem említi. Eddig úgy gondoltuk, azért nem ismeri, mert a bécsi *katolikus* kiadás. Most úgy gondolhatjuk, a tapasztalt nyomdász és szerkesztő, aki az összes többi kiadást ismeri, Balassa-kódexe és Rimay-kézirata is van, talán mégsem volt alulinformált, vagy nem kell feltétlenül felekezeti elfogultsággal gyanúsítanunk. Ha a bécsi kiadás nem jelent meg, akkor joggal nem ismerte.

De vajon miért nem készült el a fametszetes kötet? Varjas Béla és Jenei Ferenc kutatásai alapján⁴⁹⁶ a megjelenés idejét korábban 1632–35 környékére tettük. Holl Béla Ferenczffy munkásságát bemutató könyvében úgy nyilatkozik,⁴⁹⁷ hogy 1632–38 között bármikor megjelenhetett, tehát akár Ferenczffy haláláig kitolhatjuk a nyomdai munkálatokat. Nyéki Vörös Mátyás és Ferenczffy Lőrinc jó kapcsolatára vannak adataink, Németh Jakab és Nyéki Vörös kapcsolatára nincsenek. 1640-től már Németh Jakab a nyomda tulajdonosa. Jenei Ferenc mutatta ki, hogy a készülő kötet első részének munkálataiban Nyéki Vörös nem vett részt, csupán a saját verseit tartalmazó függelék verseinek tördelése árulkodik róla. Ha kifogása volt az első rész összeállítását illetően (és joggal lehetett volna az *Epicédium* felforgatása, vagy a hat bűnbánó zoltár szövegromlásai miatt), akkor esetleg már nem volt, aki újraszédette volna a már kinyomott íveket.

A nyomda, a metszetek fadúcai, a jellegzetesen szép betűkészlet előbb Pozsonyba, majd Nagyszombatba kerül. Oda, ahol 1664-ben Beniczky Péter verseskötete majd megjelenik. Volt tehát alkalmunk a *Magyar Példabeszédek* szerzőjének beletekintenie a hagyatékba. Imitálhatta Balassit, Rimayt, Nyéki Vöröst; idézhette a verseket, sőt veszély nélkül beemelhette a *talált* versek egy részét. Azokat a verseket tulajdoníthatta el minden veszély nélkül, melyek másutt nem jelentek meg soha. Logikus módon jár el, egyetlen olyan verset sem vesz fel gyűjteményébe, amely az *Istenes énekek* más kiadásaiban megjelent, viszont talál kilenc olyan darabot, mely sehonnan máshonnan nem ismert. Még egy ismeretlen Rimay-verset is a magáénak mondhat. Az íveken ott a szerző neve, ha ki lett volna adva, előbb-utóbb csak rábukkant volna valamelyik kiadó. De nem bukkant rá, és Nyéki Vörös verseire sem. Erről talán maga Beniczky gondoskodhatott, hiszen a nagyszombati kiadó a vegyes énekrészt már a rendezett kiadásokból szedeti ki, esetleg kényszerűen, merthogy a krúdában függelékét már nem talált.

Befejezésül fordítsuk meg az egyetemi szemináriumon felvetett ötletet. Ha nem volt bécsi kiadás, pontosabban szólva, ha Beniczky kezében ugyanolyan csonka példány volt, mint Bigali András borbély 190 oldalas kötete, akkor az RMKT 12. köte-

⁴⁹⁵ SZABÓ, „Kísérőtanulmány...”

⁴⁹⁶ VARJAS, „Balassa Bálint istenes...”; VARJAS, „Ferenczfi Lőrinc...”, különlenyomat: Irodalomtörténeti Füzetek 2 (Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 1941); JENEI, „Az első Balassi-kiadás...”; JENEI, *Ferenczffy Lőrinc...*

⁴⁹⁷ HOLL Béla, *Ferenczffy Lőrinc, egy magyar könyvkiadó a XVII. században* (Budapest: Magyar Helikon, 1980).

tében szereplő Beniczky-versek között nem tudunk több Nyéki- vagy Rímay-verset kimutatni. Stílusos megfontolásokról nagy valószínűséggel állítható, hogy az ott közölt szövegek inkább Beniczkyre, mintsem másra vallanak. De ha lenne is közöttük további más szerzőjű, ez csupán azt jelentené, hogy Beniczky több ívet ismert a krúdából, mint mi.

A címben feltett kérdésre tehát azt válaszolhatjuk: elképzelhető, hogy Balassi Bálint *Istenes énekének* bécsi kiadása először 1941-ben jelent meg, rögtön fakszimilében (!), sajtó alá rendezte Ferencffy Lőrinc és Varjas Béla.⁴⁹⁸ Merész jóslatként pedig azt állítjuk, hogy ha valahonnan előkerülne egy további bécsi kiadású *Istenes énekek*-példány, akkor az a marosvásárhelyi példánnyal azonos módon lenne befejezetlen, a 190. oldallal megszakadna.

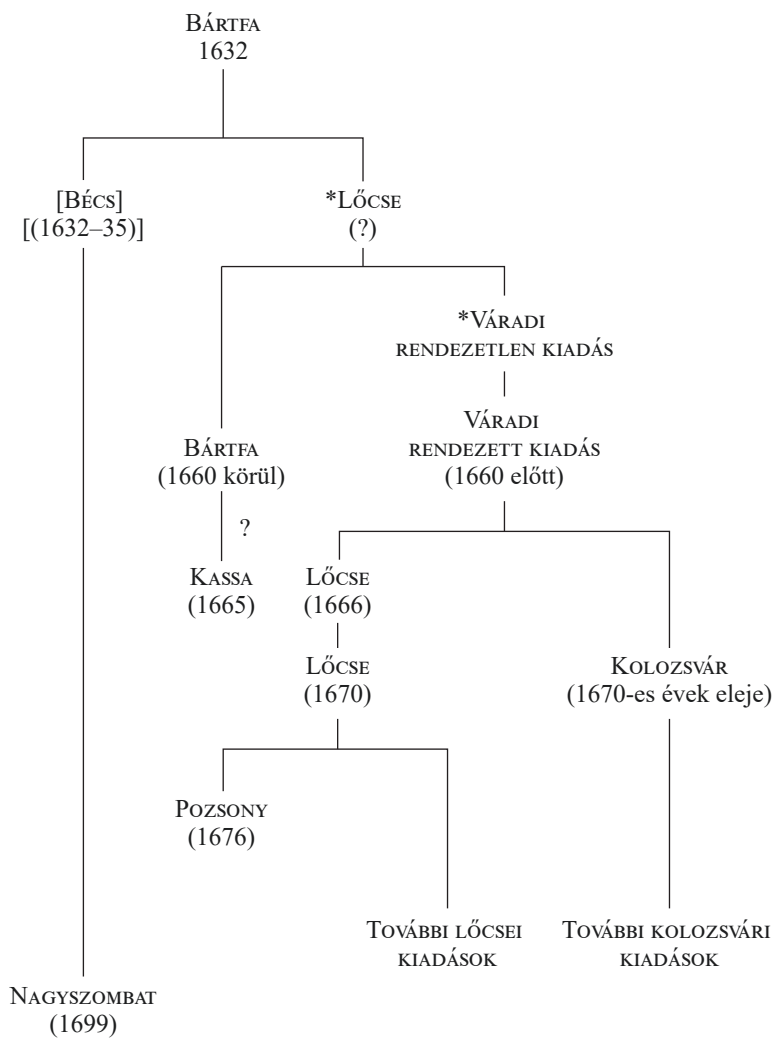
* * *

Egy évvel azután, hogy a fenti sorok egy pécsi tudományos konferencián elhangzottak, Armando Nuzzo jelentős felfedezést tett,⁴⁹⁹ mely váratlanul igazolta gondolatmenetünk utolsó állítását. Két *Istenes énekek*-kiadásra bukkant Firenzében. Előkerült a rendezett kiadások közül a lőcsei 1666-os kiadás, mely a lőcsei típuson belül eddig a legkorábbi, valamint ráakadt az *Istenes énekek* bécsi kiadásának egy újabb példányára, mely ezt követően rövidesen hasonló kiadásban is megjelent.⁵⁰⁰ A bécsi kiadás firenzei példányának a címlapja is ép, és erről megállapítható, hogy a vártnál korábban, 1633-ban nyomtatták. A firenzei példány azonban ugyanott szakad meg, mint a marosvásárhelyi, a 190. oldalon. Ez arra enged következtetni, hogy a fenti fejezetben vázolt gondolatmenet minden furcsasága ellenére talán mégis megállja a helyét, és a bécsi kiadás valóban félbemaradt. Ezért az *Istenes énekek* szemmáján ezt a kiadást – immáron pontosan datálva – szögletes zárójelek közé helyezük, ezzel jelezve, hogy félbemaradt, meg nem jelent kötet. Ugyancsak feltüntetjük az új ágrajzon (9. ábra) az 1666-os lőcsei kiadást.

⁴⁹⁸ GYARMATI BALASSA, *Istenes éneki*.

⁴⁹⁹ NUZZO, Armando, „Balassi Bálint Istenes énekeinek első bécsi és lőcsei kiadásáról”, *Magyar Könyvszemle* 108, 4 (1992), 348–351.

⁵⁰⁰ NUZZO, Armando, „Bevezető tanulmány a hasonló kiadáshoz” in GYARMATI BALASSA Bálintnak *Istenes éneki, Bécs 1633*, kiad. KŐSZEGHY Péter (Budapest: Balassi Kiadó – Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1994.)

9. ábra: Az Isteneš énekek sztemmája Nuzzo felfedezése után

Klaniczay Tibor a bécsi és lőcsei kiadások szövegeinek összehasonlítása közben⁵⁰¹ úgy véli, hogy a bécsi kiadásba sajtóhiba csúszott, amit vagy a lőcsei, vagy már a korábbi elveszett kiadások javítanak. Ez teljes képtelenség, ellentmond a később felrajzolt szemmának, hiszen a két kiadás különböző ágakon helyezkedik el. A lőcsei ág nem is találkozhat a bécsi hibás alakjával (még akkor sem, ha a bécsi kiadás valóban megjelent). Klaniczay hibája vélhetően abból adódik, hogy automatikusan elfogadja a korábbi vélekedést, miszerint a bécsi a legkorábbi kiadás, a többi ebből következően „követi”. Pedig éppen Klaniczay lesz az, aki nem sokkal később bebizonyítja, hogy ez téves elképzelés.

A hiba azonban tanulságos. Ha találunk olyan hibás alakot a bártfai, kassai kiadásokban, melyek nem öröklődnek a rendezett kiadásokban, akkor beláthatjuk, hogy a két rendezetlen kiadás külön ágon szerepel, vagyis nem előzményei a rendezetteknek! Az összevetéshez Klaniczay itt kifejtett érvelése szerint természetesen csak olyan vers használható, melyet a váradi kiadó nem ismerhetett kéziratból.

Klaniczay először még azt állítja,⁵⁰² hogy a rendezett kiadások egyik forrása a *Maga kezével írott könyv* valamely másolata. Később azonban úgy fogalmaz, hogy a rendezett kiadások versei *közvetlenül* a költő *Maga kezével írott könyvére* mennek vissza. Ez utóbbi megfogalmazás vélhetően nem igaz. Szenci Kertész Ábrahám kézirat forrásáról nem tudjuk, hogy hányadik másolata a *Maga kezével írott könyvnek*. A váradi nyomdász vélhetően nem Balassi autográf kézirat gyűjteményének volt a birtokában. Ráadásul azt sem tudjuk bizonyosan, hogy a *Más könyvhöz* tartozó tíz istenes éneke egyáltalán szerves részét képezte-e a *Maga kezével írott könyvnek*. A 99. lap csonka megjegyzése talán éppen azért nevezi *Más könyvnek* a gyűjteményt, mert eredetileg nem képezte részét.

Klaniczay ezen a helyen azt állítja, hogy „mindazoknál az énekeknél, melyek a Balassa-kódexből ma hiányoznak, vagy csak egy versszakkal vannak képviselve, de eredetileg megvoltak a költő saját könyvében, a legjobb szövegnek azt kell tekintenünk, amely a rendezett kiadásokban maradt ránk.” Majd azt is hozzát teszi, hogy „a rendezett váradi kiadás szövegét őrző lőcsei 1670. évi kiadás változatai közelebb állnak a költő szándékához.” A *Hozzászólás* eddig legfontosabbnak tartott textológiai következményét azonban eddigi fejtegetéseink cáfolják! Ha ugyanis a tízes istenes sorozat megkomponált sorrendjét szerzői sorrendnek tekintjük, akkor az ultima manus textológiai szabálya szerint a rendezetlen kiadások szövegét kell alapszövegnek tekinteni.

Klaniczay szövegösszevetései azt mutatják, hogy a lőcsei kiadás szövegei általában jobbak, segítségükkel sokszor javítani lehet a bártfai kiadás olykor szótagszámhibás, torzult alakjait. Látványos érve a *Hozzászólásnak*,⁵⁰³ hogy a lőcsei kiadás nemegyszer

⁵⁰¹ KLANICZAY, „Hozzászólás...”, 276.

⁵⁰² Uo., 276–277.

⁵⁰³ Uo., 273.

bővebb címet hoz. Ellenpéldaként figyeljük meg az I. Szentháromság-himnusz címét. Lőcse 1666, 1670: *Hymni Tres ad S. S. Trinitatem Primus ad Deum Patrem*. Kolozsvár 1669–77: *Hymni tres ad S S. Trinitatem, I. ad Deum P*. Bécs 1633: *Hymni tres ad Sacrosanctam Trinitatem. PRIMUS. Ad Deum Patrem pro levamine malorum*. Bártfa 1660k: *Hymni tres ad SS. Trinitatem. PRIMVS. Ad Deum Patrem pro [lev]amine malorum Nota: Az Propheta nagy ál: A nótajelzés ismeretlen énekre utal, könnyen elképzelhető az is, hogy a nyomdásztól származik. A bővebb latin argumentum azonban elárulja, hogy ebben az esetben a rendezetlen kiadások őrizték meg épebben az ének címét. Második példánk legyen *Az én jó Istenem, ha gyertyám nékem* kezdetű zsoltár 22. sora:*

Bécs 1633:	Engemet nem hagyta, bűnből ki hozta nagy chudállatosképpen
Bártfa 1660 k.:	Engemet nem hagyta, Bűnből ki-hozta nagy csudálatos-képpen
Lőcse 1666, 1670:	Engemet nem hagyta, a' bűnből ki hozta, Nagy tsudálatos-képpen
Kolozsvár 1669–77:	Engemet nem hagyta a' bűnből ki hozta, Nagy csudálatos képpen.

A helyes szótagszámú alakot a bécsi, bártfai kiadások hozzák, ez ügyben a versforma igazít el. Ugyanígy szótagszámeltérés figyelhető meg az *A te nagy nevedért* kezdetű 54. zsoltár kezdősorában:

Bécs 1633:	Az te nagy neved-ért tarch meg én Istenem
Bártfa 1660 k.:	Az te nagy nevedért tarts meg én Istenem
Lőcse 1666, 1670:	A' Te nagy nevedért tarts-meg engem Istenem
Kolozsvár 1669–77:	A' Té nagy nevedért tarcs-meg engem Istenem.

A helyes szótagszámú alakokat megint csak a rendezetlen kiadásokban találjuk. A példák azt mutatják, hogy nem mindig a rendezett kiadások hozzák a helyes alakot, Klaniczay textológiai következtetése nem általános érvényű. Ugyan a rendezett kiadások szövegei valóban gyakran helyesebbek, nem írják felül a sztemma másik ágát. Még a szerzői szövegtől való távolság tekintetében sincs feltétlenül különbség. A rendezetlen ágon a *Más könyv* → Rimay példánya → Bártfai őskiadás → Bécs 1633 ugyanolyan rövid útvonal, mint a *Maga kezével írott könyv* → Szenci Kertész példánya → Váradi rendezett kiadás → Lőcse 1666. Ahol tehát a rendezetlen és rendezett forráscsoport eltér egymástól, és egyéb érvek (szótagszám, rímelés, idegen minta, Balassi nyelvhasználati jellemzői) nem döntenek el a kérdést, a választás fakultatív. Ha a kiadás a *Más könyv* rekonstruált sorrendjében közli az énekeket, akkor elvszerűen a rendezetlen kiadások alakjait kell elfogadni (ultima manus), ha pedig a kódex kompozícióját tekinti mérvadónak, akkor a rendezettekét.

Klaniczay elképzelhetetlennek tartja,⁵⁰⁴ hogy az általa azonosított tíz istenes vers azonos lenne a *Más könyv* tartalmával. Érvként négy korai istenes éneket említ. Ezek

⁵⁰⁴ Uo., 278.

esetében a datálás felülvizsgálata szolgálhatna további megfontolnivalókkal. Ötödikként azonban Klaniczay a *Pokolbéli kísértetek faggatnak* kezdetű elveszett verset mondja olyannak, ami nyilvánvalóan nagyon korai, és emiatt szerepelnie kellett Balassi istenes énekeinek gyűjteményében. A vers korai voltát három mozzanattal látja igazolhatónak. Először a Bornemisza-hatást említi. Ehhez meg kell jegyezni, hogy Balassi az 1587–88-as *Komédia* prologusában is említi Péter papot, azaz Bornemisza Pétert, nem korlátozhatjuk tehát ezt a hatást a költő korai korszakára. Másodikként a *Bocsásd meg, Úristen* zárósorával való egyezés kerül szóba. A *tusakodván ördöggel* kifejezés valóban megint Bornemisza hatására utal, ezzel Klaniczay tulajdonképpen saját korábbi érvét gyengíti. Ha Balassi házassága idején ez a hatás még fennállt, úgy később sincs okunk ebben kételkedni. Egyébként a *Bocsásd meg, Úristen* datálása életrajzi párhuzamon nyugszik. Előfordulhat azonban, hogy Balassi utólag, jól megfontolt kompozíciós szándékkal helyezi ezt a költeményt házassága előtti énekeinek végére, és nem kell feltétlenül úgy gondolnunk, hogy ezt a verset akkor is írta. A két harminchármas sorozatot elválasztó prózai megjegyzés („Ezek az énekek, kiket Balassi Bálint gyermekségétől fogva házasságáig szerzett”) hozzátartozhat a szerelmes versek fikciós keretéhez. A költő úgy tálalja a verseit, mintha azok egyetlen valós szerelmi történet dokumentumai lennének, de bizonyosan tudjuk, hogy ez a történet, noha valós mozzanatok is rejlenek mögötte, lényegében fiktív. Ugyanezért nem fogadható el Klaniczay harmadik megfigyelése sem. Az *Aenigma* ugyan a legelső vers a kódexben, ebből azonban nem következik, hogy a legkorábbi lenne. Éppen ellenkezőleg. Az egész szerelmes ciklus történetét megelőlegező költemény majdnem bizonyosan utólag íródott, lehet, hogy nem is Balassi házassága előtt. A *faggat* szó használatából nem mernék túlzott következtetést levonni. Mindezek alapján azt hiszem, hogy a *Pokolbéli kísértetek faggatnak* datálása igencsak hipotetikus. Ha Rimay elveszettnek tudja, könnyen meglehet, hogy már Balassi életében elkallódott, és a *Más könyvből* is hiányzott. Úgy tűnik, ezzel nem szaporíthatjuk a kötet tartalmát.

Klaniczay úgy véli,⁵⁰⁵ hogy a *Más könyv* Balassi régebbi istenes énekeit is tartalmazza. Azzal érvel, hogy az első Szentháromság-himnusz például nem készülhetett 1589-ben. Valóban korábbra szokás datálni a versformája alapján, de ez a költemény része egy három himnusból álló sorozatnak, melynek másik két darabja jóval későbbi lehet. Ezeknek elkészültek, 1589-ben foghatta össze a költő a három verset, s ez indokolhatja, hogy a három versből álló kiskompozíció miért minősülhet új versnek.

Klaniczay ezek után nem érti, miért másoltatta be a költő a *Más könyv* néhány darabját néhány új szerelmes verssel együtt a *Maga kezével írott könyv*be. Áruklodó már maga a fogalmazás is. A *Maga kezével írott könyv* cím ugyanis azt jelenti, hogy Balassi autográf kézirat gyűjteménye. Ebbe Balassi semmit nem másoltat, ebbe ő maga másol. Klaniczay a *Hozzászólás* elején persze kifejti, hogy szerinte csak a 61. vers végéig történhet így, a 99. lap bejegyzése elárulja, hogy a költő kiadta kezéből a gyűjteményt, és a soron következő darabok bejegyzését más egy írődeákjára (az úgynevezett ősmásolóra) bízta. Hogy így történt-e, nem tudhatjuk bizonyosan. A 99. lap bonyolult problematikája sokféle elképzelést megenged. Ha elfogadjuk Klaniczay hipotetikus álláspontját, akkor

⁵⁰⁵ Uo., 278–279.

itt szerinte az történik, hogy Balassi két kéziratos gyűjteményt ad oda az íródeáknak, a *Maga kezével írott könyvet*, és a *Más könyvet*. Az íródeák – Klaniczay szerint sem világos, hogy miért – ekkor másol ki néhány istenes éneket, illetve néhányat nem onnan másol ki, hanem egyenesen Balassitól kap. A folyamat igencsak nehézkes, egyáltalán nem meggyőző. Különösen nehézé teszi a folyamatot, hogy ha elfogadjuk Klaniczay javaslatát a *Más könyv* tartalmára vonatkozólag. Ekkor ugyanis a következő táblázat szerint képzelhetjük el a javasolt hipotézist:

62. Nincs már hová lennem
63. Az én jó Istenem
64. *A te nagy nevedért*
65. Mennyei seregek
66. *A Szentháromságnak I.*
67. *A Szentháromságnak II.*
68. *A Szentháromságnak III.*
69. *Segélj meg engemet*
70. *Mint a szomjú szarvas*

A dőlt betűvel szedett énekek szerepeltek Klaniczay szerint a *Más könyvben*. Ezek szerint a másoló előbb két új, a *Más könyvben* nem szereplő éneket másol a *Maga kezével írott könyv* végére, majd egyet a *Más könyvből*, majd megint egy újat, végül ötöt megint a *Más könyv* anyagából. Vannak belső érvek, ami alapján a három új ének valóban 1589-es szerzeménynek tűnik, de általában a *Mint a szomjú szarvas* kezdetű zoltárt is késeinek szokás tartani. A másolási folyamat egyáltalán nem tűnik természetesnek, sem indokoltnak.

Még kevésbé meggyőző az ezután következő indoklás. Klaniczay szerint ugyanis talán azért nem másoltat ki minden verset a *Más könyvből* a költő, mert nem akarja, hogy ezek bekerüljenek abba a könyvbe, melyek házassága utáni verseket tartalmaznak. A kódex tanúsága szerint azonban itt Balassi házassága előtti és utáni versek is azonos számban szerepelnek. Semmiféle okát nem látom annak, hogy Balassi kirekeszsen bizonyos istenes énekeket egy különféle vallásos darabokat tartalmazó fejezetből.

Klaniczay úgy véli,⁵⁰⁶ hogy Rimaynak megvolt Balassi *Maga kezével írt könyvének* másolata, de csakis másolatról lehet szó, mert Rimay maga mondja, hogy „sok helyen való bontakozási miatt”⁵⁰⁷ megigazította. Eltekintve attól, hogy sztereotip fordulatról van szó, mely majdnem minden szerkesztői előszóban felbukkan, például Solvirogram és Szenci Kertész Ábrahám előszavaiban is, helyt kell adnunk Bóta László megjegyzésének,⁵⁰⁸ miszerint itt sem a *Maga kezével írott könyv*, sem pedig a *Más könyv* anyagáról nem lehet szó, azokat Rimaynak aligha kellett megigazítania. Vélhetően azokra az 1589 után keletkezett darabokra gondolt Rimay, melyek a rende-

⁵⁰⁶ Uo., 280.

⁵⁰⁷ RIMAY, *Összes művei*, 41.

⁵⁰⁸ BÓTA, „A Balassi–Rimay versek...”, 177.

zetlen kiadásokban a *Más könyv* tömbje előtt szerepelnek. Ezekhez Rimay közvetett úton, azaz mások másolataiban juthatott csak hozzá.

Esetleg érdemes megfontolni azt is, hogy a *Más könyv* megszerkesztését, a műfaji tömbök létrehozását, a három himnusznak a gyűjtemény élére emelését tekinthetjük-e *megigazításnak*. Ebben az esetben a rendezetlen kiadások tömbjét Rimay szerkesztményének kell tartanunk. Az *Istenes énekek* rendezetlen kiadásainak verssorrendje tehát a következő:

1. *Világon ég alatt*
2. **Bocsásd meg, Úristen**
3. **Bizonyal ismerem**
4. **Ó, én Istenem, ím „A”**
5. **Ó, szent Isten, kit**
6. **Kegyelmes Isten, kinek**

7. *Legyen jó idő csak*
8. *Ó, ki későn futok*
9. *Az Úr az égben*
10. **Adj már csendességet „B”**
11. *Ó, kegyelmes Isten*
12. *Jöjj mellém szent Isten*
13. *Egyedül tebenned*

14. **Lelkemnek hozzád való (64.)**
15. **Ó, én kegyelmes Istenem**

16. **A Szentháromságnak első**
17. **A Szentháromságnak, kinek**
18. **A Szentháromságnak harm.**
19. **Nincs már hová lennem**
20. **Az én jó Istenem, ha**
21. **A te nagy nevedért „C”**
22. **Mint a szomjú szarvas**
23. **Mennyei seregek**
24. **Dicsőült helyeken (J. P. C.)**
25. **Áldj meg minket, Úristen**
26. **Segélj meg engemet**

27. *Nem lehet szebb dolog*
28. *Könyörülj énrajtam*
29. *Kiáltok hozzád mélységből*
30. *Reménységem te légy*
31. *Örök életnek szép*
32. *Boldog, kinek vétkét*
33. *Hívek, keresztyének*
34. **Ó, Uram Isten „D”**
35. *Vitézség embernek*
36. *Virtus, lelki jószág*
37. *Kerekded e világ*
38. *Udvar s irígy tiszték*
39. *Katonák hadnagya*
40. **Vitézek, mi lehet**
41. *Ó, szegény megromlott*

42. *No, nem kesergetlek +*
43. *Bocsásd szent lelkedet I*
44. *Hadvezérlő Pallás II*
45. *Ihon édes hazám IIIa*
46. **Végtelen irgalmú IIIb**
47. *Mint álgýú golyóbis IIIc*
48. *Mert ki megtér +*
49. *Pallás nem nyughaték IV*
50. *Delos szigetéből V*
51. *Kérdhedd, e koporsót VI*
52. *Csudálható nagy dolog VII*
53. *Rettenetes rít gyászt VIIb*
54. *Ó, szép drága zálog*
55. *Forog a szerencse*
56. *Iffjúságom vétke*
57. *Egekben lakozó*
58. *Sublimi te Pater*
59. *Szegény fejem uramhoz*
60. *A gonosz természet*
61. *Téged Uram, valamikor*
62. *A Múzsák szállási*
63. *Járulok az Úrhoz*
64. **Lelkemnek hozzád való (14.)**
65. *Megadja még Isten*
66. *Aki indul hosszú útra*
67. *Vigasságom mint fordula*

68. Dicsérlek, Uram, tégedet
69. Gazdag, bő kegyelmű
70. Eljő még az idő
71. Könyörülő szent Istenhez
72. Paradicsomnak te szép
73. Én nyavalyás lelkem
74. Egykor egy vén jámbor
75. Ne hagyj, Úristen, kérlek

76. Prédának ki örül
77. Pajzsa szegény fejemnek
78. Bűn testéből, tömlőcéből
79. Könyvem forrási, áradási
80. Ne szállj pörben énvelem
81. Magasztallak én Istenem
82. Miként Egyiptusban

Ezzel szemben az *Istenes énekek* rendezett kiadásainak verssorrendje:

1. Adj már csendességet
2. *Ó, szegény megromlott*
3. Lelkemnek hozzád való
4. **Ó, én kegyelmes Istenem**
5. Bizonnyal ismerem
6. **Ó, én Istenem, ím**
7. **Ó szent Isten, kit**
8. **Kegyelmes Isten, kinek**
9. **Áldj meg minket Úristen**
10. Bocsásd meg, Úristen
11. Áldott szép Pünkösdeknek
12. Vitézek, mi lehet
13. Nincs már hová lennem
14. Az én jó Istenem, ha
15. A te nagy nevedért
16. Mennyei seregek
17. A Szentháromságnak I.
18. A Szentháromságnak, kinek
19. A Szentháromságnak III.
20. Segélj meg engemet
21. Mint a szomjú szarvas
22. Pusztában zsidókat vezérlő
23. Ó, én édes hazám
24. Végtelen irgalmú
25. *Mert ki megtér +*
26. *Miként a szép napnak*
27. *Könyörülj rajtam, Úristen*
28. *Kiáltok hozzád mélységből*
29. *Reménységem te légy*
30. *Ó, ki későn futok*
31. *Ó, kegyelmes Isten*
32. *Örök életnek szép*

33. *Boldog, kinek vétkét*
34. *Hívek, keresztyének*
35. *Ó, Uram Isten*
36. *Egyedül tebenned*
37. *Vitézség embernek*
38. *Virtus, lelki jószág*
39. *Ez világ, mint egy kert*
40. *Kerekded ez világ*
41. *Udvar, s irigy tiszték*
42. *Hitető szerencse*
43. *Senkit a pénz és kincs*
44. *Világon ég alatt*
45. *Az Úr az égben*
46. *Kinek tegyek panaszt*
47. *Legyen jó idő csak*
48. *Kedvező szemekkel*
49. *Enyhítsd meg Úristen*
50. *Hogy feledkezék el*
51. *Ha az Isten nékem*
52. *Tarts meg, Uram, engem*
53. *A jó hitű ember*
54. *Kegyes Jehova, tekints*
55. *Nincsen segítségem*
56. *Jöjj mellém szent Isten*
57. *Igaz általút*
58. *Katonák hadnagya*
59. *Minden dolgok között*
60. *Nem lehet szebb dolog*
61. *Szűz Mária lakozván*
62. *Mikor Urunk, s édes Atyánk*
63. *Adjunk hálát Isteniünknek*
64. *Az idő ósága*

65. *Bocsásd Szent Lelkedet* I
 66. *Hadvezérlő Pallás* II
 67. *Ihon édes hazám* IIIa
68. Végtelen irgalmú (24.) IIIb
 69. *Mint ágyúgolyóbis* IIIc
 70. *Pallás nem nyughaték* IV
 71. *Délós szigetéből* V
 72. *Kérdehd e koporsót* VI
 73. *Csudálható nagy dolog* VII
 74. *Rettenetes rút gyászt* VIIb
 75. Forog a szerencse
 76. *Ó, szép drága zálog*
 77. Iffiúságom vétke
 78. Egekben lakozó szentséges
 79. Szegény fejem Uramhoz
 80. A gonosz természet
 81. Téged Uram, valamikor
 82. A Múzsák szállási
 83. Járulok az Úrhoz
 84. Megadja még Isten
85. Vigasságom mint fordula
 86. Gazdag, bő kegyelmű
 87. Eljő még az idő
 88. Könyörülő szent Istenhez
 89. Paradicsomnak te szép
 90. Én nyavalyás lelkem
 91. Egykor egy vén jámbor
 92. Ne hagyj, Úristen, kérlek
 93. Prédának ki örül
 94. Pajzsa szegény fejemnek
 95. Bűn testéből s tömlőcéből
 96. Könyvem forrasi, áradási
 97. Ne szállj pörben énvelem
 98. Magasztallak én Istenem
 99. Miként Egyiptusban
 100. Várom, Uram Isten
 101. Az Úristen nékem édes
 102. Mire bánkódsz, ó, te
 103. Aki indul hosszú útra

AZ ISTENES ÉNEKEK RENDEZETLEN KIADÁSÁNAK KIALAKULÁSÁRÓL

Kőszeghy Péter 1985-ös tanulmányában⁵⁰⁹ a rendezetlen kiadások tizes énekcsoportjában látja Balassi *Más könyvét*. Ennek bizonyításához bemutatja a rendezetlen kiadások szerkezetét. Az *Istenes énekek* bártfai 1660 körüli tartalomjegyzékét használva táblázatot készít, melyen jól látszik a kiadvány blokkokból álló szerkezete. Az *Epicédium* előtti rész négy nagy blokkra osztható úgy, hogy minden blokkba csak egy-egy idegen vers kerül. Az A-val jelölt rész egy Rimay-verstől eltekintve Balassi költeményeiből áll; a B-blokk megfordítva, egy Balassi-verset leszámítva csupa Rimay-művet tartalmaz.⁵¹⁰ A C-vel jelölt részben található meg az elgondolás szerint a *Más könyv*, ebben Kanizsai Pálfi János 148. zsoltára az idegen elem. Ez könnyen magyarázható, hiszen Balassi 148. zsoltára mellé kerül. Végül újabb Rimay-blokk következik, benne egyetlen Balassi-verssel. Itt is lehet tematikai indoklást adni, hiszen a *Katonák hadnagya* mellé helyezi valaki a *Vitézek, mi lehet* kezdetű Balassi-darabot.

⁵⁰⁹ KŐSZEGHY, „A Balassi-szöveghagyomány...”, 89.

⁵¹⁰ A kezdősorokat felsoroló táblázatainkban Balassi verseit vastagítással, Rimay verseit dőlt szedéssel különböztettük meg.

Köszeghy úgy gondolja, hogy a négy bemutatott blokk közül a C Balassi *Más könyvével* azonos, csak a két előtte lévő Balassi-verstől kell elválasztani. A D-blokkra is van javaslata, ennek verssorrendje ugyanis rokonítható Rimay kiadásra szánt versgyűjteményével. Csak annyiban különbözik a rendezett kiadások teljesebb Rimay-gyűjteményétől, hogy rövidebb, és bizonyos versek hiányoznak belőle. A meglévő versek sorrendje azonban azonos. Ezek alapján azt feltételezi, hogy a rendezetlen kiadás szerkesztője négy kézirathoz (A, B, C, D) jutott, mindet Balassiénak vélte, és egymás után közölte. Am az A és B csoportokról ezt csupán azon az alapon gondolja Köszeghy az C és D csoportok analógiáján túlmenően, hogy viszonylag pontosan választják szét Balassi és Rimay verseit.

Elfogadjuk, hogy a C-blokkban fellelhető Balassi *Más könyve*, és azt is, hogy a D-blokk Rimay versgyűjteményéből jött létre. Az A és B jelű verssorozatokhoz fűzött magyarázattal azonban nem értünk egyet. Az analóg magyarázat ugyanis azon alapul, hogy a kiadvány szóban forgó részét mechanikusan felosztjuk nagy egységekre. Egyáltalán nem bizonyos, hogy az így kapott részek bárminek is megfelelnek. A C- és D-blokk esetében sikerült olyan forrást találni, ami megindokolja, hogy e két egység nem csupán a rajzunkon létezik. Az A és B verscsoport esetében a források hiánya azt jelenti, hogy nincs jogunk csoportokról beszélni. Ezek csupán általunk elkülönített egységek, csak a szerzők kiadványon belüli elhelyezkedését jelölik.

Éppen a *Más könyv* sikeres azonosítása mutat rá arra, hogy Köszeghy rajza megtévesztő. A C-blokkban ugyanis a *Más könyv* előtt szerepel oda nem tartozó Balassi-vers is. Horváth Iván joggal mutat rá, hogy ezeket Köszeghy igen nehézkesen tudja csak leválasztani a rekonstruálni kívánt könyvről. Az egyik esetében (*Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása*) kénytelen feltételezni az *Istenes énekek* egy elveszett kiadását. A másik vers (*Ó, én kegyelmes Istenem*) később keletkezett, mint a *Más könyv*, Köszeghy ezen az alapon iktatja ki belőle, de nem ad magyarázatot arra, hogyan kerül a vers a C-blokkba.

A nehézkes magyarázat elkerülésére két megoldási javaslatunk van. Az első azon alapul, hogy a *Más könyv* terjedelmét speciális módon ismerjük. Horváth Iván a fragmentaelmélet kifejtésében⁵¹¹ egyenesen értelmetlennek tartja, hogy létező kiadványként gondoljuk el, hiszen az 1589-es másoló olyankor beszél róla, amikor az folyamatos alakulás alatt van, bővül. Nem is lehet megmondani, hogy mikor tartalmazott tíz éneket. Részben egyetértünk vele. Amikor a kódex 99. lapja íródik, ez a könyv tíz éneket tartalmazott. Klaniczay sikerrel rekonstruált a kódex következő lapjaira kilenc éneket, Köszeghy tíz verse pedig megfelel ennek, sőt tizedikként éppen egy olyan éneket tartalmaz, mely a kódex korábbi lapjain már szerepel (*Áldj meg minket, Úristen*). Ez a tíz vers megfelelhet annak, ami 1589 nyarán a *Más könyv*ben megtalálható volt. Erre a legfőbb bizonyítékot Bóta László szolgáltatja, aki rámutat arra, hogy a 99. lapon emlegetett zsolttárok a *Végtelen irgalmú* kivételével mind a kilenc vers között szerepelnek. Korábban kifejtettük, hogy ez a verscsoport a kódexben, és ebből kifolyólag a rendezett kiadásokban is még műfaji csoportosítás nélkül szerepel.

⁵¹¹ HORVÁTH, „Az eszményítő...”, 197.

Rimay közvetítésével azonban már egy megkomponált verzió jut el Solvirogramhoz. Megengedhetőnek tartjuk, hogy eközben a gyűjtemény még bővül is. Lehet, hogy éppen a C-blokk élén álló két verssel. Vagyis a *Más könyvet* Balassi 1589 után továbbírja, bővíti, rendezi (vagy csak Rimay rendezi) és ez a bővebb változat képezi a rendezetlen kiadások csoportját. Azt is meg kell engednünk, hogy a *Más könyv* még bővebb volt eredetileg, a rendezetlen kiadás szerkesztője azért hagy el belőle darabokat, mert azok már szerepeltek az A–B blokkban. Ezt a megoldási javaslatunkat az gyengíti némiképp, hogy feltételezi, hogy az 1589-es tizes verscsoportot úgy egészítjük ki két vagy több verssel, hogy ezek nem bontják meg a tizes tömböt. Mintha csak a szélén bővült (és esetleg rövidült) volna a verscsoport. Ezért ezt a megoldást nem tartjuk valószínűnek.

A második megoldási javaslatot tulajdonképpen Kőszeghy is megengedhetőnek tartja. Nem tekinti lehetetlennek, hogy az A és B csoport verseit a szerkesztő egyesével gyűjtötte össze, majd amikor nagyobb kéziratokhoz jutott (C és D) ezeket egyszerűen a meglévőkhöz illesztette, természetesen a C-blokkból már kihagyva minden olyan verset, melyet már korábban közölt. Csak annyit kell módosítanunk ezen az elképzelésen, hogy a problémás két Balassi-verset is az A–B blokkba kell helyeznünk. Ha azt képzeljük, hogy az A–B blokk egyetlen szövegcsoporthoz tartozó darabonként szedegettek össze, akkor nincs okunk fenntartani azt a látszatot, hogy a szerkesztő eközben elkülöníti Balassi és Rimay verseit, majd mindet Balassiénak hiszi. Nincs tehát arra sem kényszerítő ok, hogy a problémás verseket a C-blokkba soroljuk. Ezzel ugyan rendezetlenebbé válik az A–B blokk, de nem is célunk, hogy rendezettné hasson.

Az A–B egyes szerzőjű csoportról meg kell jegyeznünk, hogy az itt található versek nagy része már 1632 előtt megjelent nyomtatásban egy unitárius énekeskönyvben. Az egyik bennünket érdeklő vers, a *Lelekemnek hozzád való buzgó kiáltása* is fennmaradt igen korai kéziratos másolatban a Tholnay Ferenc-énekeskönyvben. Ez érv amellett, hogy a rendezetlen kiadás szerkesztője hozzáférhetett anélkül, hogy szerzői verscsoportokhoz jutott volna hozzá.

AZ ISTENES ÉNEKEK KASSAI KIADÁSÁRÓL

Kőszeghy Péter előző fejezetünk végén említett tanulmányában érdekes hipotézist fogalmaz meg az *Istenes énekek* 1665-ös kassai kiadásáról. A Székesfehérvári Püspöki Könyvtárban lévő nyomtatvány igen sérült, több helyen erősen csonka. Nem egészen világos, hogy milyen módon maradt ránk. Szabó Károly leírásából úgy tűnik, mintha könyvtáblából kiáztatott példány lenne. Emellett szól az a tény, hogy a nyomtatvány több oldala valóban lemosódott, a nyomatok részben elmozdultak a papíron, a mikrofilm gyakran csak sötét foltokat mutat betűk helyett.

A kassai kiadást Dézsi bibliográfiájában versről versre ismerteti. Elsőre úgy tűnik, mintha a bártfai kiadás hű lenyomatáról lenne szó, a 198. oldalig szinte sorról sorra,

lapról lapra párhuzamosan haladnak. Ebben a részben Balassi és Rimay költeményei szerepelnek. Ezután 98 oldalnyi hiányzik a nyomtatványból, a kiadvány másoktól szerzett, vegyes énekeket tartalmazó részéből van meg 18 levél. A problémát az okozza, hogy noha a töredékeken is rendre olyan énekek fordulnak elő, mint a bártfai kiadásban, szövegük és sorrendjük is azonos, ám a lapszámozás mégsem halad szinkronban. Ezen kívül nem tudunk kitölteni 71 lapnyi részt a kiadványban.

Köszeghy hipotézise szerint a jelenséget az okozza, hogy a kassai kiadás vegyes énekrészében már a rendezett kiadásokhoz hasonlít. A rendezetlen és a rendezett kiadások vegyes énekrészüket tekintve csak abban különböznek egymástól, hogy az utóbbiak négy verset (*Sublimi te Pater, Lelkemnek hozzád való, Aki indul hosszú útra, Dicsérlek, Uram tégedet*) különböző megfontolásokból elhagynak. Köszeghy a kiadások szedési sűrűségeinek arányba állításával arra a következtetésre jut, hogy a kassai kiadvány állandó arányt mutat a rendezett kiadásokkal szemben, míg a bártfai rendezett kiadással fennálló aránya megváltozik. Ha következtetése helyes, úgy a kassai kiadás nem lehet a bártfai leszármazottja, hanem csakis a váradi első kiadásra vezethető vissza, mely vegyes énekrészében már megrövidült.

Köszeghy matematikai levezetéseiben nincsen hiba, ennek ellenére úgy gondolom, hogy következtetése elhamarkodott. A bártfai és kassai kiadás szedéssűrűsége ugyanis ott is eltérő arányt mutat a kiadványok végén, ahol mindkettő szövege folyamatosan megvan. Ez arra mutat, hogy az eltérés oka nem (vagy nem csak) bizonyos énekek hiánya. Valószínű, hogy a különböző sor- és stórfahosszúságok, illetve az eltérő szélességű szövegtükrök szinte követhetetlen apró interferenciái okozzák a jelenséget. Lehet, hogy a kassai kiadás is elhagy bizonyos verseket a hiányzó részekben, de ha megpróbáljuk rekonstruálni a kiadvány tartalmát, és elhelyezni a feltételezett verseket az oldalakon, ellentmondásba ütközünk.

Köszeghy ennél egy bátrabb hipotézist is megkockáztat tanulmányában. Arra gondol, hogy a kassai kiadás esetleg másban is hasonlíthatott a rendezett kiadásokra, elképzelhetőnek tartja, hogy a váradi első kiadás nyomán a kassai már tartalmazta volna Rimaynak azt a 18 istenes énekét, melyet csak a rendezett kiadásokból ismerünk. Számítása szerint a nyomtatvány elveszett részében éppen 71 oldalnyi helyet nem tudunk kitölteni, és a 18 Rimay-vers a lőcsei rendezett kiadás arányszámával számolva éppen a megfelelő terjedelmű, 71 oldalnyira rúg.

Elképzelésének két súlyos akadálya van. Szenci Kertész Ábrahám a rendezett kiadás létrehozásakor rendelkezett Rimay istenes énekeinek teljes gyűjteményével. Ezek a versek a Rimay–Madách-kódex argumentumainak megfelelő sorrendben szerepelnek a rendezett kiadásokban. Nehéz lenne elképzelni, hogy az első váradi kiadás, és ennek nyomán a kassai is előbb a rendezetlen kiadásoknak megfelelő rendben, Balassi versei között hozza Rimay addig is ismert énekeit argumentumok nélkül, majd ez után az új kéziratnak megfelelően, hosszú argumentumokkal azokat (és csakis azokat), melyek eddig nem szerepeltek a nyomtatványban. Mi indította volna Szenci Kertészt arra, hogy Balassi neve alatt hagyja a kéziratból nyilvánvalóan azonosítható énekeket? Balassiéna hitte volna Rimay kéziratossá versgyűjteményét? És miért nem látta el a korábban is közölt darabokat a kézirat argumentumaival?

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12												
A										1	2	3	4	5	6									
B	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
C	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54
D	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78
E	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100	101	102
F	103	104	105	106	107	108	109	110	111	112	113	114	115	116	117	118	119	120	121	122	123	124	125	126
G	127	128	129	130	131	132	133	134	135	136	137	138	139	140	141	142	143	144	145	146	147	148	149	150
H	151	152	153	154	155	156	157	158	159	160	161	162	163	164	165	166	167	168	169	170	171	172	173	174
I	175	176	177	178	179	180	181	182	183	184	185	186	187	188	189	190	191	192	193	194	195	196	197	198
K	199	200	201	202	203	204	205	206	207	208	209	210	211	212	213	214	215	216	217	218	219	220	221	222
L	223	224	225	226	227	228	229	230	231	232	233	234	235	236	237	238	239	240	241	242	243	244	245	246
M	247	248	249	250	251	252	253	254	255	256	257	258	259	260	261	262	263	264	265	266	267	268	269	270
N	271	272	273	274	275	276	277	278	279	280	281	282	283	284	285	286	287	288	289	290	291	292	293	294
O	296	297	301	302	303	304	305	306	307	308	309	310	311	312	313	314	315	316	317	318	319	320	321	322
P	323	324	325	326	327	328	329	330	331	332	333	334	335	336	337	338	339	340	341	342	343	344	345	346
Q	347	348	349	350	351	352	353	354	355	356	357	358	359	360	361	362	363	364	365	366	367	368	369	370
R	371	372	373	374	375	376	377	378	379	380	381	382	383	384	385	386	387	388	389	390	391	392	393	394

Pótolható énekek:

Szegedi Gergely: Szánja az Úristen	16 lap
Németi Ferenc: Nagy keserves szívvel	12 lap
Szegedi Gergely: Szükség kereszténynek	5 lap
Bornemisza Péter: Panaszolkodunk most	9 lap
Tasnádi Péter: Látod mely rövid	3 lap
	45 lap

„üresen” marad 22 lap

A másik probléma a lapszámokkal van. A tanulmány egy lábjegyzete⁵¹² kitér arra a mozzanatra, hogy a kassai kiadás lapszámozása a hiányzó részben négy lapszámnyit ugrik. Erre Szabó Géza hívta fel a szerző figyelmét. Kőszeghy azt állítja, hogy a számolás mikéntjéből adódóan ez a mozzanat semmiben nem befolyásolja a kiadások közötti arányok pontos felállítását. Ez valóban így is van. Mivel a számlálás csak a kassai kiadás 300. oldala utáni részre vonatkozik, a lapszámugrás pedig ennél korábban következett be, ez a mozzanat tényleg érdektelen. Csakhogy Kőszeghy az elképzelt Rimay-énekeket éppen arra a részre igyekszik pótolni, ahol a lapszámugrás történt. Ez a lépés nem tehető meg, mert a kassai kiadás rekonstrukciós táblázatáról is leolvasható, hogy nem 71, hanem $71 - 4 = 67$ lap marad kitöltetlenül. Erre pedig nem helyezhető Rimay szóban forgó 18 verse. A lőcsei kiadás szerinti hosszú argumentumokkal a hely túl kevés, a kolozsvári kiadások szerinti rövid argumentumokkal túl sok.

A probléma megoldására a következő hipotézist javaslom (10. ábra). Tudjuk, hogy a bártfai őskiadás vegyes énekrészében még nem tartalmazta Pécseli Király Imre énekeit. Ehelyett 16. századi gyülekezeti énekek szerepeltek a kiadványban. Már Klaniczay felfigyelt a bécsi kiadásban két olyan énekre, mely szerinte csakis az őskiadás nyomán kerülhetett be a nyomtatványba. Ezek Szegedi Gergely: *Szánja az úristen* és Németi Ferenc: *Nagy keserves szívvél* kezdetű énekei. A bártfai őskiadás töredékének megtalálása után kiderült, hogy további négy éneket is azonosíthatunk. A vegyes énekrészben szerepelt Szegedi Gergely: *Szükség keresztyénnek*, Bornemisza Péter: *Panaszolkodunk, mert*, Tasnádi Péter: *Látod, mely rövid* illetve egy ismeretlen szerző *Az gonosz természet megromlásáról* kezdetű éneke. Ez a legutóbbi megtalálható mind a rendezett, mind a rendezetlen kiadások vegyes énekrészében, a korábbiak azonban nem. Szabó Géza megfigyelése szerint ez a hat ének egyetlen nyomtatványban fordul elő együtt, a bártfai 1593-as énekeskönyvben. Az őskiadás szerkesztője tehát innen merítette a vegyes énekanyag egy részét. Az *Istenes énekek* valamelyik szerkesztője elhagyta ezeket a gyülekezeti jellegű darabokat. Hogy a bécsi kiadás miért járt el így, az világos. A katolikus jellegű kiadványban természetesen nem fordulhattak elő protestáns gyülekezeti énekek. Az a meglepő, hogy kettőt mégis éppen ez a kiadás őrzött meg számunkra.

Klaniczay nyomán eddig úgy képzeltük, hogy a sztemma másik ágán is ugyanilyen gyorsasággal történik meg a csere. A soron következő rendezetlen kiadás elhagyta a gyülekezeti énekeket, s helyettük Pécseli Király Imre énekeit közölte. Egyáltalán nem bizonyos azonban, hogy a csere így, egyetlen lépésben zajlott le. A kassai kiadás címlapján azt olvashatjuk, hogy *Most újonnan sok kedves Énekekkel*, PÉCESELI K. IMREH *istenes Énekivel megbővítettett*. Ez nyilván a kassai kiadás elődjében történt meg. Tegyük fel, hogy ekkor az őskiadás gyülekezeti énekei még mindig benne szerepelnek a kiadvány vegyes énekanyagában. Ekkor könnyen magyarázhatjuk a kassai kiadás magas lapszámait, ki tudjuk tölteni a hiányzó 67 lapot. Számításaim szerint az eddig felsorolt énekek máris kitesznek 45 lapot, és csak további 22 lapot kell megtölteni, vagyis 3-4 éneket elgondolni az elveszett részben. A rendezetlen kiadások soron kö-

⁵¹² KŐSZEGHY, „A Balassi-szöveghagyomány...”, 37. sz. jegyzet.

vetkező kiadása túl vastosnak találhatta az így kialakult, 400 lapnyi énekből és 165 lapnyi imádságból álló kiadványt. Elhagyta hát a gyülekezeti énekcsoportot, és így jött létre a legújabb kutatás szerint az 1660 körüli második bártfai kiadás őse.

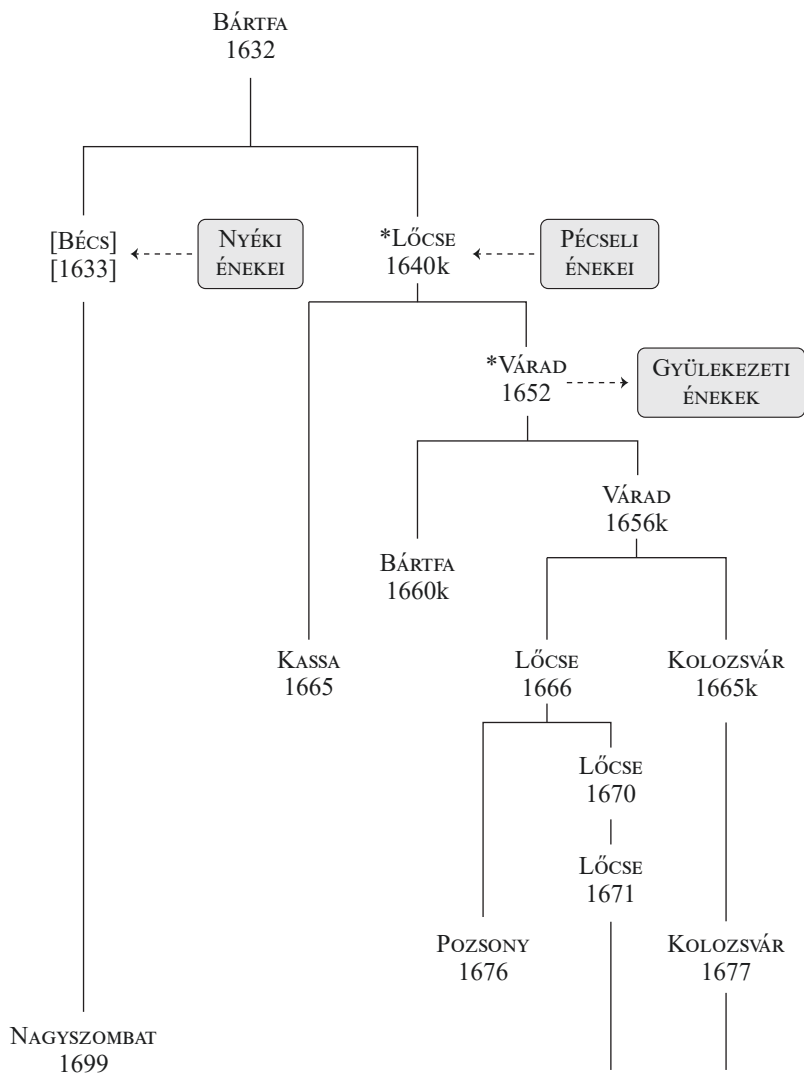
Miután az őskiadásban még nem voltak benne Pécseli énekei, elgondolásunk szerint pedig további két rendezetlen kiadásra van szükség, hogy az egyikbe beaválogassák, majd a következőben elhagyják mellőle a gyülekezeti énekeket, nem sok választásunk marad, ha meg akarjuk rajzolni a sztemmát, és nem akarunk újabb hipotetikus kiadásokat feltételezni. A bártfai őskiadást az 1640 körüli lőcsei követi, ez bővít Pécseli énekeivel. Ennek a kései leszármazottja az 1665-ös kassai kiadás. A lőcseiből készül az első váradi kiadás, ez hagyja el a gyülekezeti énekcsoportot. Szenci Kertész Ábrahámról ezt a lépést nem is nehéz feltételezni, hiszen jól ismert, hogy énekeskönyvet is szerkeszt, éppen Klaniczay mutatta ki, hogy különböző kiadványaiban nem szerepeltet azonos verseket. Vélhetően ő az, aki a vegyes énekrészből is kiemeli azt a bizonyos négy éneket, melyeket a bártfai 1660-as kiadás megőrzött. Pécseli Király kiemelt énekét az 1648-as váradi énekeskönyv örökíti majd tovább a protestáns énekeskönyvek sorozatába.

Mindezek alapján az *Istenes énekek* leszármazási sztemmáját az alábbi módon javaslom átrajzolni (11. ábra).

AZ ELSŐ RENDEZETT KIADÁS TÖREDÉKE ÉS A KIADÁS TARTALMA

Vizsgáljuk most az első rendezetlen kiadás után az első rendezett kiadást! Ennek az edíciónak is ismerjük két egymástól független leszármazottját, tehát a tartalom és a verssorrend megállapítható. Meg tudjuk-e mondani az első rendezett kiadás valamelyik versének kezdő lapszámát? A válasz ismét: igen! Bartók István egy Rimay-dolgozatában⁵¹³ egy lábjegyzet erejéig érdekes, és számukra nagyon fontos kitérőt tesz. Rámutat arra, hogy a rendezett kiadásokban Balassi *Végtelen irgalmú*... kezdetű verse kétszer szerepel. Egyszer a Balassi-versek közt, másodszer pedig az *Epicédiumban*. Rimay *Mint ágyúgolyóbis*... kezdetű versénél pedig hivatkozás történik a korábbi előfordulás lapszámára. A kolozsvári kiadások minden gond nélkül öröklik is ezt a hivatkozást, de a lőcsei 1670-es és a pozsonyi 1676-os kiadásokban annak ellenére áll a hivatkozásokban az 50-es lapszám, hogy ezekben a kiadásokban Balassi verse teljesen máshová esik. „Ennek egyedüli magyarázata az lehet – írja Bartók István –, hogy a nyomdászok gépiesen kiszedték, amit az előttük fekvő könyvből olvastak: »úti videre est supra pag. 50.« A minta pedig a váradi kiadás volt. [...] A kolozsvári kötetek tehát – legalábbis a Balassi-rész végéig – formailag is megegyeztek a váradi edícióval.” Ennél azonban többet is állíthatunk. Tudjuk egy versnek, a *Végtelen irgal-*

⁵¹³ BARTÓK István, „A Rimaynak tulajdonított Owenus fordításokról”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 86(1982) 632–637, 10. jegyzet.

11. ábra: Az Istenes énekek sztemmája Bartók István megfigyelésének tükrében

mú... kezdetűnek a lapszámát, és így rekonstruálható az összes többi versé is. Mivel a formátum és a szedéssűrűség a kolozsvári kiadásokéval azonos, de a váradiiban a hosszú summák álltak Rimay versei előtt, nem kell mást tennünk, mint a lőcsei (!) kiadás lapszámait szorozni 0,88-dal, ez az arány ugyanis az azonos szövegű részek között a lőcsei és kolozsvári edíciókban. A következő tartalomjegyzék adódik így:

INCIPIT	LŐCSEI	KOLOZSVÁRI	VÁRADI II.
Adj már csendességet	1	1	1
Ó, szegény megromlott	3	3	3
Lelkemnek hozzád való	5	4	4
Ó, én kegyelmes Istenem	7	6	6
Bizonytal ismerem rajtam	9	8	8
Ó, én Istenem, ím mi	12	11	11
Ó, szent Isten, kit kedvedben	15	14	14
Kegyelmes Isten, kinek	17	15	15
Áldj meg minket, Úristen	19	17	17
Bocsásd meg, Úristen	20	18	18
Áldott szép Pütkösdnek	24	22	22
Vitézek, mi lehet	26	23	23
Nincs már hová lennem	29	26	26
Az én jó Istenem, ha	30	27	27
A te nagy nevedért tart	34	30	30
Mennyei seregek, boldog	35	31	31
A Szent Háromságnak első	38	34	34
A Szent Háromságnak, kinek	41	36	36
A Szent Háromságnak harmadik	44	39	39
Segélj meg engemet	45	40	40
Mint a szomjú szarvas	48	43	43
Pusztában zsidókat vezérlő	51	46	46
Ó, én édes hazám	53	48	48
<u>Végtelen irgalmú</u>	55	50	50
Mert ki megtér	60	53	53
BELSŐ CÍMLAP	61	55	55
Miként a szép napnak	62	56	56
Könyörülj rajtam, Úristen	63	58	57
Kiáltok hozzád mélységből	71	62	64
Reménységem te légy nékem	75	64	68
Ó, ki későn futok lelkem	78	65	71
Ó, kegyelmes Isten, nézz	83	67	75
Örök életnek	93	69	84
Boldog, kinek vétkét	99	71	90
Hívek, keresztyének, jer	103	73	93
Ó, Uram Isten, mely távol	110	77	99
Egyedül tebenned	115	79	104
Vitézség embernek	119	82	108
Virtus, lelki jószág	126	85	114
E világ, mint egy kert	134	90	121

INCIPIIT	LŐCSEI	KOLOZSVÁRI	VÁRADI II.
Kerekded ez világ, gömbölyű	138	93	125
Udvar s irigy tiszték	142	96	128
Hitető szerencse, nem kell	148	101	134
Senkit a pénz és kincs	152	104	137
Világon ég alatt	155	106	140
Az Úr az égben, mint	159	109	144
Kinek tegyek panaszt	160	111	144
Legyen jó idő csak	162	112	146
Kedvező szemekkel nézz	164	114	148
Enyhítsd meg, Úristen	169	117	153
Hogy feledkezék el	171	119	154
Ha az Isten nékem	174	121	157
Tarts meg, Uram, engem	179	126	162
A jó hitű ember szelíd	182	128	164
Kegyves Jehova, tekints	188	132	170
Nincsen segítségem	193	136	174
Jöjj mellém, szent Isten	194	137	175
Igaz általút	197	140	178
Katonák hadnagya	199	141	180
Minden dolgok között	201	143	181
Nem lehet szebb dolog	204	146	184
Szűz Mária lakozván	208	149	188
Mi Urunk s édes Atyánk	210	151	189
Adjunk hálát Istenünknek	212	152	191
Az idő ósága nevel	213	153	192
Bocsásd szent Lelkedet	214	154	193
Hadvezérlő Pallás	222	161	200
Ihon édes hazám	225	164	203
Végtelen irgalmú	229	167	207
Mint ágyúgolyóbis	233	171	210
Pallás nem nyughaték	236	173	213
Délos szigetéből	238	175	215
Kérdhetd e koporsót	243	179	219
Csudálható nagy dolog	246	181	222
Rettenetes rút gyászt	250	184	225
Forog a szerencse	251	186	226
Ó, szép drága zálog	257	191	232
Ifjúságom vétke	265	199	239
Egekben lakozó szentséges	270	202	243
Szegény fejem Uramhoz	275	207	248

INCIPIIT	LŐCSEI	KOLOZSVÁRI	VÁRADI II.
A gonosz természet	277	209	250
Téged, Uram, valamikor	284	215	256
A Múzsák szállási	287	218	259
Járulok az Úrhoz	291	221	262
Megadja még Isten	295	225	266
Vigasságom mint fordula	299	228	270
Gazdag bő kegyelmű	300	229	270
Eljő még az idő	304	232	274
Könyörülő szent Istenhez	311	239	280
Paradicsomnak te szép	314	241	283
Én nyavalyás lelkem	320	247	288
Egykor egy vén jámbor	324	250	292
Ne hagyj, Úristen, kérlek	327	253	295
Prédának ki örül	330	255	297
Pajzsa szegény fejemnek	333	258	300
Bűn testéből s tömlőcéből	336	260	303
Könyvem forrási, áradási	340	254	306
Ne szállj pörben énelem	342	266	308
Magasztallak, én Istenem	345	269	311
Miként Egyiptusban	349	272	314
Várom Uram Isten	352	275	317
Az Úristen nékem édes	355	278	320
Mire bánkódom, ó, te	358	280	323
Aki indul hosszú útra	361	283	325

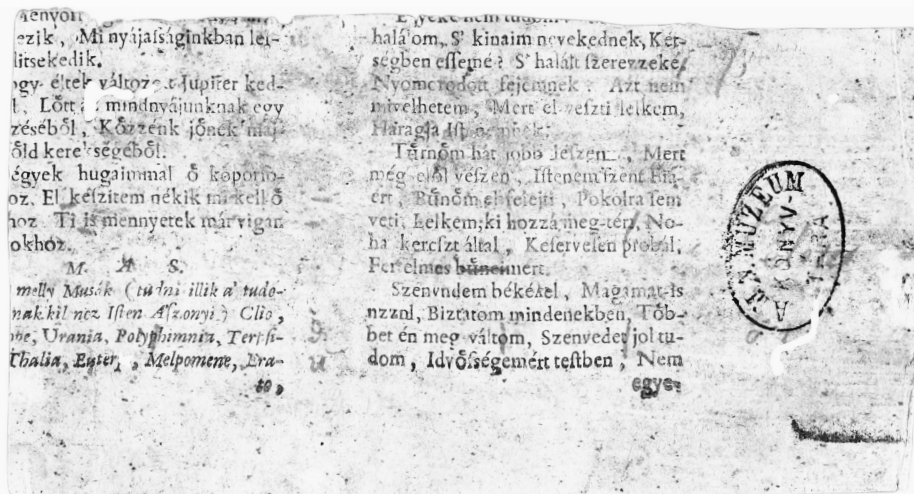
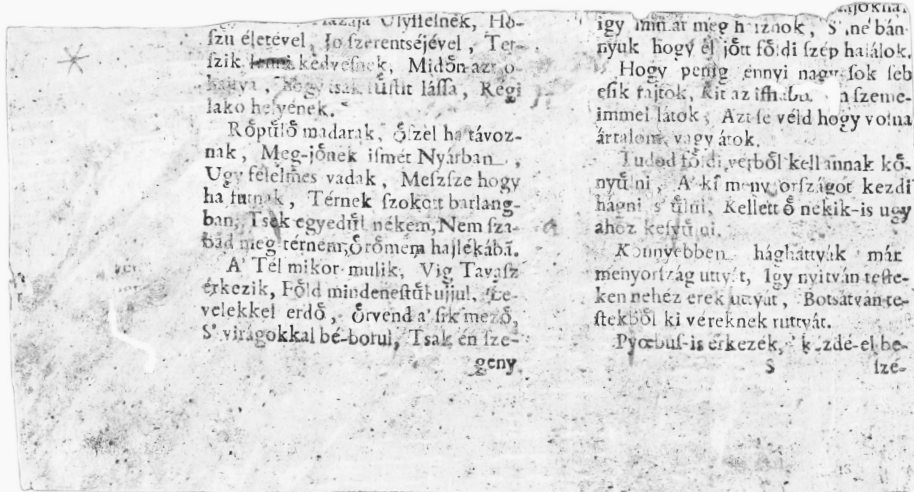
A kolozsvári kiadás formátuma szintén tizenkettedét, ennek megfelelően az előszó és a címlap együtt 6 levelet tesz ki, ami vélhetően a váradi rendezett kiadásban szintén külön ívfüzetet alkotott. Ez a kiadás egyébként nem tűnt el teljesen nyomtalanul; *talán* ismerjük négy oldalát. Ennek a négy oldalnak a töredékét mutatja be e fotómásolat (2. kép).⁵¹⁴

Vizsgáljuk meg alaposabban a töredéket! *Talán* a váradi kiadás darabkája. Azért csak *talán*, mert az Országos Széchényi Könyvtárban lévő töredékről szinte semmit nem tudunk. Dézsi Lajos ugyan próbálta bizonyítani, hogy rendezett váradi kiadás töredékéről van szó,⁵¹⁵ de Eckhardt Sándor a Balassi kritikai kiadásban⁵¹⁶ erről a bizonyításról sommásan csak ennyit mond: „a két levél azonosítása [...] kétes.” Érdemes

⁵¹⁴ SZABÓ, *RMK I*: 787a., SZTRIPSKY Híador, *Adalékok Szabó Károly [„Régi Magyar Könyvtár” c.] munkájának I–II. kötetéhez. Pótlások és igazítások* (Budapest: magánkiadás, 1912.) 1983.

⁵¹⁵ DÉZSI, *Bibliographia*, 28–30.

⁵¹⁶ BALASSI, *Összes művei* 1: 10.

2. kép: A váradi kiadás töredéke

pedig alaposabban végiggondolni a kérdést, mert a töredékből, ha nem is mindenre, de elég sok mindenre lehet következtetni az első rendezett kiadást illetően.

A fragmentumot id. Szinnyei József fejtette ki egy 1650-es váradi nyomtatvány kötetáblájából. Ugyanebből a kötetáblából került elő a *Comico-tragédia* 1646-os kiadásának néhány darabja is. Mindez Fraknói Vilmos közleményéből tudható meg.⁵¹⁷

⁵¹⁷ FRAKNÓI Vilmos, *Könyvtáblákban fölfedezett XVI. és XVII. századbeli magyar ősnymtatványok*, *Magyar Könyvszemle*, 3 (1878): 251–302, 29. tétel

A betűket Dézsi váradi típusúnak ítélte.⁵¹⁸ Kétségtelen, hogy a *v*, *p* és *U* betűk jellegzetesen különböznek más nyomdák betűitől, és szignifikánsnak tekinthetők, bár megjegyezzük, hogy Szenci Kertész Ábrahámon kívül (persze később) Veresegyházi Szentyel Mihály is ugyanezekkel a betűkkel dolgozott Kolozsvárott. Az sem zárja ki a kolozsvári nyomtatást, hogy a fragmentumot egy kétségtelenül váradi nyomtatású könyv kötéstáblájában találták, hiszen a bekötés történhetett később és másutt is. Miért ne örökölhetett volna Veresegyházi a nyomdával együtt bekötetlen könyveket is? (Hasonló eset történt az *Istenes énekek* bécsi kiadásával is, a nagyszombati nyomdász, Hörmann János krúdában maradt ívek birtokában készíti el saját, 1699-es kiadását.) A fragmentum egyik oldalának hasonmását először Erdélyi Pál tette közzé.⁵¹⁹ Láthatóan az *S* ív két egybefüggő levelének alsó harmada maradt ránk, az ívvel ép és jól látható. Az *S* ív *első* levelének rektóján és verzóján Rimay János *Balassi-Epicédium*ának egy-egy részlete olvasható; a levélpár másik tagjának, tehát az *S* ív *utolsó* levelének rektóján és verzóján pedig a *Forog a szerencse...* kezdetű ének két részlete. Első megközelítésként azt vizsgáltam meg, hogy a töredék szövegváltozatai rendezetlen vagy rendezett kiadásokhoz hasonlíthatnak jobban. A két kiadáscsoport két helyen tér el egymástól a szóban forgó helyeken. Sajnos az Erdélyi- és Dézsi-féle fotómásolat csak a töredék egyik oldalát mutatja be, az egyik perdöntő hely pedig a töredék másik oldalán van. A másik perdöntő hely megítélésben sem segítenek a fotómásolatok. A *Forog a szerencse...* kezdetű vers 38. sorában a rendezetlen kiadásokban a *lenni* szó áll, míg a rendezettekben nem. Ez a szó a fotómásolat könyvtári pecsét nélküli darabján a bal oldali tükör második sorában látható. Sajnos a Dézsi-bibliográfia hasonmás fotója az általunk közölnél gyengébb minőségű, így nem tudtam eldönteni, hogy *lenni* vagy *nem lenni* áll ott. A kérdéses szó helyén csak egy sötét foltot láttam, így az eredetit kellett kézbevennem.

Az autopszia meglepő eredménnyel járt, azt tapasztaltam, hogy az a sötét folt nem elszíneződés vagy paca, hanem áthúzás, és – a fotón ugyan nemigen lehet kivenni – a jobb oldali lapszélen kézzel oda van írva az új alak, a rendezett kiadások alakja, a *még-is* szó. (Az *is* szótag halványan olvasható.) Kiderült, hogy a töredék nem kész kiadásból való, hanem *korrektúrapéldány*. Felsoroljuk az eredetin határozottan kivehető, kézzel írott korrektúrajeleket.

A bal oldali hasáb jelölései:

- » a 2. sorban a *lenni* szó át van húzva, a lapszélen a helyes alak áll: *még-is*,
- » a *lenni* szó alatt a 3. sorban a *hogy* szó *h*-ja áthúzva, a lapszélen a javítás látható: *H*,
- » egy bekezdéssel lejjebb, a 9. sorban a *Tsak* szó *a*-ja helyett *e* van szedve, a hibás betű át van húzva, a lapszélen pedig javítva *a*-ra.

⁵¹⁸ DÉZSI, *Bibliographia*.

⁵¹⁹ ERDÉLYI PÁL, *Balassa Bálint* (Budapest: Franklin Társulat, 1899), 199.

A jobb oldali hasáb jelölései:

- » középén, a 8. sorban a *menny országát* két szóba van szedve, alul kis félköríves vonalkával össze van húzva,
- » a 10. sorban a *készülni* szó *z*-je helyett *v* van szedve, át van húzva,
- » alulról a 3. sorban *úttját* szedtek *kúttját* helyett, a hiányzó *k* vonallal van jelölve,
- » az utolsó sorban a *Phoebus* szó *h*-ja helyett *v*-t szedtek, a hibás betű át van húzva.

Miután ennél az oldalnál a jobb oldali lapszél hiányzik, a helyes alakokat és a megismételt korrektúrajeleket nem láthatjuk, de ez a tény inkább örvendetes, hiszen ez azt is bizonyítja, hogy a jelek *korabeliek*. A könyvtári pecsétellátott oldalon a bal oldali tükör jelölései:

- » az 1. sorban a *nyájasságink* szó javítva van *nyájasságonk*-ra, a lapszélen az *o* látható,
- » a 8. sorban az *El készitem* külön van írva, kézzel jelölték az összehúzást, a jel a lapszélen meg van ismételve,
- » a 9. sorban a *Te is* szavaknál ugyanígy,
- » az utolsó előtti sorban a *Polyhímnia* szóba becsúsztott egy felesleges *p*, így *Polyphímnia* olvasható, a hibás *p* le van húzva, és a lapszélen szabályos törlésjel (deleatur-jel) látható,
- » az utolsó sorban az *Euterpe* szó *u*-ja helyett *is* ligatúrát szedtek, ez át van húzva, a lapszélen *u*-ra van javítva.

A jobb oldali hasáb jelölései:

- » a 2. sor végén a pont le van húzva, vesszőre van javítva,
- » a 9. sorban a *megettért* szó fejreállt *t*-je át van húzva, a lapszélen a hiba jelezve van,
- » a 11. sor *büneimért* szavának eleje át van húzva, a helyes szókezdet a lapszélen (a könyvtári pecsét alatt) le van írva: *élete*-, azaz a helyes szó: *életemért*,
- » az utolsó előtti sorban a *megváltom* szó rövid *o*-ja a lapszélen hosszúra van javítva,
- » ugyanitt a *szenvedet* szó rövid *t*-je melléhúzással jelezve van.

A 17. századi nyomdai korrektúrapéldány önmagában is nyomdászattörténeti lelet. Még az is látható, hogy a javítás több fázisban történt; megfigyelhető, hogy az utoljára vizsgált strófában nem is egy javítatlan mellészedés maradt.

Máig érvényes Heltai Gáspár híres megjegyzése: „A könyvnyomtatás igen nehéz dolog. Ezokáért akár mint vigyázzon az ember, majd soha vétek nélkül ki nem nyomtathatni egy könyvet is. Mert a nyomtatószoigák nem értik a dolgot, sem a nyelveket. Ezért csak kordéra rakják a betűket; és noha én megjegyzem, hogy a jegyzés szerint megigazítanak, de azért ugyan nem művelik. És abból esik a vétség. Mert csak egy betű híja legyen, avagy eggyel több legyen, ottan az ige más értelemre fordul. De megjegyzettem ennek, te magad atyámfia keresztyén olvasó, egy téntás pennával

megigazíthatod a vétkeket...”⁵²⁰ Hogy még a leggondosabb korrigálás után is maradnak hibák, az törvényszerű. A javítás olykor nem is olyan gondos, mint hinnénk. A Várad-i énekeskönyv⁵²¹ 136. oldalán például a *Christus Jésus születék...* incipitű vers 7. szakasza így kezdődik: *Kezdetben valaga ige ... (!)* A nyomdahiba javítatlanul maradt, s hogy szándékos elírásról vagy figyelmetlenségről van-e szó, ma már nem dönthető el. Schulek Tibor idézi – a hasonmás kiadáshoz írt kísérőtanulmányában – az *Idvöz légy örök Úristen...* incipitű ének hibás címfeliratát; ez helyesen *A Szent Háromságról való könyörgés* lenne (más gyűjteményekben ez is a címe), a Várad-i énekeskönyvben azonban ez olvasható: *A SZENT HAZASSÁGR: VALO könyörges*. Talán nem hajánál fogva iderángatott párhuzam Balassi Szent Lélek-himnusza, ami az *Ad Spiritum Sanctum, pro felici conjugio* címet viseli.

Visszatérve a fragmentumhoz, a *lenni – mégis*, illetve a *bűneimért–életemért* igazítás bizonyítja, hogy a kiadást nem készíthette Veresegyházi Szentyel Mihály, hiszen a forrás, amiből szedték, csak rendezetlen kiadás lehetett (különben nem tudnánk magyarázni a lőcsei kiadás alakját), tehát a töredék valóban várad-i nyomtatvány.

A töredék szövege két helyen eltér a rendezetlen kiadásoktól, a rendezett kiadások alakját hozza. Ez a tény összecseng Dézsi Lajos következtetésével. Ő a fragmentumon szereplő két vers távolságából következtetett rendezett kiadásra. Megállapítása szerint⁵²² a töredék két éneke a rendezett kiadásokban *eshet* egy ívre, a rendezetlenekben az eltérő verssorrend folytán viszont *nem*. Összehasonlításként közli, hogy a két éneket a bártfaiban 31 oldal választja el, míg a rendezettekben, pl. az 1670-es lőcsei kiadásban a kettő között 7 levél, az 1681-es kolozsvárban 5 levél a különbség. Ezért a fragmentumnak rendezett kiadásból kell származnia.

Klaniczay Tibor vitába száll ezzel az érveléssel. Szerinte „Dézsi [...] rosszul számolt, mert a lőcsei kiadásban a távolság nem 7 levél, hanem 18, s egyébként is a két ének elhelyezkedése teljesen azonos a rendezetlen és rendezett kiadásokban: az *Epicédium* ugyanis a vegyes énekanyagot közvetlenül megelőzi mindegyik kiadásban, a ‘Forog a szerencse’ pedig a vegyes énekanyag elején áll mindkét fajta kiadásban. Így nincs akadálya, hogy ezen [...] kiadásban egy rendezetlen kiadást lássunk.”⁵²³ Dézsi azonban *nem* számolta el magát! Klaniczay téved, mégpedig akkor, amikor azt állítja, hogy a „töredéken az *Epicédium* első énekének [...] részletei olvashatók”. Az *Epicédium* első énekét és a *Forog a szerencse* megfelelő helyét a lőcsei kiadásban tényleg 18 levél választja el egymástól, de a töredéken az *Epicédium*nak nem az első éneke szerepel, hanem az ötödik, és így a távolság, ahogyan Dézsi is megállapította, 7 levél. Klaniczay ott is téved, hogy a verssorrend tekintetében nincs különbség a két kiadástípus

⁵²⁰ SZABÓ, *RMK 1*: 86. A Hhh iiii levél rektóján. Idézi BORSA Gedeon, „Hogyan korrigáltak 1566-ban a kolozsvári Heltai nyomdában?” *Magyar Könyvszemle* 80 (1964): 79–83. Számos megfigyelése segítette vizsgálatunkat, hiszen régi korrektúraívek tanulságait összegzi.

⁵²¹ *A keresztyén gyülekezetben való Isteni dicséretek* (Várad: Raphael Hoffhalter, 1566, 136. (RMNy 222). Kiad. VARIAS Béla, Bibliotheca Hungarica Antiqua 9 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975.)

⁵²² DÉZSI Lajos, *Bibliographia*.

⁵²³ KLANICZAY Tibor, „Hozzászólás...”, 313.

között. Ugyanis mind a bécsi, mind pedig a bártfai kiadásban a vegyes énekanyag élén az *Ó, szép drága zálog...* incipitű vers található, és a *Forog a szerencse...* csak ez után következik. (A bécsi kiadásban még egy vers megelőzi, de a *Forog a szerencse...* nem a legelső.) Ezzel szemben a rendezett kiadások vegyes énekrésze mindig a *Forog a szerencse...* kezdetű verssel indul. Az *Ó, szép drága zálog...* incipitű ének tehát a két kiadványtípusban a távolságok különbségének az oka, és lehet is a maga húsz terjedelmes versszakával, hiszen ezek óvatos becslés szerint is legalább 6-8 oldalt tesznek ki. Dézsi érvei így nem dönthetők meg.

Másképp viszont igen! Dézsi nem számolt azzal a lehetőséggel, hogy a különböző szedésmódok és sűrűségek miatt a bártfai kiadás 31 oldalas szövegrésze elférhet egy íven. Vegyük példának a *Paradicsomnak te szép fényes napja...* és a *Bűn testéből, tömlöcéből...* kezdetű verseket. A bártfai kiadásban a távolságuk 31 oldal, a lőcsei 1670-es kiadásban 22 oldal, a kolozsvári 1677-es kiadásban 19 oldal. Itt a kiadások verssorrendje és szövegterjedelme azonos. 22 oldal, vagy még inkább 19 oldal pedig elférhet egy íven, például ha az ív 12-edrét, azaz 24 oldalas, ahogyan ez a fragmentum esetében gyanítható.

Dézsinék azonban érvelésszerű hiányossága ellenére is igaz van: a fragmentum olyan, mint egy rendezett kiadás töredéke. Ugyanis az *S* ívre nem egyszerűen ráférnie kell a két vers közötti résznek, hanem pontosan ki is kell töltenie azt. A fragmentum ugyanis nem más, mint egy ívfűzet legkülső levélpárja. A levelek alsó harmada ép, könnyen megállapítható a rektón és verzón levő szövegek közötti hiányból, hogy egy-egy oldalon 24 sor fért el. A töredéket ennek figyelembevételével könnyen kiegészíthetjük, a teljes ívfűzet oldalbeosztása rekonstruálható. Két eshetőséget kell tekintetbe vennünk. Vagy felvesszük az *Epicédium* és a *Forog a szerencse...* kezdetű vers közé a már említett *Ó, szép drága zálog...* kezdetűt, vagy nem. Ha felvesszük, akkor az ívfűzet terjedelme 10 levél lesz, ami nem megszokott formája az ívfűzeteknek; ha viszont kihagyjuk, akkor 6 levél, ami pontosan megfelel a tizenkettedrét ívfűzetelési módjának. Tehát a töredék egy olyan váradi kiadás része, ami tizenkettedrét alakú volt, és hatleves ívfűzeteket tartalmazott. Megint csak azt mondhatjuk, hogy a töredék olyan, mint egy rendezett kiadás töredéke.

Azonban van még egy súlyos gond. Abból, hogy egy kiadás vegyes énekrésze már a rendezett kiadások sorrendjét mutatja, még nem következik, hogy a kiadás rendezett. Erre példa az 1699-es nagyszombati kiadás, ahol a bécsi krúdában maradt íveit (rendezetlen) egészíti ki a kiadó a nála lévő (rendezett) kiadás vegyes énekrészeiből. Kőszeghy Péter is arra a következtetésre jut említett tanulmányában, hogy a kassai és váradi rendezetlen kiadások vegyes énekrészeiben már a rendezett edíciókhoz hasonlítanak. A sztemmáról is leolvasható, hogy *nem dönthető el*, hol változott meg először a verssorrend, az első vagy a második kiadásban. Ugyanez igaz a szövegváltozatokra is. Igaz ugyan, hogy a töredék már olyan alakokat hoz, mint amilyenek a rendezett kiadásokban vannak, de *nem dönthető el*, hogy a változás melyik váradi kiadásban történt meg. Sajnos a sztemma itt egyágú.

Próbáljunk meg másként következtetni. Mivel ismerjük a fragmentum formátumát, a kiadás ívfűzeteinek terjedelmét, valamint azt, hogy az *S* ív hányadik ívfűzetet je-

lent, egy egyszerű szorzással meghatározhatjuk az ívfüzet kezdőlapszámát. Ismerjük az ívfüzet eleje és vége közötti távolságot is, tehát szedéssűrűséget is számolhatunk. A két adat birtokában már kideríthető, hogy a *töredék nem származhat rendezetlen kiadásból*; egészen egyszerűen azért nem, mert a rendezetlen kiadásokban a kérdéses helyekig nincs annyi vers, ami az adott szedéssűrűséggel kitöltene 200 oldalt. Ha a kiadás rendezett, akkor rögtön ellenőrizhetjük is, hogy valóban az 50. oldalra esik-e benne Balassi *Végtelen irgalmú...* kezdetű verse. A lapszám-rekonstrukcióval kapott tartalomjegyzék és az ívfüzet számításával kapott kötet *egyúttal illeszthető*, a kérdéses vers *pontosan* az 50. oldalra kerül, és Balassi és Rimay versei *pontosan* kitöltik az elképzelt kötet megfelelő helyét!

Mielőtt kimondanánk dolgozatunk záró állítását, miszerint a *töredék* valóban a váradi rendezett kiadás korrektúrapéldányából való, még szembe kell néznünk egy utolsó akadállyal.

Korábban úgy hittük, hogy négy váradi kiadás volt. Erre utalt a lőcsei és pozsonyi kiadások címlapján a „váradi negyedik edíció szerint” kifejezés. Szabó Géza mutatta meg,⁵²⁴ hogy csak két váradi kiadást kell feltételeznünk, hiszen Szenci Kertész Ábrahám saját második kiadását joggal tekinthette negyediknek, ha a katolikus bécsi kiadást nem ismerte. Ez az okfejtés nagyon logikus, de egy adat ellentmond neki. Tudjuk, hogy *töredékünk* korrektúrapéldány, és egy 1650-es nyomtatvány kötéséből szedték ki. Vélhetően 1650 előtti tehát. Tudjuk, hogy fennmaradt 1652-ből egy *Isten eleibe felbocsátandó imádságok* című váradi nyomtatvány. Ez mindig a rendezetlen kiadású *Istenes énekek* függeléke volt, és bizonyosan nem volt függeléke a kolozsvári és lőcsei kiadások közvetlen őseinek, hiszen azok egyezően térnek el tőle, függeléként már a *Via Jacobaea* szerepel bennük. Van tehát három váradi nyom: a *töredék*, a *függelék* és az *ős-rendezett kiadás*; és közülük semelyik kettő nem tarthat azonos edícióhoz. Ráadásul vélhető sorrendjük: rendezett, rendezetlen, rendezett! Hány váradi kiadás volt tehát? Négy, ahogyan régebben gondoltuk? Kettő, ahogyan Szabó Géza bizonyítja? Három, ahogyan a nyomok mutatják?

A megoldáshoz vissza kell kanyarodnunk ahhoz a pillanathoz, amikor Szinnyi József kiáztatta a *töredéket*. Melyik nyomtatvány kötését tarthatta a kezében? Fraknói Vilmos csak annyit közöl a Magyar Könyvszemlében, hogy ez a könyv váradi nyomású volt, 1650-ből. A címét azóta sem firtatta senki. Pedig az Országos Széchényi Könyvtárban ma is ott van a *Comico-tragoedia* kétlevélnyi *töredéke* ugyanebből a kötésből, s rajta Szinnyi ceruzás jegyzete: *G. Beckheri: Orator extemp. Varad* és egy évszám. Az első három számjegy egyértelműen 165. A negyedik számjegy pedig egy bizonytalan vonalvezetésű kerek jel, ami ha akarom nulla, ha nem akarom, nem nulla. Fraknói mindenesetre nullának olvasta, és ezt az 1650-et el is hitte neki mindenki.

Georg Becker *Orator extemporaneus...* című retorikatankönyve⁵²⁵ egyetlenegyszer jelent meg Magyarországon. Váradon, 1656-ban.

⁵²⁴ SZABÓ, „Kísérőtanulmány...”

⁵²⁵ RMK II. 866.

Az Országos Széchényi Könyvtárban három példány van belőle. A Szegedi Egyetemi Könyvtár példányának kötése olyan rongált, hogy erőszakos szétválasztás nélkül is könnyen megállapíthattam, sajnos nem tartalmaz *Istenes énekek*-töredékeket. Kiderült tehát, hogy a fragmentum *terminus ante quem*je nem 1650, hanem 1656; azaz *lehet* azonos az ős-rendezett kiadással. Ezek szerint tehát két váradi kiadást kell feltételeznünk: egy rendezetlent 1652-ből, ennek csak a függeléke maradt ránk;⁵²⁶ és egy rendezettet 1656-ból, vagy 1656 előttről. Ezzel pedig okfejtésünk végére értünk, kijelenthetjük, hogy *a megvizsgált töredék valóban a váradi rendezett kiadás korrektúrapéldányából való.*

AZ ISTENES ÉNEKEK EGY ISMERETLEN KIADÁSA. A MÁTRAY-KÓDEXRŐL

A Balassa-kódex „nagy crux”-ának vizsgálata közben szemügyre vettem azt a két verset, melyet a másoló mégiscsak elkezdett lejegyezni a kódexbe. Arra voltam kíváncsi, hogy honnan másolt. Az előtte fekvő forráskéziratból, vagy pedig egy nyomtatott kiadásból? Munkamenete szerint ugyanis először üres helyet hagyott bizonyos istenes énekeknek, de elképzelhető, hogy a forráskézirat visszaadása után hozzá is kezdett az énekek pótlásához. A kérdésemre elég gyorsan megtaláltam a választ, Bóta László elgondolásának⁵²⁷ megfelelően én is úgy találtam, hogy ezek a versek különböznek a nyomtatott kiadások változataitól, tehát a Balassa-kódex elődjéből származnak. A vizsgálódás során azonban felfigyeltem egy kéziraatra, mely éppen a szóban forgó verseknél érdekes szövegváltozatokat tartalmazott. Ez a kézirat a Mátray-kódex.

A Stoll-bibliográfia⁵²⁸ a következőket mondja el erről a kéziratról: „A kézirat keltezésére közvetlen adatunk nincs. Egy kéz munkája a 9a–40b, 54a–79a és 88a–92b lapok. Három részből álló gyűjteményt tervezett; az első szerelmi énekeket, a második vallásos énekeket, a harmadik imákat tartalmaz. Az egyes részek között üres leveleket hagyott, ezeket csak a szerelmi énekek után írták tele más kezek. [...] Az istenes énekeket csak 1677 után másolhatta.” A kódex tartalmának felsorolásánál pedig a következőket olvashatjuk. „57b–79a: 19 Balassi és 1 Rimay-ének az Istenes Énekek rendezett kolozsvári kiadásából másolva (1677 után.)” A Mátray-kódex datálása ezen az egyetlen megfigyelésen alapszik, és ennél fogva hibás. A bibliográfia 1963-as első kiadásakor valóban az *Istenes énekek* 1677-es kolozsvári kiadása volt a legkorábbról ismert ebből a típusból. De még ebből sem következik, hogy feltétlenül ez volt

⁵²⁶ Meg kell engednünk azt a lehetőséget is, hogy a függelék önállóan jelent meg, éppen amiatt, mert levált az *Istenes énekek*ről. Ekkor a rendezett kiadást kell 1652-re tennünk, és így a rendezetlent még korábbra. Szabó Géza idézett munkájában ugyanilyen megfontolásból helyezi a töredéket 1652-re. Erre a nehezkesebb, de semmiképpen nem védhetetlenebb megoldási lehetőségre a dolgozat felolvasásakor (Szeged, 1989. május) Szabó Géza figyelmeztetett.

⁵²⁷ BÓTA, „Balassi istenes verseinek...”; BÓTA, „A Balassi–Rimay versek...”

⁵²⁸ STOLL, *Bibliográfia*, 104. sz.

az első kolozsvári kiadás. Amióta pedig ismerjük Kőszeghy Péter felfedezését,⁵²⁹ már bizonyosan tudjuk, hogy valóban nem is ez volt. Kőszeghy egy Szegeden őrzött *Istenes énekek* példányról bizonyította be, hogy az a legkorábbi ránk maradt kolozsvári kiadás, vélhetően 1665–1669 között keletkezett. A Mátray-kódex datálását tehát korábbra kell helyeznünk.

De melyik kolozsvári kiadásból készült a Mátray-kódex másolata? Ebből a célból elkészítettem a kódex bennünket érdeklő 44 lapjának betűhű átiratát. Megjelöltem azokat a helyeket, ahol eltér a legkorábbi, Kőszeghy által azonosított kolozsvári kiadás szövegétől. Ezek az eltérések sokszor a kézirat tévesztései, rontásai. Ám több esetben a Mátray-kódex jobb szöveget tartalmaz, mint bármelyik kolozsvári kiadás. Ez csakis úgy lehetséges, ha egy olyan kolozsvári kiadásról készült, mely még az 1665–1669-es kiadást is megelőzi.

A részletes szövegösszevetésre jelen alkalommal nincsen mód, de számos meggyőző példával tudom igazolni, hogy a Mátray-kódex alakjai gyakorta szövegkritikailag is értékesek. Például az *Az én jó Istenem, ha gyertyám nekem...* kezdetű versben minden nyomtatott kiadás, a rendezetlenek és rendezettek is, a lőcseiek és a kolozsváriak is így folytatják a verset: *...minden segítségembe*; a Mátray-kódex azonban a Balassa-kódexszel egybehangzóan a helyes alakot hozza: *...minden sötétségembe*. Miután Balassi Bálint istenes énekeinek esetében általában a rendezett kiadások szövege a mérvadó, azon belül pedig a lőcsei és kolozsvári kiadások egyenértékűek, a Mátray-kódex szövegét úgy kell kezelnünk, mint az eddigi legkorábbi (ránk nem maradt) kolozsvári kiadás másolatát, s ennél fogva szövegváltozatai elsőrendűen fontosak Balassi tizenkilenc, és Rimay egy versének esetében.

BALASSI, RIMAY ÉS SZENCI KERTÉSZ ÁBRAHÁM. AZ ISTENES ÉNEKEK KIADÁSTÖRTÉNETÉNEK ÚJ MODELLJE I.

Az *Istenes énekek* 1665-ös kassai kiadása⁵³⁰ már eddig is sok fejtörést okozott a kutatóknak. A kassai nyomdász ez időben Susanna Severini volt, a korábbi kassai nyomdász, Markus Severini özvegye, vagy ahogyan a nyomtatvány címlapján önmagát nevezi: *Severina özvegyné*. Kiadásának csak töredékeit ismerjük, ezeket 1878-ban Pauer János székesfehérvári püspök áztatta ki egy „régii könyvtáblából”. A nyomtatványról szóló első híradás⁵³¹ idején még bekötetlen íveket Pauer 1881 végén bekötötte, így jött létre az a kereken száz levélből álló kötet, mely ma a Székesfehérvári

⁵²⁹ KŐSZEGHY, „Balassi verseinek...”

⁵³⁰ RMNy 3197.

⁵³¹ SZABÓ Károly, *Vegyes közlemények, Magyar Könyvszemle* 3, 6 (1878): 336.; SZABÓ Károly, *Régi magyar könyvészeti adalékok*, 2. közlemény, *Magyar Könyvszemle* 4 (1879): 122–123.

Püspöki Könyvtárban található. A könyvtár raktárából újabban előkerült még két levél (151–152, 377–378), illetve egy már korábban is ismert laphoz (80) tartozó részlet.⁵³²

A kiadás első részletes tartalmi leírását Dézsi Lajos végezte el,⁵³³ és már ő felhívta a figyelmet arra a furcsa tényre, hogy noha a nyomtatvány első 198 lapja szolgálja a rendezetlen bártfai kiadást, ettől kezdve azonban oldalszámaiban jelentősen eltér tőle. 94 lapnyi hiány után a kassai kiadás a 301. lapon folytatódik, ám ezen a helyen a bártfaihoz képest 71-gyel nagyobb lapszámokkal. A 323–362. lapok hiánya után viszont ez az eltérés már csak 46. Mindeközben a bártfai és kassai edíció szövege nem tér el, „a két kiadás énekeinek sorrendje a *töredékekben* is megegyezik”. Dézsi arra következtet ebből, hogy az elveszett lapokon a kassai kiadás új énekekkel is bővült, és „az énekek sorrendje is némi változást szenvedett”.

A kiadás problematikája ezután lekerült a napirendről, a szakirodalom úgy könyvelte el a kassai edíciót, mintha végig a bártfai utánnyomása lenne, így az *eliminatio codicum descriptorum* elve alapján kizárták a szövegkritikai vizsgálatból. Miután ilyen vizsgálódások lényegében csak Balassi és Rimay verseire vonatkozóan történtek, ez tényleges hibát nem eredményezett, hiszen a kassai kiadás eleje, ahol az érintett versek olvashatók, valóban a bártfai hű lenyomatának nevezhető. A kassai kiadás csak abban az esetben érdemelt említést, ha segítségével a bártfai kiadás hiányait lehetett kiegészíteni. Mivel a bártfai edíció első másfél íve nem maradt ránk, hiányzik belőle *Solvirogram Pannoniusnak*, a rendezett kiadások titokzatos álnevű szerkesztőjének az olvasóhoz intézett előszava. Ezt a Balassi-filológia és az *Istenes énekek* kiadástörténete szempontjából kiemelkedően fontos előszót egyedül a kassai kiadás őrizte meg.

Ám a kérdés nem pusztán szövegkritikai természetű, közelíthetünk az *Istenes énekek* kiadástörténete felől is, és ekkor már érdekes kérdés, hogy miképpen jöhetett létre a furcsa lapszámeltéréseket mutató nyomtatvány. A kérdést Kőszeghy Péter próbálta megoldani,⁵³⁴ és nézetünk szerint a lényeges lépést ez ügyben meg is tette. Táblázatba foglalta az *Istenes énekek* bártfai, löcsei, kolozsvári és kassai kiadásainak azon verseit, melyek a kassaiban a 301. lapot követően helyezkednek el. A lapszámok közötti arányokat megvizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a kassai kiadás egyes énekrésze nem a bártfai rendezetlen kiadás tartalmának felel meg, hanem a rendezett kiadások sorrendjéhez igazodik.

⁵³² SMOHAY Péter, „Egy újra előkerült Balassi-töredékről”, *Magyar Könyvszemle* 128 (2012), 263–268. A rövid közleményen túl haszonnal forgattam a szerző publikálatlan szakdolgozatát, melyet volt szíves rendelkezésemre bocsátani (*Balassi Bálint Istenes énekinek 1665-ös kassai kiadása*, Szeged, 2013, a továbbiakban SMOHAY, *Balassi Bálint...*). E munka a részletesen leírt könyvészeti adatok mellett kitér a lapok kiáztatásának és bekötésének történetére is. A dolgozat lényegi megállapításait foglalja össze: SMOHAY Péter, „A Balassi-szövegek leszámazásáról a kassai töredék kapcsán” in *Tanulmányok Szilárdfy Zoltán 75. születésnapjára*, szerk.: SMOHAY András (Székesfehérvár: Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, 2012): 23–30.

⁵³³ DÉZSI, *Bibliographia*, 5. sz., 15–23.

⁵³⁴ KŐSZEGHY, „A Balassi-szöveg hagyomány...”

Köszeghy megoldása tökéletesen megindokolja a kassai kiadás 301. lap utáni viselkedését, következtetésével is egyetértünk: a nyomtatvány vegyes énekrésze a rendezett kiadások vegyes énekrészét követi. Az elmélet azonban nem magyarázza meg a 71 lapos ugrást. Köszeghy úgy gondolta, hogy a kassai kiadó a legelső, rendezetlen váradi kiadást követhette, éppen a kassai edíció a bizonyosság rá, hogy ebben Balassi és Rimay versei még összekeverve szerepeltek, de a kiadvány vegyes része már a váradi kiadó, Szenci Kertész Ábrahám által átszerkesztve jelent meg. Arra a 71 lapra pedig, ami a lapszámkülönbséget okozza, azt a 18 Rimay-verset helyezné el, mely eddig a rendezetlen kiadásokban nem jelent meg, a rendezettek anyagához viszont már szervesen hozzátartozik. Ez utóbbi hipotézissel nem értünk egyet, kötetünk egyik fejezetében másféle megoldást próbáltunk javasolni.⁵³⁵ Mint az alábbiakból majd kiderül, kifogásaink ugyan megálltak, de az általunk helyette javasolt teória szintén téves volt.

Köszeghy elméletének második része a kassai kiadás egy eddig még nem említett anomáliáján bukik meg: a 198. és 301. lap között ugyanis nemcsak laphiányt érzekünk, hanem közben az ívjelzésekhez képest a számozás is csúszik négy lapszámnyit. Erre a jelenségre Szentmártoni Szabó Géza figyelt fel,⁵³⁶ Köszeghy pedig azt hangsúlyozta, hogy ez a lapszámozásbeli „tévedés” nem befolyásolja a kiadások szédesszerűségére és arányaira vonatkozó számításait. Így is van, a 300. lap előtt csúszás nem érinti a 300. lap utáni részre vonatkozó számításokat. Érinti viszont a 71 lapra bepótolandó verseket, mivel így 67 lapra kellene elhelyezni az általa javasolt énekeket, és ennyi helyre már nem férnek el.

Tegyük most félre a kérdésnek ezt a részét, és nézzük meg, hogy Köszeghy milyen lehetőségeket vázol fel a kassai kiadás létrejöttére vonatkozóan:

1. Volt egy korábbi, ránk nem maradt nyomtatvány, melyet a kassai híven követ.
2. A kassai kiadó önállóan bővíti, változtatja a bártfai nyomtatványt.
3. Részben a bártfait, részben az elveszett kiadást követi.⁵³⁷

A második eset kizárható, mert nem magyarázza meg, hogy a kiadó változtatásai miért harmonizálnak a rendezett kiadások verssorrendjével. A harmadik eset sem valószínű, hiszen joggal felvethető, hogy egy rendezett kiadás birtokában a kassai kiadó miért nem abból közli a kiadvány elejét. Így Köszeghy az első esetre szavaz, szerinte Severina özvegné forrása egy rendezetlen, de Rimay 18 versével már bővített, és vegyes énekrészeiben már átszerkesztett váradi kiadás lehetett.

Figyeljük meg, hogy mindhárom vázolt lehetőség *egyetlen* kassai nyomtatványról beszél. Fel sem vetődik az a lehetőség, hogy a kiáztatott lapok esetleg *több* kiadásból származhatnak. Ennek egészen kézenfekvő okai vannak. Természetesen nem az, hogy a székesfehérvári példány fizikailag egyetlen kötetet alkot, hiszen ismert tény volt, hogy a könyvtáblából előkerült töredékeket Pauer püspök köttette

⁵³⁵ VADAI, „Hozzászólás...”, lásd kötetünk *Az Istenes énekek kassai kiadásáról* című fejezetét. (A szerk.)

⁵³⁶ KÖSZEGHY, „A Balassi-szöveg hagyomány...”, 37. jegyzet.

⁵³⁷ Uo., 87.

egybe; hanem az, hogy igencsak valószínűtlen, hogy ugyanabból a kötéstáblából egyszerre az *Istenes énekek* két különböző kiadása került volna elő, ráadásul úgy, hogy a ránk maradt lapok között nincsen lapszámátfedés. Hiányokkal ugyan, de kölcsönösen kiegészítik egymást. Önmagában már az is valószínűtlennek tűnik, hogy Kassán készült volna két különböző kiadás. De nyilván az is erősíti az „egyetlen nyomtatvány”-elméletet, hogy a vegyes énekrész anomáliái ellenére a végén ott szerepel az *Isten eleibe felbocsátandó áhítatos imádságok*, vagyis az a függelék, mely a bártfai kiadás végén is áll.

E legutóbbi érvet nyugodtan félretehetjük, hiszen nem bekötött könyvről, hanem könyvtáblából kiáztatott lapokról beszélünk, így a vizsgált részek sorrendje nincsen rögzítve. Az imádságokat tartalmazó részt tekinthetjük akár a kassai kiadás első egységéhez, akár a vegyes énekrészhez tartozó függeléknek. Az első esetben a kassai kiadás a bártfai mintájára tartalmazná ezt a részt, a második esetben a vegyes énekrész forrásául tekintett nyomtatvány mintájára. Ez utóbbihoz csak azt kellene feltennünk, hogy Szenci Kertész Ábrahám rendezett kiadásai eleinte még ezt az imádságoskönyvet közölték, s csak utóbb került ennek helyére a lőcsei és kolozsvári kiadásokból ismert *Via Jacobæ*.

Talán valószínűtlen, hogy egyetlen könyvtáblából két különböző *Istenes énekek*-kiadás kerül elő, de ami *valószínűtlen*, az persze teljességgel *nem lehetetlen*. Próbaképpen vizsgáljuk meg, hogy mi szólna a „két nyomtatvány”-elmélet mellett! Az egyszerűség kedvéért jelöljük a továbbiakban a kassai kiadás bártfaival megegyező részét (A₁^r-A₇^v+1-198) A-val, a vegyes énekrészt tartalmazó lapokat (301-394) B-vel, az imádságokat tartalmazó részt, mely külön lapszámozással és új ívszámozással van szedve (145-168), C-vel. Vizsgáljuk meg ezeket tipográfia, kísérszövegek, szedés-tükör, végül pedig szövegállapot szerint!

A és B látszólag azonos tipográfiával készült. Azonos a formátum (12°) és az ívfüzetek terjedelme (12 levél = 24 lap). Azonos a lapok mérete és szedésükre, mind egyiken 18 szövegsor helyezkedik el. Különbözik azonban az élőfej szedés módja. A-ban (*Balassa Bálintnak|Istenes Eneki*),⁵³⁸ B-ben ezzel szemben döltbetűs verzál megoldást találunk (*ISTENES|ENEKEK*). Az élőfejet A-ban linea választja el a lap szövegétől, B-ben ilyen elválasztó vonalat nem találunk. Önmagában az a tény is komoly érv, hogy A és B eltérő tipográfiájú élőfejeket használ. Ilyen különbözőséget egyetlen más Balassi-kiadásban sem találunk. Ha az élőfejeket összehasonlítjuk az *Istenes énekek* más kiadásaival, rögtön arra is gyanakodni kezdhünk, hogy miféle mintát követ a kassai kiadás két fele: A szedés módja a bártfai kiadáshoz igazodik (*Balassa Bálintnak||Istenes Eneki.||Külömb külömb féle|Istenes Enekek||Pécseli Imrének|Istenes Eneki*), B pedig a rendezett kiadások élőfejhasználatát követi (*BALASSA|ENEKI.||RIMAI|ENEKI.||ISTENES||ENEKEK.*).⁵³⁹ A bártfai kiadásban ugyan

⁵³⁸ A kisbetűs kurzív írásmódú élőfej használata alól kivétel az A íven szereplő előszó és az *Elogiumok*, ill. az imádságokra vonatkozó *Index*. A limináriák azonban nagyon gyakran kivételek, az *Istenes énekek* többi kiadásában is eltér ezek élőfejének szedés módja, általában verzál vagy kiskapitális.

⁵³⁹ Erre a különbözősége Vámos Hanna hívta fel a figyelmemet. A megfigyelt rend alól a bécsi kiadás az egyetlen korai kivétel: ott álló verzál élőfejeket találunk. A rendezett kiadások

nincsen elválasztó vonal az élőfej alatt, A bizonyára azért használ lineát, mert a két nyomtatvány rétalakja eltér egymástól: a bártfai 8°, A pedig 12° alakú. A kibővített élőfej segít a két kiadás szövegét ennek ellenére szinkronban tartani.

Kiegészíthetjük megfigyelésünket azzal, hogy C-ben is kisbetűs kurzív élőfej áll a lapok tetején, melyet szintén linea választ el a lap szövegétől. Az önálló címlappal, saját nyomdai kolofonnal, különálló ívjelzéssel és külön lapszámozással megjelenő függelékek szedésmódja nem annyira következetes, hiszen akár önálló kiadványként is forgalomba kerülhettek, mégis jelen esetben C élőfejei (*Ahitatos buzgo*|*Imádságok*) A tipográfiai megoldásához igazodnak. Ez arra mutat, hogy C vélhetően A függeléke volt.

A és B látszólag azonos hangjelölésű. Eleve nem is számíthatunk arra, hogy jelentős különbséget találhatnánk, hiszen ha egyazon kiadáshoz tartoznak, akkor erre semmi ok sincsen, ha pedig két nyomtatványhoz, akkor is ugyanabban a nyomdában, közel azonos időben szedhették őket. Egyetlen okból léphet fel helyesírási eltérés: ha A és B különböző forrásokra mennek vissza, és legalább az egyik esetben a szedő nem a saját hangjelölési szokásaihoz, hanem a követett forráshoz igazodik.⁵⁴⁰

Az előzetes várakozással ellentétben a két rész között szignifikáns hangjelölésbeli eltérést figyelhetünk meg. B igen gyakran *c*-vel jelöli a szóvégi *k*-kat, és a *k* teljes hasonulásánál is *ck*-t használ. Csupán egyetlen példát idézünk, *A gonosz természet megromlásáról...* kezdetű vers 11. strófáját:

Vadnac ollyac kic ajánlyac magokat,
Hizelkedő fzockal barátságokat,
De ha ki veheti[c] tőled titkodat
Meg-ölnec hiredben, hát ód magadat.

A *c*-vel végződő szavak száma éles különbséget mutat A és B között. A 144. lapján a latin szövegektől eltekintve csupán egyetlen ilyen jelölést találhatunk, Rimay János *Bálint, nemzetedben ki voltál Balassa...* kezdetű versének 4. sorában (A⁶) a *Kinec* szó áll. Ezzel szemben B ránc maradt 36 lapján összesen 185 *c*-re végződő szó szerepel, átlagosan minden oldalon 5.

Az előző ponthoz hasonlóan most is kiterjeszthetjük a vizsgálatot C-re, és ismét azt állapíthatjuk meg, hogy A hangjelöléséhez igazodik, egyetlen esetben sem használ *c*-t a szóvégi *k* jelölésére.

Egyetlen kiadványt feltételezve a 198. és 301. lap közötti 4 lapszámnyi csúszást a nyomdász hibájának kell tulajdonítanunk. Ha két lapszámorozat között ilyen differencia mutatkozik, ez már önmagában is felveti a gyanút, hogy nem azonos kiadás lapjait próbáljuk egymáshoz illeszteni. Két kiadványt elgondolva, az ívjelzéshez

lőcsei ágán 1671-től a kiskapitális élőfejet használják. De ezekben a kiadásokban is mindig egyöntetű a kiadvány eljárás módja.

⁵⁴⁰ Elméletileg van még egy szóba jöhető lehetőség, tudniillik, ha a nyomtatvány két részét különböző szedő szedte volna. Am ekkor nem tudnánk megindokolni, hogy miért éppen az általunk vizsgált két rész határán váltják egymást.

képest 4 lapszámnyi eltérést egyszerűen az okozhatja, hogy máshol helyezkedett el a legelső lapszám.

A-ban az 1-es lapszám az A_{10}^f lapra esik, mert a címlevél, az olvasóhoz szóló ajánlás és az *Elogiumok* összesen 9 levélnyt tesznek ki. Az A-ban lévő preliminária 18 lapja így elfér a 24 lapos első ívfüzetben, de nem tölti ki azt teljesen: A_1^{fv} [címlevél] + $A_2^f - A_9^v = 2 \text{ lap} + 16 \text{ lap} = 18 \text{ lap}$.

B lapszámaiból és ívjelzéseiből az következik, hogy az első számozott oldalnak az A_8^f -ra kellett esnie. Így összesen 14 lapnyi hely jut a prelimináriáknak: A_1^{fv} [címlevél] + $A_2^f - A_7^v = 2 \text{ lap} + 12 \text{ lap} = 14 \text{ lap}$. Ezen a helyen A prelimináriái nem férnének el. Ha azonban B-t a vegyes énekrészhez igazodóan *rendezett* kiadásnak tekintjük, rögtön kínálja magát a megoldás: cseréljük ki a Solvirogram-előszót a rendezett kiadások élén álló Szenci Kertész Ábrahám-előszóra! Óvatosan kell eljárunk, mert a kiadványnak ez a része ravasz tipográfiájú. A címlevelet természetesen külön számoljuk (2 lap), hiszen az mindig azonos terjedelmű. A mintául választott kolozsvári 1677-es kiadásban az *Elogiumok* szövege 5 lapnyi.⁵⁴¹ Kőszeghy lapszámokra vonatkozó számításából tudjuk, hogy az azonos szövegű részeknél B másfélszer szellősebb, mint a kolozsvári, vagyis B-ben ugyanez a rész pontosan 7,5 lapon férne el. A Szenci Kertész-előszó azonban a törzsanyagnál nagyobb betűtípussal van szedve, laponként 18 soros a szedés, pontosan úgy, mint a kassai kiadásban. Itt tehát nem számolhatunk másfélszeres szorzóval, ez a rész B-ben is 4,5 lapra eshetett. $2 + 4,5 + 7,5 = 14 \text{ lap}$.

Vagyis az A és B közötti 4 lapszámnyi csúszást azzal tudjuk indokolni, hogy a Solvirogram-előszó majdnem kétszer olyan hosszú, mint a Szenci Kertész-féle *Lectori Salutem*. B azzal spórol 4 lapot, hogy az A íven lapszám nélkül elhelyezett prelimináriák ennyivel rövidebbek, tehát az ívjelzéshez képest 4 lappal korábban kezdheti el a lapszámozást, mint A.

A kolozsvári 1677-es kiadás és a B között fennálló másfélszeres arány, mellyel az imént is számoltunk, lényegében abból fakad, hogy a kolozsvári kiadás lapjain 23–24 sor fér el, míg a kassaiban 18 sor. Olykor persze módosíthatnak a pontos arányszámon a belső címlapok, az eltérő tipográfiájú címek, a záródíszek vagy olyan strófaforma, mely az egyik szedéstükörben pontosan egész sorokat tölt ki, míg a másikban egy-két szótag miatt új sort kell beiktatni. Az arány statisztikai jellegű, ennek ellenére az egész kiadványra vonatkozóan folyamatosan és meglepően pontosan fennáll. Kőszeghy Péter táblázatának első sorára pillantva például azt olvashatjuk le, hogy Szepsi Csombor Márton *Egekben lakozó szentséges háromság...* incipitű verse a kolozsvári kiadásban a 202. lapon, B-ben pedig a 303-on kezdődik. Vagyis egy egyszerű szorzással ($202 \times 1,5$) megkapjuk B megfelelő helyét. Ebből viszont az következik, hogy ez az arányszám nemcsak a vegyes énekrész lapszámkülönbsé-

⁵⁴¹ A Szenci Kertész Ábrahám-féle *Lectori Salutem*et három kolozsvári kiadás őrizte meg (1669–1677, 1677, 1683). Azért választottuk az 1677-est, mert Kőszeghy Péter lapszám-arány-számításai erre vonatkoznak. A prelimináriák terjedelmére vonatkozó számítások a másik két kiadás alapján számolva is hasonló eredményre vezetnek.

geire érvényes, hanem önmagában bármely vers lapszámára is.⁵⁴² Így az arányosság az egész kiadványra, azaz B ránk nem maradt részére is fennáll, ami csak akkor lehet igaz, ha B eleje is a rendezett kiadásokhoz hasonlít, ha tartalma pontosan megegyezik a kolozsvári kiadásokéval. Ha nem így lenne, akkor a véletlen számlájára kellene írunk, hogy a vegyes énekrészben megfigyelt másfélszeres aránnyal számolva a rendezett típusú B elé lapra pontosan odafér egy rendezett kiadás éppen megfelelő része.

Ezzel nemcsak azt láttuk be, hogy B forrása egy kolozsvári típusú (Rimay versei előtt rövid, verses summákat tartalmazó) kiadás lehetett, hanem azt is, hogy mi okozza A és B között a 301. oldalnál fennálló 71 lapos különbséget. Kőszeghy tulajdonképpen ráhibázott, hogy az a 18 Rimay-vers, mely a rendezetlen kiadásokban még nem szerepelt. Csakhogy ez nem a rendezetlen kiadásokat követően, kiegészítésként fordult elő a kassai kiadásban, hanem B elveszett első része – mely nézetünk szerint teljes egészében rendezett kiadás volt – éppen ezzel a 18 Rimay-verssel bővebb, mint a rendezetlenek. Elképzelésünk ott tér el, hogy Kőszeghy elméletéhez lőcsei típusú (Rimay versei előtt hosszú prózai argumentumokat tartalmazó) szövegforrás kellett, a miénkhez pedig kolozsvári. Ő egy rendezetlen kiadást bővítene további versekkel, mi egy teljes egészében rendezett B kiadást képzelünk el.

Hasonlítsuk össze A verseit a bártfai kiadás anyagával! A részletes szövegkritikai vizsgálat azt mutatja, hogy a két rendezetlen kiadás nagyon közel áll egymáshoz, így vélekedett erről a korábbi szakirodalom is. De ezt az állítást erősebben is kimondhatjuk. A bártfai kiadás és A tartalmaz közös hibákat (*errores coniunctivi*). Példáink az *Epicédium* nyitó versének utolsó két versszakából valók, ahol a Rimay-vers vizsolyi 1596-os kiadására is támaszkodhatunk:

(Vizsoly) Ám váltsa bár magát, s nyerje szabadságát *holtom* hozó sebemmel
(Vizsoly) S azzal egybe *vegye* híremet és nevemet.

A bártfai edíció és A szövegében durva sajtóhibát, szókihagyást találunk:

(Bá, Ka-A) Ám váltsa bár magát, s nyerje szabadságát *hollóm* hozó sebemmel
(Bá, Ka-A) S azzal egybe híremet és nevemet.

A példák száma könnyen szaporítható. Olyan szöveghelyet sem túl nehéz találni, ahol A szövege saját hibát (*errores separativi*) tartalmaz. Például az *Epicédium* 5. versének kezdete A-ban, illetve a többi kiadásban:

(Bé, Bá, Ko, Lő) Délos szigetéből ez minap Diana
Jöve Nyír *földére* rongyoson, fáradva

⁵⁴² Bármely vers kezdő lapszáma felfogható úgy, mint az 1-es lapszámtól mért távolsága. Vagyis ilyenkor is két vers kezdetének lapszámkülönbségét mérjük, a szóban forgó vers és a legelső vers távolságát.

(Ka-A)

Délós szigetéből ez minap Diana
Jöve Nyír földéről rongyoson, fáradva

A bécsi, bártfai, lőcsei és kolozsvári edíciókban a hitelesebb alak áll, amit az ének előtti prózai argumentum igazol (Diána az vadászásnak Isten Asszonya, Balassi Ferencnek halálát hallván, Délós szigetéből ki-jő a *Nyírségre*, sír, rettenetes átokkal illetvén a földet). A hibát nyilván az első sor *szigetéből* szavának analógiája okozta, a másoló az ütemhatáron belső rimet hozott létre.

Ám *egyetlen* olyan hely sincs, ahol a bártfai kiadásnak lenne saját hibája A-val szemben. *Egyetlen* olyan hely sincs, ahol A szövege a jobb. Ez pedig a szövegkritika szabályai szerint azt jelenti, hogy A a bártfai kiadás leszármazottja.⁵⁴³ A saját hibái miatt nem lehet a másik kiadás forrása, közös forrásból pedig azért nem származhatnak, mert nehéz lenne elképzelni, hogy a bártfai kiadás *összes* meglévő hibája ebből a közös ősből származna (hiszen A is öröklí őket), ám a számos, olykor nyilvánvalóan hibás szöveg hely továbbörökítése közben a kiadás egyetlen saját hibát sem ejtett volna.

Vagyis helytelen az a korábbi álláspontom, hogy a kassai kiadás oldalági rokona lenne a bártfainak.⁵⁴⁴ Korábbi elgondolásom *A gonosz természet megromlásáról...* kezdetű vers 17. szakaszára támaszkodott, mely így szerepel a bártfai kiadásban:

(Bá)

Lám hallottad régi *paraszt* beszédben,
A' ki másnak vermet ás életében,
Nem sok kerülheti el-életében,
Maga nyaka szakad belé *éltében*.

Ezzel szemben a kassai kiadásban, és vele teljesen megegyezően a rendezett kiadásokban (a kolozsvári és lőcsei típusban egyaránt) a következőképpen áll:

(Ka-B, Lő, Ko)

Lám hallottad régi *pél*da beszédben,
A' ki másnak vermet ás életében,
Nem sok kerülheti el életében,
Maga nyaka szakad belé *vét*etlen.

Akármelyik variáns is a helyes, a kassai kiadás csakis akkor egyezhet meg a rendezett edíciók alakjával, ha nem a bártfaiból származtatjuk le. A bökkenő ott van a gondolatmenetben, hogy hallgatolagos feltétel bújik meg benne: az „*egyetlen nyomtatvány*”

⁵⁴³ Paul MAAS, *Textkritik*, 2. kiadás (Leipzig: B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1950), 6. Különösen fontos hangsúlyozni, hogy a saját hiba nem lehet egyszerűen javítható alak, pl. felismerhető nyomdahiba. Emiatt nem STOLL Béla magyar nyelvű szövegkritikai összefoglalóját idéztük, mert ott éppen ilyen, könnyen kiigazítható sajtóhibában keresztül mutatja be a Lachmann-módszer működését.

⁵⁴⁴ SINKA Zsófia, VADAI István, *Fától az erdőt in Tanítványok, mesterek: Tanulmányok Balázs Mihály köszöntésére*, Szeged, 2008, 299–311.

hipotézise. Az idézett vers ugyanis nem az A, hanem a B részben olvasható. A rendezett kiadáson alapuló B természetesen tartalmazhat jobb alakot, mint a bártfai kiadás. Szenci Kertész Ábrahám a vegyes énekrész anyagát jórészt a rendezetlen kiadásokból örökli (ezért van nagyon kevés eltérés a bártfai és a rendezett kiadások szövege között), ám az általa használt rendezetlen forrás természetesen nem közvetlenül a bártfai edíció, hanem annak valamelyik őse. Ezért a bártfai kiadás saját hibái nem öröklődnek a rendezett kiadásokba. Ez harmonizál korábbi okfejtésünkkel: A a bártfai kiadás lenyomata, B viszont nem.

Az „egy nyomtatvány” elméletet a fenti érvek alaposan meggyengítik, és bár elsőre igencsak valószínűtlennek tűnt, A+C-t és B-t két különböző kiadásnak tekinthetjük. Már csak azzal kellene elszámolnunk, hogy miként került egyetlen kötéstáblába két különböző kassai kiadás. Biztos válaszunk természetesen nincsen. Megkísérelhetjük viszont rekonstruálni azt a folyamatot, ahogyan a kötéstábla töltelékanyaga összeállt.

Először is arra próbálunk meg válaszolni, hogy miért selejtezték ki a szóban forgó lapokat, miért lett belőlük makulatúra, majd kötéstáblát erősítő papír. Smohay Péter figyelt fel rá, hogy a nyomtatvány bizonyos levelei hibásan vannak körbevágva.⁵⁴⁵ Hét olyan levél is van, melynek szélén oda nem való „karakteroszlop” látható (80, 91, 93, 191–192, 311, Imádságok 363). A felesleges betűnyomatok nyilván más lapok szövegrészei, az ívek hibás körbevágásával kerültek jelenlegi helyükre. Smohay csak egyetlen esetben azonosítja azt a lapot, ahonnan a felesleges nyomat származik: rámutat, hogy a 80. lap (E₁^v) jobb oldalán látható idegen betűk a 101. laphoz (E₁₂^r) tartoznak. Ez egyáltalán nem véletlen, hiszen a két érintett levél szabályos párt alkot, ez az E ívfűzet legkülső levélpárja. Ebben az esetben nem is a körbevágás okozta a „betűvándorlást”⁵⁴⁶-t, hanem akkor vált le a levélpár felső rétege, amikor azt a könyvtáblából kiáztatták.

A további esetekben már valóban az ív pontatlan, a szedéstükröt megcsonkító felvágása okozza a hibákat. A 91. és 93. lapoknál, a lapok gerinc felőli oldalára, ahol tehát a levélpárok levelei fizikailag összefüggnek, a lapokhoz nem tartozó betütöredékek kerültek.⁵⁴⁶ Az 91. (E₇^r) lap párja a 94. (E₆^v), a 93. (E₈^r) lapé pedig 92. (E₅^v), a 94. és 92. lapok azonban nincsenek meg A anyagában. Mivel viszont tudjuk, hogy A szinte sorról sorra, még a szavak elválasztását is pontosan betartva követi a bártfai kiadást, segítségül hívhatjuk az ellenőrzéshez. A lapszéleken látható betűk mindkét esetben megtalálhatók a bártfai kiadás imént meghatározott helyein.

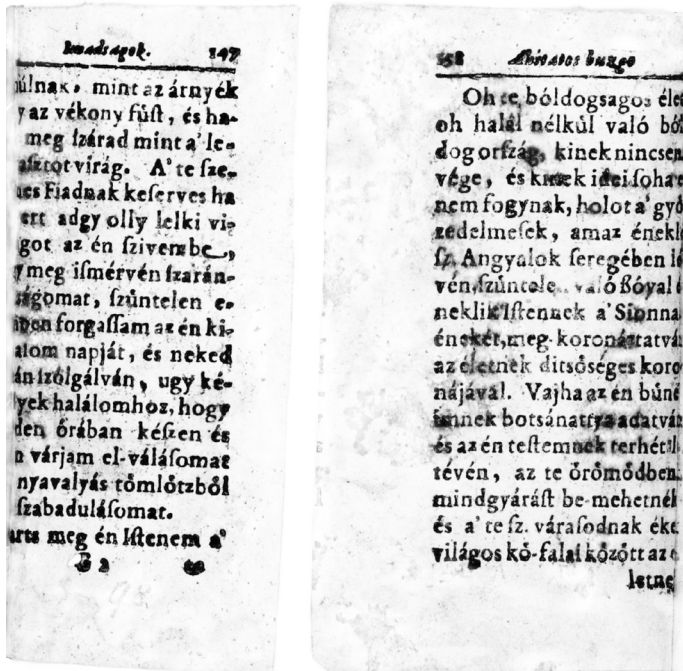
Kissé más a helyzet a 191–192. (I₉^v) levéllel. Ennek mindkét oldalán szerepelnek a lapszálen felesleges betütöredékek, de nem a gerinc felőli szélén, hanem a metszés mentén, a rektó jobb oldalán, illetve a verzó bal oldalán. Ezek tehát nem a levélpár másik tagjáról kerültek ide, hanem az ív egy másik leveléről. A 12° ív kilövését fi-

⁵⁴⁵ SMOHAY, *Balassi Bálint...*, i. m., 13.

⁵⁴⁶ A Székesfehérvári Egyházmegye honlapján korábban közzétett fotókon sajnos a lapszélek nem tanulmányozhatók, mert a képeket is körbevágták. Erre az OSZK mikrofilmfelvétele is alkalmatlan, rossz minőségű, sőt meg is rongálódott. Ezúton is köszönöm Smohay Péternek, hogy a kassai kiadás jó minőségű digitális fényképfelvételét a rendelkezésemre bocsátotta.

gyeembe véve meghatározható, hogy ez az (I₁₀^{v. f}) lehetett (a hajtogatás miatt fordul meg a rektó és verzó sorrendje). Ez a levél megint hiányzik a ránk maradt anyagból, de az előző módszerhez folyamodva felüthetjük a bártfai kiadást a 193–194. lapoknál, s a szedéstükör szélén valóban ott sorakoznak a megfelelő betűk. Tehát az E ívhez hasonlóan, az I-t is pontatlanul vágták fel, csak itt bizonyos lapok külső, metszés felőli széle esett ennek áldozatul.

A anyaga után vegyük sorra C levélállományát. Az imádságokat tartalmazó függeléknek csak a G íve maradt meg, de ebben is van szedéstükröt érintő pontatlan vágás. A 158. (G₇^v) lap metszés felőli oldalán újfent betütöredékek láthatók (3. kép). A korábbi eljárást ismételhetjük, az ív kilövése alapján ezek a 147. (G₂^r) lapról származnak, és ez most benne van C anyagában. Ám a megfelelő oldal szedéstükrre teljesen ép, semmiféle hibás vágás nem nyeste le a szélét! Vagyis bizonyos betűnyomatok egyszerre két különböző helyen szerepelnek a kiadványban: a saját helyükön és egy másik lap metszés felőli szélén. Ez csakis úgy lehetséges, hogy C levelei a székesfehérvári példányban nem egyazon G ívből származnak.

3. kép: Kassa-C 147. és 158. lapja a két példányban létező lenyomatokkal

Smohay ugyan nem sorolja fel dolgozatában, de a G ív egy másik lapjánál is megfigyelhető ugyanez a jelenség. A 162. lap (G₉^v) metszés felőli szélén a bal felső sarokban egy kis betütöredék, a lapszél közepén pedig három apró pontocska látszik. Újfent az ív kilövésére támaszkodva határozhatjuk meg a szomszédos levélpárt, illetve

annak érintett lapját, ami jelen esetben a 163. lap (G₈^r), vagyis a bekötött könyvben éppen soron következő lap. Ennek jobb szélén felismerhető a felső sarok lapszáma, ennek töredéke került át a megelőző lap sarkába; a jobb oldali metszés közepén pedig éppen a megfelelő helyen, a 6–8. sorok végződnek olyan jelekkel (kötőjel, vessző, kötőjel), amelyekből a másik levélen csak három pontocska látszik. Nem érdemelne ennyi figyelmet ez az eset, ha megint nem arról lenne szó, hogy az érintett négy jel egyszerre két lenyomatban létezik. Ez előző megállapításunkat támasztja alá: a most említett levélpárok a G ívnek nem ugyanabból a nyomatából valók.

Még nyilvánvalóbb a fenti megállapítás, ha az imádságokra vonatkozó *Index* 2. oldalára (G₁₁^r) pillantunk. Itt a lap közepén apró, idegen laptöredék látható, rajta három szó töredékei (*oben* és *m oráján*). Ezek az érintett levélpár megfelelő lapjának (G₂^v) 5. és 6. sorából származnak (*időben* és *halálom oráján*). A G₂^v lap szövege azonban teljesen ép, semmiféle sérülés nem érte. A helyzet megint ugyanaz, mint az előbb: a szövegrészleteknek két különböző lenyomatát látjuk, csak most éppen nem lapszálon, hanem az oldal közepén. Az idegen betűk csakis a szóban forgó ív egy másik lenyomatáról kerülhettek ide.

B anyagában szintén vannak lapszéli betűtöredékek, a 311. lapon a gerinc felőli szélén, a 363-on a metszés felőlin. Nem maradtak ránk azonban a megfelelő levelek, és olyan kiadványt sem ismerünk, melyet B sorról sorra pontosan követne. A kolozsvári kiadások ugyan segíthetnének, de a különböző szedéssűrűségek miatt nem sikerült a megfelelő szöveghelyeket meghatározni.

A rossz helyre került betűtöredékek azt bizonyítják, hogy a kötéstáblába nem különálló, szabályosan levelekre vágott ívrészek kerültek, hanem olykor nagyobb ívdarabok, levélpárok vagy az íven egymás mellett elhelyezkedő levélszomszédok, illetve azok részletei. Smohay is úgy látja, hogy az íveket a nyomdában nem hajtogatták össze, a modern kötés készítőjéről vagy Pauer János püspökről pedig nehéz lenne elképzelni, hogy a nyomtatvány szövegtükrét hibás körbevágással rongálta volna meg.⁵⁴⁷

A kérdés csupán az, hogy a nyomtatást követően, a rendes munkafolyamat részeként vágták fel pontatlanul az íveket, vagy felvágatlanul tették félre, és csak a kötéstábla készítője darabolta fel – érthető módon különösebben nem ügyelve a szedéstükrökre. Hogy megválaszolhassuk ezt a kérdést, számot kell vetnünk a kötet jelenlegi állapotában megfigyelhető laptöredékekkel. Smohay Péter szellemesen világít rá,⁵⁴⁸ hogy a kassai kiadásnak több olyan helye is akad, ahol a lapszámok vagy ívjelek hiánya miatt nem állapítható meg könnyedén a helyes laptöredék, de aki ceruzás számozással látta el a lapokat (a könyvkötő vagy Pauer püspök) ilyenkor *soha* nem téved; három esetben viszont olyankor köti (köteti) be rossz helyre a lapokat, amikor azok helyes sorrendje a számozás miatt nyilvánvaló. Smohaynak részben igaza van, a kötéstáblából bizonyára nem különálló lapok kerültek elő, hanem nagyobb

⁵⁴⁷ SMOHAY szerint a könyvkötő mester Kubik Lőrinc székesfehérvári könyv- és papírkereskedő volt. *Balassi Bálint...*, 11.

⁵⁴⁸ SMOHAY, *Balassi Bálint...*, 13.

∇_5^r	∇_8^v	∇_3^r	∇_{10}^v	∇_9^r	∇_4^v
A_6^v	A_7^r	A_2^v	A_{11}^r	A_{12}^v	A_1^r

∇_4^r	∇_9^v	∇_{10}^r	∇_3^v	∇_8^r	∇_5^v
A_1^v	A_{12}^r	A_{11}^v	A_2^r	A_7^v	A_6^r

A bal oldali táblázat az ív előoldala, ezen szerepel a jobb alsó sarokban a kiadvány címlapja (A_1^r). Ha a két táblázat közti függőleges tengely mentén megfordítjuk az ívet, akkor a hátoldalán a címlevél verzója értelemszerűen a bal alsó sarokba kerül. A táblázatok felső sorában fejjel lefelé szerepelnek az A betűk, ez jelzi, hogy itt a lapok is így helyezkednek el (az indexeket az áttekinthetőség miatt nem fordítottuk meg). A levélpárok tagjait szaggatott vonalak választják el egymástól. A kinyomtatott ívekről először levágták a bal oldali négy levelet (5, 6, 7, 8) a kettőzött vonal mentén – így már mindkét darab szabályosan hajtogatható –, majd a kisebb füzetet (a két egymásba hajtott levélpárt) a nagyobb füzet közepébe (a 4. és 9. levél közé) csúsztatták.

A 12° ívnek másféle kilövése is használatos, aszerint változik meg a lapok elhelyezkedése, hogy milyen sorrendben végezzük a hajtogatást. Jelen esetben a nagyobbik ívrészt előbb a függőleges, majd a vízszintes tengelye mentén hajtották ketté, ekkor illesztették helyére a belső két levélpárt, végül ismét függőleges tengely menti hajtással állt elő a teljes ívfüzet, melynek a felső és metszés felőli szélét még fel kellett vágni.

Hogy az ív kilövése éppen a fenti módon történt, és nem máshogyan, azt a kiadványról készült fotók aprólékos tanulmányozásával állapítottuk meg. Felismerhető például az ívek eredeti, vágás nélküli széle. Amikor az ívet szétvágták, ferde, íves, sőt néha cakkos vágási vonalak alakultak ki. Sokat segített a papír elszíneződése, a kiterjedt vöröses-barnás foltok, szúrágások és a papír különböző sérülései, melyek gyakran a vágási vonalakat keresztezve mutatták meg, hogy mely levélpárok milyen állásban helyezkedtek el egymás mellett. A lapok fotóit felhasználva számítógépen elkészítettük mind a tizenegy felvágatlan ív teljes képét, és ezen ellenőriztük, hogy a lapok felismerhető jellegzetességei igazolják-e a kilövést, és méretük, mintázatuk illeszkedik-e egymáshoz.

A kirakósjátékhoz hasonlítható rekonstrukció igazolta a fenti ívkiövesi táblázatot, de joggal felvethető, hogy mi értelme van olyan mellékes dolgokat firtatni, hogy a nyomtatási folyamat milyen részlépésekből állt. A rekonstrukció eredeti célja az volt, hogy megértsük a hibás lapsorrend kialakulását, és, mint látni fogjuk, tényleg segít is ebben. Ám az aprólékos vizsgálat eközben másra is rávilágított, és egészen váratlan következtetésekhez vezetett.

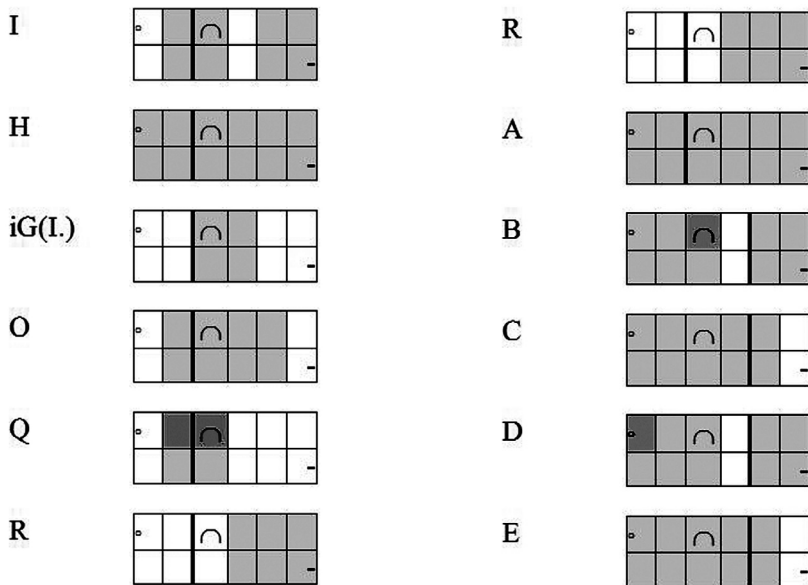
A lapok egyik látványos, könnyen azonosítható sérülése egy félköríves, viszonylag nagyméretű szúrágás (4–5. kép). Több helyen is felbukkan a lapokon, kétségtelenül mutatva, hogy ezek valamikor egymás közvetlen közelében helyezkedtek el. Ám a szúrágta lapok jelenleg nem egymás mellett állnak. A rekonstrukció közben kiderült,

4. kép: Az A iv előoldalának rekonstruált képe a három jellegzetes szűragással

ugyanis a 10. lap éppen a 3. fölött helyezkedik el, és az ív megfordításával a szúrágás szimmetrikus helyzete is magyarázatot nyer. A lapok ilyen szisztematikus sérülése csak úgy képzelhető el, ha az íveket nyomtatás után nem vágták fel, hanem felvágás nélkül heverték viszonylag hosszabb ideig egymáson. (Elméletileg elképzelhető lenne, hogy eleve sérült, szúrágta papírt használtak nyomdai levonatok készítéséhez, munkafázisok ellenőrzéséhez, ezt azonban cáfolja a sérülések és ívszélek ellenőrzése. A fotók nagyításán olykor jól látható, hogy a sérülések a nyomtatás *után* keletkeztek, mert a szúrágás olyan papírrészleteket mozdított el, melyeken egymáshoz tartozó betűrészletek helyezkednek el.) A, B és C ívei tehát a kassai nyomda raktárában kerültek egymás mellé, és ott nem is kinyomtatásuk természetes sorrendjében tárolták őket.

Szerencsés módon a 3. levélen található, korábban említett félköríves szúrágás az R ív kivételével minden meglévő ívet érint, hol nagyobb, hol kisebb mértékben. Az ívek többségénél a sérülés igen kiterjedt, nagyméretű, néha pedig csak apró lyukacsok jelzik. Ez alapján azt is meg lehet határozni, hogy az ívek milyen sorrendben heverték egymáson. Természetesen ehhez további jellegzetességeket is fel kellett használni. Ilyen például az előoldalukkal felfelé elhelyezett ívek 1. lapjának metszése, ahol egy ívesen hajló szúrágás igazít el, vagy az 5. lapon található nagyobb lyuk. Ez utóbbiak nem minden íven találhatóak meg, de táblázatba foglalva őket pontosan igazodnak a meghatározott ívsorrendhez. A papír más jellegzetességei, további apró szúrágások, csonkulások, a vöröses barna elszíneződések terjedése szintén illeszkednek a kikövetkeztethető rendhez. Természetesen egyáltalán nem biztos, hogy az egymásra helyezett ívek közül mindegyik ránk is maradt. Az ívjelek szintén arra mutatnak, hogy bizonyára hiányzik közülük néhány. A megmaradtak az alábbi rend szerint illeszthetők sorba:

A kis táblázatokban szürke színnel jelöltük az ív meglévő lapjait. Függetlenül attól, hogy a lap megmaradt vagy elveszett, az íveken bejelöltük a három legjellegzetesebb szúrágás helyét. Látható, hogy minden egybefüggő szürke rész elhelyezkedését azonosítja legalább egy-egy papírsérülés. A további, apróbb ismertetőjegyekről eltekintettünk. A függőleges vastagított vonal az ívkilövési táblázathoz hasonlóan az 5, 6, 7. és 8. levelet különíti el, s itt most azt mutatja, hogy az adott ív előoldalával felfelé vagy lefelé helyezkedik el. Látható, hogy az első hét ív áll egyféleképpen, a rákövetkező öt pedig fordítva sorakozik. A bal oldalon feltüntetett ívjelek közül csak a G jelölése igényel magyarázatot. Az ívjelet megelőző i betű arra utal, hogy ez nem a kiadás A részéhez tartozik, hanem a C-vel jelölt imádságoskönyvhöz. Ahogyan ezt már korábban megállapítottuk, ennek az ívnek a lapjai nem egyetlen ívpéldányból származnak, legalább két különböző lenyomat lapjai kerültek bekötésre. A táblázatok mellett I. és II. jelöli a két ívpéldányt. Látható, hogy ezek látszólag kiegészítik egymást, de a lapszélre került betűtöredékek és a szúrágások is azt mutatják, hogy egymáshoz képest fordítva állnak, nem illeszthetők egybe.

Ahogy korábban mondtuk, az ívek nem nyomtatásuk természetes sorrendjében helyezkedtek el egymás után. Vannak olyanok, melyek ábécérendben állnak (O, Q, R – A, B, C, D, E), de a H és I nem igazodik ehhez a rendhez. Ez utóbbi két ívet ráadásul másféle papírra nyomták, de a fizikai sérülések szerint mégis a többivel együtt tárolták. A kassai kiadás B részének ívei (O, Q, R) ugyan egymás mellett találhatóak, az A rész ívei azonban két külön tömbben helyezkednek el. Az sem igazodik a természetes rendhez, hogy mely ívek állnak előlapjukkal azonos irányban: az A ív éppen fordítva áll, mint ahogy a rákövetkezők alapján várnánk. Mindez arra utal, hogy az íveket nem tervezett módon rakták félre, vagy ha igen, akkor ezt a rendet utóbb megbolygatták, A, B és C ívei összekeveredtek, és noha nyomokban felfedezhető bizonyos ívek együtvé tartozása, a teljes ívsorozat nem mutat szándékos sorrendet.

Következő megfigyelésünk az lehet, hogy az ívekből nem véletlenszerűen maradtak ránk levelek. Úgy tűnik, mintha a könyvtábla készítője függőleges csíkokra szabdalta volna az íveket. Ennélfogva együtt maradtak meg (vagy veszték el) a kilövési táblázat felső, illetve alsó sorában szereplő levelek. Például, ha elveszett az 5. levél, akkor bizonyosan elveszett a 6. is, ha ránk maradt a 9. akkor bizonyosan ránk maradt a 12. is. Ezek természetesen soha nem levélpárok (azok a táblázatban nem egymás alatt, hanem egymás mellett helyezkednek el), sőt éppen az az érdekes, hogy az ívek felszabdalása a levélpárok együtvé tartozását teljesen figyelmen kívül hagyja.

A papírlapok szétvágása során a szedéstükrök lényegében épen maradtak, csak néhány esetben figyelhetünk meg, hogy szomszédos laptükrök szélét érintette volna a vágás. Ez vélhetően azért van így, mert a könyvkötőnek éppen megfelelő volt az ívrét, éppen a lapok méretének megfelelő méretű papírcsíkokra volt szüksége. A függőleges vágásokkal kapott papírcsíkok nem mindig egyetlen levél szélességűek, a duplaszélű csíkokat kettéhajtották, ilyen hajtásra következethetünk a lapok szimmetrikus sérüléseiből (pl. az A ív 11. és 12. lapjai között látható ilyen a bemutatott fotón), ám a hajtások nem igazodnak a levélpárok szokásos hajtási helyeihez. Vízszintes tengelyű hajtások mutatják (lásd az E ív 10. és 11. levele közötti szimmetrikus sérülést), hogy

a papírcsíkokat vízszintesen is két részre vágták, vagy kétfelé hajtották, hogy a 12° alakot megközelítsék.

A modern kori kötés ezeket a hajtásokat majdnem teljesen eltüntette, hiszen a különböző helyre illesztendő leveleket kényszerűen elválasztotta egymástól. Am munka közben mégis igazodott ahhoz, hogy a levelek milyen módon tartoztak egymáshoz. És ezen a ponton válaszolhatjuk meg azt a kérdést, hogy miért vannak a székesfehérvári példányban hibás sorrendben bekötött lapok.

Az ívek rekonstruálása ugyanis világosan bizonyítja, hogy legalább három esetben az ívkilövés során *hiba történt* a kassai nyomdában, és éppen a hibás módon bekötött leveleknél. A 23–24. lapok a B ív 9. levelére esnek, a szedés során pedig felcserélték a rektó és verzó kilövési helyét. A hibás kilövést az ív szomszédos lapjainak mintázata egyértelműen igazolja. A modern kötéskor a helytelen sorrendet bizonyára a fizikailag egybefüggő B₄-B₉ levélpár kényszerítette ki. Hasonló a helyzet a 61–62. lapoknál, ezek a D ív 4. levelén találhatók, szintén hibás kilövés miatt a rektó és verzó fordított rendben áll. A hiba érdekes módon megint az ív ugyanazon a levélpárját (D₄-D₉) érinti, ez a levélpár okozhatta a modern kötés lapsorrendjének tévesztését.

Kissé bonyolultabb a helyzet a 363–364–365–366. lapoknál. Ezek a Q ív 9. és 10. levelére esnek, és egymáshoz képest, illetve az alattuk elhelyezkedő 11–12. levelekhez képest helyes sorrendben állnak a ránk maradt ívtörödéken. Am a szúrágások és papírelszíneződések azt mutatják, hogy ezt a négy levelet mégis hibásan lőtték ki, az ív előoldala és hátoldala keveredett össze, így a 9–10–11–12. levelet a 8–3–2–7. levél helyére illesztették. Ebben az esetben a megmaradt ívrészletet nem vágták fel levelekre, csak négyfelé összehajtották. A modern kötés készítője csak felvágta a két „levélpár” széleit, nem ügyelve arra, hogy ezek eredetileg különböző levélpárokhoz tartozó szomszédos ívrészletek. Ezzel azt is meg tudtuk indokolni, hogy a 363–364–365–366. lapok miért állnak fordított sorrendben, és azt is, hogy miért kerültek a 367–368–369–370. lapok mögé. A felső „levélpárt” a 17. században hajtogatták rossz sorrendben, előbb a függőleges, s utóbb a vízszintes tengely mentén.

Ezzel sikerült megfejtenünk a hibás lapsorrendet, de közben az is kiderült, hogy miért kerültek a szóban forgó ívek makulatúrába. Vélhetően ezek az ívkilövés ellenőrzésére szolgáló *próbanyomatok*. Csak három esetben láttunk tényleges kilövési hibát, de ez nem mond ellent ennek a feltevésnek. Egyfelől nem maradtak ránk a teljes ívek, csak az A és H ívekről állíthatjuk, hogy helyesen vannak kilöve, a többi esetleg a hiányzó részein volt hibás. Másfelől nemcsak a hibás kilövésről szokás ellenőrző levonatot készíteni, hanem a hibátlanokról is. Ez az elgondolás választ ad arra is, hogy miért került egymás mellé gyakorlatilag majdnem logikusan összefüggő ívsorozat. Nem azért, mert a ténylegesen nagy példányszámban kinyomtatott ívekből valaki összegyűjtögetett egy-egy példányt, így létrehozva a teljes nyomtatványt (nyomdai műszóval ezt hívják *összehordásnak*), hanem a nyomtatási és ellenőrzési folyamat következménye az olykor látszólag logikus rendet követő, valójában pusztán mechanikus sorrendben keletkező szemét.

Ha a fentebbi érvelést elfogadva úgy véljük, hogy a Székesfehérváron őrzött és szétvágott makulatúra ívekből összeállított kötet A+C és B része két különböző

kiadáshoz tartozott, akkor mindkét kiadás szövegkritikai állapotával el kell tudnunk számolni. Az A+C résszel nincs is különösebb gondunk, hiszen azt a korábbi vélekedésnek megfelelően továbbra is az 1660 körüli, rendezetlen bártfai kiadás leszármazottjának gondoljuk. A B rész megítélésénél azonban az *Istenes énekek* rendezett kiadásait kell szemügyre vennünk.

Első megközelítésben B a kolozsvári kiadások közeli rokonának tűnik, hiszen a terjedelemszámítások szerint ezekkel mutat helyes arányosságot. A kiadvány élén ugyanúgy szerepelt szerkesztői előszó, mint ahogyan az 1669–1677 közé datált, az 1677-es és 1683-as kolozsvári kiadások élén. Emiatt elsősorban ezeknek a kiadásoknak a szövegével kell összevetnünk a kassai B részét, hogy megállapíthassuk a rokonság fokát. Kontrollszöveggént a rendezett kiadások másik ágát, a lőcsei típusú kiadásokat használhatjuk, ezen belül is a legkorábbi, 1666-os, 1670-es és 1671-es edíciók lehetnek relevánsak.

A szövegösszevetések során tanácsos megkülönböztetnünk *szubsztantív* és *akcidentális* eltéréseket.⁵⁴⁹ Azokon a helyeken, ahol B szövege ránk maradt, a lőcsei és kolozsvári kiadások 33 helyen térnek el a szöveg jelentését lényegében nem befolyásoló módon (e-ző, í-ző és ő-ző hangalakok, szavak kis- és nagybetűs kezdése, helyesírási változatok; például: „felett”–„fölött”, „Délre”–„délre”, „Király”–„király”, „a”–„az”, „kivánnya”–„kévánnya”, „fáratság”–„fáradság”). Előre várható módon az esetek döntő többségében, 28 alkalommal B szövege a kolozsvári kiadások akcidentális jegyeivel egyezik meg. Csak öt olyan hely van, ahol B a lőcsei kiadások alakjaival azonos. Ez utóbbi esetek első pillantásra a kassai kiadás horizontális variánsainak tűnnek. Akcidentális eltérésekről lévén szó, ez teljesen elfogadható arány, hiszen ezek a szövegjegyek lineáris leszármazási rendet követve is gyakran ingadoznak, így például a szóban forgó kiadások esetében akár a lőcsei, akár a kolozsvári ágon belül is kimutatható lenne hasonló arányú instabilitás. Az akcidentális azonosságok és eltérések alapján tehát azt mondhatjuk, hogy B a rendezett kiadások kolozsvári ágához tartozik.

Azokon a helyeken, ahol B szövege ránk maradt, a lőcsei és kolozsvári kiadások 18 helyen térnek el *szubsztantív* módon, vagyis úgy, hogy a szöveg jelentése is megváltozik. Két esetben, a *Bűn testéből s tömlőcéből...* kezdetű ének 3. és 4. versszakában nem tudjuk eldönteni, hogy melyik a helyes alak („ártalmamra”–„ártalmára”, „megragad”–„elragad”). A *Bűn testéből s tömlőcéből...* kezdetű ének S. K. szerzőjelöléséről sem tudjuk, hogy honnan került a lőcsei kiadásokba. Mindenesetre ezeken a helyeken B az elsőként felsorolt, kolozsvári alakokkal egyezik meg. Hat olyan eset fordul elő,

⁵⁴⁹ Ezt a distinkciót elsőként Walter Wilson GREG javasolta máig mérvadónak tekinthető szövegkritikai tanulmányában: „The Rationale of Copy-Text” in *Studies in Bibliography*, 3 (1950–51): 21. Noha egzakt definíciót ő sem ad, mégis nyilvánvaló, hogy érdemes megkülönböztetni a szöveg jelentését is módosító *szubsztantív* variánsokat és azokat a felszíni módosulásokat, *akcidentális* eltéréseket (helyesírási, nyelvjárásbeli, tipográfiai kísérőjegyek), melyek a jelentést lényegében érintetlenül hagyják. Míg az előbbieket a szövegtörténet során kialakulásuk után stabilan öröklődnek, az utóbbiak folyamatosan változhatnak. A szubsztantív eltérések közül akár egyetlen is perdöntő lehet az érvelés során, az akcidentális eltérésekről általában csak statisztikai jellegű megállapításokat tehetünk.

ahol B szintén a kolozsvári variánsokkal egyezik meg, és ezzel egyidejűleg a lőcsei ág alakja hibásnak vagy hiányosnak minősíthető. Például Szepsi Csombor Márton *Egekben lakozó szentséges Háromság...* kezdetű versénél csak a lőcsei kiadásokban hiányzik a nótajelzés; az *A gonosz természet megromlásáról...* kezdetű ének 23. szakaszában a *tisztességeknak* szó helyett a szótagszámot elrontva *tisztességnek* áll. E hat esetben tehát a lőcsei ágon történt romlás, B pedig a kolozsvári edíciók helyes alakjait őrizte meg. Két olyan eset is van, ahol a kolozsvári ágon történt hiba, és ez a kassai kiadás B részben is megjelenik. Pécseli Király Imre *Paradicsomnak te szép fényes napja...* kezdetű versének 5. szakaszában a *Juthassak, Uram, elődben* kifejezésből kimaradt az *Uram* szó, a 22. strófában pedig egy *s'* kötőszó hiányzik. E két eset a Lachmann-módszer értelmében *közös hibának* minősül, kétségtelenül bizonyítja a kolozsvári kiadások és B genetikai együvé tartozását.

A fennmaradó hét esetben azonban azt tapasztalhatjuk, hogy a kolozsvári kiadások alakja hibás, B pedig a lőcsei kiadások helyes alakját hozza! A felsorolásban dőlt betűvel emeltük ki a helyes variánsokat:

	LŐCSEI ÁG ÉS KASSA B		KOLOZSVÁRI ÁG
A gonosz természet	18.	<i>nyelved néked igen nagy</i>	néked nyelved igen nagy
	26.	<i>Utálatos nevezettel illetnek</i>	Utálatos nevezettel neveznek
Paradicsomnak te szép	15.	<i>josággal/jószággal</i>	igassággal
	18.	<i>bünből</i>	büntől
	20.	<i>benned</i>	bennem
	21.	<i>kép utálás</i>	kép mutatás
Pajzsa szegény fejemnek	12.	<i>ne árthasson</i>	de árthasson

Ha kizárjuk a lőcsei és kolozsvári kiadások közötti kontaminációt, melyre a rendezett kiadások részletes (de most nem tárgyalandó) összehasonlító vizsgálata is feljogosít, akkor ebből az következik, hogy B ugyan kolozsvári típusú kiadásból készült, de egy olyan edíció alapján, mely minden ismert kolozsvári kiadásnál korábbi. Ebben az elveszett kiadásban még a helyes alakok szerepeltek a bemutatott hét helyen, így B ezeken a pontokon természetes módon azonos lehet a lőcsei kiadásokkal, miközben más helyeken a kolozsvári helyes és hibás alakokat követi. A kolozsvári ágon csak B forrását követően romlik el a szöveg a bemutatott helyeken, így e tekintetben a későbbi kolozsvári kiadások eltérhetnek B-től, miközben akcidentálisan és számos esetben szubsztantívan is közeli rokonságban állnak vele.

Ezen a ponton érdemes visszatérni arra az öt esetre, amikor B akcidentális eltéréseket mutat a kolozsvári kiadásokhoz képest, vagyis a lőcsei edíciók hangalakjait és helyesírási módozatait követi. Fejtegetésünk korábbi részében ezeket statisztikailag megengedhető mértékű horizontális variánsoknak tekintettük. Ha azonban B valóban a most bemutatott helyet foglalja el a kiadások leszármazási rendjében, nincs is szükségünk rá, hogy ezt az öt esetet anomáliának véljük. B alakjai ugyanazért egyez-

hetnek meg a lőcsei kiadásokban szereplőkkel, amiért a hét, lőcsei kiadással egyező szubsztantív variáns. Őt esetben még nem változott meg a közös ős, csak a B forrásául szolgáló kiadást követően módosult a szöveg.

A helyzet nagyon hasonló ahhoz, ami korábban az 1669–1677 közé datált kolozsvári kiadás felfedezésekor állt elő,⁵⁵⁰ majd pedig a Mátray-kódex Balassi-anyagának újraértékelésekor fordult elő ismét.⁵⁵¹ Mindkétszer korábbra kellett datálni a vizsgált gyűjteményt, mint az összes addig ismert kolozsvári kiadás. B esetében ugyanerre a következtetésre jutottunk. Ahhoz, hogy pontosabb képet rajzoljunk a kiadástörténetről, nemcsak B viszonyát kell tisztáznunk, hanem számot kell vetnünk az *Istenes énekek* rendezett kiadásainak létrejöttével és a váradi kiadások ügyével: hány váradi kiadás lehetett valójában?

Kőszeghy Péter az általa Szegeden megtalált *Istenes énekek*-példány meghatározása közben arra a következtetésre jutott, hogy a kiadás kétségtelenül kolozsvári típusú, ám több szöveghely is bizonyítja, hogy az ismert kolozsvári kiadásoknál olykor jobb, s ezeken a helyeken rendre a lőcsei kiadások alakjaival egyezik. Az addig ismert kiadási dátumú kolozsvári edíciók közül az 1677-es a legkorábbi, ezért a szegedi töredék datálásának ez a *terminus ante quem*-je. A *terminus post quem* kérdése egy fokkal bonyolultabb. Kőszeghy azért dönt 1669 mellett, mert a nyomtatványt Veresegyházi Szentyel Mihály kolozsvári nyomtatványának tartja, márpedig ez a nyomda 1669-ben kezdte meg működését. Tudjuk azonban, hogy a váradi nyomda felszerelése Szenci Kertész Ábrahám halála után Kolozsvárra került, tehát 1669-et megelőzően is használták ezeket a nyomdai betűket. Látszólag semmi akadálya annak, hogy váradi nyomtatványként határozzuk meg a szegedi töredéket. Kőszeghy ezt az eshetőséget három indok alapján veti el:⁵⁵²

(1) A váradi és kolozsvári nyomda felszerelése teljes egészében nem azonosítható. Vannak olyan iniciálék és metszetek, melyek csak a kolozsvári nyomda anyagában tűnnek fel.

Ez az érv azonban gyengíthető. Kőszeghy ugyan csak kolozsvári kiadásokból tudta adatolni az M, A és K iniciálék használatát, ez a megfigyelés azonban pontosít-

⁵⁵⁰ KŐSZEGHY, „Balassi verseinek...”

⁵⁵¹ VADAI István, „Balassi Bálint istenes énekei a Mátray-kódexben” in *„Mielz valt mesure que ne fait estultie”: A hatvanéves Horváth Iván tiszteletére*, szerk.: BARTÓK István et al. (Budapest: Krónika Nova, 2008): 371–375. Hasonló eredményekre jutott tőlünk függetlenül és lényegében azonos időben KŐSZEGHY Péter is, vö. „Lemista töprengések: Balassi istenes énekeinek kiadásáról” in *Szolgáltatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek* (Budapest: Balassi–MTA Irodalomtudományi Intézet, 2009, a továbbiakban: KŐSZEGHY, „Lemista töprengések...”): 233–236 = Uő, *Magyar Amphiön*, 207–213.

⁵⁵² Lásd KŐSZEGHY, „Balassi verseinek...”, 715. Érvelésének (3) pontját, miszerint nehezen tételvezhető fel Szenci Kertészről afféle gondatlanság, hogy munkájából szavak, sőt olykor sorok maradnak ki, nem tartjuk szükségesnek cáfolni: ilyen hibát a későbbi kolozsvári nyomdászról, Veresegyházi Szentyel Mihályról ugyanúgy nehéz (vagy éppen könnyű) feltételezni. *Quandoque bonus dormitat Homerus*.

ható, Szenci Kertész Ábrahám tipográfiájának ma már pontosabb leírását is ismerjük. Erdemes V. Ecsedy Juditnak e nyomdakészletre vonatkozó megállapításait idézni:

Nyomatványainak jellegzetes vonása, amely más hazai kiadványoktól megkülönbözteti, az üres középi díszek (ún. faktotumok) iniciáléként való alkalmazása (XX. tábla). Működésének első húsz évében egyáltalán nem volt iniciáléja. Az első iniciálét (XVIII. tábla, „b” sorozat) Váradon 1659-ben alkalmazta Szenci Kertész, Bethlen János *Innocentia Transylvaniae* című művében, majd egy másik, kisebb méretű iniciálé a *Biblia* lapjain tűnt fel (XVII. tábla, „a” sorozat); ezt korábban egyik nyomtatványában sem használta. Valószínű, hogy az 1659–1660-ban megjelenő iniciálékat („a”, „b”, „c” sorozat) kifejezetten a *Biblia* nyomtatására szerezte be, valószínűleg jóval korábban, mint 1659-ben, csak az 1657-től kezdve – éppen a *Biblia* nyomtatása miatt – megcsappanó számú nyomtatványán nem használta még fel. A „c” és „d” sorozat egymáshoz igen hasonlító, naturális díszítésű betűkből áll, csak méretben és az egyes betűk díszítési módjában tér el egymástól kissé a két sorozat. Ez a két iniciálésorozat különbözik a korabeli hazai nyomdak által használt sorozatoktól, de nagyon hasonló rajzúakat lehet találni nem egy németalföldi nyomda termékein. Az iniciálék azonban még megjelenésük alkalmával (1665-ben) sem látszottak újnak, és állapotuk tovább romlott, bár még Tótfalusi is használta ezeket a század utolsó éveiben.⁵⁵³

A Szegeden előkerült *Istenes énekek* M, A és K iniciáléi a „d” sorozathoz tartoznak, és a fentiek szerint már Szenci Kertész is használta őket. Amikor Váradot elfoglalták a törökök, 1659-ben a nyomda, felszerelésével együtt előbb Kolozsvárra, majd Szebenbe került. A szebeni korszakban bukkan fel a „c” és „d” sorozat iniciáléi az itteni nyomda 1665–1668 közötti kiadványaiban (például Komáromi Csipkés György *Igaz hit [...]* című művének 1666-os kiadásában, RMNy 3322.⁵⁵⁴)

Köszeghy kitér a vizsgált *Istenes énekek*-kiadás egy záródíszére is, mely a töredék A6b lapján látható. 1671 utáni adatokat sorol arra vonatkozóan, hogy ez a könyvdísz több Veresegyházi Szentyel Mihály által készített kolozsvári nyomtatványban megtalálható. Ám a szóban forgó záródísz már korábban is előfordul, Szenci Kertész Ábrahám is előszeretettel használta szebeni működésének idején. Az RMNy címlapfótiának tanúsága szerint a dísz már 1663-ban felbukkan Bethlen János Erdély történetéről szóló munkájának (*Rerum Transylvanicarum libri quatuor [...]*; RMNy 3123) címlapján.⁵⁵⁵

⁵⁵³ V. ECSEDY Judit, „»A híres Szentzi Ábrahám nevezetes váradi typográfiája«” in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* (1991–1993): 289–322. A „c” sorozat legelső, „a”-val és „b”-vel együtt történő említése téves, a „c” sorozat csak 1665-ben bukkan fel. A „c” és „d” sorozat olykor egy nyomtatványon belül keveredik is egymással, pl. az *Istenes énekek* 1677-es kiadásában az M és K iniciálé a „d” sorozathoz, az A viszont a „c”-hez tartozik.

⁵⁵⁴ *Régi Magyarországi Nyomatványok, 4, 1656–1670*, szerk.: VÁSÁRHELYI Judit (Budapest: Akadémiai Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár, 2012, a továbbiakban: RMNy 4.)

⁵⁵⁵ A kötet leírását lásd RMNy 4, 479–480. A záródísz további címlapokon is látható: RMNy 3128, RMNy 3129, RMNy 3242, RMNy 3252. Veresegyházi Szentyel Mihály is használja már 1669-ben az RMNy 3539A címodalán.

Tehát Kőszeghy első érve alapján nem zárhatjuk ki, hogy az *Istenes énekek* szegedi töredéke korábban jelent meg, talán nem is Kolozsvárott, hanem még Szebenben, s talán nem is Veregyházi Szentyel keze alatt, hanem Szenci Kertész szerkesztésében. Így e kiadás helye *terminus post quem*je 1665.

(2) „A lőcsei 1671-es és a pozsonyi 1676-os kiadás címlapjáról tudjuk, hogy ezek a *váradí negyedik editio szerént* nyomtatattak. A kolozsvári kiadásokban a *Lectori Salutem* amellet bizonyít, hogy ezek a második – vagy legalábbis nem az utolsó, a negyedik – váradí kiadás alapján készültek. Most vagy feltesszük, hogy a váradí kiadó először lerövidítette a versek feliratait (ahogy a kolozsvári nyomtatású szövegekben is található), majd egy következő kiadásban ismét visszatért a (lőcsei kiadásokban megőrzött) hosszú formához – ami igencsak valószínűtlen; vagy abból kiindulva, hogy a kolozsvári kiadványokban tűnnek fel először a rövidített summák, a töredéket egyértelműen kolozsvári kiadásúnak tartjuk.”⁵⁵⁶

A *Lectori Salutem* – ha jól értjük Kőszeghy fentebbi gondolatmenetét – azért bizonyítaná, hogy a kolozsvári kiadások nem az utolsó váradí kiadás alapján készültek, mert ha így lenne, akkor ennek az utolsó váradí kiadásnak előszóval kellett kezdődnie (innen örökölhettek a kolozsvári kiadások), de így nem tudjuk megmagyarázni, hogy a lőcsei kiadások miért *nem* öröklük az előszót.

Kőszeghy – érthető módon – el akarja kerülni azt a megoldást, hogy Váradon először hosszú summás rendezett kiadás jelent volna meg, azt követően rövid summás, végül megint hosszú summás. A lőcsei kiadásban olvasható hosszú summák nyilvánvaló rokonságban állnak a Rimay–Madách-kódexben található hosszú argumentumokkal, és nagyon valószínű, hogy ezeket Szenci Kertész abból a Rimay-verseket tartalmazó kéziratból vette, amelyet a rendezett kiadások készítésénél felhasznált. Így az is nagyon valószínű, hogy az első rendezett kiadásban a hosszú argumentumok szerepeltek.⁵⁵⁷ A hosszú argumentumokkal ellátott lőcsei kiadások pedig címlapjukon vallják, hogy *a váradí negyedik edíció szerént* készültek, vagyis ha nem akarjuk váltogatni a hosszú és rövid summás váradí kiadásokat, akkor

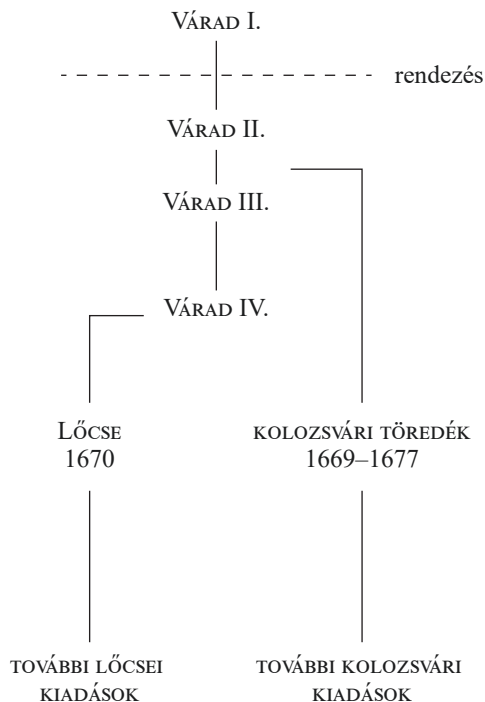
⁵⁵⁶ KŐSZEGHY, „Balassi verseinek...”, 714.

⁵⁵⁷ A *valószínű* kifejezés persze nem jelent kétségtelen bizonyosságot. Bár az 1656 tájára datált váradí töredékről a lapszámrekonstrukció alapján én is azt gondolom, hogy hosszú summás kiadásból származik, vö. VADAI, *Balassi–Rimay...* (Lásd kötetünk *Az őskiadás tartalomjegyzéke* című fejezetét. A szerk.) Sajnos, ebből még nem következik sem az, hogy a töredék valóban megjelent edíció korrektúrapéldánya lenne, sem az, hogy ezt megelőzően ne létezhetett volna korábbi (argumentumok nélküli vagy rövid argumentumos) rendezett kiadás. Sőt, fennáll az az eshetőség is, hogy a rövid verses summák nem a nyomtatott kiadások valamelyik szerkesztőjétől valók, hanem azok éppígy a forráskéziratból származnak, adott esetben lehetnek akár Rimay János, akár Madách Gáspár szerzeményei is! Erre vallana, hogy nem egységes a versformájuk, és hogy például egysoros, rímtelenül végződő Balassi-sor is akad köztük. (Ez a hipotézis külön tanulmányt érdemelne.) Ezek után tulajdonképpen nincs valódi akadálya annak, hogy a váradí kiadások kétféle redakcióban jelentek volna meg, s noha furcsának és indokolatlannak tűnik, teljesen nem vehetjük el a hosszú summás – rövid summás – hosszú summás kiadássorrendet sem.

az első rendezett edíciótól kezdve a negyedikig *mindegyik* váradi kiadásnak hosszú argumentumosnak kellett lennie.

Kőszeghy Péter szerint a rövid summás kiadások már mind Kolozsváron láttak napvilágot, sőt az iniciálék és a záródísz használata alapján úgy véli, hogy ezek Szenci Kertész Ábrahám halála után, csak 1669-et követően, Veresegyházi Szentyel Mihály nyomdájában jelentek meg. Ebből következően a kétsoros verses argumentumokat is Veresegyházi Szentyel szerzeményeinek gondolja. Így az ő számlájára kell írnia azokat a helyesírási és hangjelölésbeli jellegzetességeket is, melyek az *Istenes énekek* kolozsvári típusú kiadásaiban jelennek meg. Ezek közül a legfeltűnőbb, hogy ezekben a nyomtatványokban az élettelen főnévre vonatkozó *ki* névmások helyett következetesen *mely* alakot találunk. Hogy a legelső ilyen típusú kiadás a második vagy harmadik váradi edícióra vezethető vissza, azt nem tudjuk. Az első kiadás még rendezetlen volt, a negyedik pedig a fentebbi elgondolás szerint már nem tartalmazott előszót. A két közbülső edíció egyaránt szóba jöhet.

Kőszeghy Péter a váradi kiadásokra és a kolozsvári edíciók leszármazására vonatkozó 1976-os elképzelését a következő sztemmával ábrázolta (12. ábra).⁵⁵⁸

12. ábra: Kőszeghy Péter sztemmája a kolozsvári kiadásokról

⁵⁵⁸ KŐSZEGHY, „Balassi verseinek...”, 717. A rajzot csupán a váradi első kiadással egészítettük ki, és a később közlendő sztemmákhoz igazítva felcseréltük a jobb és bal oldalt.

A (2) pont alatt kifejtett érvelés azonban elég könnyen megkerülhető. A lőcsei (és pozsonyi) kiadások címlapján valóban ez olvasható: *a váradi negyedik editio szerént*. Ám ebből egyáltalán nem következik, hogy mindannyian igazat állítanak. Ha ugyanis elképzelünk egy olyan korai (1666 előtti) lőcsei kiadást, mely a címlapján hirdeti, hogy a *váradi negyedik editio szerént* készült, és elhagyja az előszót – mondjuk azért, mert nem akar más nyomdász tollaival ékeskedni –, valamint elhagyja a kötet végén, a kezdősormutató után álló Owenus-epigrammát,⁵⁵⁹ akkor éppen egy olyan nyomtatványhoz jutunk, mely minden tekintetben alkalmas rá, hogy a további lőcsei (és pozsonyi) kiadások őseül szolgáljon. E további kiadások a címlapjukon ekkor nem a *forrásukat*, hanem a *redakció típusát* nevezik meg. Így tehát megengedhető, hogy a hosszú summás *negyedik* váradi kiadás elé előszót képzeljünk.

Ezek után az sem lehet bizonyos, hogy pontosan *négy* váradi kiadás készült, vagyis hogy a *negyedik* váradi kiadás egyben az utolsó is lett volna a sorban Szenci Kertész munkái közül. Elméletileg ugyanis készülhetett akár több (mondjuk *öt*) váradi edíció is, és ekkor a lőcsei (és pozsonyi) kiadások váradi előzménye lehetett a *negyedik*, s mivel az imént megengedtük, hogy ez a kiadás még mindig hosszú summás legyen, semmi akadálya annak, hogy Szenci Kertész csak ez után, az *ötödik* kiadásban hozza létre a rövid summás kolozsvári kiadástípust. A szegedi töredék módosított *post quem*jét figyelembe véve az első kolozsvári típusú kiadás készülhetett 1665–1667 között Szenci Kertész Ábrahám szebeni műhelyében, de létrejöhetett 1669 után Veresegyházi Szentyel Mihály kolozsvári nyomdájában is.

Nincs azonban feltétlenül szükség arra, hogy a váradi kiadások számát nyakra-főre, indokolatlanul szaporítsuk. Szentmártoni Szabó Géza hívta fel a figyelmet arra, hogy elegendő csupán *két* váradi edíciót, egy rendezetlen és egy rendezett kiadást elképzelnünk, hiszen a Szenci Kertész Ábrahám által ismert, a *Lectori Salutem*ben felsorolt *három* rendezetlen kiadás után a legújabb, rendezett edíció pontosan a *negyedik* a sorban.⁵⁶⁰ Az előszó így kezdődik:⁵⁶¹

Mivel az Néhai, jó hírrel nével tündöklő vitéz Urnak, a' *Tekintetes és Na[gy]sá]gos* Gyarmathi BALASI BALINTNAK Istenes Eneki; Amaz jó emlekezettü, Istenben böldegül ki-múlt Néhai Nemes és[s] Nemzetes RIMAI JANOS ékes Enekivel annyira edgyüvé voltak elegydvén,

⁵⁵⁹ BARTÓK István bizonyította, hogy az *Istenes énekek* rendezett kiadásaiban szereplő Owenus-epigrammák fordításai Szenci Kertész Ábrahámtól származnak, vö. „A Rimaynak tulajdonított Owenus-fordítások”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 86 (1982), 632–637. Tanulmányában nem tér ki arra, hogy a lőcsei típusú kiadásokban megtalálhatók ugyan a címlap verzőján és a Rimay-rész címlapjának verzőján szereplő epigrammák, a kötet végén, a kezdősormutató után azonban csak a kolozsvári kiadásokban szerepel egy latin nyelvű Owenus-darab. Ez a vers az előszóval és a benne idézett két Owenus-darabbal együtt nyilván szerves része volt Szenci Kertész szerkesztői koncepciójának, tehát nehezen képzelhető el, hogy a *negyedik váradi edíció* hagyta volna el. Így ezt a csonkítást az első rendezett lőcsei kiadás számlájára kell írunk.

⁵⁶⁰ SZABÓ, „Kísérőtanulmány...”, 27.

⁵⁶¹ Az előszót a kolozsvári 1677-es kiadásból idézzük, a korábbi kiadások megnevezéseit dőlt betűs szedéssel emeltük ki.

az előbbi *Bártfai, Lőcsei*, sőt még a *Várad első ki-bocsátás*ban-is, hogy, mellyek legyenek a meg-nevezet Ur elméjének Istenes rajzati, a' más fő személynek viszont idvesség találmányi, a' ki ugyan gyakran olvasta légyen-is a' két rendbéli munkát, alig tudhattott (avagy ugyan nem-is) választást közöttök tenni.

Függetlenül attól, hogy a megnevezett bártfai, lőcsei és várad első kibocsátást tudjuk-e azonosítani, vagy sem, ránk maradt-e, vagy sem, világos, hogy Szenci Kertész csupán *három* rendezetlen kiadást említ.⁵⁶² Ez lehetővé teszi, hogy a lőcsei (és pozsonyi) rendezett kiadások címlapján szereplő *várad negyedik editio szerént* szövegrészt úgy értsük, hogy ez a legelső, immáron Balassi és Rimay verseit elkülönítő redakcióra vonatkozik. Szentmártoni Szabó Géza észrevétele tulajdonképpen „Occam borotvája” típusú érvelés: nincsen kényszerítő ok arra, hogy egyéb adatokkal nem igazolható módon, szükségtelenül bővítsük a várad kiadások számát. Megengedhető az egyszerűbb megoldás, hogy tudniillik csak *két* várad kiadást gondolunk el. Ezt a várad kiadások számát csökkentő javaslatot azóta szakmai konszenzus övezi. Újabban Kőszeghy Péter hozott újabb szövegkritikai érveket, de ő maga is elismeri, hogy ezek alapján Szentmártoni Szabó Géza javaslata teljes bizonyossággal nem utasítható el.⁵⁶³

Az „Occam borotvája” típusú érvelés önmagában is meggyőzőnek tűnik, ráadásul analóg példa is található rá, mely arról tanúskodik, hogy a korabeli nyomtatványok valóban számozták így a redakciókat. Szentmártoni Szabó Géza például Medgyesi Pál *Praxis Pietatis*ára hivatkozik, melynek 1678-as kiadása „hetedik” edíciónak nevezi magát, noha a megelőző hat kiadás különböző helyeken jelent meg.⁵⁶⁴ Hasonlóan meggyőző példa a *Heidelbergi Káté* 1650-es amszterdami kiadása és ennek a fordításnak a későbbi redakciói. Ezek a sorszámozás tekintetében megfontolandó azonosságokat mutatnak. A kiadássorozat történetét részletesen tárgyaló Nagy Barna a redakciók sorszámozására és az ebből fakadó következtetési lehetőségekre is kitér.⁵⁶⁵ Jogosan

⁵⁶² Szentmártoni Szabó Géza 1983-as észrevétele óta több ponton is módosult az *Istenes énekek* kiadástörténetéről, azon belül pedig a szóba jöhető rendezetlen kiadások számáról kialakult képünk (SZABÓ, „Kísérőtanulmány...”). 1991-ben egy előadásban feltételeztem, hogy a bécsi 1633-as kiadás tulajdonképpen meg sem jelent, így Szenci Kertész joggal nem ismerte, vö. VADAI, „Kréda”. Egy várad nyomtatványtöredékről bizonyítottam, hogy az az első rendezett kiadás korrektúrapéldányából való; vö. VADAI, „Balassi–Rimay...”. Tipográfiai érvek alapján megváltozott a korábban 1635–1640 körülnek vélt rendezetlen bártfai kiadás datálása, ma 1660 körülnek tartjuk: V. ECSEDY, „Tipográfiai vizsgálódások...”. Előkerült egy töredék, melyet 1632-es bártfai kiadasként szonosítottak: H. HUBERT, „Balassi Istenes énekeinek...”. Az új feltevések és adatok tehát több ponton jelentősen módosították a kiadástörténetről alkotott elgondolásainkat, ám Szentmártoni Szabó Géza elgondolása ezek tükrében sem vált érvénytelenné.

⁵⁶³ KŐSZEGHY, „Lemista töprengések...”, 233–236.

⁵⁶⁴ SZABÓ Géza, „Kísérőtanulmány”

⁵⁶⁵ NAGY Barna, „A Heidelbergi Káté jelentkezése, története és kiadásai Magyarországon a XVI. és XVII. században” in *A Heidelbergi Káté Magyarországon*, szerk.: BARTHA Tibor, *Studia et Acta Ecclesiastica*, 1 (Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1965, a továbbiakban NAGY, „A Heidelbergi Káté...”): 17–91.

vethető fel ugyanis az a kérdés, hogy ha a *Heidelbergi Káté* 1656-os pataki kiadása címlapján a „*negyedik* ilyen formán való nyomtatás”-nak nevezi magát, akkor hol a megelőző három: „Ha az 1650-i amszterdami kiadást vesszük az elsőnek ebben a sorban, az 1652-i váradi kiadást pedig másodiknak: *hol van, hol volt a harmadik ilyen formán való nyomtatás?*”⁵⁶⁶ Pavercsik Ilona kutatásai alapján ma már azonosítani tudjuk a „hiányzó láncszem”-et, egy korábban ismeretlen lőcsei, 1654 körüli nyomtatványtöredéket, mely pontosan beleillik a Nagy Barna által felállított hipotézisbe.⁵⁶⁷ A *Heidelbergi Káté* első tíz kiadása jelen ismereteink szerint a következő sorrendben követte egymást:

		A CÍMLAPON		AZ ELŐSZÓBAN
AMSZTERDAM	1650			
VÁRAD	1652			
LŐCSE	1654 k.			
PATAK	1658	negyedik ilyen forma		
PATAK	1667	ötödik ilyen forma	ötöd úttal	
KASSA	1668	ötödik ilyen forma	ötöd úttal	
LŐCSE	1669	az ötödik editio szerint	hatod úttal	
KOLOZSVÁR	1671	hetedik ilyen forma	heted úttal	
LŐCSE	1674	az ötödik editio szerint	hatod úttal	
KOLOZSVÁR	1675			heted úttal

A táblázatból leolvasható, hogy 1658-tól kezdve a redakciók feltüntetik a címlapjukon a sorszámukat. A lőcsei kiadások „ötödik editio szerint” hivatkozása a redakció forrásának sorszámát nevezi meg, de az előszó világosan eligazít, ezek a kiadások hatodiknak tekintik magukat. Érdekes, hogy a két lőcsei (1669, 1674), valamint a két kolozsvári (1671, 1675) kiadás esetében a sorszám nem módosul, vagyis a kiadó nem tekinti a változatlan lenyomatot *új* redakciónak. A korábbi kiadások rendre módosítanak a kiadványon, lerövidül az előszó, imaszövegekkel bővül a törzsszöveg, stilisztikai változtatások, apró, de szándékos módosítások, javítások kerülnek a munkába. A változatlan lenyomat gyakorlatilag *megismétlése* egy korábbi kiadásnak. Ilyen logika mentén érthető meg, hogy az *Istenes énekek* esetében miért állítja magáról több lőcsei (és egy pozsonyi) kiadás is, hogy a *váradi negyedik editio szerint* készült. Azért, mert egy olyan sorozat tagjai, melyek nem módosítanak a mintájukon.

Nyilvánvaló, hogy a *Heidelbergi Káté* esetében a kiadók nem a saját nyomdájukban előállított kiadások számára utalnak, hanem a mű összes kiadására. Sőt, saját nyomdájuknak változatlan kiadásait számozással meg sem különböztetik. Szenci Kertész Ábrahám hasonló logikával sorolja fel a megelőző, bártfai és lőcsei és vá-

⁵⁶⁶ Uo., 62.

⁵⁶⁷ RMNy 2533. A Nagy Barna által felsorolt kiadások közül viszont törölnünk kell a pataki 1656-os kiadást, mert ez fizikailag megegyezik a pataki 1658-assal (lásd RMNy 2791).

radi kiadást, e legutóbbit pedig azért említi, mert a legújabb, *negyedik* redakció attól lényegesen eltér. Mindezek alapján elfogadhatónak tartom Szentmártoni Szabó Géza javaslatát, hogy az *Istenes énekek* váradi kiadásainak számát csökkentjük kettőre. Egy rendezetlen kiadás jelent meg 1650–1656 között, és egy rendezett 1656 körül. Az ebből fakadó következmények vizsgálata előtt azonban érdemes folytatni a *Heidelbergi Káté* kiadástörténetének vizsgálatát.

Nagy Barna a kassai 1668-as kiadásról úgy gondolja, hogy az némi tipográfiai módosítással a pataki 1667-es mintájára készült, emellett bizonyít a címlapjukon szereplő azonos sorszám.⁵⁶⁸ A lőcsei 1669-es kiadásról pedig a következőket állítja:⁵⁶⁹ „Kétségkívül az előző évi kassai kiadást vette mintául. Tipográfiailag szorosan azt követi: minden lapon, az őrszóig menően, azzal egyezik a szövegmenyiség. A kurzív betűtípus használatában, illetve annak mellőzésében is ahhoz igazodik (pl. a bibliai idézeteknél). Könyvdíszeit is ahhoz hasonlóan állítja össze. Ahol tipográfiai eltérés van az utolsó pataki és a kassai kiadás között, ott szemmel láthatóan ez utóbbival tart.”

Ez a megállapítás teljesen kézenfekvőnek tűnik, csak az a gond, hogy a *Heidelbergi Káté* kassai kiadása talán *meg sem jelent*. Négy könyvtárban található meg hat hiányos példánya, ám kivétel nélkül mindegyik csak az A ívfűzet könyvtáblából kiáztatott töredéke. Önmagában már az is gyanús, hogy könyvtáblából kerültek elő, de egyenesen áruklódó, hogy mind ugyanazon ív lenyomatai. Nehezen képzelhető el, hogy a 256 lapos nyomtatványnak véletlenül mindig csak az első füzete maradt meg, sokkal könnyebb arra gondolni, hogy a ránk maradt A ívek *próbanyomatok*. Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött két példány közül az egyik felvágatlan fél ívekből áll. A két példányban pedig azonos helyen lévő szúrágások mutatják, hogy az ívek valaha hosszabb ideig heverték a nyomda raktárában makulatúraként. A két példány egyes lapjai azonos módon csonkultak meg, akkor vághatták le az aljukat, amikor végül kötéstáblába kerültek. Mindez kísértetiesen hasonlít az *Istenes énekek* kassai kiadásainak történetére. A *Heidelbergi Káté* próbanyomatai persze nem bizonyítják kétséget kizáróan, hogy a kiadvány nem látott napvilágot, ahogyan az *Istenes énekek* kassai kiadásairól sem tudhatjuk, hogy végül forgalomba kerültek-e. Csak annyi tudható, hogy a meglévő töredékek nem elkészült munkából valók. Vagyis e kiadásokat nem tekinthetjük kétségtelenül megjelent edíciónak, legalábbis nagy óvatossággal kell kezelnünk őket.

Megfontolásra érdemes, hogy milyen különös párhuzam vonható az *Istenes énekek* B része és a *Heidelbergi Káté* 1668-as kassai kiadása között. Mindkét nyomtatvány Kassán készült, az utóbb említett, a megözvegyült Susanna Severini második férjének, Türsch Dávidnak a munkája. Mindkettő töredék, csak bizonyos íveit ismerjük. Mindkettő kötéstáblából került elő. És meglepő módon mindkettőt egy speciális hangjelölésbeli azonosság jellemzi. A *Heidelbergi Káté* kassai kiadásáról Nagy Barna éppen azt jegyzi meg rosszállóan, hogy „Különös archaizálásnak látszik, hogy a szó-

⁵⁶⁸ NAGY, „A Heidelbergi Káté...”, 67.

⁵⁶⁹ Uo., 69.

végi k-hangot Tüersch Dávid nyomdász a legtöbb esetben c-betűvel jelzi.”⁵⁷⁰ Ugyanezt akár az *Istenes énekek* B részéről is írhatta volna.

Mielőtt e váratlan hasonlóságból következtetéseket vonnánk le, pontosítsuk Nagy Barna megfigyelését, a *c* betűk használata csak a *Heidelbergi Káté* kassai kiadásának kurzíván szedett részeire vonatkozik, csak a dőltbetűs részeket érinti. Ez után gondoljuk végig, hogy mi lehet az oka az archaikus hangjelölésnek. Azért jelöli-e a kiadó *c* betűvel a szóvégi *k*-kat, mert ilyen a saját, megszokott hangjelölése? Nyilván nem, mert akkor ez kiterjedne az álló betűkre is, nemcsak a dőltre. Az sem lehetséges, hogy a nyomda dőlt betűkészletében ne lenne elegendő *k* betű, hiszen az *Istenes énekek* A része ékesen bizonyítja, hogy a kassai nyomdában gond nélkül szedtek *c*-zés nélküli dőlt betűs szöveget. Az előfejtben (*Balassa Bálintnak | Istenes Eneki*) előforduló két *k* azt mutatja, hogy ebből a betűből ívenként legalább 24 rendelkezésre állt. Ha viszont se nem egyéni hangjelölési szokás, se nem technikai kényszer a dőlt betűs szövegek szóvégi *c*-zése, akkor nem lehet más, mint a forrásul szolgáló nyomtatvány hatása. Mivel a *Heidelbergi Káté* pataki 1667-es kiadása nem ilyen kiadás, újra kell gondolnunk a kiadvány kiadástörténetét.

Ha igaz, hogy a *Heidelbergi Káté* Kassán nem jelent meg, akkor az 1669-es löcsei kiadás sem követheti szolgálai módon, az őrszavakig bezárólag. Csak az képzelhető el, hogy mind a kassai, mind a löcsei kiadás egy harmadikat követ szolgálai, csakis ez magyarázhatja azonosságukat. De hol keressük ezt a harmadik kiadást?

A válaszhoz végig kell tekintenünk a 17. század közepének nyomdai hangjelölési gyakorlatát. Ebben a munkában sajnos nem segít Szathmári István helyesírás-történeti munkája, mely részletesen csak a 16. századi műhelyek szokásait tárgyalja, a későbbi korszakokra nézve csak a tendenciákat jelöli ki, a nyelvtankönyvek álláspontját mutatja be. Azon túl, hogy a 17. századra a szóvégi *k* hang *c*-vel történő jelölése eltűnik, sommásan csak annyit tudunk meg, hogy „a katolikus helyesírásban Káldi, a protestánsban Geleji Katona teszi végérvényesen a *k*-t e hang jelévé”.⁵⁷¹ Ezért az RMNy címléírásainak vizsgálatához folyamodtunk, végignéztük, hogy az 1640 és 1670 közti három évtizedben mely nyomdákra jellemző a szóvégi *k* hang *c*-vel történő jelölése.

Olyan magyarországi nyomda, mely teljesen ezt a hangjelölést használná, ebben a korszakban már valóban nincsen. Három olyan nyomda azonban van, ahol több különböző kiadványban is felbukkannak a szóvégi *c*-k. Az egyik ilyen a sárospataki nyomda, itt a bennünket érdeklő időszakban a következő nyomtatványok jelölik a szóvégi *k*-t archaikus módon:

MEDGYESI Pál, *Igazak sorsa e' világon (...)*, Patak, 1657; RMNy 2730.

MEDGYESI Pál, *Gyözködő hit (...)*, Patak, 1657; RMNy; 2793.

MEDGYESI Pál, *Istenhez-valo igaz megterés (...)*, Patak, 1658; RMNy 2794.

MEDGYESI Pál: *Sok jajjokban s' bánatos szível ejtett (...)*, Patak, 1658; RMNy 2796.

⁵⁷⁰ Uo.

⁵⁷¹ SZATHMÁRI István, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968), 415.

CZEGLÉDI István: *Siralmas szarándoki járásból (...)*, Patak, 1659; RMNy 2868.
NEUBART Christoph (...) *uj és o kalendarioma*, Patak, 1659; RMNy 2872.

Jellemző mozzanatnak tekinthető, hogy négy Medgyesi Pál-munka is szerepel a listán. Ezek a halotti beszédek, prédikációk Patakon jelennek meg először, így a hangjelölés tekintetében csak arra gondolhatunk, hogy a nyomda a szerzői kéziratot követi. Ugyanez igaz a Czeplédi-nyomtatványra is. Egyedül az 1659-es naptárkiadás az, ahol egy korábbi nyomtatvány jelölésének továbbélésére gyanakodhatunk.

Szenci Kertész Ábrahám váradi nyomtatványainak esetében teljesen más a helyzet. A következő kiadások jelölik archaikus módon *c*-vel a szóvégi *k*-kat:

KERESZTÚRI Pál: *Fel-sördült keresztyen (...)*, Várad, 1641; RMNy 1914.
SIDERIUS János: *Kiseded gyermekeknek való catechismus (...)*, Várad, 1642; RMNy 1980.
Az Szent David profetának ékes rytmusu soltari (...), Várad, 1642; RMNy 1981.
Laus podagrae (...), Várad, 1648; RMNy 2253.
Szent Biblia (...), ford. Károli Gáspár, Várad–Kolozsvár 1659–61.; RMNy 2982.

Három olyan kiadás is szerepel a listán, mely nyilvánvalóan egy-egy korábbi nyomtatvány alapján jelenik meg újra. A Siderius-katé a címlapján hivatkozik is Lipsiai Pálra, vagyis ez a redakció az egykori debreceni nyomdász, Lipsiai Rheda Pál 1597-es kiadását követi. E 16. századi munka fennmaradt töredéke ugyan nem mutatja a szóvégi *c*-k használatát, de a két kiadás közötti fél évszázad során a Siderius-katé több kiadást is megért, mára azonban ezek nagy része elveszett. Feltehető tehát, hogy Szenci Kertész valamilyen, általunk már nem tanulmányozható 17. századi kátékiadás hangjelölését követi. A Szenci Molnár-zsoltárfkönyv és a Biblia esetében teljesen bizonyos, hogy az első kiadások még *c*-vel jelölték a szóvégi *k*-kat, a váradi kiadó hangjelölése pedig ezekhez igazodik. Vagyis Szenci Kertész Ábrahám nyomdájának helyesírása, legalábbis részben, korábbi nyomtatványok követésével magyarázható.

A kassai nyomda termékei közül csak három esetben figyelhetjük meg a szóban forgó archaikus hangjelölést. Ezek a következők:⁵⁷²

SIDERIUS János: *Kiseded gyermekeknek való catechismus*, Kassa, 1662; RMNy 3033.
Az Szent David profetának ékes rythmusi soltarival (...) Kassa, 1662; RMNy 3034.
Keresztyén catechismus [Heidelbergi Káté], Kassa, 1668; RMNy 3427.

Érdekes módon megint a Siderius-katé az egyik ilyen nyomtatvány, noha egészen bizonyos, hogy a kassai nyomdász nem az 1642-es váradi edíció nyomán halad, kiadásának függeléke tartalmában is más. De a fentebbi gondolatmenet alapján most

⁵⁷² Itt most értelemszerűen nem soroljuk fel az *Istenes énekek* kiadását. Ez címlapja (sőt a teljes A és C rész) alapján nem is jelöli a szóvégi *k*-kat *c*-vel, csak a B rész, melyről azonban nem tudjuk, hogy mikor készült. A későbbiekben természetesen éppen a datálás céljából fogjuk hasznosítani megfigyeléseinket.

is arra gyanakodhatunk, hogy egy korábbi (talán mégiscsak váradi) nyomtatvány hangjelölését őrzi az 1662-es kiadás. Bizonyára ugyanez a helyzet a Szenci Molnár-féle zsoldárkiadás esetében, hiszen a Siderius-káté ránk maradt két példánya éppen a zsoldárkiadással egybekötve, kolligátumként őrződött meg.

A kassai nyomda – mint láttuk – két esetben is korábbi (talán Szenci Kertészhez köthető) forrásmunkából öröklí az archaikus hangjelölést. Okunk van tehát arra gondolni, hogy a harmadik esetben, a *Heidelbergi Káté* kiadásánál is ez történhetett. Am a ránk maradt kátékiadások – a kassait természetesen leszámítva – egyike sem jelöli a szóvégi *k*-kat *c*-vel. A Nagy Barna által feltételezett forrás, a pataki 1667-es edíció sem. Ha fenntartjuk azt a véleményünket, hogy a kassai nyomdász ebben az esetben is szolgálja utána egy másik redakciót, akkor azt kell feltennünk, hogy ez a kiadás mára elveszett. De ha megfelelő nyomdahelyet keresünk az elveszett kiadás számára, szerencsére nincs túl sok választásunk. A pataki nyomdát épp az imént zártuk ki, a 17. század közepén pedig a kassai és pataki mellett csak Szenci Kertész Ábrahám műhelyében fordul elő többször is a szóban forgó archaikus hangjelölés. A kassai kiadás 1668-as dátuma alapján azonban már nem váradi, hanem szebeni nyomtatványra kell gyanakodnunk.

A nyomtatás helyének és idejének meghatározásában segítségünkre lehet, ha számba vesszük Szenci Kertész Ábrahám latin nyelvű kátékiadásait is. Összesen négy ilyen van, az első kettő még a heidelbergi, a második kettő pedig a leideni latin kiadásokat követi:

LATIN NYELVŰ	MAGYAR FORDÍTÁS
Várad, 1640 (RMNy 1860)	Várad 1640 (RMNy 1863) heidelbergi típus
Várad, 1644 (RMNy 2087)	
Várad, 1652 (RMNy 2452)	Várad 1652 (RMNy 2457) leideni típus
Szeben, 1666 (RMNy 3319)	

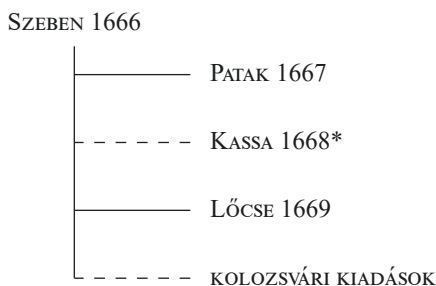
Az RMNy 2087 leírásánál azt olvashatjuk, hogy „Váradon 1640-ben és 1652-ben a latin nyelvű heidelbergi kátéval (RMNy 1860 és 2452) azonos évben magyar nyelvű kiadás is megjelent (RMNy 1863, 2457). Ennek alapján nem zárható ki, hogy 1644-ben is napvilágot látott itt a magyar káté, bár erre vonatkozó konkrét adat nem maradt fenn.” Teljesen analóg módon azt is feltehetjük, hogy 1666-ban is hasonlóan történt a dolog, a latin kátékiadást ugyanabban az évben magyar fordítás is követte. A latin nyelvű kátét, ennek magyar fordításait, valamint az úgynevezett „kised katekizmus”-t⁵⁷³ Szenci Kertész Ábrahám rendszeresen újra kiadta. Ha

⁵⁷³ Ezt a hollandból fordított munkát először Szenci Kertész Ábrahám jelentette meg Váradon 1654-ben (RMNy 2561), ezt közli újra a pataki nyomda 1660-ban (RMNy 2935). Szenci Kertész 1665-ben újra kiadja Szebenben (RMNy 3248), és ezt a kiadást közli újra Veresegyházi Szentyei Mihály Kolozsvárott 1669-ben (RMNy 2541). A további kiadások nézőpontunkból már érdektelenek. A „kised” katekizmus ugyanazt a jellegzetes útvonalat járja be: a váradi nyomda a kezdeményező, a pataki az utánozó. Miután Szenci Kertész elhagyja Váradot, Szebenben is folytatja a kiadást, ezzel adva mintát a későbbi kolozsvári kiadásoknak.

1666-ban, Szebenben is megjelentette a *Heidelbergi Káté* magyar fordítását, akkor a kiadástörténetet a következőképpen gondolhatjuk el:

Szebenben 1666-ban napvilágot láthatott egy magyar nyelvű *Heidelbergi Káté*. Sorrendben ez ténylegesen az *ötödik* redakció, Szenci Kertész Ábrahám így a valóságnak megfelelően tüntethette fel a sorszámot. Ezt követően 1667-ben Patakon a kiadás változtatás nélkül jelenik meg, a sorszám sem változik meg (ahogyan majd a későbbi lőcsei és kolozsvári kiadások is eljárnak a számozást illetően). Még egy évvel később, 1668-ban a kassai nyomdász, Türsch Dávid nyomtatja ki a kátét a szebeni kiadás nyomán, bár lehet, hogy az A ív szedésénél tovább nem jut. Teljesen szolgái, az őrszavakig azonos kiadást készít, még a szebeni kiadás szóvégi *c*-it is megőrzi, és ő sem változtatja meg a sorszámot. Végül Lőcsén 1669-ben készül újabb változatlan, a szebeni nyomtatványt az őrszavakig menően követő kiadás, mely címlapján már az *ötödik editio szerint* kifejezést használja. E két utóbbi redakció, a kassai és a lőcsei tehát azért hasonlít egymáshoz, mert mindkettő nagyon hasonlít a szebenihez.

Elgondolásunkat megerősíti, hogy a pataki nyomdász, Rosnyai János egyébként is szívesen követte Szenci Kertész munkáit. Még az Elsevier-nyomda tölgyfás-szalagos, NON SOLUS feliratú nyomdászjelvényét is onnan veszi.⁵⁷⁴ Az 1658-as pataki kiadás vélhetően ugyanúgy váradi redakcióra, az 1652-esre megy vissza, mint a fentebbi gondolatmenetben. Ami pedig a szóvégi *c*-ket illeti, Nagy Barna is megjegyzi, hogy ez a hangjelölés a *Heidelbergi Káté* kolozsvári kiadásaiban lehető fel nyomokban,⁵⁷⁵ vagyis Veresegyházi Szentyel Mihály szintén a szebeni nyomtatványt követhette. Nehéz lenne feltenni, hogy a kolozsvári nyomdász, aki Szenci Kertész nyomdafelszerelését és a megmaradt kinyomtatott anyagot öröklő, számos más esetben is a szebeni nyomda termékeit adja ki újra, ebben az esetben mégis inkább a kassai nyomdász hangjelöléséhez igazodna. A fenti gondolatmenet a következő leszármazási rajzzal ábrázolható (13. ábra, a szaggatott vonalak mentén öröklődnek a szóvégi *c*-k, a kassai ágon teljesen mechanikusan, a kolozsvári ágon szórványosan).

13. ábra: A Heidelbergi Káté sztemmája

⁵⁷⁴ V. ECSEDY Judit, „Szenci Kertész Ábrahám és ismeretlen nyomtatványai”, *Magyar Könyvszemle* 105(1989): 21; Uő, *Az Elzevierék nyomdászjegye Magyarországon*, *Magyar Könyvszemle*, 105(1989), 126–145.

⁵⁷⁵ NAGY, „A Heidelbergi Káté...”, 69, 73.

A *Heidelbergi Káté* kiadástörténetének vizsgálata után visszatérhetünk az *Istenes énekek* kérdésköréhez. Eredeti kérdésünk az, hogy hány váradi kiadás is volt? Szentmártoni Szabó Géza javaslata, hogy csupán egy rendezetlen és egy rendezett kiadást feltételezzünk, helytállóknak tűnik. A *Heidelbergi Káté* példája is azt mutatta, hogy a címlapon olvasható sorszámok nem egyetlen nyomda tevékenységére, hanem az adott mű összes redakciójára vonatkoznak.

Ez alapján megkísérelhetjük újrarajzolni az *Istenes énekek* sztemmáját. Azt már korábban beláttuk, hogy a lőcsei rendezett kiadások csak akkor egyezhetnek meg egymással a címlapszövegben, továbbá az előszó, illetve az utolsó Owenus-epigrama elhagyásában, ha ezek a kiadások nem közvetlenül a váradi rendezett edícióra mennek vissza, hanem egy olyan közös lőcsei kiadásra, melyben ezek a változtatások először megjelentek. A lőcsei kiadások vélhetően nem lineáris módon származnak le egymásból, erre az utal, hogy az 1666-os kiadás hibái nem öröklődnek mechanikusan.⁵⁷⁶

Az ismert kolozsvári kiadások szintén nem készülhettek közvetlenül a váradi rendezett edícióból, hiszen az abban olvasható hosszú summákat egyöntetű módon rövid, kétsoros, verses argumentumokkal helyettesítik. Abban is megegyeznek egymással, hogy a „ki” vonatkozó névmásokat rendre „mely”-re cserélik. Kőszeghy Péter azon a véleményen volt, hogy ezt a két mozzanatot Vereasegyházi Szentyel Mihály számlájára kell írunk, hiszen a lőcsei kiadások tanúsága szerint e változtatások a váradi nyomdában még nem következtek be.⁵⁷⁷

Ám a *Heidelbergi Káté* kiadásainak tanulmányozása ezt a véleményt is megintatja! Nagy Barna a váradi 1652-es kiadás ismertetése során az alábbi megjegyzést fűzi Szenci Kertész kátékiadásához: „[...] fejlődés jele, hogy a vonatkozó névmásnál, amikor nem személyről van szó, következetesen „mely” alakot használ az ódon *ki* helyett, ami az amszterdami kiadásban nagyon gyakori sajátosság”.⁵⁷⁸ Az általa felsorolt egyéb hangtani mozzanatok is szinte pontról pontra megegyeznek azzal, amit Kőszeghy Péter a töredékes kolozsvári kiadás helyesírásáról mond.⁵⁷⁹ Képtelenség lenne azt gondolni, hogy miközben Szenci Kertész Ábrahám ilyen módon modernizálja a *Heidelbergi Káté* szövegét, majd ezután többször is kiadja az *Istenes énekeket*, az abban lévő teljesen hasonló helyesírási modernizációk tőle függetlenek lennének. Ebből pedig az következik, hogy a kolozsvári kiadások e tekintetben (és vélhetően a rövid summák tekintetében is) egy Szenci Kertész-nyomtatványra mennek vissza.

⁵⁷⁶ Csak a Balassi-részre vonatkozóan értékeli a kiadást, de megállapításunkkal egybecseng Parádi Andrea véleménye: PARÁDI Andrea, „Balassi Istenes énekei a lőcsei 1666-os kiadásban”, in *Balassi Bálint és a reneszánsz kultúra: Fiatal kutatók Balassi-konferenciája, Budapest, 2004. november 8–9.*, szerk.: Kiss Farkas Gábor (Budapest: ELTE, 2004): 147–154. A lőcsei és kolozsvár kiadástípusok variánsainak keveredése szerintünk egyáltalán nem bizonyítható; az azonos variánsok létrejöttéhez a kiadások közös őset, Szenci Kertész Ábrahám váradi kiadását kell felelőssé tennünk.

⁵⁷⁷ KŐSZEGHY, „Balassi verseinek...”, 715.

⁵⁷⁸ NAGY, „A Heidelbergi Káté...”, 60.

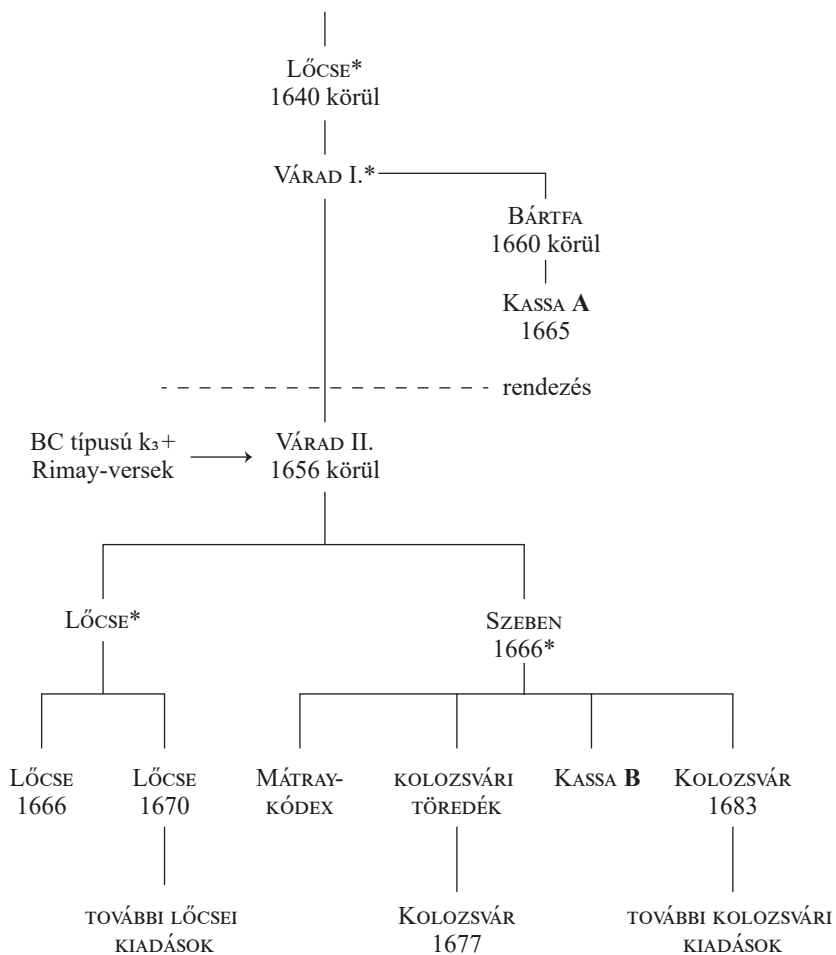
⁵⁷⁹ KŐSZEGHY, „Balassi verseinek...”, 715.

Ez a kolozsvári típust először megvalósító kiadás azonban valóban nem lehet azonos a váradi rendezett kiadással: későbbre, Szenci Kertész működésének szebeni korszakára kell tennünk. Mint korábban láttuk, Szenci Kertész itt is aktív, rendre újra megjelenteti azokat a nyomtatványokat, melyeket korábban Váradon kiadott. Érdekes módon a *Váradi Bibliában*, illetve ezt követően a *Heidelbergi Káté* kikövetkeztetett kiadásában is a szóvégi *k*-kat *c*-vel jelöli. E tekintetben a kassai nyomdász, Türsch Dávid hűségesen követi. És azt is tudjuk, hogy Türsch Dávid egy kolozsvári típusú *Istenes énekek*-kiadást is hűségesen követ, mely ugyancsak *c*-vel jelöli a szóvégi *k*-kat. Kézenfekvő arra gondolni, hogy a kassai nyomdász mindkét mintául szolgáló nyomtatványt ugyanonnan szerezte be, nevezetesen Szenci Kertész Ábrahám nyomdájából. A kassai nyomda máskor is gyakran támaszkodott váradi nyomtatványokra. *Ha így történt, akkor fel kell vennünk Balassi és Rimay verseinek rendezett kiadásai közé egy szebeni edíciót is.*

Ha arra támaszkodunk, hogy Veresegyházi Szentyel Mihály, a későbbi kolozsvári nyomdász az iniciálék és könyvdíszek tekintetében szintén erre a szebeni kiadásra támaszkodik, akkor Szenci Kertész kiadványának mind a *terminus post quemje*, mind *terminus ante quemje* meghatározható. Korábban megállapítottuk, hogy a megfelelő nyomdadíszeket 1665 után használták Szebenben, de csak 1667 tavaszáig, mert ekkor halt meg Szenci Kertész Ábrahám. Vagyis a most kikövetkeztetett rendezett szebeni kiadás vélhetően 1666-ban jelent meg. Pontosán akkor, amikor a *Heidelbergi Káté* kikövetkeztetett szebeni kiadása. Türsch Dávid tehát azonos évben nyomtatott kiadásokhoz juthatott hozzá, könnyen lehet, hogy ugyanazon alkalommal.

A kolozsvári kiadások – a lőcsei edíciókhoz hasonlóan – szintén nem sorakozhatnak lineáris rendben; erre szövegkritikai érvek utalnak, illetve egy iniciálé hiánya. V. Ecsedy Judit korábban idézett megfigyelései, melyek Szenci Kertész nyomtatványainak könyvdíszeiről tesz, azért is érdekes, mert a kolozsvári 1681-es kiadás „A” iniciáléja éppen olyan faktotum, mely Szenci Kertész Ábrahám váradi tipográfiai megoldásához igazodik. Ez arra utal, hogy az 1681-es szedés nem a megelőző (véltetően 1677-es) kolozsvári kiadásra, hanem egy korábbi (talán a rekonstruált szebeni) edícióra támaszkodik. Ez lehet a magyarázata annak, hogy az 1681-es kötet képes elkerülni a korábbi kiadások hibáit, így például a szegedi töredék és az 1677-es kiadás durva sorkihagyásait is. Mindezek alapján felvázolhatjuk az *Istenes énekek* új sztemmáját, melyet a most kikövetkeztetett szebeni kiadással egészíthetünk ki (14. ábra)⁵⁸⁰

⁵⁸⁰ Jelen tanulmány főként az *Istenes énekek* rendezett kiadásaira koncentrált. A felvázolt sztemma is csak ezekre vonatkozik. Az *Istenes énekek* teljes kiadástörténetét egészében ábrázoló ágrajz csak gondolatmenetünk folytatásában, a II. rész végén kap majd helyet. (Ezt a munkát Vadai István már nem fejezhette be, ennek rekonstrukciójára a hagyaték feldolgozása során, az ő anyaggyűjtésének felhasználásával kerülhet sor. A szerk.)

14. ábra: Az Isteneš énekek rendezett kiadásainak sztemmája Vadai szerint

Vadai István elsőként matematikusnak tanult, majd a magyar irodalmat választotta tanári és kutatói pályául. Tanárnak is, kutatónak is kiemelkedő képességekkel rendelkezett. Szorosabban régi magyar irodalommal, ezen belül textológiával és verstannal foglalkozott, de fontos publikációs vannak reformkori és újabb művekről: irodalmi ízlését tanárként, tudósként és kritikusként is nagy erővel tudta érvényesíteni. Aktív és nélkülözhetetlen munkatársa volt a régi magyar vers repertóriumán dolgozó munkaközösségnek (*Répertoire de la poésie hongroise ancienne etc. Paris, 1992*), itt szerzett tapasztalatait mind a szövegrögzítés, mind a műfajértelmezés területén később is hasznosította. Rövidesen, mestereihez viszonyítva fiatal kora ellenére, az egyik legmegbízhatóbb hazai szövegkiadó és textológus lett: az ő betűhív átírásában jelent meg másodsorra, most már a közel korabeli kéziratra támaszkodva, Balassi Bálint költészetének legjelentősebb forrása, az úgynevezett Balassa-kódex (Budapest, 1994). Ezen kívül számos régi magyar szövegkiadás lektora is volt – talán elegendő itt a Pázmány Péter-életmű kiadását említeni. Szakfolyóiratokban megjelent tanulmányait sokat idézik, a Balassi-filológia számára pontos megállapításai egyenesen megkerülhetetlenek. Vadai István munkássága sok tekintetben leszámolt a korábbi, ellenőrizhetetlen irodalomtörténeti és textológiai állításokkal, „sejtésekkel”, és kritikus módon mindig új szövegösszefüggéseket és -értelmezéseket állított fel. Állításait és megállapításait igyekezett e forrásokban oly szűk időszakban a legszélesebb adatbázisról megtámogatni. Ezért is voltak felfedezései, ötletei, a fáradhatatlanul kereső, kitartó kutatásai oly eredményesek, újszerűnek és szimpatikusan meggyőzőek az idősebb és fiatalabb kollégák számára egyaránt. Írásai, módszerei alapja a logika és a számszerűség, a matematika volt. Szakmai következetessége példaként szolgálhat mindannyiunk számára.

A JEGYZETEKBEN HIVATKOZOTT MŰVEK

16. századbeli magyar költők művei, 1567–1577. VALKAI András, GÖRCÖSÖNI Ambrus, MAJSSAI Benedek, GERGEI Albert, HUSZTI Péter *Énekei, Eurialus és Lucretia históriája, Telamon históriája*, BOGÁTI FAZAKAS Miklós *folytatása Göröcsöni Ambrus históriájához*, szerk. VARJAS Béla, kiad. HORVÁTH Iván, LÉVAY Edit, ORLOVSZKY Géza, STOLL Béla, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza és VARJAS Béla. Régi magyar költők tára 16, 9. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990.
- ÁCS Pál. *Rimay János írásai*. Régi Magyar Könyvtár, Források 1. Budapest: Balassi Kiadó, 1992.
- A harmincéves háború verses arcképcsarnoka*. [“Sebes agynak késő sisak.”] Sajtó alá rendezte FAZEKAS Sándor és JUHÁSZ Levente. Szerkesztette KESERŰ Gizella. Utószó: KESERŰ Bálint. Szeged: SZTE Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2010.
- A keresztyén gyülekezetben való Isteni dicséretetek*. Várad 1566. Hasonmás kiadás. Sajtó alá rendezte VARJAS Béla. Bibliotheca Hungarica Antiqua 9, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975.
- A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete*. Sajtó alá rendezte BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos, STOLL Béla. Régi magyar költők tára 17, 1. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959.
- Az 1660-as évek költészete, 1661–1671*. Sajtó alá rendezte: VARGA Imre, Régi magyar költők tára 17, 10. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.
- BALASSA Bálint, GYARMATI. *Istenes éneki*. Bécs 1633. Hasonmás kiadás. Sajtó alá rendezte KŐSZEGHY Péter. Bibliotheca Hungarica Antiqua 29. Budapest: Balassi Kiadó, 1994.
- BALASSA Bálint, GYARMATI. *Istenes éneki*. Hasonmás kiadás. Sajtó alá rendezte VARJAS Béla. Budapest: Rózsavölgyi és társa, 1941.
- BALASSA Bálint, GYARMATHI. *Költeményei*. Sajtó alá rendezte SZILÁDY Áron. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1897.
- BALASSA Bálint. *Minden munkái*. Sajtó alá rendezte DÉZSI Lajos. 2 köt. Budapest: Genius, 1923.
- Balassa-kódex*. Hasonmás kiadás. A faksimile szövegét közzéteszi Kőszeghy Péter. A kódex betűhív átírását jegyzetekkel és kísérőtanulmánnyal közzéteszi VADAI István. Budapest: Balassi Kiadó, 1994.
- Balassa-kódex*. Hasonmás kiadás és betűhív átírás. Sajtó alá rendezte, kísérőtanulmány: VARJAS Béla. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1944.
- BALASSI Bálint, GYARMATI. *Szép magyar komédia*. Szerk. KŐSZEGHY Péter és SZABÓ Géza. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990.
- BALASSI Bálint. *Összes művei*. Sajtó alá rendezte ECKHARDT Sándor. 2 köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951, 1955.
- BALASSI Bálint. *Összes művei*. Sajtó alá rendezte KŐSZEGHY Péter és SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza. Budapest: Osiris Kiadó, 2004.
- BALASSI Bálint. *Összes versei a versek helyreállított eredeti sorrendjében*. Szerkesztette HORVÁTH Iván. Tanulmányok – Studije 9. Novi Sad: Újvidéki Egyetem Magyar Tanszék, 1976.

- BALASSI Bálint. *Szép magyar komédiája. A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei*. Sajtó alá rendezte MIŠIÁNIK, Ján, ECKHARDT Sándor és KLANICZAY Tibor. Irodalomtörténeti füzetek 25. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959.
- BARTÓK István. „A Rimaynak tulajdonított Owenus fordításokról”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 86 (1982): 632–637.
- BENE, Sándor. „Szinkretisták és szamaritanusok: Címszavak a kora újkori magyar politikai szótárból”. *Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországon*, Budapest: Reciti Kiadó, 2020), 327–379.
- BERRÁR Jolán. *Magyar történeti mondattan*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1957.
- BETHLENFALVI GRÓF THURZÓ György. *Levelei nejéhez, Czobor-Szent-Mihályi Czobor Erzsébethez*. Sajtó alá rendezte id. Gr. ZICHY Edmund. Budapest: Atheneum, 1876.
- Bethlen Gábor korának költészete*. Sajtó alá rendezte KOMLOVSZKI Tibor és STOLL Béla. Régi magyar költők tára, 17, 8. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976.
- Bibliotheca Zriniana története és állománya*. Szerk.: KLANICZAY Tibor. Az anyaggyűjtésben részt vettek: HAUSNER Gábor, KOVÁCS SÁNDOR Iván, MONOK István, ORLOVSZKY Géza. Budapest: Argumentum Kiadó–Zrínyi Kiadó, 1991.
- BÍRÓ Gyöngyi és TÓTH Tünde. „Balassi versgyűjteményének rekonstrukciója”. *Iskolakultúra* 6, 9 (1996): 49–57.
- BORSA Gedeon. „Hogyan korrigáltak 1566-ban a kolozsvári Heltai nyomdában?” *Magyar Könyvszemle* 80 (1964): 79–83.
- BÓTA László. „A Balassi–Rimay versek első kiadásának keletkezéséhez,” *Irodalomtörténeti Közlemények* 87 (1983): 173–188.
- BÓTA László. „Balassi istenes verseinek kronológiájához”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 58 (1954): 420–429.
- CSÖRSZ Rumen István. *A kesergő nimfától a fonógyári dalokig: közköltészeti hatások a magyar irodalomban (1700–1800)*. Irodalomtudomány és Kritika. Tanulmányok. Szerk. SZÖRÉNYI László és TVERDOTA György. Budapest: Universitas Kiadó, 2016. 239.
- DANTE ALIGHIERI. „A nép nyelvén való ékesszólásról,” ford. MEZEY László, in DANTE ALIGHIERI *Összes művei*. Szerkesztette KARDOS Tibor. Budapest: Magyar Helikon, 1964.
- DÉZSI Lajos. „Balassi és Rimay »Istenes Énekei«-nek bibliographiája”. In RIMAY János Munkái (függelék). Szerk.: BÁRÓ RADVÁNSZKY Béla, Budapest, 1904.
- DÉZSI Lajos. „Régi magyar verseskönyvek ismertetése I. A Csereyné-kódex”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 21 (1911): 58–64.
- DI FRANCESCO, Amedeo. „Balassi Bálint: »Egy útonjáró szerzette ének...«”. In *A régi magyar vers*. Szerkesztette KOMLOVSZKI Tibor. Memoria Saeculorum Hungariae 3. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979. In *A pásztorjáték szerepe Balassi Bálint költői fejlődésében*. Budapest 1979.
- Döbrentei-kódex (1508). Halábori Bertalan keze írásával*. Közzéteszi ABAFFY Csilla, T. SZABÓ Csilla, MADAS Edit. Budapest: Argumentum Kiadó–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1995.

- ECKHARDT Sándor. „A körmendi Balassi- emlékek”. *Egyetemes Philológiai Közöny* 67 (1943): 26–48.
- ECKHARDT Sándor. *Balassi Bálint*. Budapest: Franklin Társulat, 1941.
- ECKHARDT Sándor. „Balassi Bálint utóélete”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 59 (1955): 407–427.
- ECKHARDT Sándor. *Balassi-tanulmányok*. Szerk. KOMLOVSZKI Tibor. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972.
- V. ECSÉDY Judit. „Tipográfiai vizsgálódások az *Istenes énekek* körül”, *Magyar Könyvszemle* 113, 2 (1997): 201–205.
- Énekek és versek, 1686–1700*. Sajtó alá rendezte: JANKOVICS József. Régi magyar költők tára, 17, 14. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991.
- ERDÉLYI Pál. *Balassa Bálint*. Budapest: Franklin Társulat, 1899.
- FRAKNÓI Vilmos. „Könyvtáblákban fölfedezett XVI. és XVII. századbeli magyar ősnymtatványok”, *Magyar Könyvszemle* 3 (1878): 251–302.
- GÁLOS Rezső. „Amade László kiadatlan versei”. *Győri Szemle* 7 (1936): 192–193.
- GÉBER Antal. „Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról (1708–1716), és Ariosto »Örjöngő Roland«-jának egy XVII. századi fordítása”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 15 (1905): 166–173.
- GERÉZDI Rabán. *A magyar világi líra kezdetei*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962.
- GERÉZDI Rabán és KLANICZAY Tibor. „Balassi Bálint”. In *A magyar irodalom története 1*. Szerk. KLANICZAY Tibor. Főszerk. SÓTÉR István. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964: 448–481.
- GREG, Walter Wilson. „The Rationale of Copy-Text.”. *Studies in Bibliography*, 3 (1950–51): 19–36.
- HOLL Béla. *Ferenczffy Lőrinc, egy magyar könyvkiadó a XVII. században*. Budapest: Magyar Helikon, 1980.
- HORVÁTH Iván. „Az eszményítő Balassi-kiadások ellen”. In *Művelődési törekvések a korai újkorban*. Szerk. BALÁZS Mihály, FONT ZSUZSA, KESERŰ Gizella és ÖTVÖS Péter. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35. Szeged: JATE Régi Magyar Tanszék, 1997. 191–203.
- HORVÁTH Iván. „Balassi Bálint verseinek fragmentomi”. *Credo*, 24, 3–4, (2018): 18–39.
- HORVÁTH Iván. *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982.
- HORVÁTH Iván. „Egy kiaknázatlan műfaj történeti forráscsoport: XVI. századi kéziratos versgyűjtemények”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 87 (1983): 82.
- HORVÁTH János. *A középkori magyar vers ritmusa*. Berlin: Ludwig Vögel Verlag, 1928.
- H. HUBERT Gabriella. *A sajkókazai Radvánszky-könyvtár története*. Szeged: JATEPress, 1998. Függelék: *Balassi és Rimay Istenes énekeinek kiadásai*, 109–118.

- H. HUBERT Gabriella. „Balassi Istenes énekeinek legelső kiadása?” *Magyar Könyvszemle* 111, 2 (1995): 169–172.
- JENEI Ferenc. „Az első Balassi-kiadás történetéhez”. *Irodalomtörténet* 39, 3 (1951): 343–346.
- JENEI Ferenc. „Ferenczffy Lőrinc nyomdájának történetéhez”. *Magyar Könyvszemle* 77, 3 (1961): 297–308.
- KECSKÉS András. „A magyar ütemhangsúlyos versfogalom kialakulása”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 91–92 (1987–88): 385.
- B. KISS Attila és SZILASI László. „Még egyszer a Pataki Névtelenről. Történeti poétika és dekonstrukció, névtelenség és dialogicitás.” *Irodalomtörténeti Közlemények*, 96 (1992), 646–676.
- KLANICZAY Tibor. „A szerelem költője”. In *Reneszánsz és barokk*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961, 2. kiadás, Szeged: Szukits Könyvkiadó, 1997, 147–235.
- KLANICZAY Tibor. „Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához”. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának közleményei*, 11 (1957): 265–338.
- KLANICZAY Tibor. *Zrínyi Miklós*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964.
- KLEMM Antal. „Magyar történeti mondattan”. In *A magyar nyelv- és irodalomtudomány kézikönyve*. Szerk. MELICH János, GOMBOCZ Zoltán és NÉMETH Gyula. 2. kötet, 6. füzet. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1928.
- KŐSZEGHY Péter. „A Balassi-szöveghagyomány néhány kérdéséről”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 89 (1985): 76–89.
- KŐSZEGHY Péter. „Az aenigmatikus aenigma.” In *Fata libelli. A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*. Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2003, 229–232.
- KŐSZEGHY Péter. *Balassi Bálint. Magyar Amphión*. Budapest: Balassi Kiadó, 2014.
- KŐSZEGHY Péter. „Balassi verseinek egy ismeretlen kiadásáról”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 80 (1976): 714–719.
- KŐSZEGHY Péter. „Ki volt Balassi Céliája?” In *Klaniczay-émlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*. Szerk. JANKOVICS József. Budapest: Balassi Kiadó, 1994, 250–255.
- KŐSZEGHY Péter. „Lemista töprengések. Balassi istenes énekeinek kiadásáról.” In *Szolgáltatam ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*. Szerk. CSÁSZTVAY Tünde és NYERGES Judit. Budapest: Balassi Kiadó, 2009, 233–236.
- KŐSZEGHY Péter. *Utószó*. In Balassi Bálint, GYARMATI. *Szép magyar komédia*. Szerk. KŐSZEGHY Péter és SZABÓ Géza. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1990.
- Középkori magyar verseink*. Sajtó alá rendezte HORVÁTH Cyrill. Régi magyar költők tára 16, 1. 2., átdolgozott kiadás, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-hivatala, 1921.
- MADÁCH Gáspár, egy NÉVTELEN, BENICZKY Péter, GRÓF BALASSA Bálint, LISTIUS László, ESTERHÁZY Pál és FRÁTER István. *Versei*. Sajtó alá rendezte STOLL Béla. Régi magyar költők tára 17, 12. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987.

- MAGNUS, Albertus. *Az állatokról*. Válogatta KÁDÁR Zoltán, fordította MAGYAR László András. Budapest: Balassi Kiadó, 1996.
- MITROVICS Gyula, Ifj. „Aeneas Sylvius »De duobus amantibus«-ának magyar átdolgozói”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 6 (1896), 13–67.
- NUZZO, Armando. „Balassi Bálint Istenes énekeinek első bécsi és lőcsei kiadásáról.” *Magyar Könyvszemle* 108, 4 (1992): 348–351.
- NUZZO, Armando. Kísérőtanulmány a hasonmás kiadáshoz. In BALASSA Bálint, GYARMATI Istenes *énekje*. Bécs, 1633. Sajtó alá rendezte KÖSZEGHY Péter. Bibliotheca Hungarica Antiqua 29. Budapest: Balassi Kiadó, 1994.
- ÖTVÖS Péter. „A Csáky-énekeskönyv”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 84 (1980): 486–509.
- ÖTVÖS Péter. „Rimay Balassi-kiadásának tervéhez.” *Irodalomtörténeti Közlemények*, 94 1, (1990): 81–87.
- PIRNÁT Antal. *Balassi Bálint poétikája*. Humanizmus és reformáció 24. Budapest: Balassi Kiadó, 1996.
- PIRNÁT Antal. „Rimay János: »Az Úr engem sanyaríta«”. in *Klaniczay-émlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*. Szerk. JANKOVICS József. Budapest Balassi Kiadó, 1994, 261–269.
- Régi Magyar Könyvtár*. Összeállította SZABÓ Károly. 1. kötet. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1879.
- Régi Magyarországi Nyomatványok*. Szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÄFER István, KELECSÉNYI Ákos. 1. kötet, 1473–1600. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.
- Régi Magyarországi Nyomatványok*. Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. 4. kötet, 1656–1670. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2012.
- Répertoire de la poésie Hongroise ancienne. Manuel de correction d’erreurs dans la base de données*. Direction Iván HORVÁTH, assisté par Gabriella H. HUBERT. Ont coopéré à ce travail Zsuzsa FONT, János HERNER, Etelka SZŐNYI, István VADAI. Paris, Nouvel Objet, 1992.
- Retorikák a reformáció korából*. Szerk. IMRE Mihály. Csokonai Könyvtár, Források, régi kortársaink 5. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000.
- RIMAY János. *Munkái*. Sajtó alá rendezte BÁRÓ RADVÁNSZKY Béla. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1904.
- RIMAY János. *Összes művei*. Sajtó alá rendezte ECKHARDT Sándor. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955.
- SIMONYI Zsigmond. „Fejében”. *Magyar Nyelvőr* 15 (1886): 56–63.
- SMOHAY Péter. „A Balassi-szövegek leszármazásáról a kassai töredék kapcsán.” *Tanulmányok Szilárdffy Zoltán 75. születésnapjára*. Szerk. SMOHAY András. (Székesfehérvár: Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, 2012): 23–30.
- SMOHAY Péter. *Balassi Bálint Istenes énekeinek 1665-ös kassai kiadása*. Szakdolgozat. Szeged, 2013.

- SMOHAY Péter. „Egy újra előkerült Balassi-töredékről.” *Magyar Könyvszemle* 128 (2012): 263–268).
- STOLL Béla „Balassi Bálint ismeretlen versrészletei”. *Magyar Nyelv* 48. (1952): 166–170.
- STOLL Béla. „Adatok Balassi Bálint műveihez”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 59 (1955): 463.
- STOLL Béla. *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963.; 2. bővített kiadás (1542–1840), Budapest: Balassi Kiadó, 2002.
- STOLL Béla. „Szövegjavítások Balassi verseihez”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 78 (1974): 457.
- STOLL Béla. *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1987.
- SZABÓ Géza. „Balassi Bálint és Rimay János Istenes énekei.” Kísérőtanulmány a hasonmás kiadáshoz. In *BALASSI Bálint és RIMAY János Istenes énekei*, Kolozsvár, 1701, sajtó alá rendezte SZABÓ Géza, Budapest, Helikon Kiadó, 1983.
- SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza. „Balassi kötetkompozíciójának rejtelmek”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 103, 5–6 (1999): 635–646.
- Szerelmi és lakodalmi versek*. Sajtó alá rendezte KLANICZAY Tibor, STOLL Béla. Régi magyar költők tára 17, 3. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961.
- SZILASI László. *A sas és az apró madarak. Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a 17. században*. Humanizmus és reformáció 30. Budapest: Balassi Kiadó, 2008.
- SZILASI László. „Hibbe(csúf). Rimay János Balassi-elogiuma.” HÁRS Endre – SZILASI László: *Lassú olvasás* (Szeged: Ictus – JATE Irodalomelméleti Csoport, 1996): 193–205.
- SZÖRÉNYI László. „Önfiloszhattýú. Kísérlet a Solvirogram Pannonius aláírás anagrammaként való megfejtésére”, in *Önfiloszhattýú. Irodalomtörténeti rejtélyek*. Budapest, Balassi Kiadó, 2010, 67–77.
- SYLVESTER János. „Az olyan igikről való tanúság, melyek nem tulajdon jegyzisben vitének”, In *Újtestamentum magyar nyelven.*, Sárvár-Ujsziget 1541. RMNY 49.
- TAKÁTS Sándor. *Zrínyi Miklós nevelőanyja*. Budapest: Franklin Társulat, 1917.
- TARNÓC Márton. „Batthyány Ádám levele Lobkovitz Poppel Évához”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 61 (1957): 402–403.
- VÁMOS Hanna: „Hannuska.” *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon LX. Minden kor. A főszerkesztő, Kőszeghy Péter hatvanadik születésnapjára (Ángyod térgye – Zsúpra, aggnő)*. Szerk. BARTÓK István et al. (Budapest: rec.iti, 2011): 73–82.
- VARJAS Béla. „Balassi Bálint »Istenes énekei«-nek első kiadása”. *Magyar Könyvszemle* (1940): 105–126. Önálló kiadvány formájában I. VARJAS Béla. *Balassa Bálint istenes énekeinek első kiadása*. Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai 11 (Budapest: OSZK, 1940).
- VARJAS Béla. „Balassi Bálint Nagyciklusa”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 80 (1976): 585–612. – In *Uő: A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Budapest: Akadémia Kiadó, 1982, 309–346.
- VARJAS Béla. „Ferenczfai Lőrinc és az első Balassi-kiadás”. *Irodalomtörténet* (1941): 57–64. Különlenyomat: Irodalomtörténeti füzetek, 2, 1941.

- Vásárhelyi daloskönyv*. Sajtó alá rendezte FERENCZI Zoltán. Budapest: Franklin Társulat, 1899.
- „*Vitéz-e avagy ájtatos?*” *Batthyány Ádám saját kezű bűnlajstroma s „némely fontos kicsiség”*, szerk. SZILASI László, *Peregrinatio Hungarorum* 3. Szeged: József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 1989.
- WALDAPFEL József. „Balassi költeményeinek kronológiája”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 30 (1926): 185–210, illetve 271–285. – Önállóan: *Irodalomtörténeti Füzetek* 15, Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt, 1927.

A TANULMÁNYOK MEGJELENÉSI HELYE

- „A Balassi-kódex szerkezete. Mézes kenyér és papírrepülő.” *Hungarológiai Közlemények* 1, Újvidék (2005): 13–23.
- „Az eposztól a ponyváig. »Oly búval bánattal az Aeneás király...«”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 96, 5–6 (1992): 676–684.
- „Balassi Bálint elvegyült énekei”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 108, 3 (2004): 393–402.
- „Balassi Bálint és a virágének”. *Prágai Tükör* 13, 1 (2005): 55–61, ill. 13, 2 (2005): 28–32.
- „Balassi Bálint Fajtalan éneki.” *Irodalomtörténeti Közlemények* 98 (1994): 5–6, 673–681.
- „Balassi Bálint istenes énekei a Mátray-kódexben”. In „*Mielz valt mesure que ne fait estultitie*”. A hatvanéves Horváth Iván tiszteletére. Szerk. BARTÓK István et al. Budapest: Krónika Nova (2008): 371–375.
- „Balassi, Rimay és Szenci Kertész Ábrahám. Az »Istenes énekek« kiadástörténetének új modellje I.” *Irodalomtörténeti Közlemények* 119, 4 (2015): 433–467.
- „Balassi–Rimay *Istenes ének*inek elveszett kiadásairól”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 95 (1991): 63–73.
- „Batthyány Ferenc és Balassi Bálint.” In *A Batthyányak évszázadai*. Szerk. NAGY Zoltán. Körmen-d–Szombathely: Körmen-d város önkormányzata (2006): 217–222.
- „Hozzászólás a »Hozzászólás«-hoz.” *A szerelem költői: Konferencia Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján (Sárospatak, 2004. május 26–29.)* Szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza. Budapest: Universitas Kiadó (2007): 141–175.
- „Lucretia hálójában: A széphistória szöveg-hagyományáról és szerzőjéről” *Irodalomtörténeti Közlemények* 120, 6 (2016): 683–708.
- „Mikor jelent meg Balassi Bálint »Istenes éneki«-nek bécsi kiadása?” Előadás a Régi magyar irodalomtörténeti konferencián, Pécs, 1991. május. Írott változat: „Krúda.” *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon LX: Minden kor (ágyod térde – zsúpra, aggnő). A főszerkesztő Köszeghy Péter hatvanadik születésnapjára*. Szerk. BARTÓK István, Csörsz Rumen István, JANKOVICS József, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza. Budapest, rec.itu (2011): 116–120.
- SINKA Zsófiával közösen. „Fától az erdőt: Balassi Bálint istenes énekeinek szövegkritikai problémáiról.” In *Balázs Mihály köszöntése*. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum 30, Szeged: SZTE BTK, 2011: 412–426.

SUMMARY

István Vadai: The Forrest for the Trees.

The Handwritten and Printed Tradition of Bálint Balassi's Poetry

In this book one can read the most recent summary of the philological researches about the most important Hungarian poet in the Renaissance era, Bálint Balassi (1540–1590). The author, István Vadai was one of the main scholars in this field; we recently lost him, and this book collects his finished writings about this fascinating topic. The title of this volume shows the ambiguous situation on this field of research: the scholars *know* many things about the two kind of tradition (which is treated in the two chapters of this book), but maybe they tried so hard to establish a philological stem – a tree –, that they concentrated on the simplifying the problems. Vadai as a former mathematician had ideal skills for this huge task. The reader can find here an excellent summary of the author's philological studies from three decades: we can understand the structure of the famous manuscript, the so called Balassa-codex, which contains more than one hundred poems from Balassi. Vadai also identifies Balassi as the Hungarian translator of the famous Renaissance short story *De duobus amantibus* (*About Two Lovers*) by Aeneas Sylvius Piccolomini. In the printed tradition he identifies new editions of the *Istenes énekek* (*Godly Songs*), which contains Balassi's religious psalms and hymns. But the conclusion is about not only Balassi's poems: both of the famous collection, the codex and the printed songs has also other authors, the most illustrious of them is János Rimay, the heir of Balassi's poetic tradition – and the most elaborated Hungarian poetry in that era.

NÉVMUTATÓ

Összeállította Fazekas Sándor

A mutatóban Vadai István és Balassi Bálint nevét nem tüntettük fel.

- A**bádi Benedek 86
Abaffy Csilla 68
Ács Pál 11, 18, 164
Albertus Magnus (Szent; Albrecht von Böllstädt) 77
Amade László 76
Angerianus (Angeriano, Girolamo) 23, 83, 119–121, 124
Aranyasy István 19
Ariosto, Ludovico 75–76
Arisztotelész 78, 115
- B**alassa Bálint (gróf) 15
Balassa János 119, 125
Balassi András 116
Balassi Ferenc 18, 22, 218
Balassi Imre 157
Balázs Mihály 36, 218
Barakonyi Ferenc 18
Baranyai Decsi János 161
Bartha Tibor 235
Bartók István (irodalomtörténész) 102, 123, 199–200, 230, 234
Bartók István (Beniczky kötetének kortárs sajtó alá rendezője) 182
Báthori Gábor 19
Batthyány Ádám 18–19, 25
Batthyány Dorottya 21
Batthyány Ferenc 14, 16–21, 24–26, 56, 59, 62, 63, 81, 130, 132
Batthyány Kata 19
Bebek Judit 67
Becker, Georg 209
Bene Sándor 171
Beniczky Péter 15, 92, 182, 184, 185
Berrár Jolán 82
Bessenyei György 76
Bethlen Gábor 52, 162–163, 169,
Bethlen János 231
Bethlen Miklós 75
- Bigali András 183–184
Bíró Gyöngyi 29
Bisztray Gyula 19, 77
Bitskey István 58
Bocskay István 19
Bod Péter 68
Bogáti Fazakas Miklós 57, 93, 108
Bolonyai Gábor 109
Bornemisza János 162, 169
Bornemisza Péter 69–70, 74, 78, 189, 197–198
Borsa Gedeon 68, 75, 84, 107, 111, 207
Bosnyák Tamás 162
Bóta László 43–46, 48, 157–158, 165, 167, 190, 194, 210,
Bugá Jakab 119
- C**astelletti, Christoforo 133
Cerquiglino, Bernard 108
Cicero 78
Corinna 66
Czeglédi István 239
Czobor Ádám 13
Czoborszentmihályi Czobor Erzsébet 20
- Cs**ák Borbála 16, 25, 67, 91, 115, 120
Cserey Jánosné (Csereyné-kódex) 14, 16, 131
Csokonai Vitéz Mihály 79
Csörsz Rumen István 8, 102, 119, 132
- D**ante, Alighieri 55, 64, 89–91, 98
Darholcz Kristóf 42, 157, 159–160
Deák Farkas 52
Debreceni S. János 76–77
Decsi Gáspár 108, 161
Déri Balázs 108
Dézsi Lajos 14, 56, 66, 68, 99, 118–119, 124, 136–142, 145–146, 151, 154–157, 181, 195, 203, 205, 207, 208, 212
Dietrichstein Miksa 66

Di Francesco, Amedeo 81
Dobó család 117
Dobó Jakab 72, 91, 93–96, 112, 117–119,
121–124, 129
Dobó Krisztina 55, 65, 66, 125
Dobokay Sándor 120

Eckhardt Sándor 11–14, 16–22, 24–25,
38, 43, 57, 66, 69, 74, 78, 99, 102, 107,
117–120, 124–125, 127–130, 136, 140,
142–143, 157–158, 164, 181, 203
Ecsedy Judit, V. 44, 149, 153, 231, 235,
241, 243
Elsevier (Elzevir) 241
Enyingi Török István 19, 21
Erdélyi Pál 116–117, 205
Esterházy Pál 15, 59
Everard, Johannes Nicolai (Johannes
Secundus) 66, 83
Ezékiel (próféta) 70
Ezópusz 93

Fanchali Jób János, Fanchali Jób-kódex 12,
13, 14, 15, 25, 42, 81, 83, 102, 107, 108,
110, 111, 114, 127
Fazekas Sándor 171–172, 174
Ferenczi Zoltán 12, 158
Ferenczffy Lőrinc (Ferenczfi) 103–104,
142–143, 161–162, 168, 180, 181, 184
Font Zsuzsa 7, 36, 68
Formentini Aurora 19, 25
Formica, Matthäus 180
Fraknói Vilmos 204, 209
Fráter István 15

Gaál László 120
Gálos Rezső 76
Géber Antal 75
Geleji Katona István 170, 173, 238
Gerézdí Rabán 22, 36, 54, 64, 65, 87, 98,
100, 102, 105
Gergei Albert 57
Giróthi Péter 131
Gombocz Zoltán 82
Görcsöni Ambrus 57
Guevara, Antonio 170
Gutgesell, David 153

Gyöngyösi István 11, 18, 81, 105, 126, 133
Gyulai Agost 117

Hagymássy Kristóf 66
Hajnal Mátyás 103
Halábori Bertalan 68
Harsányi István 117
Heltai Gáspár 103, 206–207
Herner János 7
Hervay Ferenc 84
Hésziodosz 70
Hodászi Lukács 76
Hoffhalter, Raphael 207
Hoffhalter, Rudolf 107
Holl Béla 84, 103, 180, 184
Horváth Cyrill 68, 117
Horváth Iván 7, 8, 13, 15, 21–22, 24, 27,
36, 40, 43–46, 49, 54, 57, 64–65, 84–87,
89, 93, 98–100, 105, 106, 119, 121–122,
124, 131–132, 171, 194, 230
Horváth János 92
Hubert Gabriella, H. 7, 135, 149, 151, 235
Hunyadi Ferenc 108
Husztai Péter, 57

Illéssy János 116–117, 124,
Illyefalvi István 91
Imre Mihály 70

Jankovics József 8, 11, 18, 68, 102, 157,
230
Jenei Ferenc 143, 168–169, 180, 184,
Jeromos (Szent, Sophronius Eusebius
Hieronymus) 70
Johannes Secundus, I. Everard, Johannes
Nicolai
Juhász Levente 172, 174

Kádár Zoltán 77
Käfer István 84
Káldi György 238
Kállay Kopasz Pál 19, 25
Kanizsai Pálfi János 175, 193
Kardos Tibor 89
Károli Gáspár 82, 239
Kecskés András 81
Kelecsényi Ákos 84
Kelemen Pál 108
Kemény János 119
Kerecsényi Judit 66, 125
Keresztúri Pál 239
Keserű Bálint 36, 172
Keserű Gizella 36, 172

- Keserői Dajka János 170, 173
 Keszeg Anna 108
 B. Kiss Attila 115
 Kiss Farkas Gábor 242
 Klaniczay Tibor 7, 11–13, 17–20, 22, 24,
 30–32, 36–39, 41, 43–45, 49–51, 54,
 64–65, 76, 97–100, 102, 105, 107, 110,
 123, 136, 143–145, 148, 151, 158–159,
 162–163, 166–168, 175, 177, 181–183,
 187–190, 194, 198–199, 207
 Klemm Antal 82
 Klösz Jakab (Klöss, Jakob) 153, 161, 170, 176
 Komáromi Csapkés György 231
 Komlószi Tibor 81, 119, 125, 129, 163,
 170–173
 Kovács Sándor Iván 17–18
 Kőszeghy Péter 8, 12, 13, 18–20, 26, 27,
 29, 31, 33, 41, 46, 51, 54, 57, 60, 66,
 68, 75, 80, 87, 97, 100, 102–103, 105,
 115, 117–118, 120, 122–123, 126, 129,
 131–132, 140, 142, 145–146, 148–149,
 151, 153–154, 157, 160, 167, 175, 177,
 183, 185, 193–196, 198, 208, 211–213,
 216–217, 230–233, 235, 242
 Kozárvári Mátyás 108
 Krupp József 108
 Krusith Ilona 66, 115, 125–128
 Kubik Lőrinc 221
 Kvahó Márton 19
- L**achmann, Karl 108, 218, 229
 Lévy Edit 57
 Listius László 15, 92
 Lobkowitz Poppel Éva 16–19, 24–25, 56, 63
 Lorántffy Zsuzsanna 170, 176
 Losonczy Anna (Ungnád Kristófné, Ugnotné)
 55, 62, 65, 66
- M**aas, Paul 218
 Madách Gáspár, Madách-Rimay kódex 15,
 137, 141, 157, 158, 160–162, 164, 168,
 176, 196, 232
 Madas Edit 68
 Magyar László András 77
 Majssai Benedek 57
 Manlius, Joannes (Janez Mandelc) 107–108,
 111
 Marullus (Marullo, Michele) 66, 83,
 119–120
 Máté Ágnes 106
- Matirko Bertalan, ifj. 116–117
 Medgyesi Pál 235, 238–239
 Melanchthon, Philipp 69–71
 Melich János 82
 Mezey László 89
 Mészöly Gedeon 117
 Mikszáth Kálmán 72
 Mišianik, Ján 12, 13, 102, 107
 Miskolci Csulyak István 58
 Mitrovics Gyula 116–117
 Moldovai Mihály 92, 119
 Monok István 68
 Morgay Kata 67
 Muraközy Gyula 77
- N**ádasdy Tamás 19, 21, 164
 Naera (Neaera) 66, 120
 Nagy Barna 235–238, 240–242
 Nagy Lajos 19
 Négyesy László 117–118, 124
 Nemeskürty István 57
 Németh Gyula 82
 Németh Jakab 184
 Németi Ferenc 197–198
 Neubart, Christoph 239
 Nuzzo, Armando 102–103, 151, 185–186
- N**yéki Vörös Mátyás 58, 135, 143, 181–182,
 184–185, 200
 Nyerges Judit 11
 Nyíri Báthori István 65
- O**rlovsky Géza 57
 Ovidius 66, 77–78, 119–121, 133
 Ovenus (Owen, John) 199, 234, 242
- Ö**tvös Péter 12–13, 33, 36, 52, 162, 170
- P**acoth Sándor 170
 Pais Dezső 19, 26, 56, 130
 Paksi Mihály 126, 129
 Palatics György 65, 119
 Pálóczi Horváth Ádám 77, 132
 Parádi Andrea 242
 Pataki Névtelen 115–119, 124, 126,
 128–129
 Pauer János 153, 211, 213, 221
 Pavercsik Ilona 236
 Pázmány Péter 161, 245

Pécseli Király Imre 70, 104, 135, 139, 143,
175, 181, 198–200, 214, 229
Pesti Gábor 88, 93
Petki János 30, 52, 112, 123–124
Petkó Zsigmond 17
Petőfi Sándor 52
Petrarca 60, 61
Piccolomini, Aeneas Silvius 106, 113, 115,
116, 124, 127, 131, 133
Pirnát Antal 18, 42, 50, 72, 85–96, 122,
132, 159, 168
Platón 78
Poppel György 24
Poppel László 24
Poszedarszky 24, 63
Prágai András 170–176
Propertius 119–121, 124
Püthagorasz 78

Quintilianus, Marcus Fabius 70

Ráday András 137, 157, 161, 162, 168,
Ráday Gedeon 11, 18
Radvánszky Béla 138, 141, 160,
Radvánszky család 12, 135–136, 180
Radvánszky János 12
Radvánszky II. János 17
Radvánszky László 137
Rákóczi György (I. erdélyi fejedelem)
168–171, 173–174, 176
Rákóczi György (II. erdélyi fejedelem) 119
Reöthy Orbán 169, 170
Rheda Pál 161, 239
Richelieu, Jean-Armand Duplessis, 172
Rickhes, Michael 180
Rimay János 7, 11–13, 15, 17–21, 23,
28–32, 37–38, 41–44, 48–54, 58, 66, 74,
94–96, 100, 103–105, 120, 122, 135–
146, 148–149, 151, 153, 155, 157–171,
173–176, 181–182, 184–185, 188–191,
193–196, 198–200, 205, 209–215, 217,
232, 234–235, 243–244
Rosnyai János 241

Sárközi Máté 92
Schulek Tibor 207
Severini, Marcus 211
Severini, Susanna (Severina özvegyne) 153,
158, 176, 211, 213, 237

Shakespeare, William 61
Siderius, János 93, 239–240
Silius Italicus Tiberius Catius Asconius, 112
Simonyi Zsigmond 82
Sinka Zsófia 8, 218
Smohay Péter 212, 219–221
Solvirogram Pannonius 41, 42, 48, 144,
151, 157–168, 172–174, 176, 179, 190,
195, 212, 216
Stoll Béla 12–17, 19, 21–22, 26, 56, 57, 59,
76, 84, 97, 102, 106–107, 111, 130, 131,
140, 158, 163, 182, 210, 218
Sylvester János 85–91

Szabó Csilla, T. 68
Szabó Károly 137, 153, 195, 203, 207, 211
Szamosközy István 112
Szathmári István 238
Széchy Tamás 19
Szegedi Gergely 197, 198
Szegedi Kis István 93
Székely István 14
Szenci Kertész Ábrahám 7, 20, 41, 44, 49,
103, 140, 145, 147, 149, 151, 153, 162,
168, 183–184, 187–188, 190, 196, 199,
205, 209, 211, 213–214, 216, 219, 230,
231–236, 239, 240–243
Szenci Molnár Albert 67, 157, 175,
239–240
Szentmártoni Szabó Géza 8, 13, 18, 20, 33,
57, 80, 100, 102, 105, 121–122, 130, 137,
146–147, 149, 154, 156, 162, 183–184,
198, 209–210, 213, 234–235, 237
Szepsi Csombor Márton 175, 216, 229
Szilády Áron 56, 64, 99, 106–107, 115–117,
120, 125, 129, 136–142, 147
Szilágyi Sándor 112
Szilasi László 19, 115, 124, 165
Szinnyei József 204, 209
Szkhárosi Horvát András 93
Szophoklész 69
Szőnyi Etelka 7
Szörényi László 132, 157
Sztripszky Hádor 203

Takáts Sándor 14, 24
Tamás Ábel 108
Tarcsafalvi B. János 68, 69
Tarnai Andor 58

Tarnóc Márton 19
Tasnádi Péter 197–198
Thaly Kálmán 12
Tholnay Ferenc 144, 148, 195
Tinódi Sebestyén 55
Toldy Ferenc 136
Tótfalusi (Misztótfalusi Kis Miklós) 231
Tóth István 125
Tóth Tünde 29, 87, 157, 182
Türsch Dávid 237–238, 241, 243

Ugnotné (Ungnád Kristófné, l. Losonczy Anna)
Ungnád Kristóf 66

Valkai András 57
Vámos Hanna 123, 214
Várday Mihály 66
Vári Rezső 32
Varjas Béla 12, 17, 21–22, 24, 27, 30, 32, 35–36, 38, 39, 46–51, 57, 65, 66, 79, 97–98, 140, 142, 180–185, 207

P. Vásárhelyi Judit 68, 75, 231
Veresegyházi Szentyei Mihály 205, 207, 230–234, 240–243,
Vergilius 59, 71
Volaterranus (Maffei, Raphaello) 69, 71, 78
Vörösmarty Mihály 52

Waldapfel József 43, 44
Wathay Ferenc 19, 130–132
Wesselényi Ferenc 11, 18
Wesselényi Ferencné Szárkándy Anna 18, 60
West, Martin Litchfield 109

Zichy család 14
Zichy Edmund 20
Zolnai Béla 78
Zrínyi család 11, 14
Zrínyi Miklós 11, 14, 17–19, 24, 28–29, 40, 53, 66, 72, 119

